УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ДІЯЛЬНІСТЬ І ТВОРЧА СПАДЩИНА

З НАГОДИ 125-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

1866 — 125 — 1991

1991 — 1992

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО КИЇВ ЛЬВІВ МЮНХЕН

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК
Журнал
Українського Історичного Товариства

THE UKRAINIAN HISTORIAN
Journal of
The Ukrainian Historical Association

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР — EDITOR in CHIEF
Любомир Винар — Lubomyr R. Wynar
Kent State University

РЕДАКТОР — EDITOR
Марко Антонович — Marko Antonovych
Ukrainian Historical Association

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕҐІЯ

Олександер Баран, Манітобський ун-т, Канада • **Сергій Білокінь,** Академія Наук України, Київ, • **Михайло Брайчевський,** Українське Історичне Товариство, Україна • **Тамара Булат,** Українське Історичне Товариство, США • **Юрій Бойко,** Мюнхенський ун-т, Німеччина • **Богдан Винар,** Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, США • **Олег Ґерус,** Манітобський у-т, Канада • **Ярослав Дзира,** Українське Історичне Товариство, Україна • **Олександер Домбровський,** Українська Вільна Академія Наук у США • **Аркадій Жуковський,** Наукове Товариство ім. Т. Шевченка в Европі • **Віктор Заруба,** Українське Історичне Товариство, Україна • **Ігор Каменецький,** Центральний мічіґенський ун-т, США • **Стефан Козак,** Варшавський ун-т, Польща • **Теодор Мацьків,** Акронський у-нт, США • **Олександер Оглоблин,** Українська Вільна Академія Наук у США • **Василь Омельченко,** Українська Вільна Академія Наук у США • **Михайло Пап,** Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, США • **Олександер Сидоренко,** Арканзаський державний ун-т, США • **Ігор Стебельський,** Віндсорський ун-т, Канада • **Орест Субтельний,** Йорк Університет • **Теодор Б. Цюцюра,** Український Вільний Університет, Німеччина • **Дмитро Штогрин,** Іллінойський університет в Урбані-Шампейн, США.

EDITORIAL BOARD

Alexander Baran, *University of Manitoba* • **Serhii Bilokin',** *Ukrainian Academy of Sciences* • **Jurij Bojko,** *München Universität* • **Mykhailo Braichevs'kyj,** *Ukrainian Historical Association* • **Tamara Bulat,** *Ukrainian Historical Association* • **Theodore B. Ciuciura,** *Ukrainische Freie Universität* • **Olexander Dombrowsky,** *Ukrainian Akademy of Arts and Sciences in the U.S.* • **Jaroslav Dzyra,** *Ukrainian Historical Association* • **Oleh Gerus,** *University of Manitoba* • **Taras Hunczak,** *Rutgers University* • **Arcady Joukovsky,** *Société Scientifique Ševcenko* • **Ihor Kamenetsky,** *Central Michigan University* • **Stefan Kozak,** *Warsaw University* • **Theodor Mackiw,** *Akron University* • **Alexander Ohloblyn,** *Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* • **Wasyl Omelchenko,** *Hunter College* • **Michael Pap,** *John Carroll University* • **Ihor Stebelsky,** *University of Windsor* • **Orest Subtelny,** *York University* • **Alexander Sydorenko,** *Arkansas State University* • **Dmytro Shtohryn,** *University of Illinois at Urbana-Champaign* • **Bohdan Wynar,** *Shevchenko Scientific Society* • **Victor Zaruba,** *Ukrainian Historical Association.*

Мовний редактор: **Наталія Пазуняк**

Передруки і переклади матеріялів дозволені виключно за згодою Головного Редактора.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

3-4 (110-111); 1-4 (112-115) Рік XXVIII / XXIX

Під загальною редакцією
ЛЮБОМИРА ВИНАРА

Donated to the
Ukrainian Studies Foundation in Australia Ltd
by

З нагоди 50-ліття поселення
українців в Австралії
Фундації Українознавчих Студій в Австралії

Число 110-115 1991-1992 Том 28-29

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО КИЇВ ЛЬВІВ МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК
Видає:
Українське Історичне Товариство

THE UKRAINIAN HISTORIAN
Published by
The Ukrainian Historical Association

PERMISSION TO REPRINT. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopy, recording, or otherwise without prior written consent of the Editor in Chief.

Усі матеріяли до Редакції просимо надсилати в трьох примірниках на адресу:

"The Ukrainian Historian"
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

або

"The Ukrainian Historian"
3804 Oxford Ave.
Montreal, Que. H4A 2Y2
Canada

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в трьох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 25 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам на повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

The Editors are not responsible for statements either of fact or opinion made by contributors.

Articles appearing in this Journal are abstracted and/or indexed in *Historical Abstracts, America: History and Life, Bibliography of Slavic and East European Studies,* and *MLA International Bibliography.*

ISSN: 0041-6061

Printed and typeset by UKRAPRINT, INC., P.O. Box 304, Woodstock, Md. 21163

ЗМІСТ

Від Редакції 9
Любомир Винар: Михайло Грушевський в українській і всесвітній історії 13

НАУКОВА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
НЕДРУКОВАНІ ПРАЦІ

Михайло Грушевський: Степ і море в історії України 54
Г. Швидько: М.С. Грушевський і репресований збірник «Полуднева Україна» 69
Михайло Грушевський: Пересування культурно-національного центру на схід: козаччина, як чергова рушійна сила національного українського активу 70

ДОСЛІДЖЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Михайло Грушевський: Самовидець руїни та його пізніші відображення 82
Михайло Грушевський: Про українську історіографію XVIII ст. 116
Михайло Грушевський: З історії фабулістики XVIII ст. 125
Ярослав Дзира: Михайло Грушевський та козацьке літописання XVII-XVIII ст. 130

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Віктор Заруба: Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського 147
Олександер Ситник: Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика 169
Анна Процик: Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський і М. Багалій 178
Богдан Клід: Історія і політика: боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського 186

АРХЕОЛОГІЯ І ІСТОРІЯ

М. Брайчевський: Михайло Грушевський та археологія 200
Олександер Домбровський: Проблема антів у М. Грушевського 218
Віктор Брехуненко: Проблема періодизації історії української козаччини у працях М. Грушевського 229
Володимир Сергійчук: Михайло Грушевський про Байду-Вишневецького і сучасна історіографія 235

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Григорій Логвин: Українське мистецтво в творах Михайла Грушевського 242
Іван Фізер: До історіософії «Історії Української Літератури» М. Грушевського 249
Сергій Білокінь: Рецензія О. Білецького на шостий том «Історії Української Літератури» 256

М. ГРУШЕВСЬКИЙ І ЙОГО СПІВРОБІТНИКИ

Ярослав Малик: Катерина Грушевська 265
Зеновія Франко: М. Грушевський і І. Франко 278
М. Антонович: Михайло Грушевський в листуванні Івана Франка 293
Петро Одарчено: Михайло Грушевський і Леся Українка 301

АКАДЕМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І НАУКОВІ УСТАНОВИ

Аркадій Жуковський: Михайло Грушевський і Франція 306
Ярослав Грицак: Конфлікт 1913 року в НТШ 319

ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО: 1917-1918 РР.

Ihor Kamenetsky: Hrushevsky's Ideas of a Democratic Political System in Theory and Practice 333

ДЖЕРЕЛЬНІ МАТЕРІЯЛИ

О. Оглоблин: З мого «Щоденника» 341
Ігор Гирич: Щоденник М. Грушевського як історичне джерело 344
Є. Пшеничний: «... Щадіть цензорського олівця»: до історії появи статті С. Томашівського «Наша політика» 352

СПОГАДИ

І.В. Макогон: Про створення пам'ятника на могилі Михайла Сергійовича Грушевського 362
С. Білокінь: Про автора спогадів 369

ДОКУМЕНТАЦІЯ

М. Антонович: До дискусії навколо М.С. Грушевського 370
Л. Винар: Свідчення М. Грушевського у Харкові з дня 28 березня 1931 380

MISCELLANEA

Ярослав Рудницький: Михайло Грушевський і походження Києва 390

АРХІВНІ МАТЕРІЯЛИ

Листи В. Антоновича до М. Грушевського (Олександер Ситник) 396
Чотири листи М. Грушевського до В. Антоновича (В. Назаренко) 412
Листування М. Грушевського до О. Грушевського (Ігор Гирич, Віра Гирич) 416
Листування М. Грушевського з Д.І. Багалієм (В. Заруба) 433
Листи Симона Петлюри до М. Грушевського (Ольга Музичук) 438

НАШІ АВТОРИ 449

TABLE OF CONTENTS

From the Editor 9
Lubomyr Wynar: Mykailo Hrushevs'kyi in Ukrainian and World History 13

MYKHAILO HRUSHEVS'SKYI'S SCHOLARLY LEGACY:
UNPUBLISHED WORKS

Mykhailo Hrushevs'kyi: The Steppe and the Sea in Ukrainian History 54
H. Shvyd'ko: M. S. Hrushevs'kyi and the Repressed
Anthology "South Ukraine" 69
Mykhailo Hrushevs'kyi: The Transfer of the Cultural-National Center
to the East: The Kozak Era as the Prime Moving Force for National
Ukrainian Action 70

STUDIES ON KOZAK HISTORIOGRAPHY

Mykhailo Hrushev'skyi: Eyewitness of the Ruin
and His Subsequent Reflections 82
Mykhailo Hrushev'skyi: On the Ukrainian Historiography
of the 18th Century 116
Mykhailo Hrushev'skyi: From the History of the 18th Century Fable 125
Jaroslav Dzyra: Mykhailo Hrushevs'kyi and the Kozak Chronicles
of the 17th-18th Centuries 130

HISTORIOGRAPHICAL STUDIES

Viktor Zaruba: The Downfall and Destruction
on Mykhailo Hrushevs'kyi's Kiev School of Historiography 147
Oleksander Sytnyk: The Role of Volodymyr Antonovych
in the Shaping of Mykhailo Hrushevs'kyi as a Historian 169
Anna Protsyk: Two Historiographical Currents in the Historical School
of V. Antonovych: M. Hrushevs'kyi and D. Bahalij 178
Bohdan Klid: History and Politics: The Struggle for the Legacy
of M. Hrushevs'kyi 186

ARCHEOLOGY AND HISTORY

M. Braichevs'kyi: Mykhailo Hrushevs'kyi and Archeology 200
Oleksander Dombrovs'kyi: The Antes Problem in the Works
of M. Hrushevs'kyi 218
Viktor Brekhunenko: The Problem of Periodization of the History
of the Ukrainian Kozaks in the Works of M. Hrushevs'kyi 229
Volodymyr Serhijchuk: Mykhailo Hrushevs'kyi on Baida-Vyshnevets'kyi
and the Contemporary Historiography 235

LITERATURE AND ART CRITICISM

Hryhoryi Lovhyn: Ukrainian Art in the Works
of Mykhailo Hrushevs'kyi 242
Ivan Fizer: To the Historiosophy of M. Hrushevs'kyi's
Istorija ukrains'koi literatury 249
Serhii Bilokin: O. Bilets'kyi's Review of Volume Six
of *Istorija ukrains'koi literatury* 256

M. HRUSHEVS'KYI AND HIS ASSOCIATES

Jaroslav Malyk: Kateryna Hrushevs'ka 265
Zenovija Franko: M. Hrushevs'kyi and I. Franko 278
M. Antonovych: Mykhailo Hrushevs'kyi in Ivan Franko's Correspondence 293
Petro Odarchenko: Mykhailo Hrushevs'kyi and Lesia Ukrainka 301

ACADEMIC ACTIVITIES AND SCHOLARLY CENTERS

Arkadij Zhukovs'kyi: Mykhailo Hrushevs'kyi and France 306
Jaroslav Hrytsak: The 1913 NTSh Conflict: Reasons and Motives 319

STATE-BUILDING: 1917-1918

Ihor Kamenetsky: Hrushevsky's Idea of a Democratic Political System in Theory and Practice 333

SOURCE MATERIALS

O. Ohloblyn: From My Diary 341
Ihor Hyrych: M. Hrushevs'kyi's Diary as a Historical Source 344
Je. Pshenychnyj: "...Spare the Censor's Pencil:" To the History of the Appearance of S. Tomashivs'kyi's Article "Nasha polityka." 352

MEMOIRS

I.V. Makohon: On the Creation of a Memorial on the Tomb of Mykhailo Serhijovych Hrushevs'kyi 362
S. Bilokin': About the Author of Memoirs 369

DOCUMENTATION

M. Antonovych: To the Discussion of M.S. Hrushevs'kyi 370
L. Wynar: M. Hrushevs'kyi's Kharkiv Testimony of March 28, 1931 380

MISCELLANEA

Jaroslav Rudnyts'kyi: Mykhailo Hrushevs'kyi and the Origins of Kiev 390

ARCHIVAL MATERIALS

V. Antonovych's Letters to M. Hrushevsky (Oleksander Sytnyk) 396
Four Letters of M. Hrushevs'kyi to V. Antonovych (V. Nazarenko) 412
M. Hrushevs'kyi's Letters to O. Hrushevs'kyi (Ihor Hyrych, Vira Hyrych) 416
M. Hrushevs'kyi's Correspondence with D.I. Bahalij (V. Zaruba) 433
Symon Petliura's Letters to M. Hrushev'skyi (Ol'ha Muzychuk) 438

OUR CONTRIBUTORS 449

У 125-РІЧЧЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
1866-1934 — 1991

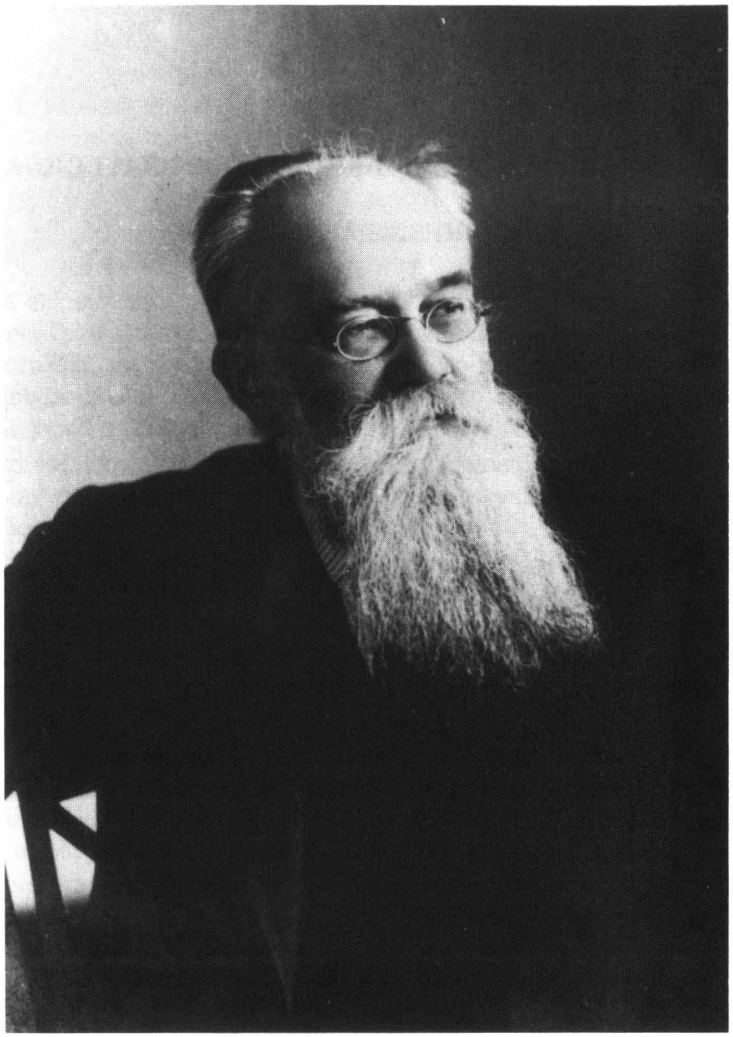

Академік Михайло Грушевський
1866-1934

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: ДІЯЛЬНІСТЬ І ТВОРЧА СПАДЩИНА

ВПРОВАДЖЕННЯ

Цей збірник присвячено 125-літтю з дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1991), основника української національної історіографії, провідного діяча українського національного і державного відродження в 20-тому столітті й одного з найвидатніших організаторів українського наукового життя.

Наш збірник рівночасно документує започаткування нового етапу в розвитку грушевськознавства, в якому беруть участь українські науковці з України, Америки, Канади і Европи.

Як відомо, Українське Історичне Товариство (УІТ) започаткувало систематичне дослідження життя, діяльности і творчости акад. Михайла Грушевського ще в 1966 році, в якому відзначено 100-ліття його народження. Це був початок наукового грушевськознавства, як окремої українознавчої дисципліни. Вона народилася поза межами України, в якій під час комуністичної влади — розгромлено українські незалежні наукові установи, систематично фальсифіковано і русифіковано український історичний процес і українську культуру. Совєтська партійна історіографія і історики уважали Михайла Грушевського провідним «буржуазним націоналістом» і «фальсифікатором» історії України. Аж під кінець 1980-их років і з початком 1990-их в Україні ставлення до Грушевського змінилося у зв'язку із зміною політичних обставин, із започаткуванням національно-культурного і державного відродження української нації. Тоді і започатковано відродження української національної, наукової історіографії в центрі якого стояла історіографічна спадщина М. Грушевського, його учнів і спадкоємців, його історичної схеми історії України. Поява збірника *Михайло Грушевський: діяльність і творча спадщина* безпосередньо в'яжеться з проголошенням УІТ «Міжнародного ювілейного року М. Грушевського» в 1990 і 1991 роках[1] і у зв'язку з цим відбуттю наукових конференцій в

[1] Про проголошення Ювілейного року М. Грушевського докладніші інформації в статті Л. Винар, «Ювілейний рік Михайла Грушевського й УІТ», *Український Історик,* ч. 1-2, т. 28, 1991, стор. 9-23.

Європі, Україні, Америці і Канаді.[2] Деякі доповіді виголошені на згаданих конференціях друкуються у нашому збірнику.

Зміст збірника тематично охоплює різні ділянки діяльности і творчости Михайла Сергійовича, а також містить нові архівні матеріяли, що значно поширюють джерельну основу грушевськознавства. Вийняткова важливими є розділи, в яких друкуються недруковані праці історика, зокрема його праці «Степ і море в історії України» і «Пересування культурно-національного центру на схід: козаччина, як чергова рушійна сила національного українського активу» (розділ з недрукованої *Історії української літератури*). Також останні три праці Грушевського присвячені козацькому літописанню, перекладені Ярославом Дзирою з російської мови на українську, які до сьогодні маловідомі або зовсім невідомі дослідникам української історіографії, є вийняткова цінними в дослідженні М. Грушевського творчости включаючи ранні 1930-і роки. Видрукування листів Володимира Антоновича до Грушевського, листування Грушевського з В. Антоновичем, листи М. Грушевського до О. Грушевським, листування Михайла Сергійовича з

---

[2] Проголошення Ювілейного року Михайла Грушевського відбулося під час відбуття таких конференцій (подаємо в хронологічному порядку):

1) *24 серпня 1990 р.* Мюнхен, конференція Українського Історичного Товариства і Українського Вільного Університету присвячена відзначенню 25-ліття УІТ.

2) *29 серпня 1990 р.* Київ, Міжнародний конґрес україністів зорганізований Міжнародною Асоціяцією Україністів, Академією Наук УРСР і Республиканською Асоціяцією Україністів. У Києві з рамені УІТ проголошено Міжнародний ювілейний рік М. Грушевського, яке спонтанно піддержали учасники конґресу. Це було перше проголошення в Україні.

3) *17 жовтня 1990 р.* Торонто, наукова конференція УІТ у співпраці з Науковою Радою при СКВУ.

4) *9 червня 1991 р.* Париж. Наукова Конференція, зорганізована НТШ в Європі і УІТ, присвячена М. Грушевському.

5) *21 червня 1991 р.,* Урбана, Іллінойський університет. Під час окремої сесії присв'яченої М. Грушевському. Організатори: УІТ і Українська-дослідча програма.

6) *25 серпня 1991 р.* Львів, Міжнародна конференція присвячена М. Грушевському. Організатори НТШ, УІТ і РАУ. Під час відкриття голова УІТ наголосив вагу проголошення Ювілейного року М. Грушевського в Україні в 1990 році (конґрес МАУ).

7) *19 жовтня 1991 р.* Нью-Йорк, Міжнародня конференція присвячена М. Грушевському. Організатор Академічний комітет для відзначення 125 ліття з дня народження М. Грушевського (це тіло репрезентувало українські наукові установи в Європі, Америці і Канаді). Ініціятор У.І.Т.

8) *9 листопада 1991.* Торонто, загальна наукова конференція для відзначення Ювілею М. Грушевського. Організатор Академічний комітет при співпраці Наукової Ради при СКВУ. Ініціятор У.І.Т.

На вищезгаданих конференціях виголошено численні доповіді присвячені різним аспектам грушевськознавства. Деякі з них друкуються у цьому збірнику.

акад. Д.І. Багалієм і листи Симона Петлюри до М. Грушевського не лише поширюють джерельну основу дослідів грушевськознавців, але вказують на потребу повної переоцінки деяких періодів його життя і творчости.

В 12 окремих розділах збірника видруковано праці таких дослідників: Марко Антонович (Монреал, Канада), Михайло Брайчевський (Київ, Україна), Сергій Білокінь (Київ, Україна), Віктор Брехуненко (Дніпропетровськ, Україна), Любомир Винар (Кент, США), Ярослав Дзира (Київ, Україна), Олександер Домбровський (Нью-Йорк, США), Ярослав Грицак (Львів, Україна), Ігор Гирич (Київ, Україна), Віра Гирич (Київ), Аркадій Жуковський (Париж, Франція), Віктор Заруба (Дніпропетровськ, Україна), Ігор Каменецький (М. Плезант, США), Богдан Клід (Едмонтон, Канада), Григорій Логвин (Київ, Україна), Ярослав Малик (Львів, Україна), Ольга Музичук (Київ, Україна), І.В. Макогон (Київ, Україна), Є. Пшеничний (Дрогобич, Україна), Петро Одарченко (Балтімор, США), бл. п. Олександер Оглоблин (Лудлов, США), Ярослав Рудницький (Монреаль, Канада), Анна Процик (Нью-Йорк, США), Володимир Сергійчук (Київ, Україна), Олександер Ситник (Ужгород, Україна), Іван Фізер (Самерсет, США), бл. п. Зеновія Франко (Київ, Україна) і Ганна Швидько (Дніпропетровськ, Україна). Автори збірника репрезентують різні ґенерації українських науковців і грушевськознавців. Серед них знаходимо істориків, археологів, політологів, літературознавців, мовознавців, мистецтвознавців, культурологів, археографів, архіварів і інших дослідників. Вони походять з різних земель України, з різних країн Заходу, з різних наукових осередків, з різних університетів. Проте є один спільний знаменик, що зв'язує цих дослідників в одну цілість. На увазі маємо наукову ділянку грушевськознавства, яка завдяки їхнім дослідженням, тематично поширилася, і поширила свою джерельну базу. Співпраця грушевськознавців з різних держав, запевнює дальший систематичний розвиток грушевськознавства, як одної з важливих наукових ділянок українознавства. Усім авторам щиро дякуємо за їхню співпрацю і з приємністю згадуємо, що 25 науковців є членами Українського Історичного Товариства, а 10 дослідників є членами Міжнародного Наукового Товариства ім. Михайла Грушевського.

Цим збірником тривало відзначено пам'ять і 125-ліття з дня народження одного з найвидатніших діячів Нової України — академіка Михайла Грушевського.

Любомир Винар
Українське Історичне Товариство
Кент, Америка

ЗНАЧЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ І СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ

(З нагоди 125-ліття народження)

«За нами стихійні, непереможні, непобідимі потреби нашого народу, — стримані, але не вбиті. За нами сила вікових традицій, сила інстинкту національної самоохорони... Ukraina fara da se! Україна своє осягне»

М. Грушевський, «На українські теми. Грім — та не з тучі...»
Літературно-науковий вістник,
серпень-вересень, 1907, стор. 391.

«Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах стало моєю задушевною гадкою, до певної міри, питанням чести своєї й свого покоління... Сю роботу я уважав задачею свого життя»

М. Грушевський, *Автобіографія,*
Київ, 1926, стор. 15.

«Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культ предків сам собою переходить в обов'язок перед потомками».

М. Грушевський, *На порозі Нової України,*
Нью-Йорк-Київ, 1992, стор. 123.

125 років минуло з того часу, коли в м. Холмі, на Західних українських землях, 29 вересня 1866 року народився Михайло Сергійович Грушевський, який своєю діяльністю і творчістю створив цілу епоху в українській і світовій історії. Національно-культурне, інтелектуальне і державне відродження української нації в 20-му столітті безпосередньо в'яжеться з Михайлом Грушевським, який побіч Тараса Шевченка й Івана Франка, належить до найвидатніших і унікальних постатей Нової України. Він займає вийняткове місце в українській і світовій історії та історіографії, як творець непроминальних культурних і наукових вартостей у світовому вимірі й як історичний діяч-творець історії. Нині відзначуємо життя, діяльність і творчість Великого Українця, який повністю віддав свій труд і творчість рідному народові. Відзначуємо Грушевського, як найбільшого історика українського народу і

голови Української Центральної Ради в 1917/18 роках і першого президента Української Народньої Республіки. Оцінка діяльности Михайла Грушевського і визначення її вагомости в історії і сучасності не є легка, бо ж вона охоплювала усі головні ділянки культурно-наукового і громадсько-політичного розвитку української модерної нації. Грушевський стояв у центрі українського історичного процесу. До тепер тяжко зрозуміти творчу енергію і витривалість Грушевського і маштаб його діяльности, що не вміщується в рамки життя одної історичної людини. Для нас істориків, цей ювілей має особливе значення — Михайло Грушевський, автор монументальних *Історії України-Руси, Історії української літератури* та численних інших монографічних досліджень, залишається найвидатнішим істориком України в українській і світовій історіографії. Він як творець української наукової національної історіографії, науково обґрунтував самостійність українського історичного процесу і реконструював, на основі нової історичної схеми, головні етапи розвитку українського народу і української держави.

Завданням нашої статті є коротко насвітлити три головні ділянки діяльности і творчости Михайла Сергійовича:

1) Значення історичної творчости Грушевського в контексті його головних історичних і історіософічних концепцій,

2) Науково-академічна діяльність історика в аспекті розбудови українознавства.

3) Значення М. Грушевського як суспільно-політичного і державного діяча.

Ці три ділянки зазублюються, мають свою внутрішню періодизацію і структуру, а заразом себе доповнюють і відзеркалюють головні етапи життя, діяльности і творчости Грушевського, організатора наукового життя і суспільного діяча, який мав унікальний вплив на суспільно-політично-державне життя України.

Заки перейдемо до обговорення цих трьох ділянок, хочемо коротко зупинитися над оцінкою діяльности і творчости Грушевського деякими його сучасниками, учнями і співробітниками, а часами й ідеологічними опонентами.

У 1904 році Іван Франко, Володимир Гнатюк, Степан Томашівський і інші співробітники і учні історика писали з нагоди 10-літньої діяльности Грушевського в Галичині:

> «... діяльність Михайла Грушевського була головним осередком, коло якого згуртувалися відокремлені давні й нові сили. Українська історія, література, етнографія й етнологія, а за ними інші науки... перестали лежати облогом, або ледво примітивно обробленим полем як було доси. В парі з науковим рухом пішов небувало доси зріст видавництв і видне піднесення освітнього рівня в суспільности, а вплив його відбився корисно на всім публичнім життю... Коли сьогодні справді почалося на українських землях весняне світання й нове життя розбуджує давно давлену надію кращої будучности народу найнещасливішого з нещасних — то історія колись згадає в тім перело-

мовім моменті імя Михайла Грушевського, як того, що вказував українській інтеліґенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення знаних історичних помилок».[1]

Уважаємо, що автори цієї характеристики М. Грушевського вірно передали ролю і значення М. Грушевського в культурному і науковому відродженні Західньої України в 1900-их роках, наголошуючи розвиток наукового українознавства, науково-організаційну діяльність і його вплив на піднесення освітнього рівня спільноти і взагалі на громадське життя. Це справді було «весняне світання» галицької України.

Цікавий і важливий, на нашу думку, лист молодого дослідника, а пізніше академіка Михайла Слабченка з 21 жовтня 1909 року, в якому він щиро і безпосередньо показує своє ставлення до Грушевського, як національного провідника і історика. Цей лист віддзеркалює, у значній мірі, погляди молодих науковців з придніпрянської України.

М. Слабченко писав:

«Я з благоговінням відношуся до Вашої праці. Я кохаю Вас, як нашу національну гордість. Де тільки можливо я стремлюсь дізнати про Вас самі найдрібніші подробиці... Все, що зв'язано з ім'ям Михайла Сергійовича Грушевського, в моїх очах святе... Вірте мені, вельмишановний пане Професору (sic!), що ніяких інших почуттів, як благоговіння, ніяких інших поглядів на Вас яко на велетня української справи, котрого я становлю єдиною фігурою історії України XIX-XX вв., я не маю, не можу, не маю права мати.»[2]

Звичайно твердження Слабченка про «єдину фігуру історії України» панегіричне, але в контексті велитенської наукової і суспільної діяльности Михайла Сергійовича того часу, придніпрянська молодь, студенти і молоді адепти науки уважали його за «велетня української справи». Як бачимо, представники галицького і придніпрянського молодого покоління давали повне признання Грушевському за його працю.

Для Володимира Дорошенка у 1912 році, Михайло Грушевський був «дійсним батьком нашої історії»,[3] а його ідеологічний опонент Дмитро Дорошенко об'єктивно ствердив, що до вибуху І Світової війни, Михайло Сергійович був визнаний за «провідника українського національного руху в Росії», а «його слово було для нас за тих часів законом».[4]

---

[1] В. Гнатюк, Д. Коренець, І. Кривецький, С. Томашівський, Іван Франко, «Передмова», *Науковий збірник присвячений проф. Михайлови Грушевському учнями і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894-1904).* Львів: Видання Комітету, 1906, стор. VII-VIII.

[2] Лист М. Слабченка до М. Грушевського з 21 жовтня 1909 року. ЦДІА УРСР, м. Київ, ф. 1235, оп. І, од. зб. 752. На цьому місці дякуємо Вікторові Зарубі за надіслання копії листів Слабченка до Грушевського з 1909 і 1910 років.

[3] *Літературно-науковий вісник,* май 1912, стор. 297.

[4] Дмитро Дорошенко, *Мої спогади про давнє-минуле.* Вінніпеґ, 1949, стор. 83.

Не улягає сумніву, що в тому часі Грушевський став символом всеукраїнського єднання і справжнім провідником українства.

Провідні діячі українського державного відродження в 1917-1918 роках подали таку характеристику політично-державницької діяльности голови Центральної Ради:

> «Провід У.Ц.Ради був у щасливих руках третього найвизначнішого діяча нової, відродженої України, по Шевченкови і Драгоманову, проф. Михайла Грушевського. Його дотеперішний досвід у громадській праці, познайомлення з соборною Україною, знаменити знання історії України й загальної, енергічність, ідейність і безпрекладна працьовитість робили його провід незаступимим і певним успіху. Сі великі й рідкі прикмети голови Ц.Р. заважили дуже при пляновім етаповім розвитку українського національного руху від записки, представленої свого часу міністрам бувшої Росії в Петрограді через перший, третій і четвертий Універсали — до повної державної незалежности України.»[5]

Ми наголошуємо оцінки деяких сучасників Грушевського в даному періоді його діяльности, а не пізніші оцінки писані «з перспективи часу» з різним ідеологічним забарвленням. Вони відтворяють правдивий образ «батька Грушевського», як його називали в 1917/18 рр., як дійсного і всенародного будівничого української модерної демократичної державности. Ми знаємо, що пізніші оцінки діяльности Центральної Ради і народження Української Народньої Республики були часто контроверсійні і різні. Проте лише невігласи можуть заперечувати державницьку дію голови Центральної Ради, яка допровадила до реалізації державного суверенітету української нації. Це не значить, що в діяльности Грушевського не було помилок, але їх треба об'єктивно насвітлити в контексті сучасних джерел, а не з точки зору різних ідеологій симпатій або партійних настанов пізніших років.

Тепер виринає питання про оцінку наукової діяльности і творчости М.С. Грушевського після повернення його в Україну в 1924 році. Акад. Дмитро Багалій, який не належав до приятелів історика, в 1926 році подав таку характеристику:

> «ми вкупі з усіма, хто працює в українській історії, або хоч лише цікавиться нею, чи то в межах України, чи то далеко поза її межами, дивимося на Вашу Історію України, як на першу монументальну синтетичну працю, що збудована на основі Вашої власної схеми, відповідає вимогам европейської методології, підводить підсумки попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть нарівні з аналогічними працями інших народів... Якби навіть у Вас була тільки одна ця праця, то й вона була вічним нерукотворним пам'ятником. А коли до цього додати Історію українського письменства і цілу низку етнографічних та інших праць, то буде ясно, що

---

[5] «У перші роковини Української Ради», *Вісник політики літератури й життя*. Відень, 31 марта 1918 р., стор. 1. Вістник був офіційним виданням Союзу Визволення України.

в особі академіка Грушевського ми маємо найкращого знавця України взагалі й одного із найвидатніших її синів.»[6]

Вищенаведені оцінки діяльности і творчости Грушевського його сучасниками, з різних етапів життя і діяльности, наглядно підкреслюють унікальність і універсальність провідника Нової України в історичному розвитку нації, для якої він створив історично-наукову базу її національно-культурного і державного відродження в 20-му столітті. Як національний провідник, найвидатніший історик, неперевершений організатор наукового і суспільно-культурного життя, творець модерної демократичної держави, блискучий публіцист і дійсний енциклопедист українознавчих наук, Михайло Грушевський мав і має вийнятковий вплив на історичний розвиток народу, його суспільних інституцій і на національну культуру. Він виховав декілька поколінь будівничих різних ділянок культурно-наукового життя, а заразом був творцем праць непроминальних наукових вартостей і дав своєму народові його історичну метрику. Грушевського — історика й наукового діяча і Грушевського — державника і суспільно-політичного діяча не потрібно розділювати і досліджувати окремо. Оцінка його діяльности мусить бути критична і справедлива. Партійна совєтська історія до основи сфальсифікувала усі періоди історії України і провідних історичних діячів. Це відноситься зокрема до Грушевського, як історика і суспільно-політичного діяча. Це відноситься також до деяких науковців із Заходу, які, без належної джерельної основи, давали свої суб'єктивні, а деколи і неграмотні оцінки відносно будівничого Нової України. Настав час переоцінки особистости Михайла Сергійовича, його діяльности і творчости в Україні і на Заході. Настала потреба визначення його місця в українській і світовій історії. Віримо, що наша стаття, бодай у деякій мірі, причиниться до цеї переоцінки і до дальшого розвитку грушевськознавства, як однієї з важливих українознавчих наук. Діяльність і творчість Михайла Сергійовича не потрібно «забронзовувати» ані «знецінювати». Її треба розуміти і реконструювати так, як вона проходила, як вона себе проявляла в різних ділянках наукового і суспільного життя. Настав час критично-об'єктивної аналізи і синтези його діяльности і творчости Грушевського і насвітлення його ролі в українському і світовому історичному процесі.

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження діяльности і творчости Михайла Грушевського, як також аналіза його провідних історіографічних і історіософічних концепцій безпосередньо в'яжеться із науковою методологією, що дозволяє

[6] «Акад. Багалій», *Ювілей академика М.С. Грушевського 1866-1926.* Київ, Видання Ювілейного комітету, 1926, стор. 8.

на джерельній основі реконструювати і насвітлити його діяльність. Сам Грушевський в своєму інавґураційному викладі у Львівському університеті від 30 вересня 1894 року виразно підкреслив:

> «Я перейшов в своїм часі філологічну школу і з неї міцно витвердив принцип — nemini credere. Завше шукати і ніколи не задовольнятись, не сподіватися, що посів цілком усю істину, так, що всякий інший погляд, інша виходна точка в тій справі неможлива, абсурдна... Наука се неперестанний скептицизм... Через те всякий догматизм в своїй науці я уважаю непотрібним, всяке juratio in verba magistri — неможливим.»[7]

Ця методологічна настанова Грушевського відзеркалена в усіх його дослідженнях, зокрема *Історії України-Руси, Історії української літератури* і в інших працях. Догматичний підхід істориків в наукових дослідах, зокрема історичних, заперечує саму суть наукового дослідження, причинюється до історіографічного дилентатизму, а часто до фальсифікації історичних джерел, фальшивої аналізи і синтези наукового досліду. Найкращим прикладом дилентантизму служить совєтська історіографія, сперта на догматичних принципах марксизму і ленінізму з ідеологічно-партійним підходом до вивчення життя і творчости Грушевського. Це причинилося до повної фальсифікації його діяльности.

Часами дослідники Грушевського точно не означують поняття історіографічних і історіософічних концепцій Грушевського, і це також причинюється до неповного, а часами хибного, насвітлення його історичної творчости. Тому твердження, що історик, як вчений гуманіст, об'єктивно вивчає історію суспільства, «цебто пізнає і усвідомлює історичний процес даного суспільства на базі свого світогляду»[8] проблематичне. Історіософія, або філософія історії, це спекулятивна ділянка досліду, яка основується на філософічній інтерпретації історичного процесу. Натомість історіографічні концепції базуються на аналізі археологічних і історичних джерел. Коли історіософія являє собою суб'єктивний підхід до осмислення історичних явищ і в своїй природі є спекулятивною, історіографія і історичні дослідження Грушевського базуються на науковій методі історичного досліду і змагають до об'єктивної реконструкції українського історичного процесу. Вони виклю-

---

[7] М. Грушевський, «Вступний виклад з давньої історії Руси», *Записки НТШ*, т. 4, 1984, стор. 150.

[8] Омелян Пріцак, *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського*. Київ-Кембрідж, Академія Наук України, 1991, стор. 5.

Стаття автора про історіософічні концепції Грушевського цікава, хоч він не подає чіткого розмежування між історіософією і історіографією — це причинило неповне, а подекуди тенденційне насвітлення головних історичних концепцій Грушевського. На багато слабше представляється його розділ «Михайло Грушевський як історіограф», в якому О. Пріцак головно перечислює, або подає бібліографію історіографічних праць історика. Це має мало спільного з критичною аналізою головних історіографічних концепцій Грушевського.

чають догматичний підхід, про який писав Грушевський ще в 1894 році. Автор цих рядків повністю поділяє спостереження Мирона Кордуби, що в Грушевського домінує «абсолютний критицизм» та об'єктивізм і тому *Історія України-Руси* «позбавлена будь-якої тенденції політично-партійної чи клясової».[9]

Дослідження наукової спадщини і діяльности Грушевського, якщо ідеться про їхнє об'єктивне насвітлення, може базуватися лише на науковій методології, яка виключає будь-який догматичний підхід, який більш притаманний публіцистичним працям. Історик, який замінює методологію наукового досліду, своїми ідеологічними «догмами» і публіцистичною інтерпретацією життя і творчости Грушевського, властиво причинюється до дилентатизму і тенденційности в досліді М. Грушевського і його доби.

ІСТОРІОГРАФІЧНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Діяпазон наукової творчости Грушевського надзвичайно широкий. Крім історії він охоплював літературу, соціологію, етнографію, майже усі допоміжні історичні дисципліни пов'язані з реконструкцією українського історичного процесу. Свою науково-дослідчу працю Грушевський почав ще студентом, під керівництвом видатного українського історика й археолога Володимира Антоновича на Історично-філологічному факультеті Київського університету, що його закінчив в 1890 році. Вже перші обширні монографічні дослідження молодого історика *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца 14 столетия* (кандидатська праця, 1891) і його магістерська праця *Барское Старостьо* (1894) вказували, що Грушевський опанував усі нюанси історичної методології і є вийнятково здібним істориком. Саме на рекомендацію Антоновича, який уважав Михайла Сергійовича, не лише своїм найздібнішим учнем з його київської школи документалістів, але також «найправдивішим і найщирішим приятелем»,[10] історик дістав катедру історії у Львівському університеті, якою кермував до 1914 року.

Розвиток модерної української історіографії в'яжеться з такими видатними українськими істориками XIX століття, як Микола Костомаров, Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Михайло Драгоманов, а зокрема основник київської історичної школи документалістів

---

[9] Мирон Кордуба, «Михайло Грушевський як учений», *Український Історик*, т. XXI, ч. 1-4, 1984, стор. 41.

[10] Лист В. Антоновича до М. Грушевського від 20 грудня 1894 року. Листування Антоновича, що зберігається в ЦДІА у Києві (ф. 1235, оп. I, спр. 326) друкуємо в нашому збірнику. Докладніше про школу Антоновича в нашій статті «Ранні історичні праці і Київська історична школа В. Антоновича», *Український Історик*, т. 3, 1966.

Володимир Антонович, які намагалися в умовах царської цензури реконструювати історію України. Вони поставили міцний фундамент під майбутній розвиток української наукової національної історіографії, але самі не могли створити нової синтези історії української нації через репресії та інші перешкоди російської влади. Історики, як часто згадував у своїх розмовах зі мною Олександер Петрович Оглоблин, вважали своїм головним обов'язком збирати «цеглини» для майбутньої історії України і були фундаторами української культури. Вони мали великий вплив на формування історіографічних і історіософічних концепцій молодого Грушевського, який уважав «питанням чести своєї і свого покоління» створити нову синтезу історії українського народу на основі нової схеми-моделю історії України. Це завдання він блискуче виконав в монументальній *Історії України-Руси,* в своїх нарисах історії України і численних монографічних дослідженнях, присвячених різним періодам і подіям української історії в контексті загальноевропейського історичного процесу. Його багатотомова *Історія української літератури* тематично доповнювала *Історію України-Руси* в аспекті культурного розвитку українського народу. Якщо сьогодні ставимо питання про вклад Грушевського в українську і всесвітню історію в площині наукових тривалих вартостей, то відповідь є виразна: він був творцем української національної наукової історіографії, автором монументальної *Історії України-Руси* і архітектом нового моделю історії України, який був прийнятий українськими істориками як схема української національної історіографії. Ця схема була рівночасно прийнята спеціялістами-дослідниками інших наук і стала основою наукового українознавства в XX столітті. В 1990-их роках, у зв'язку із культурно-національним і державним відродженням України, відроджуються з відповідними доповненнями головні історичні концепції Грушевського, зокрема його схема українського історичного процесу. Можемо зовсім погодитися з твердженням історика В. Герасимчука, що *Історія України-Руси* Грушевського це безсумнівно найсильніший дотепер вираз всієї нашої наукової творчости, і Грушевський дав «свому народові найсильнішу зброю, яку тільки можна було подати».[11] Опрацювання *Історії України-Руси* на основі нової історичної схеми історичного розвитку українського народу мало переломове значення в розвитку української історичної науки й інших українознавчих дисциплін. Мабуть не помилимося, якщо ствердимо, що *Історія України-Руси* М. Грушевського є найвидатнішим історичним дослідженням українського народу в контексті понад 1000-літнього розвитку української історичної науки. Вона не обмежується лише до аналізи і синтези політичного розвитку українського народу, але охоплює розвиток культури, релігійне життя,

[11] В. Герасимчук, «Михайло Грушевський, як історіограф», *Записки НТШ,* т. 133, стор. 9.

економічно-суспільний розвиток, судівництво і розвиток та занепад української державности в різних історичних періодах. Треба підкреслити, що Грушевський був суворим критиком української історії: він ніколи не ідеалізував ні історичних діячів, ні історичні явища. Апріорно він їх не засуджував, ані не вихваляв творців історії. Його реконструкція українського історичного процесу базувалася на вивченні історичних джерел і багатовимірній методології історичного дослідження.

Головне завдання свого життя, себто опрацювання «суцільної історії України», як писав у своїй автобіографії Грушевський, він реалізував повних 36 років, починаючи від 1898 року, коли у Львові появився перший том *Історії України-Руси* аж до кінця життя. Останній, десятий том *ІУР* був опублікований вже після його смерти в 1936 році за відповідальною редакцією Катерини Грушевської. Покищо не віднайдено другої частини X тому *Історії України-Руси,* що зберігався в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві. Віримо, що незадовго з'ясується доля загубленого рукопису останнього тому *Історії України-Руси.*

Тепер виринає основне питання історіографічної схеми, яку прийняв М. Грушевський в *ІУР* і взагалі в його історичних та інших українознавчих дослідженнях. В чому полягає вага схеми Грушевського для дослідження східньоевропейської і української історії і які історичні концепції лягли в її основу. Треба зазначити, що схема основана на аналізі історичних джерел та літератури. Грушевський пише, що виробив він її під час 15-ти літнього дослідження історії української народности і «по цій схемі укладаю я свою історію України-Руси»,[12] а також уживає її у загальних історичних нарисах і спеціяльних дослідженнях. Схема Грушевського з 1903 року ввесь час доповнювалася істориком, а опісля його учнями і в короткому часі стала загальновизнаною схемою української історіографії в Галичині, в 1920-их роках в Україні і в наукових українознавчих осередках на еміґрації (Прага, Берлін, Варшава). Ось її головні тези:

1) Безперервність і нерозривність українського історичного процесу від ранньої історичної доби, через середньовіччя аж до нового періоду історії України.

2) Історичний процес охоплював цілість діяння і життя українського народу на його усій території у контексті культурного, суспільно-політичного, релігійного, правного і державного розвитку.

---

[12] Михайло Грушевський, «Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії Східнього Словянства», *Статьи по славяновѣдѣнію.* Вип. І. За редакцією акад. В.И. Ламанскаго. С.-Петербургъ, 1904, стор. 298-304. Цей збірник виданий Другим відділом Імператорської академії наук. Користуємося передруком схеми Грушевського в монографії Л. Винара, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський,* Нью-Йорк, 1986, стор. 101-108. Дальше цитується, як «Звичайна схема...».

3) Київська держава, право, культура були витвором одної народности, українсько-руської; Володимиро-московська — другої, російської (Грушевський уживає тодішній термін «великоруської»).

4) Дуже нераціональним є сполучування старої історії південних племен Київської держави з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою з Володимиро-московським князівством XIII-XIV вв., «так наче б се останнє було його продовженням». Київський період перейшов не в Володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., а потім в литовсько-польський XIV-XVI.

5) Володимиро-московська держава не була ні спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти напр. до відносин Римської держави до її ґальських провінцій, а не переємства двох періодів у політичнім і культурнім житті.

6) Концепції російської офіційної історіографії т.зв. «общерусской народности» і «общерусской історії», «истории русского права» не є науковими і їх треба відкинути.

7) Наслідком впровадження концепції «общерусской історії» російськими істориками, «історія українсько-руської народности зісталася не тільки без початку, а у виді якихось кавалків, disjecta membra, не пов'язаних між собою органічно, розділеними прогалинами» (*Звичайна схема,* стор. 103).

8) Білоруська народність виходить ще гірше на основі російської схеми, «вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-московської, ба навіть і за Великим Князівством Литовським» (*Звичайна схема,* стор. 104).

9) В історичних дослідах головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільности. «Політичне, державне життя, розуміється чинник важливий, але поруч него існують інші чинники — економічний, культурний, що мають часами менше, часами більше значення від політичного, але в кожнім разі не повинні лишатися в тіні поза ним» (*Звичайна схема,* стор. 106).

10) Найбільш раціональним в дослідженні Східньоевропейської історії є реконструкція і «представлення історії кожної народности зокрема в її генетичнім переємстві від початків аж до нині» (стор. 107). Отже ідеться про об'єктивне насвітлення історії трьох народів: українського, білоруського і російського. У зв'язку з цим основна вимога: «треба усунути теперішний еклектичний характер «русской історії», зшивання докупи епізодів з історії різних народностей, консеквентно перевести історію східньо-слов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами» (*Звичайна схема,* стор. 107).

Це в основному головні риси історіографічних концепцій Грушевського, які увійшли в його історичну схему і створили новий модель і нову періодизацію історії українського народу. При чому дана схема

охопила його державні і бездержавні періоди, а також усі ділянки суспільно-громадського життя і створені суспільні інституції на території України від найдавніших історичних часів до доби Грушевського. Історик уточнив чітку періодизацію історії України, відкинув схему-гіпотези російських істориків (М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський і інші), які обстоювали концепцію «общерусской» історії народности і культури і впровадив відповідну історичну термінологію. Саме його *Історія України-Руси* є побудована на цій історичній схемі. Він збудував тривалий історичний фундамент для української нації, який мав вирішальний вплив на українське культурно-наукове і національно-державне відродження української нації в XX столітті. Треба згадати, що концепція Грушевського про етногенезу українського народу і антів, як предків українців прийнята провідними українськими археологами та істориками. Ярослав Пастернак пише, що усі «видатні українські історики, як М. Грушевський, М. Кордуба, І. Крип'якевич... визначили антів цілком правильно, безпосередніми предками українських літописних племен»,[13] а сучасний видатний археолог та історик М. Брайчевський також підкреслює, що Грушевський «найближче підійшов до істини, зіставивши з антами пізніших українців».[14]

Виринає питання, як оцінили схему Грушевського видатні історики. Тут лише наведемо оцінку акад. Д. Багалія, конкурента М. Грушевського в Академії Наук. Він писав:

> «Я властиво визнаю схему М.С. Грушевського за правильну щодо української історії; вона правильна і з теоретичного боку, і з практичного боку, бо український народ жив історичним життям протягом більш, ніж тисячеліття, здобув собі з великими труднощами свою власну територію, витратив колосальну енергію, щоб її охороняти та нею користуватися, утворив за цей час націю».[15]

Українські історики прийняли схему Грушевського, як основу новітньої наукової української історіографії, яка науково обґрунтувала без-

---

[13] Ярослав Пастернак, *Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень.* Ню Йорк, 1971, стор. 21 (відбитка з «Українського Історика»).

[14] М. Брайчевський, «Михайло Грушевський та археологія» (рукопис, 1992, стор. 13). Ця праця друкується в біжучому числі «Українського історика». Докладніше про антів в праці Степана Мішка, *Нарис ранньої історії Руси-України.* Зредагував і доповнив Олександер Домбровський, Нью Йорк, Українське Історичне Товариство, 1981.

[15] Д. Багалій, *Нарис історії України на соціяльному економічному ґрунті.* Київ: Українська Академія Наук, 1928, стор. 81.

Оцінку Багалія поділяли усі видатніші історики України, які могли відносно свобідно провадити історичні досліди в Україні в 1920-их роках, без огляду на їхні історіософічні концепції та ідеологічні настанови. Звичайно, схему Грушевського совєтські історики уважали «за націоналістичну», яка була спрямована проти російського народу. Для прикладу згадаймо Л. Коваленко, *Історіографія історії Української РСР,* Київ, 1983, стор. 107-108.

перервність українського історичного процесу в контексті етно-політичного, культурного і територіяльного пов'язання модерної української нації з Київською Руссю — середньовічною українською державою. Україна і Московщина формувалися на різних етнічних основах і різних історичних традиціях. Рівночасно Грушевський впроваджує відповідну історичну термінологію: він називає свій головний твір *Історія України-Руси,* пов'язуючи сучасну і стару історичну назву України. Він не завагався називати Ярослава Мудрого українським князем, а в 1918 році, як історик, а заразом голова Центральної Ради ще раз підкреслив, що

> «Київська держава Володимира Великого була найбільшою українською державою, яку пам'ятає українська історія. Вона обіймала всі тодішні українські землі. Від неї веде свій початок наше право, наша письменність, мистецтво, державне і релігійне життя. Куди, в яку сторону теперішнього українського життя не обернутися, скрізь видні і невидні нитки ведуть нас, як до свого початку, до тієї епохи, від якої починається наше національне буття, — до цієї доби Володимира Великого, до його держави. І тому зовсім натурально, що Українська Народня Республіка поставивши своїм завданням об'єднати в самостійній Українській Державі українські землі й відновити в ній всю повноту культурного і політично-національного життя, бере собі за герб цей старий знак Володимира Великого і ставить його на своїх грошах, як ставився він колись».[16]

Тризуб, як український національний герб є знаком української державности, пише Грушевський, і «нашої одвічної державної історії».[17] Тут бачимо прямий зв'язок між історичною схемою України М. Грушевського і її достосуванням до державного будівництва в 1917-1918 роках.

Рівночасно треба підкреслити вплив схеми і історіографічних концепцій Грушевського на українське державне відродження в 1990-1991 роках. Окремим державним актом від 24 серпня 1991 року проголошено «Створення самостійної української держави України» як продовження тисячолітньої традиції державотворення. Президент української держави Л.М. Кравчук добре зрозумів значення схеми Грушевського в історії України. Він пише:

> «Вихідні принципи історії української держави М. Грушевського діяметрально протилежні тим постулятам, які протягом десятиліть викладалися у наших школах та інститутах. Вся дотеперішня радянська історіографія будувалася на відомій тезі: Київська Русь колиска трьох братніх народів. М. Грушевський уважав Київську Русь першою славною сторінкою української державности... Таким чином український народ замість того, щоб прини-

---

[16] Михайло Грушевський, *На порозі Нової України.* Статті і джерельні матеріяли. Редакція Любомира Винара. Нью-Йорк-Львів-Київ, Українське Історичне Товариство, 1992, стор. 92.

[17] М. Грушевський, *цит. пр.,* стор. 93.

жено благати визнання за ним статусу «дозрілого» до власної держави, з повним правом вимагає відновлення тисячелітньої державної традиції.»[18]

Якщо ідеться про вплив історіографічних концепцій Грушевського на сучасний розвиток державного життя в Україні, а також на відродження української наукової історіографії, то він є безпосередній і вийнятково сильний. Це зокрема ілюструється підкресленням українськими істориками і державними діячами безперервности історично-державного процесу з четвертою українською державною формацією в 1991 році. Схема Грушевського охоплювала українську середньовічну державу (Київську Русь і Галицько-Волинську державу), як першу українську державу. Вона знайшла своє безпосереднє продовження в козацько-гетьманській державі 17-18 столітті — це була друга державна формація. Третя українська держава відродилася у формі Української Народньої Республіки в 1917/18 роках, яка мала виразно демократичний характер. Найновіша і четверта українська держава відродилася в серпні 1991 року і вона нав'язує до традицій попередніх українських формацій.

Виринає засадниче питання про причини завзятої боротьби радянської історіографії зі схемою і головними історіографічними концепціями Грушевського. Як відомо від 1930 року аж до 1980-их років, совєтська влада руками українських партійних істориків намагалася знищити схему Грушевського і його історіографічну спадщину.[19] В тому часі, мабуть, появилося більше статтей проти Грушевського, його історичних праць і історичної схеми, або як писав О. Оглоблин, головний наступ совєтської влади проти української духовости був скерований саме в напрямку так званої школи Грушевського.

Найкращою ілюстрацією реакції совєтського партійного апарату і партійних істориків є недавно видана книжка одного з головних противників Грушевського і його творчости, радянського історика В.Г. Сарбея,[20] присвячена розвитку історіографії України. Він пише в 1989 році, що схема історії України була «самым концентрированным выражением основных фальсификаторских концепций украинской буржуазної националистической историографии» і заразом стверджує, що пропаґандисти антикомунізму «используют работы Грушевского в идеологическом противоборстве против Советского Союза и его неотъемлемой составной части — Украинской ССР».[21] У чім полягала ця «не-

---

[18] Л.М. Кравчук, «Велика постать державотворця», *Демократична Україна,* Київ, ч. 204, 26.XI.1991.

[19] Докладніше про ліквідацію історичної школи Грушевського і боротьбу з його історичними концепціями — Любомир Винар, *Силуети епохи,* Дрогобич, Українське Історичне Т-во. ім. М. Грушевського. Галицький осередок, 1992, стор. 138-155.

[20] В.Г. Сарбей, *Очерки по методологии и историографии истории Украины,* Киев, Академия Наук Украинской ССР. Институт истории, 1989, стор. 62-63.

[21] *Там же.*

науковість» схеми і історичних концепцій Грушевського? Сарбей і йому подібні партійні історики, наголошують три постуляти: 1) «исключительность» українського народу, 2) «отрубность» його історії від історичного розвитку російського і білоруського народів і 3) українську історію слід розглядати «не лише без будьякого зв'язку з російською, а в цілковитім відриві від неї».[22] Схема Грушевського безпосередньо загрожувала совєтській владі з центром у Москві, яка нагально русифікувала українську культуру і український народ, а руками партійних радянських істориків фальсифікувала українську історію. Грушевський своїми історичними працями розгромив не лише дореволюційну схему російських істориків про «древнорусский народ» і «древнорусску культуру», але рівночасно його схема й *ІУР* розбила міти совєтської схеми історії про «єдину руську народність», концепцію «возз'єднання України з Росією», і вкінці гіпотезу радянських-партійних істориків про «історичну спільність вітчизни» — росіян, українців, і білорусів. Ішлося про «спільну вітчизну СССР» під керівництвом російського народу, як «старшого брата». Ця антинаукова схема не визнавала самостійности українського історичного процесу і допровадила, як вже було згадано, майже до повного знищення української національної культури, знищення української наукової історіографії і повної фальсифікації життя, діяльности і творчости Грушевського як «буржуазного націоналіста».

У зв'язку із відродженням української державности, відроджується також українська національна історіографія, в основі якої лежить історична схема Грушевського, а в Києві перевидається його «Історія України-Руси» та перевидаються інші твори історика. Проте в Інституті історії АН ще дальше займають провідні становища колишні партійні історики — «поборники Грушевського», русифікатори та фальсифікатори української історії. Віримо, що цей стан, у відносно корот-

---

[22] Л. Коваленко, *Історіографія історії української РСР,* Київ, В-во «Вища школа», 1983, стор. 107-108; Сарбей, *цит. пр.,* стор. 63.

З інших фальсифікаторських видань присвячених комуністичній партійній інтерпретації концепцій Грушевського згадаємо Л.Г. Мельник, *Торжество історичної правди,* Київ, 1974; Ю.І. Римаренко, *Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих,* Київ, 1970; В.Ю. Євдокименко, *Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму,* Київ, 1968. Сторінки «Українського Історичного Журналу» були головною трибуною радянських партійних істориків для «розгрому ненаукових концепцій» М. Грушевського. Було б побажано, щоб такі історики, як В. Сарбей та інші фальсифікатори історії України і схеми Грушевського, опрацювали збірну працю про фальшування життя і творчости М. Грушевського в радянській історіографії. Така документальна праця дала б історіографічний огляд усіх головніших видань радянських істориків, в яких вони фальсифікували історіографічну спадщину М. Грушевського і його історичної школи та взагалі українську наукову історіографію. До сьогодні вони не вияснили своєї пашквільної партійної «творчости», що спричинила знищення української історичної науки в радянській Україні.

кому часі зміниться і історіографічна спадщина Грушевського дочекається об'єктивного, наукового дослідження. Можна погодитися із твердженням Ярослава Дашкевича, що «У нас (в Україні — Л.В.) були фальшиві вчителі фальшивої історії, і це фальсифікувало наше життя. Тепер ми поволі позбуваємося фальшивих уявлень — також і про Михайла Грушевського».[23]

ПРОВІДНІ ІДЕЇ ТВОРЧОСТИ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Головні ідеї творчости Грушевського віддзеркалюють його історіографічні, історіософічні концепції та світоглядові настанови. Історіософічні настанови Грушевського пов'язані з його науковими дослідженнями українського і світового історичного процесу, що знайшли своє оформлення в його працях, присвячених українській, европейській і світовій історії, а також в його політичних і ідеологічних трактатах.

У центрі історичного процесу Грушевський ставить український народ, як етнологічно-історичну цілість. Народ, який не зважаючи на різні історичні катаклізми, поневолення України іншими державами, польонізацію і русифікацію української провідної верстви в різних історичних періодах, видержав і завжди був джерелом національно-культурного і державного відродження української нації. Народ, центральний фактор історичної дії, становить провідну ідею історичної та іншої творчости Грушевського. Він наголошує змагання українського народу до свободи і волі в політично-державному, суспільно-економічному і культурному аспектах. *Ця концепція свободаризму, себто змагання українського народу за свободу і незалежність, є центральною ідеєю творчости Грушевського, яка проходить червоною ниткою в «Історії України-Руси» і в інших творах історика.*

Це одна із головних історіософічних концепцій Грушевського, що її він обґрунтував у своїх історичних дослідженнях. В цьому контексті слід зрозуміти його ідею народництва і наголошення ролі народу і народних мас в історії України. Є значним упрощенням, на нашу думку, пропагувати гіпотези, що Грушевський не доцінював ваги провідної верстви і національної держави. Про ці питання я писав в попередніх працях.[24] Тут лише підкреслимо, що діяльність «народників», постання

---

[23] Ярослав Дашкевич, «Хто такий Михайло Грушевський?», *Україна,* вип. 23, 1989, стор. 192. Ця стаття у дещо зміненій формі появилася п.н. «Найвидатніший український історик», *Слово і час,* ч. 9, 1991, стор. 18-24.

[24] Л. Винар, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський,* Нью-Йорк, «Сучасність», 1986, стор. 34-35, 41-43. Про головні ідеї Грушевського зокрема «ідею народу», див. Олександер Оглоблин, «Михайло Грушевський і українське національне відродження», *Український Історик,* ч. 2-3, 1964. Про ролю народу в політичному, соціяльному і культурному процесі див. М. Грушевський, *Історія України-Руси,* том І, Нью Йорк, 1954, стор. 16-17. Історик

Кирило-Методіївського братства за участю Костомарова, Шевченка, Куліша і інших діячів, діяльність В. Антоновича, Т. Рильського, П. Свєнціцького та інших «хлопоманів», а згодом створення Київської громади в 1861 році — всі ці явища мали вплив на формування світогляду й історіософічних концепцій Грушевського. Служіння рідному народові — стало основною ціллю його діяльности і творчости.

Коли О. Пріцак уважав концепцію українського «народництва», що її розвинули Костомаров і Антонович, за «явище патологічне», то це вказує більш на нерозуміння українського історичного процесу в XIX стол. і на його суб'єктивно-догматичне пояснення явища українського народництва.[25] Саме Антонович своєю відданістю народній справі, своєю науковою і громадською діяльністю поставив твердий ґрунт під культурно-національне відродження українського народу, що його довершив Михайло Грушевський, спадкоємець ідей Антоновича, Драгоманова, Конисього та інших провідних діячів Нової України. Тут треба підкреслити, що народники і Грушевський уважали, що поширення просвіти і національної самосвідомости серед українського народу для піднесення його громадської свідомости, належало до найважливіших завдань української провідної верстви. Без освіти і національної самосвідомости усіх суспільних верств, зокрема народньої гущі був немислимий політичний розвиток українського народу, не була можлива реалізація державного постуляту нації. З перспективи часу, бачимо, що ці концепції були правильні і вони не стратили своєї актуальности по сьогоднішний день, коли ми стали свідками відродження української державности. Міняються часи, але константа національної свідомости усіх верств населення незмінна, якщо ідеться про розбудову державного життя.

На цьому місці треба згадати про вплив неукраїнських мислителів на історичні й історіософічні концепції Грушевського, зокрема його ідеї народництва. На увазі маємо вплив французьких енциклопедистів і взагалі европейських суспільних реформаторів. Недавно у нарисі присвяченому історіософії Грушевського, підкреслено впливи Оґюста Конта, основника соціології, і його концепцію трьох стадій розвитку людства, Генрі Бокля, автора «Історії цивілізації в Англії», Герберта Спенсера, автора «Система синтетичної філософії» та інших мислителів.[26]

подає свої зауваги про державні і бездержавні періоди історичного життя українського народу. Твердження деяких дослідників, що Грушевський не подає ясного окреслення концепції «народу» і «народних мас» і протиставляє їх провідній верстві, не видержують критики.

[25] Омелян Пріцак, «У століття народин М. Грушевського», *Листи до приятелів,* кн. 5-7, ч. 157-159, 1966, стор. 10.

[26] Омелян Пріцак, *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського.* Київ: Академія Наук України. Інститут української археографії, 1991, стор. 12-13. Шкода, що автор не дав чіткого окреслення понять «історіографічної концепції», «філософії історії», «теорії історії» і «історіографічної концепції». На на-

Тут треба ще додати відомого енциклопедиста Марі Кондорсе (1743-1794) і його твір «Ескіз історичної картини проґресу людського розуму», який мав безпосередний вплив на позитивізм Конта і взагалі розвиток соціологічних і філософських концепцій европейських мислителів XIX стол.[27] Про нього часто згадує у своїх працях Грушевський, і ця тема вимагає окремого опрацювання. Згодом вплив соціологічної школи Еміля Дюркгайма, Люсієна Леві-Бруля, Вільгельма Вундта і їхніх соціологічних і історичних концепцій, що мали безпосередній або посередній вплив на історіософію Грушевського в 1920-их роках. Проте ця тема вимагає обширного, джерельного монографічного дослідження для повнішої реконструкції та інтерпретації впливів европейських соціологів, істориків, філософів і суспільних реформаторів на творчість Грушевського.[28] Ці впливи відзеркалювалися в поширенні методології історичного досліду Грушевського, а зокрема в його реконструкції багатопричинних історичних явищ.

Побіч ідеї примату народу, ідея української державности становить другу головну історіографічну та історіософічну концепцію в творчости історика. Ця концепція Грушевського пов'язана з федералістичною формою української державности, яка була притаманна «Старій Україні» — козацько-гетьманській державі (державні концепції Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, Ів. Мазепи та інших гетьма-

---

шу думку О. Пріцак часами мішає «історіографічні» з «історіософічними» концепціями Грушевського. Див. стор. 16-17.

[27] Зокрема треба звернути увагу на концепцію Кондорсе відносно 10 окремих стадій історичного розвитку людства, а також його історіософічні розважування про людський поступ. Концепції Кондорсе вивчаються сучасними істориками, соціологами і іншими дослідниками.

Основна праця Кондорсе, що мала вплив на Грушевського, це *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain,* Paris, 1795. Ми користувалися англійським перекладом Antoine-Nicolas de Condorcet, *Sketch for a Historic Picture of the Progress of the Human Mind,* London, 1955.

Про творчість Кондорсе: Constance Rowe, "The Present-Day Revelance of Condorcet," *Condorcet Studies I* Atlantic Highlands, N.J., 1984, pp. 15-82; A. Owen Aldridge, "Condorcet, Pain and Historical Method," *ibid.,* pp. 49-60. В передмові до *На порозі Нової України* Грушевський пише: «Кондорсе написав свою славну книжку, виливаючи свої гадки-мрії про безконечні поліпшення людського життя під час революційного терору, ховаючи своє життя від смерти, на яку був засуджений. Пишучи ці рядки, я відчуваю щось подібне до того, що мусів відчувати цей палкий ентузіяст» М. Грушевський, *цит. пр.,* стор. 3.

[28] Одним із найповажніших досліджень присвячених історіософії М. Грушевського є розвідка Іллі Витановича, «Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського», *Український Історик,* ч. 1-2, 1966, стор. 32-51. У нашій монографії лиш марґінесово насвітлено вплив французької школи Еміля Дюркгейма (1858-1917) на соціологічну аналізу М. Грушевського історичних явищ. Див.: Л. Винар, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський,* цит. пр., стор. 71-72.

нів). Рівночасно він наголошував ролю української середньовічної держави, мовляв:

> «Широким і сильним, інтензивним політичним життям український нарід жив в перших віках свого історичного існування. Сотворена ним політична орґанізація служила творящим центром для всієї Східньої Европи, будувала її політичне, соціяльне, культурне життя, клала підвалини йому на довгі віки: в основі нинішнього життя Східньої Европи лежать і досі підвалини, заложені Київською державою. Очевидна річ, що процес, котрим творився сей політичний, державний орґанізм і його розвиток з огляду на свої глубокі і далекосяглі впливи має високий історичний інтерес...»[29]

Як бачимо, Грушевський наголошує позитивний вклад держави в розбудову політичного, суспільного і культурного життя. Тому твердження, що Грушевський уважав, що «політична державна влада є сама по собі швидше конечним злом, ніж позитивним фактором для формування громадського, суспільного життя»,[30] не видержує критики. Так звана «державницька школа» української історіографії, що виросла з історичної школи Грушевського, намагалася представити історичні концепції Грушевського, які відзеркалювали його погляди на центральну ролю народу в історичному процесі, як «антидержавні». Але це були публіцистичні висновки із ідеологічною закраскою, які не базувалися на джерельній аналізі наукових історичних праць історика, а на деяких його політичних, полемічних статтях.[31] Ці погляди я джерельно спростував у попередних моїх працях. Також частинну переоцінку цих осудів «істориків-державників» перевів Олександер Оглоблин, який твердив, що в писаннях Грушевського напередодні І Світової Війни, присвячених Хмельниччині «думка іде в напрямку, який згодом, у 1917-1918 роках, привів Грушевського до ідеї самостійної й незалежної Української Держави».[32] Проте Грушевський критично ставиться перш за все до чужого суспільнодержавного устрою, з яким український народ провадив боротьбу за свободу і національне визволення, а також раціонально і об'єктивно твердив, що коли держава не відповідає народнім інтересам і «коли в державі народові не добре, се його право обрахуватися з нею».[33] Якщо взяти наприклад, формацію «радянської української держави», наглядно бачимо раціональність виводів Грушевського. Це саме відноситься до інших державних організмів, які нищили українську культуру; фізично і морально нищили українську націю, звичайно, народ мав право і має обов'язок «обрахуватися» з цими державними структурами.

---

[29] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. І, стор. 16.

[30] О. Пріцак, *цит. пр.,* стор. 33.

[31] Критичний огляд оцінки представників державницької школи історіографічних концепцій поданий в моїй праці *Силуети епох,* цит. пр., стор. 99-116.

[32] Олександер Оглоблин, *цит. пр.,* стор. 4.

[33] *Борітеся-поборете,* 1920, т. І, стор. 12.

Козацько-гетьманська держава стоїть в центрі дослідів Грушевського. Хмельниччина, як історичне «велике потрясення», мала переломове значення в історії України. Від «Хмельниччини веде свій початок нове українське життя... Хмельницький, як головний потрясатель зістанеться героєм української історії».[34] Як історик, Грушевський критично насвітлив державне будівництво козацьких гетьманів і провідної верстви, наголошуючи позитиви і неґативи їхньої політичної діяльности. Про Мазепу і його співробітників Грушевський пише, що вони були природними продовжувачами «заповіту великого гетьмана — визволення України і народу Українського».[35] Як бачимо, публіцистичні оцінки деяких дослідників «антидержавного» наставлення Грушевського і його неґації ролі держави не мають поважних підстав і є односторонні. Грушевський у своїх історичних дослідах брав до уваги цілість історичного життя українського народу і в тому контексті українська середньовічна держава і козацько-гетьманська держава стояли в центрі його досліджень. Концепцію федералізму, як ідеї державности, Грушевський пов'язував з ідеологією Кирило-Методіївського Братства в Києві (1846). В статті «В сімдесяті роковини Кирило-Методіївської справи» він писав:

> «Переяславський акт вихопив з рук визволеної України її кров'ю облиту волю, надії нового життя на основах *свободи, рівности, братерства* (підкреслення моє — Л.В.). Кирилометодіївці постановили своїм першим завданням вернути її цю свободу і народовластя на місце гетьманщини XVIII стол. в *демократичну українську республику* (підкреслення моє — Л.В.) замість лукавої зв'язи України з Московщиною і Польщею, свобідну федерацію слов'янську. Николаївський режим вирвав з рук братчиків це діло, замкнувши в жандармські скрині їх надтхнення, і кровю серця писані твори, розточивши їх по вязницях, казармах і заслannях. Продовжувати їх діло, доля судила нам».[36]

Грушевський і його співробітники, у значній мірі, усучаснили концепції кирило-методіївців, і поставили їх, як основу державного будівництва в 1917/18 роках. Він виразно пише, що «Федеральний постулят, поставлений уже кирило-методіївцями, був постулятом державности», але через «суворі лекції російського централізму» федеральні пляни України відложено і український народ устами Центральної Ради і четвертим універсалом «висловив свою постанову самому, власними силами переводити в життя ті політичні й соціяльні принципи, які на-

---

[34] М. Грушевський, *Історії України-Руси*, т. 9 (2), стор. 1508.

[35] М. Грушевський, «Шведсько-український договір 1708 року» *Записки НТШ*, 1909, т. 92. Цитовано за Л. Винар, *Найвидатніший історик...*, стор. 48.

[36] Михайло Грушевський, «В сімдесяті роковини кирило-методіївської справи», *Український Історик*, т. XXI, чч. 1-4, 1984, стор. 223-24. У статті Грушевський також підкреслює принципи вільности, рівности і братерства, як старі українські традиції з часів «Старої України».

перед вказала йому історія, розвинула і поглибила світова думка».[37] На увазі Грушевський має державницьку ідею «національного самоозначення» і ідею «народоправства», які лежали в основі його провідних політичних і історіософічних концепцій в 1918 році і стали тривалим фундаментом в розбудові незалежної демократичної республики в часах державницької дії голови Української Центральної Ради і взагалі в модерній українській історії. Як бачимо концепції народництва (ідея народу) і концепція державного федералізму, шляхом еволюції, зреалізувалися у відновленні українського державного життя в 1917/19 роках. Ідея національно-культурної автономії і федерації допровадили до реалізації самостійности і державного суверенітету української модерної нації.

Концепція території або ідея єдности українських земель є черговою провідною ідеєю історичної і публіцистичної творчости Грушевського. В *Історії України-Руси* Грушевський вірно підкреслює, що з опануванням території і її заселенням, розпочинає «своє історичне життя український народ». Історик уважає, що в житті кожного народу домінують дві творчі сили: «народність і територія стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу його розвою. Навіть в пізніших, тим більше в початкових стадіях народнього життя оба ці елементи являються діяльними творчими силами — територія так само як народність».[38]

В писаннях Грушевського під час будівництва української держави в 1917/18 роках, він наголошував конечність об'єднання усіх земель, заселених українцями в одну географічно-політичну одиницю як територіяльних складових частин української держави. Саме тому він настоює на тім, що «Холмщина і Підляшшя повинні бути включені в склад Української Республики»,[39] а в III Універсалі Української Центральної Ради визначує кордони української території, які становлять «власність всього трудового народу». Ця концепція скристалізована в Конституції УНР з 1918 року в ствердженні, що «Територія УНР неподільна» і в її межах держава забезпечить усі «права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян».[40]

---

[37] Михайло Грушевський, *На порозі Нової України,* 1992, стор. 148-149. В тому часі на Грушевського мали впливи державницькі концепції Кондорсе і інші французькі мислителі і політичні діячі, які наголошували ідеї демократизму, свободи і людського поступу у всесвітньому вимірі.

[38] Михайло Грушевський, *Історія України-Руси,* т. I, стор. 8.

[39] М. Грушевський, «За Холмщину», «Промова на ратифікації мирного договору», *На порозі Нової України,* цит. пр., стор. 107-113.

[40] «Конституція Української Народньої Республики», *На порозі Нової України,* стор. 230.

Важливо згадати, що Грушевський у статті «Новий поділ України» подає свій проєкт поділу земель, яким він привертає старі історичні назви, напр. «Деревська земля», «Болохівська Земля», «Поросся», «Запоріжжя», «Пере-

Концепція єдности і соборности українських земель природно лучиться з його концепцією — ідеєю українського народу і становить інтеґральну частину його постуляту державної суверенности української нації.

Усі вищезгадані провідні ідеї — концепції Михайла Грушевського знаходимо в його *Історії України-Руси, Історії української літератури,* монографічних нарисах історії українського народу, дослідженнях окремих періодів української історії, в соціологічних і політично-ідеологічних трактатах (напр. *На порозі Нової України, Початки громадянства* й інші праці), в його численних публіцистичних і популярно-історичних публікаціях. Ці ідеї червоною ниткою проходять крізь творчість Грушевського і мають безпосередний вплив на його многогранну діяльність, пов'язану з відродженням української національної культури, науки і будівництвом демократичної держави.

Провідні ідеї творчости М. Грушевського можна охопити такою формулою: народ, територія, влада, державність в контексті українського і світового історичних процесів.

АКАДЕМІЧНО-НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Олександер Кониський писав у своєму листі з 4 травня 1894 року до М. Дикарева у зв'язку із виїздом Михайла Грушевського на зайняття катедри історії у Львівському університеті таке:

> «Порадійте нашій вельми важній новині: на катедру історії у Львові цісар 9 квітня затвердив звичайним професором Грушівського. Особисто для мене — се невимовно велика радість! От се момент, з якого почнеться історія нашої національної освіти і культури! Праця моя не погибла і дожив таки я до сего сподіваного часу!».[41]

Прогнози Конського сповнилися: у розвитку національної культури, а перш за все української науки, Михайло Грушевський був геніяльним організатором наукової і культурно-освітньої праці. Без перебільшення можна ствердити, що він є найвидатнішим організатором української науки, творцем міцного фундаменту, тривалої організацій-

---

яславщина» і т.д. Географічно-історичне назовництво земель Грушевського в'яжеться з середньовічною українською державою і козацько-гетьманською державою. Див. *На порозі Нової України,* стор. 101-102.

[41] М. Возняк, «Ол. Кониський і перші твори «Записок» (З додатком його листів до Митрофана Дикарева)», *Записки НТШ,* т. 150, 1929, стор. 375. Олександер Кониський відіграв провідну ролю в формуванні світогляду молодого Грушевського. Зовсім погоджуємося з висновком М. Антоновича, що «До свого виїзду з Києва (осінь 1894) М. Грушевський був ідейно і організаційно якнайтісніше пов'язаний з В. Антоновичем і О. Кониським. Перший був його керівником у науковій, другий у громадській праці». Див. М. Антонович, «О. Кониський і М. Грушевський», *Український Історик,* т. XXI, чч. 1-4, 1984, стор. 51.

ної структури для розвитку наукових дисциплін українознавства і взагалі науки в добі Нової України. Українську науку Грушевський уважав інтеґральною частиною загальнолюдської культури.

Дослідження науково-організаційної діяльности історика в'яжеться безпосередньо з його розумінням завдання науки в історично-культурному процесі української і світової історії, із його концепціями розвитку української науки і створенням його історичної школи у Львові і Києві. Також його «академічна політика», зокрема боротьба за український університет у Львові і заснування катедр української історії, літератури і мови на університетах в Україні до 1914 року, відігравала значну ролю в академічно-науковій діяльності історика. До уваги дослідник мусить узяти його діяльність у наукових установах, науково-видавничу працю, редаґування наукових видань і взагалі створення відповідної творчої атмосфери для розвитку наукового життя. В короткій статті не маємо змоги обговорити усіх аспектів науково-організаційної праці Грушевського. Обмежуємося до короткого насвітлення його ролі в НТШ у Львові, Українському науковому товаристві в Києві, Українському соціологічному інституті у Відні і його діяльности у Всеукраїнській Академії Наук у Києві. У всіх цих центральних українських наукових установах Грушевський був найголовнішим, або одним із головних промоторів наукової діяльности і розбудови наукового життя з наголосом на консолідацію українських наукових сил із Західньої і Східньої України. Академічно-наукову діяльність М. Грушевського можна поділити на декілька окремих періодів, що себе доповнюють і відзеркалюють його провідну ролю в розбудові української науки.

ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТИ: 1894-1914

Осінню 1894 року М. Грушевський приїхав до Львова, як звичайний професор Львівського університету на катедрі «всесвітньої історії з узглядненням історії Східньої Европи», що в дійсности була катедрою української історії. Тоді він мав 28 років і вже був відомим істориком. Галицький період академічної і наукової діяльности М. Грушевського охоплював двадцять років, і в тому часі він присвятив усю свою творчу енерґію і наснагу, щоб у Львові створити всеукраїнське культурне огнище і українську академію наук, які промінювали б на усі українські землі і стали б основою українського національного відродження в XX столітті. Це була справжня золота доба його діяльности і творчости: Грушевський очолив Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові, причинився до створення Українського Наукового Товариства у Києві і очолив його й систематично провадив у співпраці з іншими українськими науковцями свою академічну політику із головним прицілом на створення українського університету у Львові і впровадження різних катедр українознавчих дисциплін в програми навчання в Київському,

Харківському й Одеському університеті.[42] Вийнятково важливе значення для розвитку української історичної науки має заснування і діяльність львівської історичної школи М. Грушевського, яка відіграла переломову ролю в розвитку національної історіографії на всіх українських землях і поза ними.

Виринає питання, як розумів Грушевський головне завдання центральних осередків наукової праці, а зокрема завдання НТШ? Відповідь знаходимо в його «Записці» для загального збору НТШ з 1898 року. Він писав:

> «В попереднім огляді дано погляд на початки наукової роботи нашого товариства і ту мету, яку воно ставило в сій роботі. Сю мету: стати осередком наукової роботи на своєнародній мові, особливо в галузях, безпосередньо зв'язаних з нашим краєм і народом, скупити коло себе якнайширший круг наукових робітників, вірних народнім інтересам, орґанізувати наукову роботу й у тій орґанізації виховувати нових робітників, нові наукові кадри».[43]

Можна ствердити, що це кредо науково-організаційної діяльности з 1898 року, Грушевський застосовував у різних видах і в пізніших періодах діяльности. Тут виразно бачимо безпосереднє пов'язання концепції наукової діяльности з його народовецьким світоглядом з наголосом на вирощення нових наукових кадрів «вірним народним інтересам». Наука, у розумінні Грушевського була інтеґральною частиною української національної і всесвітньої культури.[44] В НТШ Грушевський розбудував науково-організаційну структуру, спершу як директор Історично-філософічної секції (від 1894 р.), а опісля як голова товариства (від 1897 до 1913). Створення Археографічної комісії (1895), а опісля Етнографічної, Правничої і Лікарської (1898), Статистичної (1906) і Бібліографічної (1909) — всі вони діяли поруч трьох наукових секцій (Історично-філософічна, Філологічна і Математично-природописно-лікарська) і значно поширювали науково-дослідчу тематику в рямках НТШ і взагалі загального розвитку української науки. Структура НТШ була подібна до організаційної структури европейських академій наук і науко-

---

[42] Наукову діяльність М. Грушевського в роках 1894-1914 обговорено в монографії Любомира Винара, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка: 1892-1930.* Мюнхен, В-во. «Дніпрова Хвиля», 1970 і в праці *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет.* Мюнхен-Нью Йорк, 1968 (Українське Історичне Товариство, Серія: Історичні студії, ч. 6.).

[43] Михайло Грушевський, «Записка для загального збору 1898 р.», *Записки НТШ,* т. XXI, 1898, стор. 10.

[44] Важливі спостереження Грушевського про відношення національної культури до загально-людської подані в його статті «З нашого культурного життя», *Наша політика,* Львів, 1911, стор. 89-119. Він уважав, що «розвій національної культури являється одною з основних підстав успішного розвою народности», але рівночасно остерігав перед культурою, що є замкненою в кругу своїх «національних святощів» і «власної мудрости», неприступною «для ніяких впливів і подувів загальнолюдського поступу», *цит. пр.,* стор. 97.

ві діячі з центральних і західніх українських земель уважали, що такою академією стане НТШ. На увазі маємо В. Антоновича, О. Конисько-го, О. Барвінського, а зокрема М. Грушевського, на якого впала відповідальність за реалізацію цієї концепції.

Редакційно-видавнича діяльність Грушевського і видання НТШ, у відносно короткому часі, випровадили українську науку на європейський форум. Заразом серійні наукові видання Грушевського стають творчою лабораторією для українських дослідників, які репрезентували різні генерації з окремих українських земель. Редаґовані Грушевським *Записки НТШ* стали головним журналом наукового українознавства на европейському рівні, а заініційований істориком *Літературно-науковий вісник,* місячник літератури, науки і суспільно-громадського життя, відограв передову ролю в національно-культурному відродженні української нації в XX столітті.

В роках 1891-1913, Наукове Товариство ім. Т. Шевченка видало 423 томи наукових публікацій, які включали *Записки НТШ, Збірник Історично-Філософічної секції, Збірник Філологічної секції, Жерела до історії України, Матеріяли до української антропології і етнології, Етнографічний збірник, Пам'ятники української мови і літератури, Часопись правничу і економічну,* серію Української Історичної бібліотеки та інші.[45] Вже самі назви вищенаведених видань вказують на основну розбудову наукового українознавства, впровадження Грушевським і його співробітниками відповідної української термінології в наукові видання і наукове спілкування, сприяло нав'язанню співпраці з неукраїнськими науковими осередками.

До співпраці у виданнях НТШ він приєднав Івана Франка, В. Гнатюка, А. Кримського, О. Конисько-го і десятки видатних учених і публіцистів, які активно включилися в розбудову української науки і культури. Заснування і діяльність історичної школи М. Грушевського у Львові мало тривале значення для розвитку української наукової історіографії.[46] У своїй автобіографії історик пише, що ця школа складалася з його студентів, учасників семінарійних занять і з деяких здібних молодих дослідників. Це були нові наукові кадри, віддані національній ідеї культурно-наукового розвитку українського народу, ідеалісти наукової праці. Іван Крип'якевич, наймолодший і один з найздібніших учнів і представників Львівської історичної школи, дає таку характеристику історика:

«Ще за життя Грушевського всі в нас відчували, що між нами живе хтось великий. Всі в нас дивилися на нашого історика, як на надзвичайну люди-

---

[45] Аналіза видань НТШ того часу подана в нашій монографії *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка,* стор. 17-27.

[46] Насвітлення ролі історичної школи Грушевського в розвитку української історичної науки, подано в: Любомир Винар, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський,* стор. 53-63.

ну, як на вченого, що може сміло стати поруч найбільших людей науки у світі, всі ми подивляли його роботячість, а всі ми бачили в ньому одного з найкращих борців за єдність нації».[47]

Створення першої школи української національної історіографії у львівському періоді діяльности Грушевського, що прийняла його історичну схему, як головну схему наукової історіографії, — мала і дальше має переломовий вплив на дослідження окремих періодів і явищ української історії. НТШ за головування Грушевського брало участь в численних і міжнародніх наукових конференціях, і тим самим українська наука не розвивалася в ізоляції від европейської. Грушевський також розбудував бібліотеку Товариства і започаткував обмін книжками з науковими установами в різних европейських країнах, Америкою, Канадою і Австралією. Також він дав ініціятиву до створення Музею НТШ у Львові (1900), в якому зберігалися цінні археологічні та інші музейні колекції.[48] Всі ці почини Грушевського вказують на його майже понадлюдську енергію і геніяльний організаційний хист, завдяки яким НТШ дійсно стало некоронованою академією наук. Не зважаючи на його вклад в розвиток НТШ, в 1913 році він відходить від керми товариства і резиґнує з головства НТШ. Безпосередньою причиною розриву Грушевського з Товариством стали інтриґи галицьких політиків, організованих в Народному Комітеті і деяких членів НТШ, які нарікали на його «автократичну вдачу».[49] Відхід Грушевського — це незаступна втрата для НТШ, яке від 1913 року вже ніколи не розгорнуло такої наукової і видавничої діяльности, як в часах керівництва найвидатнішого голови товариства.

Паралельно з поширенням діяльности НТШ Грушевський поширює свою працю на придніпрянську Україну. В 1907 році в Києві організується Українське Наукове Товариство (УНТ) з подібними завданнями

---

[47] Іван Крип'якевич, *Михайло Грушевський,* Львів 1935, стор. 8.

[48] Початки музею НТШ сягають 1893 року, але тверді основи під його розбудову положив щойно Грушевський в 1890 р. Див. «Діяльність Наук. Тов. ім. Шевченка за 1900 рік», *Літературно-науковий вістник,* т. XIV, 1901, стор. 176. Про бібліотеку НТШ і ролю Грушевського в її розбудові пише В. Дорошенко в праці «Бібліотека Наукового Товариства у Львові», *Записки НТШ,* т. 176, 1961.

[49] Про конфлікт в НТШ і М. Грушевського обширно пишеться в моїй монографії *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка,* стор. 43-69.

Цікаво згадати, що провідний член теперішнього відродженого НТШ у Львові, історик Ярослав Дашкевич, пише, що це була відплата Грушевському з боку «представників галицького партикуляризму», а також підкреслює, що «Ганебно сьогодні слухати скарги на автократизм найбільшого українського історика України й не чути ні одного слова засудження на адресу тих бездарних темних духів, що нищили до тла, розвалювали і розвалюють далі українську історичну науку. На погромників і руйників, академіків і псевдоакадеміків не скаржаться досі, а шукають ласки під їхнім крилом», Я. Дашкевич, «За науковим кермом», *Дзвін,* ч. 9, 1991, стор. 140.

і організаційною структурою, на зразок львівського НТШ. Воно стало «безпосереднім попередником Всеукраїнської Академії Наук, теж під керівництвом Грушевського і мало стати другою українською академією наук в мініятурі».[50] Очолюючи два головні осередки наукової праці — НТШ і УНТ, Грушевський змагає до всеукраїнського об'єднання українських сил в Галичині і Великій Україні. За його ініціятивою започатковано періодичне видання *Записки Українського Наукового Товариства* (1908) і *Україну* (1914), що сприяло поширенню впливів і діяльности історичної школи Грушевського серед придніпрянських дослідників і відіграло в пізніших роках важливу ролю в народженні Української Академії Наук в 1918 році.

Досліджуючи академічну діяльність Грушевського, треба звернути увагу на його провідну ролю в боротьбі за український університет у Львові. Як відомо він опрацював основний меморіял у цій справі, що його презентувала спеціяльна делеґація НТШ австрійському урядові в 1902 році.[51] Проте ці заходи не мали успіху через сильні польські впливи. Боротьба за український університет у Львові тривала аж до часу резиґнації Грушевського з головства в НТШ. Рівночасно він стає промотором заснування окремих катедр українознавства в Київському та інших університетах України. Після 1905 року він тісно співпрацював з студентами з Великої України, які вимагали, щоб в університетську програму навчання впровадити окремі предмети українознавства, зокрема історії, що мали б викладатися українською мовою. Грушевський уважав, що одним із центральних питань «із становища тої культури мови і повноти національного культурного життя являється справа вищої науки на даній мові», а академічна, університетська освіта в українській мові дає свідоцтво культурної дозрілости і «повноправности даної народности» в розвитку українського народу.[52] Грушевський опрацював модель-програму українознавчих предметів, які повинні викладатися в університетах. Він уважав, що українознавчі катедри і запровадження української мови як викладової — це постулят українського культурно-національного розвитку.

---

[50] Михайло Грушевський, «Три академії», *Український Історик,* ч. 2-4, 1983, стор. 137. УНТ «маніфестувало постулят повноти української культури, вінчаної науковими аспіраціями і науковими дослідженнями» — М. Грушевський, «Велике діло», *Україна,* ч. 32, 1929, стор. 6.

[51] Докладніше про ці справи в Л. Винар, *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет,* стор. 15-16. Див. також *Хроніка НТШ,* ч. 2, 1902, стор. 83.

[52] Мих. Грушевський, «Справа українських катедр і наші наукові потреби», *Літературно-науковий вістник,* т. 37, 1907, стор. 42-57.

Треба зазначити, що змагання Грушевського і українських студентів та громадянства за українознавчі катедри увінчалися успіхом в Київському, Харківському і Одеському університетах в яких започатковано в 1907 року деякі українознавчі предмети українською мовою.

Підсумовуючи діяльність Грушевського до 1914 року, треба стверднти, що вона охоплювала всі головні ділянки культури і української науки і створила цілу епоху в національному відродженні України. Українська нація, писав Грушевський, показала слов'янському і західньо-европейському світові свою культурну дозрілість, а НТШ і УНТ виконали своє завдання в твореннї культурно-наукової основи, що віддзеркалювала повну культурну незалежність українського народу.[53]

РОКИ 1914-1923

Науково-організаційна діяльність М. Грушевського в тому часі охоплює три окремі етапи: 1) Перше заслання Грушевського (1914-1917), 2) Державне будівництво України (1917-1918) і 3) Еміґраційний період наукової діяльности Грушевського (1919-1924). Не зважаючи на політичні і інші перешкоди, у цих трьох етапах наукової діяльности Михайло Сергійович безперервно продовжував розбудову українського наукового і академічного життя. В 1917-18 роках він є не лише найвидатнішим істориком і керівником наукового життя, але стає керівником державного і культурного відродження української нації.

Як відомо, в 1914 році Грушевський повернувся зі Львова до Києва, де російська влада заарештувала його як «мазепинця» і «австрофіла» і заслала спершу до Симбірська, згодом до Казані, а вкінці за посередництвом Російської Академії Наук, до Москви. У «Споминах» Грушевський пише, що ще з Симбірська зв'язався з редакцією «Украинской жизни», а після приїзду до Москви зайнявся справою «організації Наукового товариства і наукових відчитів»,[54] а також мав цілу низку науково-видавничих плянів. Цікаво також згадати, що в Москві, українські діячі (Винниченко, Чикаленко та інші) обговорювали плян створення міського вільного університету у Києві, а Грушевського уважали «як можливого кандидата на ректора».[55]

27 березня 1917 року, Грушевський повернувся з Москви до Києва як позаочно вибраний голова Української Центральної Ради і очолив українське державне відродження, яке охоплювало усі ділянки культури і науки. Він відповідав за розвиток академічного і наукового жит-

---

[53] В статті «З нагоди 150-ої книги „Записок"», Грушевський подає короткі підсумки здобутків НТШ і взагалі українських наукових установ до вибуху Першої світової війни. *Записки НТШ*, т. 150, 1929, стор. 1-3.

[54] Михайло Грушевський, «Спомини» (Частина II). Підготова тексту й примітки Сергія Білоконя. *Київ*, ч. 8, 1989, стор. 122.

В Симбірську і Казані Грушевський опрацював популярний курс всесвітньої історії, а в Москві продовжував свою працю над *Історією України-Руси*. Короткі вістки про його наукову і організаційну діяльність в *Автобіографії Михайла Грушевського з 1926 року*. За редакцією Любомира Винара. Нью Йорк, 1981, стор. 27-28.

[55] М. Грушевський, «Спомини», *цит. пр.*, стор. 116.

тя, а також за реалізацію його давньої концепції відносно оснування української академії наук. Як голова Ц. Ради, Грушевський бажав притягнути усі українські наукові сили. Тому одне з його перших звернень «До українських професорів» з 21 березня 1917 р., не лише наголошує потребу українізації нижчої, середньої і вищої школи в Україні, але також потребу організації наукових і педагогічних сил.[56]

У березні 1917 року в Києві відновило свою діяльність Українське Наукове Товариство, як головний осередок наукової діяльности. У «Споминах» історика читаємо:

> «Підняв справу Академії наук в науковім товаристві, в котрім взяв наново головство з поворотом (формально се було переведено на зборах 23.III, а 29.III на мою пропозицію ухвалено утворити комісію для вироблення статуту Академії та переведення її організації)».[57]

Проте офіційне відкриття Української Академії Наук відбулося вже під кінець влади гетьмана П. Скоропадського, 14 листопада 1918 році в Києві. Гетьман уважав, що президентом академії повинен бути Грушевський, але він цю пропозицію відкинув. Логічно він не міг прийняти номінації гетьмана Скоропадського, який причинився до ліквідації Української Центральної Ради і Української Народньої Республіки.

За головування Грушевського в Центральній Раді в Києві відкрито Українську Академію Мистецтв, Український Народний Університет Українську Науково-Педагогічну Академію. Як видно, Грушевський із своїми співробітниками систематично розбудовував українські наукові установи і високе шкільництво. Він міг зреалізувати бодай частину своїх попередніх плянів, які включали оснування української академії наук і систематичну підготову нових кадрів українських учених та відкриття нових вищих шкіл в Україні. Науково-академічна діяльність Грушевського в 1917-1918 роках вимагає нового насвітлення і обширного дослідження.

В роках 1919 до 1924 р. Грушевський проживав у Празі, Берліні, Відні, Женеві і Парижі; цей еміґраційний період його наукової діяльности охоплює скріплення співпраці з західньо-европейськими вченими і науковими установами, а головно заснування Українського Соціологічного Інституту у 1919 році у Відні. Він також причинився до створення Українського Вільного Університету у Відні, який опісля перенесено до Праги. Треба зазначити, що спершу на ректора УВУ, запросили Грушевського, але через різне розуміння завдання університету, він не прийняв цього посту. Всю свою енергію Грушевський сконцентрував на науково-видавничу діяльність УСІ. Він видав ряд вартісних наукових досліджень включаючи важливу і, до певної міри, перело-

---

[56] М. Грушевський, *На порозі Нової України.* Статті і джерельні матеріяли. За редакцією Л. Винара. Нью Йорк, УІТ, 1992, стор. 196.

[57] Михайло Грушевський, «Спомини», *цит. пр.,* стор. 140.

мову працю в українській науковій літературі *Початки громадянства.*[58] У 1923 році появилося спеціяльне звернення Грушевського до українців, які проживали «за океаном», в справі матеріяльної допомоги УСІ. Він пише, що спершу ця наукова установа була заплянована в 1919 р. «як інститут міжнароднього характеру з осідком у Женеві, з огляду на те, що там мав бути осідок Ліґи Націй», але через фінансові недомагання він мусів перенести діяльність інституту до Праги, а потім до Відня. Грушевський зорганізував бібліотеку УСІ, яку «скоро прийшлося здепонувати до кращих часів в пражськім університеті».[59] Протягом трьох років він видав 12 книжок з рамени УСІ, але з браку засобів в 1923 році припиняє видавничу діяльність з надією, що інститут зможе перенести в Україну, як складову ВУАН. Важливо згадати, що в 1922 році Грушевський зложив партійний делеґатський мандат, з огляду на принціпіяльні розходження, і віддався виключно науковій роботі в У.С.І. Осінню 1923 року Грушевського вибрано членом Всеукраїнської Академії Наук,[60] а вже у березні наступного року він вертається в Україну для своєї наукової і науково-організаційної праці.

Еміґраційний період академічно-наукової праці характеристичний динамізмом Грушевського як наукового діяча, який, без уваги на тяжкі матеріяльні недостачі, створив УСІ, причинився до організації УВУ, і дальше розгортав науково-видавничу діяльність. Причини його виїзду в Україну в 1924 році безпосередньо в'яжуться з його плянами докінчити *Історію України-Руси* і продовжити діяльність його історичної школи у Києві.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ І ВУАН: 1924-1934

3 жовтня 1926 р. в актовій залі Київського університету відбулося урочисте прилюдне засідання з нагоди 60-річчя з дня народження ака-

---

[58] М. Грушевський, *Початки громадянства* (ґенетична соціологія), Відень, 1921, 328 стор. З інших авторів згадаємо П. Христюка, В. Старосольського, К. Грушевську, М. Лозинського і М. Шрага.

В.А. Потульницький помилково пише, що в УСІ видано монографію В. Липинського — див. його статю «Наукова діяльність М.С. Грушевського в еміграції», *Український Історичний Журнал,* ч. 2, 1992, стор. 51. Як видно, автор не мав змоги запізнатися з листами Грушевського до Т. Починка, що були друковані, за редакцією М. Антоновича, в *Українському Історику* (чч. 4, 1969, чч. 1-3, 1970). Потульницький повністю не відтворив діяльности УСІ й ідеологічних настанов Грушевського в тому часі.

[59] *Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року,* цит. пр., стор. 29. Про бібліотеку УСІ, див. звернення М. Грушевського «В ім'я української культури...», *Український Історик,* ч. 1-3, 1970, стор. 172-173.

[60] М. Грушевський, *Автобіографія..,* стор. 30. Докладніше про діяльність УСІ подано в записці М. Грушевського з 14.III.1924 р. п.н. *«Український Соціологічний Інститут і Дослідча катедра історії культурн»,* Старожитності, ч. 7, 1991, стор. 8.

деміка Грушевського. Вступне слово акад. П.А. Тутківського, голови Ювілейного Комітету, дає ядерне зіставлення ролі ювіляра в житті Академії Наук. Тутківський сказав:

> «Починається святкування 60-річчя з дня народження вельмишановного Михайла Сергійовича та 40-річчя його наукової й науково-організаційної діяльности... я маю високу честь і щастя сказати, як товариш високошановного ювілята, і не можу цього не сказати, що сама ідея заснування Української Академії Наук і перші реальні кроки для її здійснення належить високошановному ювілятові. Ще не можу не сказати, що з того моменту, коли приїхав до Київа Михайло Сергійович і взяв участь у працях Академії Наук, у нас відчувалася присутність величезної науково-організаційної сили. Це яскраво виявилося і на спільних зібраннях Академії Наук... і в надзвичайно напруженій творчій організаційній діяльності, що виявилась в організації історичної секції з її численними відділами, в заснуванні надзвичайно широких і корисних наукових видавництв — періодичних і неперіодичних, і в притягненні до активної продуктивної праці нашої талановитої молоді. Я не можу не сказати, — і це зовсім об'єктивно, ніяк не перебільшуючи, — що Михайло Сергійович і назавжди лишиться найкращою справжньою окрасою і славою Української Академії».[61]

Тут можна говорити про геніяльність Грушевського як науково-організаційного діяча, праця якого безпосередньо причинилася до справжнього ренесансу української науки, зокрема історіографії в 1920-их роках. Він розгорнув велетенську науково-видавничу і науково організаційну працю у Всеукраїнській Академії Наук, яка в тому часі стала правдивим бастіоном української науки і розвитку національної культури. Тут зовсім погоджуємося з виводами професора О. Оглоблина, який писав, що Михайло Сергійович повернувся до Києва не для тихої кабінетної праці, а для «продовження боротьби за національну самостійність і соборність України, — тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою — зброєю науки».[62]

Михайло Грушевський розбудував в ВУАН свої Історичні установи, які включали Історичну Секцію, Катедру Історії Українського Народу, Науково-дослідчу катедру історії України, Археографічну Комісію, Редакцію журналу «Україна» і інші наукові комісії. В 1927 році Історичні установи Грушевського в Академії Наук складалися з 18 науково-дослідчих установ.[63] Отже протягом чотирьох років Михайло Сергійович

---

[61] Акад. Тутковський, «Ювілейне відкриття», *Ювілей академіка М.С. Грушевського 1866-1926.* Ювілейні засідання. Київ, 1927, стор. 7.

[62] Олександер Оглоблин, «Михайло Грушевський і українське національне відродження», *Український Історик,* ч. 2-3, 1964, стор. 5.

[63] Крім уже вичислених наукових одиниць, в склад Історичних установ Академії Наук входили: Культурно-історична комісія, Комісія історичної пісенности, Комісія примітивної культури (Кабінет), Комісія Старого Києва та Правобережної України, Комісія Західної України, Комісія історії Старої України, Комісія історіографії, Комісія історії новітньої України, Комісія Лівобережної України, Комісія Полудневої (степової) України, Українсько-Молдавська комі-

зумів зорганізувати ці науково-дослідчі установи, які становили основу його історичної школи, відновленої в Києві. Він виявив себе блискучим і до сьогодні неперевершеним організатором української історичної науки, подібно, як це було у Львові в розгорненні наукової діяльности НТШ. Історик приєднує також до наукової праці в своїх установах понад 100 штатних і нештатних співробітників, які своїми дослідами охоплюють усі періоди української історії і культури. Розбудова науково-організаційної бази історичної школи Грушевського в Києві безпосередньо пов'язана з його науково-видавничою діяльністю, яка мала переломове значення в розвитку української історіографії. Тут в першу чергу треба згадати значення відновленого Грушевським журналу «Україна» (1924-1930), який став центральним історичним і українознавчим журналом, що в ньому співпрацювали придніпрянські, галицькі й інші дослідники, які проживали поза межами України. Крім того він започаткував численні серійні випуски, що були присвячені різним періодам і явищам історії України, і започатковує видання архівних матеріялів. В 1930 році Грушевський дав таку характеристику своєї праці в Академії:

> «... я в попередніх роках, 1925-1928, коли, властиво, я один з академіків-істориків займався організацією історичної роботи в ВУАН, бо інші більше працювали поза Академією, ніж у ній, — я прикладав усі зусилля до того, щоб українська історична наука виявляла себе в ВУАН як цілість і обхоплювала якнайповніше її різні територіяльні ділянки і хронологічні періоди. Се мені в значній мірі вдавалося, і ВУАН в очах наукового світу здобувала репутацію, що вона репрезентує українську історичну науку в цілості — живій, активній і творчій — щодо усіх українських земель і для всіх часів її життя...».[64]

Можна без перебільшення ствердити, що науково-організаційна і науково-видавнича діяльність Грушевського на форумі Академії Наук є унікальним явищем в анналах українського наукового життя.

Розгром наукових установ і історичної школи Грушевського радянською владою і органами ҐПУ вже добре відомий, — тому я не зупинятимусь тут на цій трагедії Грушевського, його учнів і співробіт-

---

сія, Комісія утворення Київського міського Музею, «Первісне Громадянство» (Орган Кабінету примітивної культури). Цей список установ Грушевського поданий в машинописі «Особистий склад Історичних установ Української Академії Наук 1927 р.», Центральна наукова бібліотека Академії Наук у Києві, відділ рукописів Фонд Х, ч. 2234 (в скороченні ЦНБ ВР, Ф.Х).

[64] «Записка академіка М. Грушевського. З приводу висновків чистки апарату ВУАН», *Старожитності,* ч. 7, 1991, стор. 6. Ця записка Грушевського з 30.VIII.1930 р. була написана в Кисловодську і вислана Президії ВУАН, Народному комісарові РСІ і Народному комісареві освіти й іншим установам. Коротка аналіза наукової діяльности Грушевського і його школи в 1920-их роках подана в статті Л. Винара, «Найкращий знавець історії України», *Старожитності,* ч. 7, 1991.

ників.[65] Тут лише зазначимо, що цей злочин був виконаний за участю українських комуністів Яворського, Скрипника і інших. Радянська влада проголосила Грушевського «буржуазним націоналістом», який воював проти перебудови ВУАН на установу, що має працювати на користь пролетаріяту. Це був кінець Української Академії Наук, Грушевського і початок «Академії Наук СРСР», що безпосередньо причинилася до повної фальсифікації наукової діяльности історика в ВУАН і взагалі до фальсифікації історії України.

Підсумовуючи наукову діяльність М. Грушевського в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка у Львові, Українського Наукового Товариства у Києві, Українського Соціологічного Інституту у Відні й Всеукраїнської Академії Наук у Києві, можна об'єктивно ствердити, що він був і до сьогодні залишився найвидатнішим організатором українського наукового життя, який випровадив українську науку на світовий форум.

БУДІВНИЧИЙ ДЕРЖАВНОГО ЖИТТЯ В НОВІЙ УКРАЇНІ

Добро, поступ і суверенітет українського народу це головний імператив політичної і державнотворчої діяльности Михайла Грушевського, як будівничого першої української демократичної держави в XX ст. — Української Народньої Республіки. Ідея визволення і національно-державного відродження української нації була провідною ідеєю Грушевського, як голови Української Центральної Ради.[66] Грушевський — історик, Грушевський — організатор наукового життя і Грушевський — політичний лідер і будівничий української державности, себе взаємно доповнювали і творили гармонійну цілість. Він знав, що без загального національного усвідомлення усіх верств українського народу, зокрема народньої маси (селянство, робітництво та інші верстви суспіль-

---

[65] Віктор Заруба в статті «Розгром і знищення київської школи істориків М. Грушевського» (*Український Історик,* тт. 28-29, 1991-1992), джерельно досліджує ліквідацію історичної школи Грушевського радянською владою. Див. також Thomas Prymak, *Mykhailo Hrushevsky. The Politics of National Culture.* Toronto, 1987, pp. 208-226.

Важливо згадати, що Грушевський боровся за суверенність і незалежність української науки і Академії Наук. Він боровся за науковий престиж А.Н. і вважав, що вона не може зістатися в ролі провінціяльної установи чого бажала «всесоюзна», а на ділі російська А.Н. Ці справи обговорює історик в статті «Перспективи і вимоги української науки», *Україна,* кн. 16, 1927. Ця настанова Грушевського і його концепція київської Академії Наук, як найвищої української наукової незалежної установи від комуністичної влади, також безпосередньо послужила аргументом для ліквідації Грушевського, його наукових установ і ВУАН.

[66] Любомир Винар, «Михайло Грушевський, Українська Центральна Рада і відродження державности України», *Розбудова держави* (Київ), ч. 3, серпень 1992 р., стор. 7-11.

ства), національне відродження України і відновлення української державности — немислимі.

Політичні або політологічні концепції Грушевського тісно пов'язані з його історіософією і історичними концепціями з наголошенням змагання українського народу до свободи і незалежности. В короткій статті не маємо змоги задовільно обговорити еволюцію політичного світогляду Грушевського, а зупинилися лише на кульмінаційному періоді його державотворчої діяльности в 1917-18 рр., в якому він ставив основи під будівлю української демократичної держави і тим самим утвердив державну історичність нації.

Сучасник Грушевського, Борис Мартос пише про причини вибору Михайла Сергійовича на голову Центральної Ради:

> «... всі вони знали його патріотизм, чесність, ерудицію, працездатність та інші якості його характеру. До того ж він багато років жив закордоном, що дало йому можливість ознайомитись з політичним життям Заходу... Це був демократ чистісінької води: влада мала належати особам, обраним народом на демократичних виборах, вона повинна працювати для народу, через народ, опираючись принаймні на його більшість. Влада повинна знати потреби народу і дбати про їх задоволення».[67]

Мартос об'єктивно підкреслив політичні настанови голови Центральної Ради в процесі будування української держави.

Грушевський і його співробітники в 1917 році обстоювали федеративний постулят кирило-методіївців, як постулят побудови і відродження української державности, що не суперечив політичній незалежності народу. Він продовжував ідеї Костомарова, Шевченка, Куліша і інших братчиків, погляди яких в'язалися з ідеологією визволення України.

У 1917 році Грушевський писав, що права України будуть забезпечені, якщо вона «не стоятиме» одинцем, а всі частини Російської Республіки будуть не тільки автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеративним зв'язком».[68] Також його концепція національно-територіяльної автономії України включала постулят повного національного «самопорядкування» і об'єднання українських поодиноких земель в одну національну територію.

> «Ся територія, пише Грушевський, має бути зорганізована на принципі широкого демократичного самопорядкування від самого споду (дрібної земської одиниці) аж до верху — до українського сейму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджувати своїми дорогами, своїми доходами, зем-

---

[67] Борис Мартос, *Перші кроки Центральної Ради.* Мюнхен, УІТ, 1973, стор. 3.

[68] Михайло Грушевський, «Якої ми хочемо автономії», *Великий Українець.* Матеріяли з життя і діяльности М.С. Грушевського. Київ, 1992, стор. 125.

лями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд».[69]

Так виглядала федералістична концепція голови Центральної Ради в 1917 році з її головними державними атрибутами — владою, територією, населенням, військом, судівництвом і демократичним ладом.

Важливо поставити питання про погляди Грушевського на самостійність і незалежність української нації. Згадаємо, що вже в 1899 році Грушевський був одним з авторів політичної платформи-програми Української національно-демократичної партії в Галичині, в якій ясно видвигнено постулят незалежности, мовляв, завданням партії є:

«... дійти до того, щоби цілий український-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцілий національний організм, в якому загал народу на свою користь орудувавби всіма своїми справами: культурними, економічними, політичними».[70]

Ідея повної самостійности народу для Грушевського, як бачимо, не була нова під кінець XIX століття. Також в 1907 році Грушевський писав, що повна самостійність і незалежність це «логічне завершення питань національного розвитку і самовизначення будь якої народности, що займає певну територію і має достатні нахили та енергію розвитку».[71]

Проголошення Четвертого Універсалу 22 січня 1918 року було тим «логічним завершенням» державотворчої дії Грушевського. Українська Народня Республіка стала «ні від нікого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу». Важливо підкреслити, що Грушевський уважав себе істориком-сторожем «наших державних, національних і соціяльних традицій»[72] і тому пов'язував це із своїми історичними концепціями, наголошуючи тяглість державотворчого процесу в історії України. Він писав:

«Я підчеркую, і кілька разів робив се, що ми не являємося, як часто висловлюється, якоюсь новою і молодою республікою, *ми відновляємо тільки*

---

[69] *Там же,* стор. 121.

[70] «Народна програма», *Діло,* ч. 281 за 28 грудня 1899 р.

У своїй *Автобіографії* Грушевський згадує, що в 1901-1909 рр. польські націоналісти «обсипали мене в уличній пресі, жадали усунення з університету» через його боротьбу за рівноправність українського народу. В той самий час, пише історик, «москофільські і слов'янофільські «діячі» київські і львівські мастили мене з свого боку як проводиря українського сепаратизму, вказуючи напр. на мій підпис під маніфестом реформованого народництва, що ставив оконечною цілею національної програми політичну самостійність України, і. т.п.» — *Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року,* цит. пр., стор. 14.

[71] М. Грушевський, *Освобождение России и украинский вопрос,* Спб.., 1907, стор. 61.

[72] Михайло Грушевський, *На порозі Нової України,* цит. пр., стор. 153.

нашу державність (підкреслення — Л.В.), якою ми жили і яка була відібрана від нас проти нашої волі, без признання, з тим відібранням ми ніколи не мирилися. Державність наша являється таким же старим постулятом, як і наші соціяльні програми, соціяльні перспективи і досягнення».[73]

У 1918 році появляється збірка статтей М. Грушевського п.н. *На порозі Нової України,* в яких він подав свої головні концепції державного відродження української нації. У статті «Підстави Великої України» голова Центральної Ради наголошує в державному будівництві ролю села, значення міста, потребу української дисциплінованої армії з головним завданням «боронити найвищі народні досягнення своєю кров'ю», і в останньому розділі цієї важливої праці обговорює центральні завдання української нації, яка мусить «знайти себе» і розбудувати та скріпити державну незалежність».[74] Він уважав, що для українців настав час творити не лише свобідну і незалежну Україну, але «Україну Велику». Її великість не полягає в матеріяльному багатстві або в пануванні українців над іншими народами, але в моральних вартостях. Треба підкреслити, що Грушевський був великим українським патріотом і демократом-державником. Він не був націоналістом у сучасному розумінні інтеґрального націоналізму, який на його думку був джерелом національного роз'єднання і шовінізму. Можливо, що Грушевський перенаголошував неґативні аспекти націоналістичної ідеології, але він також мав рацію, якщо йдеться про пропаґування деяких ідеологічних націоналістичних скрайностей, що не вкладалися в його розуміння демократичного будівництва Української Народньої Республіки. В тому часі Грушевський пропаґував державну концепцію чорноморської орієнтації української держави, яку можна розглядати як його державну федералістичну концепцію в тому часі з прицілом «на кінцеву мету, федерацію світову» незалежних держав. Чорноморську концепцію Грушевського характеризує «економічне й культурне співробітництво, кооперація народів Чорного моря».[75] Самозрозуміло, що чорноморська федерація держав, не заперечувала державного суверенітету української нації, лиш скріплювала державну співпрацю України з іншими державами. У 1920-их роках Грушевський наголошував потребу федерації незалежних европейських держав, що в ній Україна повинна відіграти важливу ролю. Здається з перспективи часу, що Грушевський своїми федералістичними державними концепціями випередив свою добу бодай на 70 років; саме в 1990-их роках обговорюється і реалізується концепція федерації незалежних европейських держав в площині економічній і мілітарній. Подібні концепції Грушевського з

---

[73] *Там же,* стор. 152.

[74] Михайло Грушевський, «Підстави Великої України», *На порозі Великої України,* стор. 54-55.

[75] М. Грушевський, *На порозі Нової України,* стор. 26.

1918 і пізніших років виглядали і насвітлювалися, як ідеалістичні «утопійні ідеї».

Разом з проголошенням повної незалежности України Грушевський пропаґує «кінець московської орієнтації», що її уважає «віджилою» справою і наголошує потребу відступити від старих критеріїв українсько-російських взаємин. Грушевський уважає «таке визволення від «песього обов'язку» супроти Московщини незвичайно важливим і цінним» в процесі державного відродження України.[76] Тут немає змоги обговорити всі важливі аспекти державного будівництва Грушевського і Центральної Ради в 1917-18 роках. Можна лиш зробити короткі підсумки.[77]

Відновлення і розбудова української державности проходила серед вийнятково важких зовнішніх і внутрішніх політичних обставин. У першу чергу слід підкреслити непідготовленість українського народу до побудови власної держави і зрусифікованість значної части українського населення, зокрема в містах. Ці обставини включали: відносно невелику кількість співробітників Грушевського, що були спеціялістами в різних ділянках державного життя — зокрема це відноситься до професійних дипломатів, незадовільну і повільну розбудову української армії, неґативне ставлення до незалежности й самостійности з боку національних меншин в Україні, без огляду на проголошення закону Центральної Ради про національно-персональну автономію, незадовільну соціяльно-економічну політику уряду УНР та інші недотягнення в багатовимірній діяльности уряду молодої української держави. Рівночасно у розпорядженні Тимчасового уряду на терені України була мільйонна армія, яка постійно загрожувала державній діяльности Центральної Ради, а після жовтневого перевороту Ленін і більшовики поставилися вороже до державних аспірацій української нації: їхній напад на державу і кривава війна та інші перешкоди в державному будівництві. Грушевський і його співробітники надали відповідну леґально-державну структуру українській державі і шляхом державного законодавства, міжнародних договорів і інших актів поставили тверді основи під національно-державне будівництво України в 20-му столітті.

---

[76] М. Грушевський, «Кінець московської орієнтації», *На порозі Нової України*, стор. 10. У статті «На переломі» Грушевський пише про знищення большевиками Києва і що в тій новій руїні «розстрілювали не тільки людей, а й ідеї, руйнувалися не тільки міста, а й традиції». Він уважає, що «всі наші втрати... ми запишемо на рахунок відбудови державного життя», *На порозі Нової України*, стор. 7.

[77] Про політично-державну ідеологію Грушевського в тому часі пише Ігор Каменецький, в біжучому числі *Українського Історика*, т. XXVIII-XXIX, 1991-1992. Див. "Hrushevsky's Ideas of a Democratic Political System in Theory and Practice." Про заграничну політику М. Грушевського в добі Центральної Ради див. Ігор Каменецький, "Hrushevsky and Ukrainian Foreign Policy, 1917-1918," *Український Історик*, т. XXI, 1984, стор. 82-102.

Були недотягнення і помилки з боку Грушевського і інших державних будівничих — це підкреслює Голова Центральної Ради в численних статтях і недавно виданих «Спогадах», але Четвертий Універсал і Конституція УНР, затверджена 29 квітня 1918 року, стали залізним фондом в державному розвитку Нової України. У першому параграфі Конституції УНР читаємо:

> «Відновивши своє державне право, яко Українська Народня Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від нікого незалежною».[78]

Конституція УНР найкраще відзеркалює тодішні державницькі концепції Михайла Грушевського як президента республіки і провідного політичного діяча.

Державотворча діяльність Грушевського вимагає повної переоцінки і нового насвітлення, нового дослідження на основі нових архівних матеріялів і джерел. *Можемо лиш ствердити, що починаючи від Богдана Хмельницького, творця Козацько-гетьманської держави, на протязі понад 270-літнього історичного розвитку українського народу, Михайло Грушевський був єдиний, який допровадив державний постулят української нації до його реалізації, проголосивши повну самостійність і незалежність України в 1918 році.* До доби М. Грушевського і Центральної Ради нікому з державних і політичних діячів, жодній українській політичній течії або партії зреалізувати цього не вдалося. Державотвочу ролю Грушевського і його співробітників добре розуміють теперішні будівничі відновленої української державности в 1991 році, які приєднуються до державної спадщини Грушевського з 1918 і традицій Української Народньої Республіки.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Пригадую мої розмови з сучасником М. Грушевського, і до певної міри його критиком, покійним проф. Олександром Оглоблином. Він твердив, що навіть найбільша, найгеніяльніша історична людина-діяч не може вийти за межі своєї історичної ґенерації. Також говорив про важке «незаслужене каміння», яке досі падає на Грушевського. Олександер Петрович, на мою думку, мав велику рацію, якщо йдеться про тенденційне насвітлення діяльности і творчости історика навіть в сучасній відродженій Україні. Також його думки про історичну людину і її генерацію цікаві і частинно стосуються до Грушевського, який, одначе, перейшов межу «своєї генерації» і мав вплив на наступні генерації наукових працівників, суспільно-політичних і державних діячів.

---

[78] «Конституція Української Народньої Республики», *На порозі Нової України*, стор. 230.

Вклад і роля Михайла Грушевського в українській і світовій історії унікальна. Оцінка його діяльности — нелегке завдання: Грушевський писав і творив історію. Це вимагає джерельної, багатовимірної аналізи його життя і творчости.

Коли 24 листопада 1934 року, в Кисловодську на Кавказі, відійшов у вічність Михайло Сергійович, найвидатніший дослідник минулого України, творець та перший президент української держави в 20-ому столітті, він свій обов'язок перед українською нацією сповнив. Сповнив цей обов'язок ціною власного життя і життя його улюбленої доньки Катерини (Колюні), брата Олександра та інших членів родини Грушевських, які були переслідувані і знищені диявольською совєтською владою і КҐБ в концентраційних таборах або поза ними. Головна причина знищення Грушевського і його близьких — їхня повна відданість рідному народові, їхня боротьба за «національну ідею» модерної української нації. В цій боротьбі були успіхи і невдачі — так завжди буває в житті історичного діяча такого формату як Грушевський. Критична, об'єктивна аналіза основана на методології наукового історичного досліду конечна, якщо ідеться про зрозуміння і задовільне насвітлення Грушевського і його доби. Поверховні публіцистичні гіпотези з ідеологічною закраскою відносно життя і творчости історика треба відкинути. Вони не мають нічого спільного з науковим дослідженням.

Грушевський науково обґрунтував історичність українського народу, дав йому історичну метрику своєю монументальною «*Історією України-Руси*», новим науковим моделем-схемою української історії, *Історією української літератури* і сотнями інших наукових досліджень. Свою дослідчу-наукову працю Грушевський провадив у контексті його організаційної розбудови українського наукового життя, оснування його історичної школи та виховання численних кадрів нових дослідників різних українознавчих дисциплін. Завдяки цьому і завдяки наполегливій і систематичній розбудові української культури і науки, Грушевський впровадив українську історіографію в европейську історичну науку, як інтеґральну частину світової історіографії.

Як історичний і суспільно-політичний діяч і творець української держави в XX столітті, Михайло Грушевський рівночасно випровадив українську націю на світовий форум і включив її в загальний історичний процес, як націю з старою і високою культурою, з своїми державними і бездержавними періодами, націю, яка була невід'ємною частиною всесвітньої історії і яка зреалізувала свій державний суверенітет і відродила свою національну державу в 1917-1918 роках. За ці досягнення він був загальнореспектований неукраїнськими науковцями, істориками і діячами світового маштабу.

Джеймс Вестфал Томпсон, автор монументального нарису світової історіографії, дав таку оцінку Грушевського і його творчости:

«Його 9-томна історія, написана по-українськи, це монумент ерудиції, справ-

жня енциклопедія досліджень цілого покоління українських, російських, німецьких і польських учених. Цією працею Грушевський, який головував у парляменті, що проголосив незалежну Україну (тимчасово) у 1917 р., дав своїому народові наукову базу його національної ідеології».[79]

У свою чергу Поль Буає, провідний французький славіст, вітав Грушевського з нагоди його ювілею у 1926 році, як «славного історика своєї нації, духового вождя українських патріотів».[80]

Історики і організатори наукової діяльности виміру Грушевського родяться раз на сотні років. Тому думки Томпсона і Буає про монументальність творчости історика не є панеґіриком, а правдивим відзеркаленням поглядів на вклад історика в світову історіографію. Характеристика Грушевського як «духового вождя» українського народу також відповідало дійсності, якщо йдеться про державотворчу дію Голови Української Центральної Ради і створення Української Народньої Республіки. Так сприймали Грушевського і його діяльність у світі — як історика і творця історії, науковця світового виміру.

Роки совєтської влади і діяльности Академії Наук УРСР з її партійними академіками і співробітники, які повністю фальсифікували життя і творчість Грушевського, це роки повної ганьби тієї установи і тих її співробітників, які добровільно, «з переконання», воювали з «отруйними концепціями» найвидатнішого українського історика. Рівночасно ті представники «проґресивної совєтської науки» руйнували і русифікували українську культуру і науку та пропаґували псевдонаукову концепцію єдиного «совєтського народу». Ця «наукова» діяльність тривала довгі роки.

Тепер виринає питання впливу спадщини Грушевського на сучасне державне і культурне відродження України. Чи має вона значення для теперішніх будівничих держави, сучасних істориків? Чи зрозуміли вони місце Грушевського в державотворчому процесі нації і його тривалий вклад в світову і українську історіографії? Задовільну відповідь на це питання знайдемо в поглядах будівничих відновленої української держави в 1990-их роках. Вони зірвали з «московською орієнтацією» і йдуть слідами Грушевського, пов'язуючись з історичними традиціями незалежної Української Народньої Республіки в 1918 році. Наприклад, президент української держави Леонід Кравчук добре зрозумів вагу Грушевського. Він пише:

«У драматичній історії нашого народу є величні постаті, яких ніколи не огорне темінь забуття, які завжди будуть з Україною... До них насамперед

---

[79] James Westfall Thompson, *A History of Historical Writing*, vol. 2. New York, 1967, p. 627.

[80] *Ювілей академика М.С. Грушевського*, цит. пр., стор. 137.

Інші оцінки наукової праці Грушевського подані в Lubomyr Wynar, *Mykhailo Hrushevsky. Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography*, Toronto-New York, 1988, pp. 43-53.

слід віднести Михайла Сергійовича Грушевського — першого Президента України, найвидатнішого нашого історика, вченого світового рівня... М. Грушевський єднав інтереси Західньої України й України Східньої. Він немовби вивищувався над політичними пристрастями, бо дав для українського народу ідею — історичну закономірність здобуття українським народом державности. Лише злагода дасть нам змогу побудувати нову, вільну, суверенну державу — державу народу і для народу, для його блага, процвітання, щастя».[81]

Тут виразно бачимо відродження ідеї — концепції Грушевського примату народу як рушійної сили державотворчого українського процесу. Також справедливо підкреслено соборницький світогляд історика в державному будівництві української держави. Історик Федір Шевченко наголошує значення історичної спадщини Грушевського в українській державі у зв'язку з відродженням історичної пам'яті нації. «Без Михайла Грушевського, пише історик, нам не звести храм соборної, суверенної і щасливої України».[82] Можна прийти до висновку, що теперішнє покоління будівничих української держави, нове покоління українських істориків, наново оцінило значення М. Грушевського в українській і світовій історії, і пов'язують його з державницькими концепціями та історичною спадщиною. Так виходить із вищенаведених думок президента відродженої української держави і видатного історика. Проте цей оптимізм, до певної міри, передчасний, якщо йдеться про наукові установи і деяких істориків.[83] Але є надії, що, у відносно короткому часі, ці недомагання зникнуть, і українська наукова історіографія прийме модель-схему історії України М. Грушевського, і її удосконалить.

Треба тепер поставити засадниче питання: чи сплатило сучасне покоління довг вдячности Великому Українцеві Михайлові Грушевсько-

---

[81] Леонід Кравчук, «Слово до читача», *Великий Українець, цит. пр.,* стор. 6. Див. також Л. Кравчук, «Велика постать державотворця», *Демократична Україна,* ч. 204, 26.XI, 1991.

[82] Федір Шевченко, «Літописець і поборник України-Руси», *Великий Українець,* цит. пр., стор. 488-489.

[83] В Інституті історії Академії Наук України дальше сидять партійні історики, які фальсифікували життя і творчість М. Грушевського. Я. Дашкевич об'єктивно ствердив, що в Україні дуже пізно відкрили М. Грушевського як історика і як політичного діяча. «Причина ясна — деформація історії України, справжньої історії України» — див. Я. Дашкевич, «Хто такий Михайло Грушевський?», *Україна, цит. пр.,* стор. 192. Наразі ці фальсифікатори не пояснили своєї негідної поведінки.

Для прикладу згадаємо нову назву київської Академії Наук. Отже партійна «Академія Наук УРСР» змінила свою назву на «Академію Наук України». Дивна зміна, якщо ідеться про найвищу наукову установу української нації. Академія повинна називатися Українська Академія Наук, себто треба пов'язати з науково-історичними традиціями Грушевського, справжнього основника УАН, як спадкоємця НТШ і УНТ у Києві. Віримо, що за короткий час АН повернеться до своєї старої назви УАН або ВУАН.

му. Думаємо, що ні. Не зважаючи на наші успіхи в розвитку грушевськознавства,[84] є великі недотягнення. На увазі маємо невідкличну потребу повного видання усіх наукових, публіцистичних і белетристичних творів Грушевського з різних періодів його творчости. Друга вимога — це видання його епістолярної спадщини і опрацювання відповідних довідкових видань і монографій, присв'ячених життю і творчості історика. Доки не спроможемося зреалізувати ці проєкти, тяжко говорити про сплачений довг, про наше виповнення наукового і національного обов'язку перед будівничим Нової України, її Великим Сином Михайлом Сергійовичем Грушевським.

---

[84] Грушевськознавство, як окрема українознавча наука, народилося в 1966 році з нагоди відзначення 100-ліття з дня народження М. Грушевського. Ініціятиву дало Українське Історичне Товариство, яке започаткувало серійне видання «Грушевськіяна». УІТ заплянувало видання «Енциклопедії Грушевського», а також спільно з Археографічним інститутом А.Н. видає бібліографічний довідник до праць історика. В 1966 і 1984 роках появилися два спеціяльні випуски «Українського Історика», присвячені М. Грушевському. У 1991 році постало «Міжнародне наукове товариство ім. М. Грушевського», що тісно співпрацює з УІТ і плянує видання окремих збірників п.н. «Студії Грушевського». Це допоможе спопуляризувати творчість і діяльність історика серед міжнародних наукових кругів. УІТ і Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка А.Н. спільно видають недавно віднайдений шостий том *Історії української літератури* М. Грушевського.

Вибрана бібліографія праць про історика подана у нашому виданні: *Mykhailo Hrushevs'kyi 1866-1934. Bibliographic Sources.* Lubomyr R. Wynar, editor. New York, Ukrainian Historical Association, 1985, pp. 174-198.

Наукова спадщина Михайла Грушевського
Недруковані праці

Акад. М. Грушевський
Українська Академія Наук
Київ

СТЕП І МОРЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

КІЛЬКА СЛІВ ЩОДО ПЛЯНУ І ПЕРСПЕКТИВ СЬОГО ДОСЛІДУ.

Арк. 1 Книга, що оце випускаємо в світ, належить до серії т.зв. порайонних, або територіяльних збірників, запропонованої мною Державному Видавництву України восени 1924 р. і прийнятої тоді ж до його видавничого пляну. За тодішнім моїм проєктом малось на меті протягом 3-4 літ охопити всю територію України такими збірниками, присвяченими поодиноким територіям, щоб розрухати в сім напрямі дослідчу енергію, розбиту і відтягнену іншими інтересами протягом останніх десятиліть, і звернути увагу дослідників на різні актуальні питання історичної районізації. Вияснити для пізнання загального соціяльного процесу в даних фізико-географічних умовах, про котрі нас інформують висліди географічного обслідування — як при даних прикметах грунту, клімату, заводнення, комунікаційних і транспортних засобах розвивалось в різних районах заселення, які воно приймало форми і як змінялись колонізаційні течії, які приносили впливи і зв'язки культурні. Як формувались економічні і культурні центри і ставали соціяльно і політично-правлячими центрами. В які відносини вони ставали між собою і до інших аналогічних, сильніших чи слабших осередків сусідніх районів, і як сі відносини змінялись в зв'язку з колонізаційними, культурними і політичними змінами. Як великі колонізаційні хвилі, що переходили через нашу Україну, захоплювали в свою орбіту той чи інший район і яку участь він сам чи його центри брали в процесі концентраційнім, в інтеґруванню, збиванню до купи людности, до територіяльної і національної цілости, скажім — слов'янського населення України, а в якій мірі сей район виявляв тенденції центробіжні, автономні, — себто концентрувавсь і замикавсь у собі. Яку ролю відіграв він в процесах експансії — колонізаційного поширення і політичного підбою, так би сказати, в тен-

денціях імперіялістичних, і яка була його позиція в організації
Арк. 2 оборони// в процесі самоохорони території та її населення від заборчих змагань сусідів — захищати своїх прав на продукт праці від чужих імперських апетитів? Була загалом роля даного району активна чи пасивна, в яких саме періодах? Був він центром чи провінцією в тій чи іншій добі? Які були зміни в такім його становищі, і від чого се залежало?

Управління науковими установами України при НКО (Укрнаука) з свого боку зацікавилось сим пляном і при плянуванні Наукових Установ Української АН внесло було до її штатів 4 районні комісії: для Києва і Правобережжя, для Лівобережжя і Слобожанщини, для Полудневої (або Степової) України і для Західної України (Галичини, Холмщини з Підляшшям, Буковини і Закарпаття). Сі комісії мали дістати по одній, по дві посади наукових співробітників і деякі виробничі науково-оперативні кошти і занятися розробленням тих питань історичної районізації, що я начеркнув у своїм пляні, процитованім оце мною. Районні збірники Державного Видавництва мали бути органом дослідчої праці тих сил, що мали б зібратися навколо сих комісій. Не чекаючи призначення співробітників і визначення коштів (що сталося здебільшого тільки в році 1926) вони протягом 1925 р., авансом так би сказати, розвинули дуже інтенсивну роботу, притягли наукові сили і позначили найбільш актуальні дослідчі завдання на своїх засіданнях, що відбувалися часто. Утверджена фактична асоціяція порайонного дослідження історії України, яка скоро вже могла похвалитися показними працями. (Див. Звідомлення в XI, XVII, XX, XXIV, XXVII тт. ЗІФ ВУАН і окремо 1926, 1927, 1928, 1929. Див. також часопис *Україна*).

В першу чергу вони плянували видання збірників, присвячених Києву з його околицею і Чернігову з Північним Лівобережжям, далі в пляні стояли збірники Полудневої і Західної України, Полудневого Лівобережжя з Слобідщиною, Правобережжя і т.д. Після перших, так сказати, мобілізаційних збірок — висунувши найбільш актуальні теми і заінтересувавши увагу наукових кругів в сім напрямі, комісії мали організувати для
Арк. 3 своїх районів збірник// за збірником, робити їх постійними, хоч би й не періодичними, і далі спеціялізувати, розбиваючи великі території, зачеркнені для перших збірників, на поменші райони для детальнішого студіювання — Правобережжя, скажім, розбити на збірники волинські і подільські, західноукраїнські — на галицькі й холмсько-підляські, полудневі — на Дніпровський Низ і Донбас, і т.д.

Плян був досить ґрандіозний і оптимістичні перспективи розвою Укр. науки, зазначені Президією Укрнауки на Київсь-

кім пленумі її в січні 1926 р. в Києві, подавали надії на його здійснення. Але на жаль, скоро на сім оптимістичнім горизонті з'явилися ріжні хмари. Виявилось, що Державне Видавництво не може перенести пляну наукових видань, так як уклали його собі в 1924 р. і мусить скорочувати, з огляду на їх дефіцитність. Втім і плян районних збірників воно не може здійснити так, як тоді плянували — по два збірники на рік. Не відмовилось тільки від Київського збірника і він вийшов в 1926 р. З тяжкою бідою вдалося здійснити видання Чернігівського збірника, що вийшов в р. 1928. Від дальшого ДВУ рішучо відмовилось. Тому прийшлось повідомити співробітників, котрим було роздано теми для сих збірників, що плян стає неактуальним, справа відкладається. Бо пляни збірників Полудневої й Західної України і інші були позначені вже в 1925 р. і 1926 р. притягнені наукові сили для їх здійснення. І коли Державне Видавництво дало йому рішучу відмову, стали випробовувати можливості видання збірника академічного в серії академічних видань. — Але Академія тоді не платила ніяких гонорарів за праці і видавничі можливості її були дуже незначні, видання великого ілюстрованого збірника, такого як перші порайонні, мало бути здійснено колинебудь, оказією тільки.

Збірник Полудневої або Степової України призначався на р. 1927. Тому пока вживано заходи в Державному Видавництві. Літом 1928 р. ситуація покращала і новий голова ДВУ дав принципіяльну згоду на видання збірника Полудневої України, а згодом підписано й формальний договір на видання. Тоді і наново оповіщено співробітників, що справа стає актуальною й історична секція, чи, властиво, редакційна колегія України, що вела фінансову сторону сих видань, просить їх можливо поспішити з закінченням колись замовлених статей. Одначе
Арк. 4 ще раз зайшли// труднощі — технічного характеру: не можна було підшукати паперу, скільки-небудь підхожого до попередніх збірників, і тільки в квітні 1930 р. можна було фактично приступити до друку.

Тим часом в березні 1930 р. з ініціативи Планової Комісії Академії Історично-філологічний відділ признав недоцільним існування Комісій, тому що діяльність академічних комісій взагалі мусить бути приладжена до хронологічних меж, котрими розграничено катедри історії України. Раніше ще в зв'язку з сим розграниченням, на осінній сесії 1929 р. (в останніх днях листопада і в перших днях грудня) Відділ постановив закрити Комісію Полудневої України при катедрі «Історії українського народу нової доби» академіка М. Грушевського і відкрити таку комісію при катедрі академіка Слабченка, тепер же рішено бу-

ло закрити взагалі порайонні комісії. Академік Грушевський вносив і пропозицію, аби замість закритих порайонних комісій, що працювали на його катедрі, організовано загальну комісію порайонного досліду вивчення історії України, але сей проект відкинено. Таким чином виникла науково-організаційна база, на котру мала б опиратись дальша науково-дослідна робота над історією Полудневої України, що має метою розбудити нинішній збірник.

З другої сторони, неув'язки, через які перейшло його видання, відбилося і на його змісті. Як би знати певно час виходу збірника, мати змогу розложити роботу, хоч би на 1,5-2 р., вказати тверді речінці подачі праць, — можна було б здійснити більші роботи на потрібні теми. А так коли вчора була надія на видання, сьогодня ослабла, завтра пропала, після завтра — знову зявилась, але непевна — в таких умовах, не маючи змоги прийняти на себе обов'язку видати в певнім часі і оплатити замовлені праці не можна було давати й довготермінових доручень або організувати працю над питаннями не ходовими. Се й відбилось, кажу, особливо на першій половині збірника, де треба було вияснити ролю степу і моря в часах передісторичних, в добі розселення і в добі феодальних відносин.

Потрібні були праці, які дали б підсумок археологічного досліду над територією Степу і Чорноморсько-Азовського побережжя і вияснити, що сі досліди дали досі для вияснення за-
Арк. 5 людднення лісостепового// пограниччя і степу, посування до степової зони, з одної сторони — північної колонізації з лісових країв, з другого боку — припливів і натисків середньо-азійської степової людности, як освітлюється археологічним матеріялом культурні наверствовання в ріжних частях сеї території, проникання, інфільтрація з Чорноморсько-Азовського побережжя елементів цівілізації середземноморської і переднєазійської (з малоазійським побережжям безпосередньо) і обмін культурних впливів Сходу і Заходу на сухопутній степовій дорозі. В сій справі завязані були переговори і отримані обіцянки від дослідників, — але виповнити програму в цілости не вдалось. Одні відмовились, інші не поспіли з роботою на час. Цінні студії спеціялістів, надруковані в нинішнім збірникові, освітлюють деякі тільки частини сеї широкої і довгої перспективи. Дати начерки загальніші, очевидно, не можна протягом короткого часу, на се треба довшої, організованої і забезпеченої праці, а вищевказані обставини складання сього збірника дали можливість зібрати те, що під сю хвилю було вже готове, або майже готове лежало на столі спеціяліста. Воно кидає цінне світло на ту чи іншу ділянку, помагає орієнтуватись в загальніших питаннях, і будемо сподіватись, пожвавить роботу над сими за-

гальними питаннями. Кінець-кінцем збірник і не мав завдання стати компендіумом, вичерпливим підручником для всіх основних питань в минувшині Полудневої України. Його мета висунути сі питання і розбудити інтерес для їх дослідження.

Перед усім треба подбати про синтезування історичного досліду сеї території — Степової України і Чорноморсько-Азовського побережжя, писали ми свого часу, характеризуючи актуальні завдання свого дослідження. Досі ми маємо тут кілька науково-дослідних фрагментів, слабо ув'язаних між собою і розділених величезними прогалинами. Палеоетнологічний дослід сеї території дуже не симпатичний, неплановий, лишає величезні пустки. Дослід перед-античної, античної і середньовічної колонізації побережжя і прибережної зони все ще слабо ув'язаний з життям степу і передстепової зони (лісостепу).

Арк. 6 Життя степової людности// досліджувалось тільки епізодично, воно не увязано також ні з культурою вихідних огнищ сеї степової міграції, ні з матеріялом (археологічним майже виключно), яким розпоряджаєм для культурного процесу в заселенню лісостепу і лісових країв. Життя середньовічне не ув'язане з пізнішою історією козакування, уходництва і Січі — в сім напрямі були кинені тільки деякі натяки. Історія новішого заселення Степової території і Побережжя — теж не складається в який-небудь суцільний образ. Полуднева Україна як цілість лишається неясною — так само й її економічне і культурне районування. Спеціяльної уваги в нинішніх умовах заслуговує Донецький басейн, територія порогів (Дніпрельстан), Крим, Кавказьке Побережжя, територія Прутсько-Дунайська.

З другої сторони, надзвичайно потрібно вияснити зв'язок колонізаційних, економічних, культурних і політичних процесів, що розвивались на сій території, з історією українського народу. Донедавна, та можна сказати, що й нині ще «Новоросія» і «Україна» мислились і мисляться як поняття окремі, диспаратні, не зв'язані органічно. Процес освоєння Полудневої України слов'янською, в нинішнім вигляді українською людністю, що тягнувся протягом тисячоліть — понині ще не закінчився. Завдання істориків, з одного боку, вияснити постійність, стихійну непереможність і органічність сього процесу, з другого — з'ясувати ті перешкоди, що лежали на сім шляху і часами спиняли, руйнували і завертали назад сей колонізаційний похід і не давали можливості закріпитися на Побережу і на колонізаційних шляхах до нього. Важко вивчити зовнішню історію сеї української експансії на Полудне, висвітлити впливи сього колонізаційного походу на місцеві відносини в Степу і на Побережу, і навпаки — вияснити, які наслідки ся полуднева українська експансія і зміни в ній — припливи на полуд-

нє української людности і відпливи назад до лісостепу і лісової зони, вносила до українського життя в його колонізації запілля, в лісостепі і в лісовій зоні.

Хронологічно, в культурно-історичному аспекті і в аспекті ув'язки сеї території з українським життям, історією нашого
Арк. 7 степу і// морського побережжя можна поділити на такі періоди: часи палеоетнологічні до стрічі місцевого життя з історичним народом Середземного моря і Малої Азії. Період античний — від тих стріч і зав'язків постійних факторій і до початку візантійської доби. Часи панування кочовницьких орд в Степах і на Кримському півострові на Побережу Візантії. Доба козацька від кінця XV в. і до кінця XVIII в. Доба нового заселення, що починається з ліквідації Запорожжя і Кримської Орди. З становища українського історика незвичайно важко висвітлити, як в сих періодах в залежності від більше й менше сприятливих зовнішніх кон'юнктур різними способами укладається значення Степу і Моря в історії українського життя.

Ясно, що серед місцевої людности в дуже ранніх уже часах, як тільки виробилися погоня за кращими знаряддями техніки і за пишнішими чужоземними окрасами — то значить уже кам'яній культурі, мусів початися потяг до тих країв, звідки можна було діставати ті чужоземні речі, а з тим — зродилися і мандрівки в полудневім напрямі, різними дорогами. Коли приймати, за всякими історично-культурними і лінгвістичними вказівками старші оселі праслов'янські в басейні горішного Дніпра, то й сі мандрівки на Полуднє мусимо собі уявити головно річною системою Дніпра, побічно тільки системою Дону (як на Заході — системою Вісли). Коли початки останнього східно-слов'янського розселення в степовій зоні ми можемо історично констатувати в IV віці нашої ери, се зовсім не значить, що в попередніх часах не було подібних проб розселення, може в менших розмірах, в меншах масах, яким се більш і менш удавалось — одні доходили на Полудне ближче, інші — дальше, захоплювали більші чи менші території і держались тут певний час. Те, що ми бачили пізніш, в історичних часах, коли сим колонізаційним потокам часом удавалось докотитись до моря, а частіш вони застрявали де-небудь в степу або навіть в лісостепу, і протримались тут якийсь час, збагативши свою культуру ближчим зв'язком з культурним шляхом і огнищами, мусіли хоч не хоч, здавати свої позиції і відступати в бідніші, але краще захищені північні лісові і мочарові сховки, — мусіло се діятись не раз і в ранішніх часах. Немає
Арк. 8 ніяких підстав// не припустити сього, не рахуватись з такими флюктуаціями, припливами і відпливами праслов'янської людности в лісостепі і в степовій зоні. А поруч таких масових рухів

мусимо рахуватися з періодичними торговельними екскурсіями, з караванами мінял і купців і майстрів, що йшли не тільки з Полудня в ліси по сировину, але і з північніх країв до степових і морських торжищ по крам, по кращу зброю, по метал, а перед тим — по кращі роди каменю, по різні прикраси. Арістей у VII ст. описав нам караванні подорожі з чорноморських факторій в глибину Середньої Азії, і тільки в X в. нашої ери, через півтори тисячі з верхом ми маємо картину купецько-вояцького каравану з лісових городів до чорноморських. Але ми маємо всяке право перекинути такі каравани назад, до Арістея, а іще навіть дальше. Тільки в формах слабших, не так організованих, на меншу віддаль, в менших масах. Бо держава Ігоря все-таки продукт дуже високої соціяльної еволюції, до котрої в часах Арістея лісові племена мабуть і не сягали. Але треба тямити, що між походом такого военно-купецького каравану і завоюванням, між збором данини і стратегічною обсадою догідних позицій, між нею і мандрівкою — переселенням на постійне життя, віддалення не так великі. Тому то не маючи виразних історичних посвідок — аж до IV віку нашої ери, ми й повинні питатись: — чи не дають факти археологічні, філологічні і всякі інші — вказівок в сім напрямі.

Розуміється, легше слідити за проникненням очагів вищерозвинених культур Моря і Степу між нижчі, відсталі культури Лісу і Лісостепу, бо вони кидаються в очі яскраво, тим часом як нахорони відсталих часто можуть відзначатися тільки бідністю, блідістю, невиразністю. Але дослідник повинен усвідомити собі, що для вияснення історичного процесу сі бліді, невиразні властиво цікавіші від багатих і яскравих, — тому що ті бліді і бідні ілюструють розселення, рухи тубільців, людей прийдешності, і вияви їх активності і просто їх присутність нас інтересують більше ніж факти наступу на них вищої цивілізації і нею узброєних племен — хоч і сей процес дуже цікавий і історично вартий. Тоді обгострене око і увага дослідника може помітити щось зособне, конкретне і в тих бідних і невиразних і се збагатить нашу історію матеріялом// незмірно цінніщим.

Арк. 9

Кілька літ тому проф. Федоровський дав дуже інтересний підсумок фактів, що свідчать про розроблювання мідяних покладів на території долішнього Дніпра і Дону і вироблення на місцях ріжного мідяного знаряддя в часах мідяної культури. Розвідка акад. Тутківського в нинішній збірці, торкаючися питання палеолітичного заселення степу, виставляє питання, звідки добувала матеріял для кам'яного знаряддя людність сеї території в добі палеоліту і неоліту.

Чи розробляли місцеві поклади кристалічних пород, де са-

ме, в яких часах? Проблеми інтересні, що справді пильно вимагають відповіді. Незвичайно важко знати, що давала ся територія культурі за потрібування людности від найдавніших часів в різних описах і в різних обставинах. Хто використовував сі природні багатства, людність місцева чи прихожа, звідки прихожа, з морського побережжя, з культурного фронту чи з колонізаційного і культурного запілля з країв Лісостепу і Лісу? Се питання обгострюють проблему, так би сказати, проблему археологічної макрології. Тим часом, як статті проф. Дложевського і Б. Варнеке висувають і освітлюють різні питання з історії зміни культур на морськім побережжю, проф. Макаренко підіймає голос за підвищення уваги до побутової старини, що виступає в степових похоронах, а не притягає до себе уваги археологів, що цікавляться виробами мистецькими, юбілярськими і зневажують більше скромні вироби місцевого майстерства, місцевого виробу, нераз далеко цікавіші для історії місцевого життя ніж привозні предмети античного мистецтва. Се завдання треба поширити на різні далекі археологічні досліди. Є кілька розвідок про Тмуторокань. Сі питання — безпосередньо стик старої Русі з морем — підходить в сім збірнику стаття проф. Пархоменка.

А загалом статті самі по собі дуже цінні, разом не складаються на суцільніший образ ролі Степу і Моря в еволюції ту-
Арк. 10 тешнього життя людности в давнішніх часах.//

Навіть не дають глибших показових розрізів в товщу сього життя так як нам було бажано. Почасти се сталося тому, що з програм випали з причин, з'ясованих вище, кілька тем, що давали важні сполучні ланки в системі визначених тем. Почасти тому, що нерв досліду в сій сфері помітно ослаб в останніх десятиліттях і видимо — не можна так легко змобілізувати й підсумувати наявні матеріяли, бо він дуже розсипаний, діспаратний, і вимагає для своєї уяви багато спеціяльної роботи. Студії, тут подані, дуже цінно ілюструють його стан на різних ділянках. Я можу давати до них тільки якнайгарячіші побажання, щоб праця на сім полі можливо пожвавилась, інтенсифікувалась і повніше заповняла різні ділянки досліду Полудневої України в сих старших часах — в добі передісторичній, і античній, і візантійській — і сім в високій мірі заінтересована й світова наука, для потреб Полудневої України являється незвичайно інтересною ареною стрічі й боротьби світових культур і джерелом, звідки виходили різні пертурбації середземноморського і західного життя — наступ готів, гунів, аварів, болгарів, мадярів. Увага західних дослідників завсігди з особливою пильністю слідила за поступом в досліді сих країв, і тепер очі великих наукових організацій Европи і Америки

звернені в сей бік. А ще більше потрібен сей дослід для висвітлення історичного процесу нашого — бо в нім потяг до великих степових транзитних шляхів, на котрих ішов, протягом тисяч літ обмін культурних вартостей Полудневої Европи і взагалі середземних країв з краями азійськими, і до побережних морських торжищ, до культурних осередків, які виникали на устях великих рік Чорноморського басейна, і до тутешніх культурно політичних формацій, — відогравав аж надто велику ролю, не тільки в часах Йордана, Страбона, Геродота і Арістея, але безсумнівно — і в значно раніших.

Історія майже нічого не сказала нам про них. Вона взагалі дуже мало говорить, навіть і в пізніших часах, про сі великі напруження, про маси енергії, праці і крові, вложені в сі змагання нашої людности, до сих полудневих шляхів і торговищ, про радісні тріумфи і гіркі кризи й катастрофи в сих досяг-
Арк. 11 неннях. Але факти фольклорні, народні, яскраво відбили// те захоплення, яке викликало в наших предків великі ріки («Дунай»), полуднева природа, сади, виногради, пшеничні ниви, безкраї степові простори і море, коли їм удалось добитись до них. І ті культурні запозичення, що були зроблені ними тут в раніших віках нашої ери, в стрічах і в спільнім пожиттю з романізованою людністю Подунав'я. Я звернув на се увагу в своїй історії української літератури (в т. 1). В історичних часах ми можемо слідити, хоч би в загальніших рисах за кількома такими моментами української експансії — присунення чи не до самого моря, чи принаймні до великих степових доріг і торгових станцій на них (в тім роді, як були колись Олешє), розселення в степових просторах і боротьба з усякими перешкодами — з конкурентами, що старались її викурити, і особливо з навалою кочівників. Бачимо антів — їх боротьбу з гетами, готами, болгарами, аварами, східними турками, і ріжні політичні маневри в відносинах з готами і хазарськими ордами. Похід азійських орд, почавши від мадярів і кінчаючи половцями, сильно розбив досягнення сього кількавікового дуже енергійного життя і понищив хліборобську сільську колонізацію, перервав караванну комунікацію, частину людності змусив тікати на північ, решту приневолив замкнутися в оборонних містах, шукаючи різних способів симбіозу з кочовниками. Але не переставали зусилля пробитись до моря і відновити транспорт, комунікацію в степовій зоні. Тмуторокань одно з таких досягнень, переховане нашою традицією; без сумніву було їх більше, таких ефемерних, а може й ще ефемерніших. Святослав, руйнуючи хазарські городи, збирається перенести центр ваги своєї держави на Дунай. Ізгої товчуться в різних

торговищах дніпрянських і дунайських. Ярослав Галицький суди рядить до Дунаю.

Кінець-кінцем монгольський наступ покриває всі сі досягнення і зусилля; але користуючись з моментів ослаблення татарських орд місцева людність — верхи і низи, бояре і уходники не залишають спроб поновити стару експансію. Відомі нам успіхи на сім полі в часах Вітовта, традиції про нього очевидно покрили зусилля і досягнення різних часів. З другої половини XV в. починається козацький похід в степ: козакування, уходництво,// осідання, будова більш постійних січей і городків, завоювання торговельних шляхів, перевозів, митниць торгових і, нарешті, — розвою в широких розмірах сільськогосподарської культури.

Арк. 12

Сей процес, хоч не досить висвітлений, все-таки краще засвідчений документальним матеріялом і тому нам більш ясний, кидає яскраве світло і на попереднє. Без сумніву, в методах сього козацького засвоєння степу, що неминуче пробивалось би до моря, коли б не перебили дороги конкуренти, що сидячи в лісовім запіллю, краще організувались і озброїлись, ніж ця маса, що без ліку розпорошувала свої сили і матеріяльні засоби в боротьбі з кочовником, поки його догризла, — повторялися з деякими змінами, тільки в інших зверхніх формах, з різними відмінами практики і методики старших часів. Давно вже вказано було, що ті ріжні бродники, берладники, «галицькі» вигонці XII-XIII вв. були попередниками козацькими в їх уходництві і добичництві, в їх приспособленню до обставин бурхливого і небезпечного степового життя. В підходах і методах українського уходництва XV-XVI вв., котрими воно опановувало спочатку спустошену татарами лісостепову зону, а далі стало заглиблюватись і в степи, безсумнівно, відживали і продовжувалися тактичні способи тої самої степової людності, що була вигнана тутешніми бурями на північ і північний захід в XII-XIII вв. і як тільки обставини скільки-небудь сприятливо складалися, не переставала практикувати виходи і степові промисли як підсобне джерело прожитку.

З другого боку, приглядаючись до того, що діялось в лісостепу в XV-XVII в., до пересування людності в зв'язку з обгостренням татарських нападів і спустошенням утечами з сіл під охорону городів («замків»), руїни городів, відпливу людности за межі лісостепу, нового розташування її тут, між старосілими, до викликаної тим конкуренції праці і підвищенням вимог привілейованих землевласників до робочої людности, до всім тим обгострення мандрівок її на степові уходи, проб постійного оселення на «вольних землях» і до соціяльно-економічних змін на нових займанщинах і в запіллю, викликаних

сими пересуваннями, ми розуміємо взагалі, що означали сі пе-
Арк. 13 ріодичні переходи людности// з степу до лісу і навпаки. Кілька їх зафіксувала історія на протязі тих двох-трьох тисячоліть, що входять в круг її відомостей, і ми можемо зміркувати, як дорого коштували сі пересування, яких втрат і жертв в економічних засобах праці і в «віках чоловічих» вимагав сей одвічний потяг на полудне, до моря, до сонця, на великі світові шляхи, на вольні степові простори, що бували такі грізні в часах кочової навали і такі невимовно привабні в часах затишшя.

Акад. Тутківський в своїй статті, вміщеній у нас («Первісне громадянство»), причини наступів азійських варварів на Европу, пояснив чисто фізичні причини сих періодичних міграцій скотарсько-кочових племен на захід, для яких наш степ був єдиним шляхом, що не якісь руїнські інстинкти, не пожадливість здобичі, а кліматичні зміни, що викликали посухи на пастівнях Середньої і Передньої Азії, викликали сі наступи. Досі се здавалось як одне велике історичне нещастя східноевропейської культури і економіки — отсі пересуви кочової людности, що руйнували сільськогосподарську колонізацію, підривали міське життя, торгівлю, комунікацію. А східне слов'янство, спеціяльно український нарід покладав се за великий подвиг і заслугу перед людською цивілізацією, що се він на собі виносив львину долю боротьби з сею азійською навалою і його протиставлення нейтралізували рухову руїнну силу сих кочових орд, так що вони або навіки застрягали в наших степах, або значно ослаблені, одомашнені, окультурені пересувались далі на захід, в долішні або середні дунайські степи Балканів і Угорщини.

Новішими часами наступили деякі розходження в оцінках сього явища. Їх висуває стаття проф. Пархоменка в нинішній збірці — на жаль, в дуже стислій формі. «Степ не був лише ворогом Руси-України, нещастям нашої історії, не був лише руїнницьким, він мусів дещо дати і позитивного в загальну скарбницю України як передатчик культурних впливів Кавказу та Сходу. Повного одриву степу від України не було і не могло бути» (с. 94). Ідею одвічної, непримиренної боротьби з степом не можна вважати загальним голосом Київської Русі. Треба ра-
Арк. 14 хуватися з нею, як// голос певних політичних і династичних кругів, бо ж поруч династій, які висувають сю ідею невгамовної боротьби, бачимо і такі, що спираються на степовиків. Бачимо і слов'янську українську людність в симбіозі з ним. Все се дійсно мусить братись на увагу. Належить розділяти аспекти степу як території руїнних орд і степу як системи комунікаційних ліній, торговельних шляхів, де часом рух гальмувався

натиском і усобицями кочовників, але часом з подвоєною силою оживав, знаходячи опіку і протекторат у ватажків сих самих кочовників з мотивів фіскальних і політичних. Не вдаючись в крайності, які доводилось помічати останнім часом, коли кочовники видавались за учителів Русі в металургії і в різній іншій давно і добре знайомій їм техніці, — належить брати під увагу і їх ролю передатчиків, хоч би й пасивних, коли кочовий потік дійсно забирав з собою і прибивав до наших берегів культурні форми і технічні сили дальних країв, далеких культур.

В нашім збірнику праця проф. Петруня в стараннім і багатім змістом підсумку відомостей про зверхні політичні зміни в Степу протягом XIII-XIV ст. добре малює сі зміни періодів бурі і натиску, і коли оживало життя, транспорт, торговля. Стаття проф. Загоровського відсвічує і збагачує наші відомості про ті італійські торговища, що між іншим, пускали в рух сі торговельні зносини, з свого боку старались утримати і забезпечити без перерв комунікаційні зв'язки, за поміччю дипломатичних переговорів, різних оплат і контрибуцій, посилали сими степовими дорогами свої вироби і притягали не тільки сировину, почасти й північних [sic!]. Належить бажати подібних ревізій і доповнень старших праць щодо слов'янського розселення в степовій зоні і на побережу, його опірних міських пунктів і степових останків, після колонізаційної бурі VIII-X вв., до симбіозу слов'янської колонізації з степовими ордами і з іншими чужоземними елементами, культурних впливів на кочовників і культурних течій серед них. Бажані можливо повні підсумки нинішніх відомостей про систему степових торгових
Арк. 15 доріг, предмети торгу, обміну Заходу// зі Сходом в степу і на побережу — його торговий баланс, не кількісний, розуміється, а якісний.

Не освітлені спеціально і вимагають ближчої уваги в дальшім — дуже інтенсивні і уважні колонізаційні і культурні взаємовідносини в двох протилежних кутах сеї просторої території: прикавказькім і придунайськім стику слов'янської людности з останками іранськими (алани) і кавказькими на Сході, а романської людности на Заході, асиміляційні процеси, культурні запозичення, їх відбиття в мові й фольклорі і т.д.

Похід в степи XV-XVI в., розвій козацького уходництва і добичництва не представлені в сій збірці, в сім особливо гострої потреби може й не відчуваємо, бо єсть праці доволі свіжі і неперестарілі, але ревізія і деталізація дотеперішніх оглядів була б же таки дуже пожадана. Праця проф. Крипякевича в сім томі дає баланс сього процесу засвоєння північної частини степу в момент апогея козаччини — за часи Хмельниччини.

Було б цікаво доповнити сей образ начерком запорозького господарства в часах і перед першою руїною Січі. Студія Д.Є. Кравцова присвячена спеціяльно одному цікавому епізодові — пробі Москви використати досягнення козацького опанування Степу, зроблені ними протягом століття і так сказати, на шиях січовиків виїхати до Криму. Пізніша боротьба царського уряду з козаччиною за панування над степом не освітлена в збірнику.

Студія О.О. Рябініна-Скляревського дає підсумки економічної еволюції і внутрішніх відносин, диференціяції і розшарування запорозької людности. Її доповнюють студії В. Грекова, надруковані в «Працях історичної секції» кн. 5 і 6 (ЗІФВ УАН, кн. 24 і 17), про повстання запорозької сіроми. Останнім часом на внутрішні відносини Запорожжя звертали пильну увагу, і надзвичайно інтересний соціяльно-економічний процес, що розвивався з розвитком осілої колонізації і сільського господарства в межах «Вільностей Війська Запорозького», починає вирисовуватися все яскравіше. Без сумніву, з тим як акти Січового архіву, що тепер описуються детально, будуть простудійовані і в головнішім виданні, сі останні фази козацького// *Арк. 16* уходництва і займанщини стануть перед нами з усією своєю незрівнянною соціологічною вартістю.

На рахунок Комісії Полудневої України можна записати, що вона внесла показну долю в розбудження інтересу і освітлення розвою сього процесу і експлуатації його досягнень російським урядом. Сю останню сторону освітлюють тепер статті Н.Д. Полонської-Василенко, С.Ф. Шевченка, Т.М. Гавриленка. Історія боротьби російського уряду з Січчю за запорозьку територію була одною з улюблених тем української історіографії за останне десятиліття царського режиму, освітлювалась низкою студій, друкувалася в «Київській старовині», «Чтениях Нестора-летописца», «Записках ООИДР» і т.д. Безсумнівно, її варто було б тепер наново переглянути, з усею сумою нових відомостей про економіку і економічну політику тої доби.

В нинішній збірці праці проф. Гериновича кладуть особливий натиск на сі зв'язки економічних аспектів і конюнктур з політичними орієнтаціями і конкуренцією Росії й Польщі, Австрії і Росії, Франції і Англії, балтійської і чорноморської торгівлі, Суеца і Багдада. Пляни полудневої російської експансії, освітлені в студії Д. Кравцова для кінця XVII в., знаходять дальше своє вияснення в студіях проф. В. Гериновича, С.Ф. Шевченка, О.Б. Варнеке, А.С. Синявського (про менонітів). Вони показують ті політичні сили, які врізувалися в сей історичний процес — опанування Степу і Моря українським народом, нейтралізували народну експансію, ставили ріжні перепони на

її шляхах, творили різні обтяження вільній колонізації своїми військовими оселями, впроваджували сторонні етнічні елементи. Наслідком сих втручань і гальмувань було се, що українська стихія, вирвавши фактично степові простори з-під руїнних впливів останніх кочових орд під сільськогосподарську і промислову колонізацію, не могла остаточно опанувати сі простори і стати міцною ногою на морськім побережу. Незважаючи на те, що колонізаційна маса і Новоросії, і Криму, і Донецького басейну, і Кавказького побережжя при всіх змінах зовнішніх режимів і форм зіставались переважно українською, все таки штучно утворена заходами російського уряду культурна і національна мозаїка настільки затемнила сей основний ко-
Арк. 17 лонізаційний// і організований процес, що в уявленні всяких дальших і навіть близших обсерваторів «Новоросії», як я зауважив вище, стала якоюсь цілком відмінною і новою формацією, майже нічим не зв'язаною з українським історичним процесом і створеною виключно «мановением» російських самодержців та їх помічників. Міста сеї Новоросії — керівні позиції до котрих віками добивалась українська людність, діставали чужоплеменний склад і тим часом як урядові заборони позбавляли українську людність можливостей розвивати свою національну культуру, організовувати школу, пресу, літературу, театр, мистецтво — вся ся новоросійська мозаїка покривалась однобарвною русифікацією.

Сей русифікаційний процес в політиці, в культурі і в громадськім життю, і тяжкі зусилля українських елементів, положені на те, щоб пробиться через сі русифікаційні заслони — сотворити можливості для культурно-національного, а далі й політичного самозначення, освітлюються в статтях К.О. Копержинського, В. Герасименка, О. Покровського. Більше того було подано в інших виданнях історичної секції — в «Україні» і «За сто літ». Такі статті О.О. Рябініна-Скляревського, А.С. Синявського, С.М. Сгунової-Щербини про Одеську громаду, про Херсонський гурток і їх провідників: Л.О. Смоленського, М.Ф. Комарова, Н.А. Бракер про українських діячів Єлизавета-Зінов'ївська і т.ін. Але без сумніву, в сім напрямі — історії полуднево-українських міст як культурних і економічних баз і огнищ революційного і національного українського руху му-
Арк. 18 сить бути проведена ще інтенсивніша робота.//

Нарешті, остання серія статей присвячена переходові від пережитків старого побуту до нового соціялістичного будівництва. Стаття Я.П. Новицького, ветерана етнографічного й історичного обслідування Запоріжжя, що збирає традиції славної Хортиці, де він прожив протягом 40 літ, запопадливо визбируючи останки старої традиції, і Т.М. Гавриленка, що дав під-

сумки екскурсійних обслідувань Великого Лугу, що переводилось заходами Комісії Полудневої України, Культурно-Історичної Комісії, Комісії Історичної Пісенності, Кабінету примітивної культури в рр. 1925-1930, ув'язавши їх з старою фолкльорною й історичною літературою, малюють пережитки старого уходництва в окруженню новішого побуту, місцеві традиції про старе запорозьке життя і пізніші новоросійські «наверстування» на нім. Студії А.С. Синявського малюють нове соціялістичне будівництво Дніпрельстану, викликані ним зрушення і перспективи. Сей момент викликає величезну літературу — нинішній збірник додає до нього свою пайку.

Такі головніші проблеми досліду порушено в сій збірці. Повторимо вже сказане вище: метою своєю сі порайонні збірники не ставили і не ставлять всебічного образу даної території, тільки висунення найбільш актуальних проблем, позначення дослідчого пляну, розбудження інтересу до занедбаних наукою прогалин. Збірка ся, як і інші збірники сієї серії, мала своїм завданням послужити вступом до такого всебічного обслідування сеї величезної території з її правіковою історією і надзвичайно складними умовами побуту, соціяльно-політичного життя і культури. Через те, що підготовка її протяглась так довго, дещо з матеріялу, зібраного в перших починах підготовки, розпорошилось по інших виданнях, як се було почасти вище зазначено — бо не можна його було тримати від років 1925-6 в редакційнім портфелі. Натомість дещо й не вмістилось в рамцях сеї збірки, хоч обсяг її значно збільшився в порівнянні з попередніми, вони появляться в інших виданнях.

Технічна редакція збірника проводилася науковим співробітником Комісії Полудневої України Т.М. Гавриленком.

14 грудня 1930 р.

Акад. М. Грушевський

Ганна Швидько
Українське Історичне Товариство
Дніпропетровськ, Україна

М.С. ГРУШЕВСЬКИЙ І РЕПРЕСОВАНИЙ ЗБІРНИК «ПОЛУДНЕВА УКРАЇНА»

(ЗАМІТКА)

У Відділі рукописів Центральної Наукової Бібліотеки Академії Наук України ім. В.І. Вернадського зберігаються теки під загальним заголовком «Комісія дослідження Полудневої України». В них під різними шифрами знаходяться статті, присвячені дослідженню Полудневої (Південної) України. Серед них під шифром Х. 4485 — стаття Михайла Сергійовича Грушевського «Степ і море в історії України». Це машинопис з авторською правкою, обсягом у 18 аркушів. Це, власне, написаний редактором вступ до збірника «Полуднева Україна». Дана стаття є поєднанням проблемного дослідження, визначення перспектив глибокого і всестороннього вивчення історії і культури Полудневої України дослідниками різних галузей науки, огляду місця і значення включених до збірника статтей і короткого звідомлення про історію підготовки збірника.

Створені з ініціятиви М. Грушевського чотири порайонні комісії плянували видання збірників статтей з найбільш актуальних тем історії і культури окремих регіонів України. Збірник Комісії Полудневої України почав зазначатися в видавничих плянах з 1925 р. За шість років, доки остаточно була вирішена доля збірника, його зміст змінився кілька разів, що видно із збережених архівних справ. В грудні 1930 р. було підготовлено останній варіянт збірника «Полуднева Україна». На аркуші з змістом його є редакторська примітка: «Перечитано, можна здавати до друку». Але він так і не був опублікований. Сталінська репресивна машина захопила своїми жорнами українську інтеліґенцію, зокрема і видатного історика М. Грушевського з його науковою школою. Збірник був розсипаний, а рукописи його статтей були виділені в окремі архівні справи.

Редакторська стаття-вступ до збірника і сьогодні має дуже велику наукову цінність, особливо, для Південної України з її складною етнічною історією і політичною грою навколо питання про «Новоросію».

Друкуємо цю частину невичерпної спадщини М. Грушевського.

Михайло Грушевський
Київ, Україна

ПЕРЕСУВАННЯ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО ЦЕНТРУ НА СХІД: КОЗАЧЧИНА ЯК ЧЕРГОВА РУШІЙНА СИЛА НАЦІОНАЛЬНОГО УКРАЇНСЬКОГО АКТИВУ

(РОЗДІЛ З НЕДРУКОВАНОГО ШОСТОГО ТОМУ *ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ*[1])

Тим часом, як наш бідний недорозвинений «третій стан» приходив до свідомості повної неможливості для нього якоїсь дальшої національної акції в несприятливих умовах польської конституції і взагалі якогонебудь людського існування — просто хоч мандрувати на Волохи, як вони гірким жартом жартували перед отим соймом 1609 р., — простягалась по прапор народний рука нашого спеціяльного, західноевропейській схемі незвісного, нашими спеціяльними колонізаційними обставинами створеного воєнного класу. В поміч знеможеному і збентеженому західноукраїнському міщанству настигали східноукраїнські «божі войовники». Дніпрові уходники і здобичники, скріплені масами північноукраїнського поворотництва (рееміграції) і західноукраїнського пересельства — тими, що предки їх вивтікали були на північ і захід від татарського спустошення, а тепер поверталися на старі попілища, і тими, що під захистом козацтва шукали свобідного безпанського пробутку, — починали почувати себе провідною, керуючою верствою Східної України, в свідомості довершеного великого діла — її охорони «від поганства», заявляючи перед урядом і шляхетською Річепосполитою свої претензії на зрівняння з шляхтою з рації своєї воєнної служби, на імунітет козацької території, на право побору контрибуцій з місцевої людности на військові потреби і т.д.[2]

---

[1] Складаємо щиру подяку докторові Сергію Гальченку, завідуючому Відділом рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка Академії Наук України, за дозвіл видрукувати в «Українському Історику» розділ з ненадрукованої *Історії Української Літератури* М. Грушевського (Фонд 122, ч. 4).

[2] Ці претензії викладає особливо яскраво лист гетьмана Кудковидча 1702 р. За свою неоплачену службу — за те, що козаки «можна сказати — тільки за траву й за воду служать» — він претендував для всього війська козацького «на свобідний кавалок хліба», себто не право поборів з людності на утримання війська й військові потреби, по всій Україні «від Могилева аж до Дніпрового устя», в відновлення козацького війська в його правах толкував, як надання шляхетських прав козакам, їх родинам та маєтностями (див. в «Історії

Заразом — на поклик місцевого міщанства й духовенства — що шукали сильного протектората против унії, виступають вони в роді носіїв і оборонців церковних — що значило в тодішних обставинах: національних інтересів свого народу. Такий характер мають їх заяви 1610 року з нагоди заходів, які підняв Потій на скріплення своєї власті в Києві — по тім як зломив православну опозицію в Вільні. З змісту цих заяв цілком ясно видно, що за козацтвом стояло тут київське духовенство, що не відважилось саме виступити против Потієвого намісника («офіціала»), і київське міщанство, яке теж не хотіло входити в безпосередній конфлікт з королівською адміністрацією і, очевидно, на їх заклик, бажання й благання, козацтво, як тодішній господар Києва і всієї Східної України виступило в ролі протектора батьківської віри — за котру воно, мовляв, веде неустанну боротьбу з ворогами хреста Христового, і так само готове боронити її против всякого іншого напасника. Гетьман Тискиневич коротко заявляє, в своїм ляпідарнім, істно вояцькім листі, що козаки «за церков свою східню і віру грецьку готові всі голови свої положити», і в данім випадку заходам Потієвого намісника будуть противитися «наставляючи груди свої і не жалуючи їх до кінця».

В заяві козацької депутації під пером гродського писара ця тема розвивається ширше. Козаки заявляють, що військо Запорізьке «з давніх часів ставиться за віру християнську против народів поганських, покладаючи за неї кожного часу свої голови і здоров'я, визволяючи багато народу християнського з неприятельської неволі — від поган турків і татарів, і віддаючи різні послуги на розмноження народу християнського православної віри» (сюди очевидно, належить велика дійсно заслуга козацька — відновлення заселення Східної України, завдяки тому, що козацтво захистило її від татарських нападів). «Будучи синами тої ж соборної апостольської східної церкви», вони заявляють свою солідарність з народом християнським різних земель і повітів Корони і В. кн. Литовського» в справах старожитної православної релігії і духовенства, тій релігії вірного. Прикладаючися до розмноження слави Божої і народу християнського всякими способами — жертвуючи на храми Божі, церкви Господні, розмножаючи хвалу Божу і нарід християнський, військо Запорізьке хоче разом з їх милостями княжатами, панятами, рицарством, шляхтою й народом християнським тої ж православної віри, релігії старожитньої, стояти при духовних особах, які не відступили і не відкинулись її, та боронити їх своїми головами проти всяких напасників, які наступають на нашу старожитну православну релігію — як той Потіїв намісник розстрига і відступник Антоній».[3]

України» VII с. 319-20). Це відкриває нам козацьку ідеологію, що не так щиро висловляється в інших деклараціях, але цілком конкретно відчувається в козацькій тактиці.

[3] Про ці заяви див. в «Історії України» VII, с. 394-5.

Цими заявами козацтво, таким чином, прилучалось до релігійної (національної, властиво) акції шляхетства, долучаючи до його конституційних і парламентарних засобів свою скорочену козацьку процедуру доходження (як Тискиневич в своїм листі проголощує: «Єстли бы умыслу своєго отмѣнити не мѣл оный рострыга, а мѣл бы зборонят православні богослуженя — дозволили єсмо єго гдѣ ж — колвек здыбавши яко пса убити, а мы такого и боронить словом нашим рыцерским обьцуєм»). А що найважніше — додавали до того таку ж коротку військову екзекутиву. Вона дійсно відразу ж стримала зазіхання Потія на православні церкви Києва. За її поміччю печерський архимандрит позавертав назад маєтності печерські на Білорусі, що король був повіддавав Потієві, і таким чином відразу поправив економічне становище свого монастиря (уніятський митрополит, наступник Потія, з огляду на неможливість утримати маєтності супроти козацької екзекутиви, кінець-кінцем за певну суму відступив від своїх прав, і очевидно, сам — щоб одержати бодай ці гроші, виходив у короля потвердження Печерському монастиреві, тій цитаделі схизми, на ці маєтності![4] Під її охороною заїжджий грецький митрополит Неофіт, закватирувавши в печерськім монастирі, весною 1612 р. почав виконувати тут епископські функції: святив церкви, ставив священиків і дияконів, роблячи тим болючу конкуренцію претензіям уніятського митрополита та заступаючи недостачу православного епископату під таку незвичайно гостру й болючу хвилю, і нічого не можна було йому зробити — функціонував він тут аж до повного відновлення православної ієрархії патр. Феофаном. Завдяки ж цій охороні київська православна громада могла собі організувати й закладати всякі церковні й культурні установи явочним порядком, цілком не журячися королівською адміністрацією, і хіба тільки «для порядку» пізніше, «заднім числом» випрошувала собі при догідній хвилі королівський дозвіл на різні установи, які вже давно були введені в життя.

На іншим місці я докладно вияснив, і нема потреби тут те все докладно повторяти, — яке значення мав оцей союз з духовенством шляхтою, міщанством на грунті спільної оборони «старожитньої православної релігії».[5] Він давав користі ніби то чисто моральні, але великого значення. Незалежно від того морального задоволення, що давала членам козацької верстви ідеалізація козацького ремесла, як боротьби за батьківську віру — себто найбільш високе й ідеальне, що давала людині тодішня ідеологія, — мало чимале значеннє для неї, що союз з іншими соціяльними українськими верствами на грунті спільної

[4] Про це в VI т. «Історії України», с. 398. Там вказано й такі факти, коли за поміччю козаків Плетенецький відбирав різні маєтки від шляхти, навіть від адміністрації кн. Острозьких.

[5] В VII т. «Історії України», с. 400 дл., також «Культурно-національний рух», с. 204 і далі.

боротьби за церковні й культурні національні вартості перекидав місток через політичні та соціяльні розходження. Усадовлюючися «на волості» (залюдненій українській території) і претендуючи на провідну роль — роль господаря тутешньої «України», козацтво наступало на права і претензії, на стан володіння інших верств — не тільки шляхетської, але й духовної і міщанської, не раз навіть дуже болюче. Селянство воно мало за собою, поскільки ослаблювало поміщицький режим і відкривало можливість визволення від поміщицьких претензій переходом під козацький присуд: але цим самим воно наступало на економічні й класові інтереси всіх владущих верств: магнатів, шляхти, того самого духовенства і навіть міщанства — бо його вища верства теж володіла підданими, земельними маєтками, а крім того з неприємністю зносила конкуренцію козацького присуду з юрисдикцією магістрату, переходи міщанства під козацький присуд і т.д. Наскільки козаччина була приємним і бажаним сусідом як воєнна і оборонна сила, в цих ще не зовсім замирених умовах східноукраїнського життя, настільки неприємним співмешканцем була вона з цього соціяльно-політичного погляду. Відчувати цю колізію козаччині не було приємно — маючи вічно відкритий фронт проти уряду, або проти магнатської верстви старостдержавців, що фактично цей уряд репрезентувала, і лихенька згода під прапором спільного національного, релігійного інтересу, була все таки для неї краща ніж відкрита ворожнеча і соціяльна війна. Задля цього також варта було попіклуватися про ці релігійні інтереси, і ми справді бачимо, що від цих декларацій 1610 р. почавши, провідні козацькі круги твердо тримають у програмі козацтва, при всяких домаганнях перед удядом, справу забезпечення «старожитної релігії народу Руського», а козацька старшина, в міру розвитку своїх засобів і впливів, входить у ролю патронів і ктиторів церковних, заміняючи в цьому шляхту і міщанські колективи.

З свого боку православне духовенство — заплющуючи очі на соціяльні розходження — з цілою силою особливо в цім періоді гострої боротьби за забезпечення православної церкви (пізніше це змінилось, коли протекторат став не так потрібний), потверджує значення і роль козаччини як оборонця православної віри, як свого роду христоносного православного лицарства. Найбільш яскраво заявила це відновлена завдяки козаччині православна ієрархія в своїй «Протестації» 1621 р. Про цей київський твір — один з найважніших, які маємо з цієї доби, докладніше буде мова нижче, тепер тільки підчеркую, що в ньому новий голова православної церкви, митр. Борецький з товаришами — владиками признавали перед урядом і всім католицьким світом, що козаччина являється наступницею і спадкоємницею «тої старої Русі», що за нею зідхав автор «Перестороги» і всі ревнителі колишньої руської слави й сили — старих руських князів, їх подвигів для Руської держави, для православної церкви і її культури. «Се ж бо те племя славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювали Грецьке

царство Чорним морем і сухопуттю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксилах ходило морем і землею (приробивши до човнів колеса) та Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки хрестилися разом з Володимиром, приймали віру від Константинопольської церкви, і по сей день в цій вірі родяться, хрестяться і живуть».

Митрополит і владики заявляють, що козаки — це дійсні лицарі Христові, які покладають для нього найбільші заслуги. Найбільш добродійства зневоленому християнству віддають Греки своїми викупами християнських невільників з турецької неволі, король іспанський своїм славним фльотом, котрим громить магометан на морі, і військо запорізьке своїми сміливими походами на поган. Віра й спасення душі — це провідні завдання їх походів на морі й на суходолі. Їх головна мета — визволення невільників. Здобутою здобиччю вони передусім наділяють церкви, монастирі, шпиталі для калік і убогих і духовенство. Це великий знаряд Божий на захист християнства і страх невірним — котрими сам Бог і керує. «Бог керує ними, і він тільки знає, на що він заховує останки тої старої Русі та їх правицю й силу на морі й землі розширяє так далеко й широко. Як хтось писав, що Бог положив татар, як перуни і громи, щоб ними навіщати й карати християн, так він положив козаків як другі перуни і громи живі на землі й морю, щоб ними страшити й громити невірних турків і татарів».

Цією декларацією нова православна ієрархія заплатила довг козаччині — котрій завдячила своє посвячення. Не мала то була річ з її боку — проголосити репрезентацією руського народу і носіями його традицій, його слави людей, котрих у польських урядових кругах, між собою, звичайно, не величали інакше, як розбійниками, наволоччю, розбещеним хлопством (автентичні вирази їх урядового шефа — коронного гетьмана Жолкєвського)[6] і вважали за людей позбавлених всякої релігії (не так давно, в 1580-х р.р. авторитетний польський географ Сарніцький, як відомо, зарахував їх «в більшості до релігії магометанської»).[7] Але не треба забувати й того, що не помітно може для цих урядових кругів протягом останнього чвертьстоліття (від Солоницької різні завданої їй тим же Жолкєвським) ця козацька верства все більше тратила свій уходницький та добичницький характер, або краще сказати — ці уходницькі та добичницькі елементи тратили своє переважне значення в цій верстві, і поруч них все більше множилися, і значніші впливи здобували елементи «городові», кажучи пізнішим виразом, оселі, господарські, зв'язані чи то з містами й містечками, чи то з «слободами», в цих своїх господарських, соціяльних і культурних інтересах, наближені до дрібної тутешньої шляхти, з котрою вони й

[6] Див. «Історія України» VII, с. 439.
[7] *Там же*, с. 389.

прагнули бути зрівняними в правах. Нова козацька верства, що дістала своє офіціяльне признання в 1601 р., серед нових колонізаційних умов, далеко сприятливіших розвоєві сільського господарства і культурного життя, інакше кристалізувалася, ніж попередня, що зводила боротьбу з польсько-шляхетським режимом в 1590-х р.р.

Трудящі маси, що приставали до козацтва, щоб забезпечити себе від кріпацтва, рівнялися на міщанство. Польські люстратори першої четвертини XVII в. кваліфікують козаків як «непослушних міщан», себто таких, що не хотіли відбувати датків і відробітків на старост і державців, посилаючись на те, що вони несуть військову службу і підлягають свому військовому, козацькому присудові. Козацтво в цім часі стояло мов на роздоріжжі своєї соціяльної еволюції, як антагоніст привілєгій шляхетства, логікою соціяльного розвитку воно було покликане до того, щоб прийняти в свій протекторат міщанство не воєнне, «послушне», те що підлягало юрисдикції шляхетської адміністрації і її вимогам, визволити його від феодального утиску, допомогти Україні перейти з феодальної доби в добу буржуазного будівництва. Союз з міщанством і духовенством на грунті релігійно-національних інтересів сприяв тіснішим зв'язкам козацтва з міщанством, їх зближенню і об'єднанню. Пізніше, в часах державного життя України наступила різка зміна: вищі верстви козацтва, що рівнялися на шляхту, втягнули поміж себе шляхетські елементи, які лишилися на Україні: замість окремої української шляхетської верстви, як планували її будівничі української держави, шляхетські елементи розпустилися в козацькій старшині, підсиливши тим її потяг до шляхетських привілеїв і дійсно, старшина, прийнявши шляхетські традиції і ідеологію, відірвавшися від козацьких мас, дала собою нову едицію українського панства — шляхетства, а місто зісталося знову не то, що без протекції, але під гнітом і визиском цієї відродженої сеньйоріяльної верстви. Соціяльний процес був відкинений знову в добу феодалізму: недорозвинене місто не тільки не закріпило за собою провідної ролі, до якої підіймалось під час першого відродження, а втратило й ті моральні впливи, які було здобуло за його часів. Література, по довгім вичікуванню нових класових камертонів, стала строїтись на ноту шляхетського козацтва. Але це сталось пізніш, майже століття пізніш. В цім часі — у першій третині XVII в., під час відродження нового київського осередку, козаччина ще соціяльно нейтральна, вона на всі сторони шукає зв'язків — суголосні елементи для боротьби з магнатським режимом Річипосполитої. Боротьба за національну церкву, школу, культуру — це той спільний грунт, на якому зав'язуються ці зв'язки. Момент і обставини для них дуже сприятливі: в боротьбі з магнатським режимом, піднятій козаччиною, було багато суголосного з боротьбою з релігійними обмеженнями, що велася під проводом духовенства і міщанства, при участі останків православної шляхти. В новій колонізаційній хвилі, що плила до центральної і східної України з півночі й заходу, було чимало

шляхти, міщан і селян, захоплених національним відродженням останньої четвертини XVI в. — людей, які бували в школах, в братствах, брали участь у національній і церковній боротьбі, ці елементи вливалися тепер і до козаччини. Цих не треба було розагітовувати — розворушувати в них інтерес до церковних, культурних і національних питань. Для них це була така ж своя справа, як і для місцевого духовенства, останків православної місцевої шляхти і міщанства. З ними не було що договорюватись і торгуватись: оборона руської віри і народності була для них не тактичним ходом, а змістом і завданням життя. Питання було, наскільки велика була роль і вплив цих елементів серед козаччини: наскільки годні вони були потягнути за собою ті добичницькі або національно-індиферентні елементи (булож чимало й різного зайшлого народу з поза України, котрому ці питання самі по собі не говорили нічого).

З цього погляду не без значення була та обставина, що в другім десятилітті цього століття на двох провідних громадських позиціях Східної України — церковній і воєнній — опинилося двоє галичан, людей тої самої соціяльної верстви — дрібної української шляхти, і приблизно того самого покоління, вихованого під враженням перших національних сутичок, перемог і погромів. Це був Єлисей Плетеницький, ігумен печерський, і Петро Конашевич Сагайдачний, гетьман запорізький.

Плетеницький,[8] до постригу Олександер Михайлович у ченцях Єлисей (в схимі Фимій), ще як «земянин», світська людина, за невідомі заслуги одержав від короля пинський Ліщинський монастир в 1595 р. і за чотири роки вибраний православними на печерську архімандрію — очевидно, завдяки своїм виступам на берестейськім соборі, де ми вперше його зустрічаємо як церковного діяча. Діставши цю найвизначнішу, фактично найсильнішу і найвпливовішу церковну позицію Східньої України, він виявив незвичайні організаційні здібності, виточивши провідні лінії всьому дальшому розвоєві цієї інституції, так що — як висловлювався його наступник, поминаючи його память — «все що в

[8] Так треба, очевидно, писати його ім'я (з Плетенич-Плетеницький), а не Плетенецький, як пишуть звичайно (з польського), хоч так писав себе він сам і я теж так писав давніш за загально принятим прикладом. Біографії Плетеницького ми досі не маємо!

Перший оцінив його діяльність у Печерській Лаврі пок. *Голубев,* присвятивши їй кільканадцять сторінок у своїй книзі про П. Могилу (I, с. 266-282) і докинув потім кілька слів в «Ист. Кіев. Дух. Академіи» (с. 100 і далі), і потім аж у моїй «Історії України» VII, с. 404-8. Одночасно вийшла присвячена йому стаття ак. *Перетца* в «Записках» Київських («Панегірик В езерунк цнот превел. о. Єлисея Плетенецкого», т. VI с. 1909) і цінні примітки до неї *С. Голубева:* «Панегирик Кіево-печерскому архимандриту Елисею Плетенецкому» 1618 г. (Труды кіев. дух. ак. 1910.VI). Кілька заміток у працях *Тітова* («Типографія Кіево-Печ. Лавры» 1918), *Огієнка* («Історія Укр. друкарства» 1929), *Возняка* («Історія Укр. літератури» II).

ній діється і діятиметься, все на його основі, на його фундаменті, на його будові буде починати свою будову і кінчати».[9]

Прикладаючи всі старання до привернення розшарпаних маєтків монастиря, і дуже успішно відбудовуючи його матеріяльні багатства, він зараз показав — перший в безконечнім ряді преподобних і не дуже подобних ігуменів, — що може дати Печерський монастир з своїми величезними матеріяльними засобами культурному життю країни. Скоро тільки позиція його була закріплена (на соймі 1605 р. православним удалось добитись його затвердження королем), він почав «зводити на се місце людей учених», виробляючи їм різні пристановища чи то в Лаврі, чи то на різних інших церковних посадах Києва, використовуючи свої зв'язки і впливи — найбільшого церковного київського достойника. В першій лінії це були учені галичани — дидаскали братської школи, справщики братської друкарні, і просто всякого роду літерати — весь той культурний наросток, що придбаний був чвертьвіковою роботою Львівського братства, а тепер, в цих роках, 1608-1610, як ми бачили, не бачив перед собою ніяких перспектив у Львові — ні ширшої діяльності, ні приложення своєї праці і знання. В роки 1610-1620 ми можемо констатувати присутність у Києві, в Лаврі і поза Лаврою, цілого ряду учених галичан (як Борецький, Копистинський, Сакович, Калнофойський, Беринда) по всякій правдоподібності «зведених» сюди Плетеницьким, або приваблених чутками про розпочату ним культурну роботу і запотрібовання в учених людях. Але не тільки, розуміється, це були галичани. Той же Копистинський підносить, що він взагалі збирав усяких «ієрокириків то єсть проповідників слова Божого», просто сказати — різних скількинебудь освічених людей, з різних країв і народів, які прибували до Києва; — він їх «приспособляв, задержував, виховання їх станові й повинности пристойне і довольне давав» — в ролі «дідаскалів іскусних» і всякого роду учених співробітників, бажаючи забезпечити своїй печерській братії і взагалі київському православному світові «познания разних діялектів і вирозуміння письма божественного».

До категорії таких «ієрокириків», яких Плетеницький старався затримати в Лаврі на довший пробуток, очевидно, належав вищезгаданий митр. софійський Неофіт — що крім своїх епископських послуг, міг цінитися власне «знанєм різних діалєктів», і певно було їх багато — незвісних нам поіменно.

Очевидно, Плетеницький мав у плані утворення ученої академії — видавничої колєгії на взірець острозької — осередком якої мала бути задумана ним печерська друкарня. Десь коло р. 1615 була перевезена до Києва, закуплена Плетеницьким, стрятинська друкарня Балабанів — заснована Гедеоном Балабаном у розпалі його боротьби з Львівським братством, в конкуренцію братській Львівській друкарні і потім

[9] «Омилія на роковую память о. Є. Плетенецкого» с. 50.

закинена, коли ця боротьба була ліквідована. З нею переїхали, правдоподібно, дехто і з бувших майстрів, які правдоподібно, за стрятинськими моделями додають нового інвентаря, — закладають друкарню в ширших розмірах. Для забезпечення її папером Плетеницький закладає «коштом немалим на подивенє в том краю як річ небувалую» — папірню на р. Тетереві під Радомишлем. Організує робітню малярську і різьбарську — перший зав'язок Київської академії мистецтва: розпочатий друком 1616 р. «Анеологіон» був прикрашений серією ілюстрацій, зроблених не західними (як у виданнях острозьких і галицьких), а за місцевими, київськими традиційними іконографічними взірцями. А першою книжкою з нової друкарні випущено (при кінці 1616 або поч. 1617) «Часословець», перший підручник тодішньої шкільної науки — «яко да испольнит ся требованіє єже в училищах в православном градѣ Кієвѣ и в прочих». Коструба́ті фрази «Везерунка цнот» — панегірика лаврського гуртка на честь Плетеницького, випущеного в 1618 р., як маніфестація його літературних сил — були виявом вповні заслуженого і, можна думати, цим разом щирого подиву цього нового наукового осередку перед такими блискучими досягненнями печерського ігумена.

Тим часом як він ставив, очевидно, головним своїм завданням утворення в Лаврі науково-видавничого осередку, його земляка, Сагайдачного займала ідея церковно-громадського, національно-бойового осередку. Я думаю, що його дійсно належить уважати ідейним творцем, дійсним фундатором київського братства. Коли він дійсно вписався до братства з усім військом — як це виразно каже Сакович у віршах, через те це можна вважати за факт безсумнівний, і то такий, що мусів статися в процесі самого формування братства, бо власне тоді він мав найбільшу вартість, — то ставлячи поруч із цим другий факт — що 1616 р. Сагайдачний відбув *як гетьман* свій голосний похід на Кафу, котрим починається його історична діяльність, приходиться зробити висновок, що організація братства була одним з перших діл, до котрих узявся Сагайдачний, здобувши сильну провідну позицію в війську.

Ми взагалі нічого не знаємо про його діяльність до згаданого походу 1616 р.: коли він вперше був вибраний на гетьманство, коли здобув провідне становище «на волості» в Києві — незалежно від того, чи носив він тоді гетьманський титул, чи ні: історія гетьманського уряду між р.р. 1610 і 1616 нам цілком незвісна, а й звісний нам виступ гетьмана Тискиневича в 1610 р., проти Потієвого намісника, стоїть цілком відокремлено. З пізнішого ми знаємо, що Сагайдачний «на волості», в Києві, міг говорити іменем війська незалежно від того, чи він уважався «гетьманом війська Запорізького», чи ні: своє найбільше діло — відновлення православної ієрархії зимою 1620/1 року він переводив на відповідальність Запорізького війська теж не будучи гетьманом: гетьманське титло носив Неродич-Бородавка, а фактично розпоряджався в Києві іменем війська Сагайдачний як «старший полков-

ник». Це було діло його персонального авторитету серед городового козацтва, і цей авторитет правдоподібно, здобув він значно скорше 1616 року. Отже вважаючи на всю його пізнішу дбайливість про інтереси православної церкви, їх оборони против унії і католицтва, думається мені, що й тут він, мабуть став проявляти себе значно раніше 1616 року — а скоро тільки здобув авторитет і впливи в козацьких кругах київської околиці. Думається мені, що й козацька делегація 1610 р., і виступ гетьмана Тискиневича були його ділом, хоч він не виступає сам персонально і може був тоді денебудь під Смоленськом або Стародубом, в тім війську, що пробувало при королівській мил., й іменем його протестувала ця депутація.[10]

Щождо організації братства в кінці 1615 р. то я думаю, що Сагайдачного безсумнівно можна і треба вважати ініціятором і головним промотором цієї справи.

Прошу хвильку подумати над тим кому це братство було потрібне, і хто міг бути його ініціятором? Чи православному духовенству, тим церковним культурним силам згромадженим у Лаврі й навколо Лаври Плетеницьким. Не конче! Братство, цілком виразно, організувалось на взір львівський,[11] а львівська братська організація менш усього була організацією клерикальною. Воно противставляло себе епархіяльному духовенству, претендувало на контроль, на право цензури над ним; творити собі самим такий контрольний апарат київському духовенству — що за інтерес був?

Може думати про київську шляхту і міщанство? Одному і другому трудно признати ініціятиву — хоча в одній і в другій верстві не бракувало, без сумніву, одиниць, які з усією щирістю *прилучились* до цієї акції і підтримували її. Але в цілому православна київська шляхта зовсім не визначалась особливою політичною активністю, а головка міщанська таки виразно зарекомендувала себе в церковній справі опортуністично, і зимою 1623/4 р. на цьому грунті стався потім звісний київський бунт у котрім війт Ходика наложив головою.[12] Отже аналізуючи ситуацію, ми не знайдемо spiritus movens братської організації — як бойової організації церковно-національної оборони як тільки в козаччині, на чолі з Сагайдачним, правдоподібним ініціятором цього плану.

Правда, в офіціяльній фундації братства (його «Уписі»), ми не знайдемо цих бойових нот — їх зазначає братство в своїй декларації московському урядові, вказуючи як мету організації: «на твердье и скорье

[10] Тискиневич відізвався «За Порогами», 29 травня 1610 р., як стоїть на його листі. Але директиву дістав, очевидно, або з Києва безпосередньо, або з «війська».

[11] Ми ще далі поговоримо про це.

[12] Про цей епізод див. «Історія України», VII, с. 530-2, і звісна розвідка *Антоновича* «Кіевскіе войты Ходыки».

притивовърных отразити возмогут».[13] Правда й те, що свій бойовий характер братство дійсно виявляло головно в перших роках свого існування, за життя Сагайдачного: тоді ото уніятський митрополит Рутський вважав це «три роки тому засноване схизматиками братство» головною перешкодою для заведення унії в Києві — «там вони мають свої збори і наради: а наслідком їх було зараз це, що, поперше, утоплено митрополичого намісника, потім слугу митрополичого, що збирав податок, зловлено в степу і приковано до гармати а, тепер схоплено і єдиного там уніятського попа, й не знати де його поділи» (виконавцями, мовляв, були козаки, а ініціяторами братчики).[14] Після смерті Сагайдачного таких оказательств за братством не знаходилось — хоч воно в отій декларації своїй ставило своїм завданням «відбивання противовірних». Але це тільки потверджує гадку про ініціятивну роль у його організації Сагайдачного: він його зав'язував, він, записавши військо в братство, дав йому не тільки право, але й обов'язок виступати в усіх братських справах у ролі його членів, коротко — зав'язав братство як козацьку експозитуру, козацьке представництво в церковних і національних справах, і був його spiritus movens до кінця свого життя.

В історії відновлення православної ієрархії, що було найважливішим ділом їх обох: братства і Сагайдачного, дуже добре відбились ці взаємовідносини. Київське духовенство, міщанство, шляхта стали на боці, щоб не стягати на себе можливих наслідків цього сміливого виступу проти королівського маєстату і святого права патронату. Все взяло на себе братство: воно прийняло патріярха до себе на мешкання, в Братській церкві святили нових владиків, а за безпеку й оборону ручив Сагайдачний. Братство й військо, з Сагайдачним на чолі, виступають в цьому епізоді властиво як два аспекти тої ж самої організації — тої самої козацької рушійної сили.[15]

Була це найяскравіша маніфестація змін, які зайшли протягом останніх кільканадцяти літ. На місце львівського братства в національнім проводі виступило київське. Місце міщанської верстви, як рушійної сили українського національного життя, витвореної економікою

[13] Архив Ю.З.Р.І. VI ч. 221: прохання звернено до державного секретаря (думного дяка) Граматіка.

[14] Див. «Історія України» т. VII, с. 399.

[15] У своїй «Історії України», аналізуючи ці факти (VII, с. 428 д.д.) я доходив до висновку, що в справі посвящення ієрархії могло бути вже раніше порозуміння з патріярхом, коли він по дорозі до Москви довго мешкав у Тулі, в сусідстві воєнних операцій і брав участь у польсько-московських переговорах. Тепер я йду далі, і ставлю питання (покищо тільки питання) — чи завязуючи братство при кінці 1615 р. в Києві не мали наміру використати сподіваного патріяршого приїзду в справах церковних і національних? Патріярх їхав довго, в Криму був затриманий цілий рік, як каже Борецький. Про план його подорожі до Москви через Орду (щоб не стягнути на себе чогось подібного до того, що спіткало екзарха Никифора), могли в Києві знати вже в 1615 році — тоді, коли виник план.

Західної України, що створила перше національне відродження кінця XVI в., заняла козацька верства, витворена колонізаційними і продукційними змінами Східної України. Перейнявши провід від цієї знеможеної західноукраїнської верстви, козаччина взяла на себе репрезентацію національних і культурних інтересів.

Виступ нової соціяльної верстви відповідно відбивається в культурному житті. Українська літературна творчість вступає в нову фазу своєї історії.[16]

Вона мусить орієнтуватися по нову соціяльну силу. Але козаччина — як я відзначив вище, — ще сама не скристалізувалася як соціяльна верства. Вона не усвідомила свого соціяльного змісту, в ній ферментували різні соціяльні й ідеологічні елементи, і трудно було вгадати, куди вона піде — чи продовжить ту міщанську течію, що почала відкриватися в попереднім літературнім руху, чи, перескочивши через неї, прийме провід над революційним селянством, що становило базу козацького росту.

В результаті свого політичного процесу воно завернуло назад — на старі шляхи шляхетські, але це не легко було передбачити. Класовою невиразністю нової України пояснюється соціяльна невиразність нового літературного руху. Промине багато часу, поки вона викристалізує те, що лежало в ній: спочатку тенденції вищих, шляхетсько-орієнтованих верств, а далі її низів. Тим часом вона продовжує напрями, взяті в попередній добі, на галицькому грунті, і гребе на новому київському, вишукуючи суголосні старі традиції, з котрими можна було б зв'язатися і їх використати, в інтересах спільного завдання, що може об'єднати різноголосі соціяльні елементи, оборони національної церкви й народності. Передусім же громадить літературні засоби, пересаджуючи на новий грунт досягнення острозько-львівської доби, і стараючись використати й приспособити про свою потребу, те, що їй удавалось добути «з криниць іноязичних».

[16] Історію пересунення національного центру з Західної України на Наддніпрянську і розвій тутешніх церковних відносин і культурно-національних організацій представив я в «Історії України» т. VII і VIII — аж до Хмельниччини (гл. V і VII-VIII т. VII — це повторено в популярній формі в книжці «Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII в.в. 1912 і друге вид. 1919, потім гл. I-III, т. VIII). Новіше (коротко) в книжці «З історії релігійної думки на Україні», 1924, с. 74 дд. З старшої літератури особливо *С. Голубева* «Петр Могила и его сподвижники», т. I, розд. IV-V.

ТРИ ОСТАННІ ДРУКОВАНІ СТАТТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Нижче друкуємо три статті М. Грушевського, що з них одна була друкована ще за життя автора («Самовидець руїни та його пізніші відображення», 1932), друга в рік його смерти («Про українську історіографію XVIII ст.», 1934), а третя вже після відходу Грушевського з цього світу («З історичної фабулістики кінця XVIII ст.», точної дати друку не усталено). Українська історіографія на ці статті майже не звернула уваги,[1] хоч вони незвичайно важливі як останнє слово історика про козацькі літописи та їх дальше відображення в українській літературі. Дві з них були друковані російською мовою і тут вперше їх надруковано в українському перекладі Ярослава Дзири. Третя, хоч і була надрукована українською мовою, але там було багато скорочень, помилок пороблених російськими складачами і ми дуже вдячні Я.І. Дзирі, що він їх зредаґував оскільки це було можливо, не нарушуючи тексту автора. Рівночасно друкуємо статтю Ярослава Дзири «Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII-XVIII ст.» в якій автор аналізує дослідження Михайла Грушевського присвячені козацькому літописанню і подає свої висновки. Треба зазначити, що третя стаття історика «З історії фабулістики кінця XVIII ст.», за свідченням Грушевського, була підготовлена і здана до друку, але чи вона побачила світ, не відомо. Я. Дзира умовно називає цю останню працю Грушевського — «*Історія Русів* та історична фабулістика».

Кожний фахівець відразу побачить велике наукове значення цих статтей, а аматор з зацікавленням прочитає цей останній важливий внесок М. Грушевського в українську історію і літературу.

Редакція

---

[1] Одну з них переклав англійською мовою Зенон Когут, "Some Reflections on Ukrainian Historiography of the XVIII Century" in *The Eyewitness Chronicle*, Munich, 1972, pp. 9-16 (Harvard Series in Ukrainian Studies, vol. 7, pt. 1).

Михайло Грушевський

САМОВИДЕЦЬ РУЇНИ ТА ЙОГО ПІЗНІШІ ВІДОБРАЖЕННЯ*

Серед різних здобутків, як великих, так і малих, української історіографії останніх років, заслуговують на увагу цікаві результати досліджень, присвячених так званому «Літописові Самовидця», що його довгий час вважали найважливішою історико-літературною пам'яткою козацької доби, тому й, справді, він має викликати до себе неабияке зацікавлення істориків та літературознавців.[3]

Свою високу, навіть багато де в чому перебільшену, як тепер виявляється, оцінку цей твір здобув головним чином в останній чверті XIX ст. У попередньому столітті він не був популярним, хоч у літературі висловлювались думки про його велике поширення.[4] Песимістичний настрій твору, холодне або недоброзичливе ставлення до найпрославленіших героїв боротьби за визволення, починаючи з Богдана Хмельницького, не відповідали настроям української інтеліґенції XVIII ст., яка наполегливо ідеалізувала цю визвольну боротьбу. Тому історія Григорія Граб'янки, яку написано в тонах тріюмфальних, панегіричних, очевидно, витіснила з читацького обігу «Літопис Самовидця». Дмитро Бантиш-Каменський, який за допомогою аматорів української старовини з гуртка Миколи Рєпніна створив на початку 1820-х років свою «Историю Малой России», не знав «Самовидця»; він познайомився з літописом пізніше, в Москві і то з великоросійською редакцією XVIII ст., про що на початку 1824 р. повідомив у «Московском об-

---

*1-2 Стаття була друкована російською мовою в *Трудах Института славяноведения Академии наук СССР*, Ленинград 1932, нр. 1, стор. 157-192.

Переклав Ярослав І. Дзира.

[3] У цій статті я викладаю зміст розділу, що його присвячено цій пам'ятці в VI томі «Історії української літератури», який завершую.

[4] Академік Орест Левицький у своєму дослідженні, присвяченому літописові «Самовидця» (1878 р.), писав: «На кінець першої половини XVIII ст. рукопис цього літопису був дуже популярним і значно поширеним серед громади тодішніх книголюбів, про що свідчать численні тогочасні його списки, знайдені в різних місцях Лівобережжя» (стор. 5). Цю думку дослідники повторюють до останнього часу, хоч, насправді, рукописних списків літопису збереглося небагато, і ніщо не вказує, що вони були поширені в XVIII ст.

ществе истории и древностей» і включив до списку джерел другого видання своєї «Истории Малой России» (1830 р.),[5] але не надав йому особливого значення, як історичному джерелу. Тільки в 1840-х роках Панько Куліш, який випадково натрапив на цей літопис і захопився новою для нього і незвичною після панегіризму, притаманного літературі XVIII ст., «об'єктивністю» цього історичного джерела, настійливо творить йому репутацію.[6] Він почав розшукувати нові списки, задумав написати історичний роман. Справді, на основі оповідання літописця про Ніжинську раду 1663 року Куліш створив свій славнозвісний історичний роман «Чорна рада» (1854 р.), мріяв ще дослідити його як історичне джерело, та, зрештою, охолонув. Він зацікавив цим рукописом свого гімназійного товариша Петра Сердюкова, який і відкрив автора літопису. І найголовніше, Куліш спонукав Осипа Бодянського опублікувати це історичне джерело в «Чтениях» за 1846 рік під назвою «Летопись Самовидца». Таку назву дав рукописові той же Куліш, щоб протиставити його іншим авторам, які писали про добу Хмельницького, мовляв, тільки з усних переказів.

Наполегливі Кулішеві роз'яснення про достовірність і важливість відкритого ним джерела і зчинений галас довкола нього, вперше спонукали дослідників звернути на цей літопис серйозну увагу. Тим часом Михайло Максимович без захоплення, з тихим бурчанням зазначив, що «Літопис Самовидця» був новиною тільки для одного Куліша, але не для старих шанувальників малоросійської старовини Києва і Харкова, які давно знали цей літопис.[7] Проте залишається фактом, що лише завдяки «відкриттю» Куліша і виданню Бодянського шанувальники змушені були уважніше поставитися до цієї пам'ятки і належно оцінити її достоїнства. Відтак гостра критика Ґенадія Карпова, який протиставив «Самовидця», як єдине цінне історичне джерело,[8] всім іншим творам давньої української історіографії, ще більше вплинула на високу, сказати б, захоплену оцінку «Самовидця» як історичного джерела. Покійний Орест Левицький (тоді ще молодий вчений, що робив перші кроки), критично опрацював нові, кращі списки літопису і здійснив друге видання «Самовидця» (Київ, 1878), заклавши ним першу основу свого наукового авторитету. В своєму ґрунтовному дослідженні, що супроводить видання, і яке залишилося до останнього часу

---

[5] Під № 17 «Летописец малороссийский с 1340 по 1734 г.» подарований «Обществу истории и древностей» д. чл. Е.Д. Нечаевым. Доклад о нем: «Труды и летописи Общества истории и древностей российских», ч. III, кн. 2, стор. 63-65.

[6] «Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междуособиях, бывших в Малой России. Доведена продолжателями до 1734 года». «Чтения», год II, 1846 г. и отдельно.

[7] Максимович М., «Собрание сочинений», т. I, К., 1876, стор. 525.

[8] Карпов Ґ., «Начало исторической деятельности Б. Хмельницкого», М. 1873 (головним чином).

найсерйознішою і, власне, єдиною науковою працею, присвяченою цій пам'ятці, помітив у ній тільки три історичні помилки і вважав, що їхня незначність тільки потверджує «високий авторитет достовірности, яким заслужено користується цей літопис» (стор. 76). Відтоді і до останнього часу, себто протягом цілого півсторіччя, прийнято було говорити про його точність, достовірність, об'єктивність, навіть протокольну і фотографічну форму відображення історичних подій. Так, наприклад, академік Михайло Возняк у своїй «Історії української літератури» (т. III, стор. 381), підсумовуючи попередні оцінки, протиставляє іншим так званим «козацьким літописам» об'єктивне, фотографічне зображення подій в літопису «Самовидця», а Віктор Романовський у спеціяльному дослідженні про особу автора підкреслює «правдивість його вісток, повноту і широту відомостей, дивовижну безсторонність, об'єктивізм».[9]

До речі, такі захоплені оцінки історичної достовірности літопису «Самовидця» останнім часом трималися більше за інерцією. Нагромадження документального матеріялу з історії України XVII століття протягом останніх десятиріч і аналіз відомостей все частіше спричинялись до виявів неточностей оповідань «Самовидця».[10] Микола Петровський, який спеціяльно досліджував це питання, в 1926 році виявив вже таку силу дрібних і великих помилок та неточностей в описі подій доби Богдана Хмельницького в оповіданнях «Самовидця», що зарахував його до другорядних джерел, хоч серед українських літописів залишив і далі за ним перше місце. Та вирішальне значення для оцінки fides historica «Самовидця» мало розв'язання загадки автора цього анонімy.

На жодному із списків літопису не зазначено ні імени автора, ні заголовків. Найдавніші та найавторитетніші копії на першому аркуші мають лише частковий заголовок, що відноситься до першого розділу «О началі війни Хмельницького». Заголовок скомбінували за порадою Куліша на підставі двох старих списків. А так звана «копія М. Юзефовича» ще додала до нього слово «літописець», і вийшло щось подібне до загального заголовку «Літописець о началі війни Хмельницького». Ім'я автора ніде не зазначено, і тепер, коли його розкрито, створюється враження, що ця відсутність імени не була випадковою. Автор, дійсно, навмисне і свідомо хотів приховати своє ім'я, щоб його твір справляв якнайбільше враження об'єктивного (що, як побачимо, йому, справді, вдалось). На всіх аркушах літопису він тричі згадує про себе, але як про очевидця тих чи інших подій, які він описує, напевно, також із наміром, щоб його твір став в очах читача авторитетнішим.

---

[9] Романовський Віктор, «Хто був Самовидець?» — «Україна», 1925, кн. 5, стор. 60.

[10] Так, Ейнгорн в своїх «Очерках из истории Малороссии XVII в.» (1889) не порушив загальної характеристики «на диво вірного оповідання Самовидця», зазначивши «часткові помилкові вістки» (стор. 218).

Ці місця я наведу нижче; вони й дали Кулішеві привід охрестити цей анонімний твір на відміну від інших козацьких літописів «Літописом Самовидця».[11] При цьому він не залишає жодних інших конкретних слідів, які могли б допомогти з'ясувати, хто ж був цей очевидець-самовидець. З другого боку, він кілька разів згадує себе, своїх дітей, свою долю, але завжди як щось стороннє, нічим не натякаючи на те, що воно має якесь відношення до автора твору. Особливо яскраво це навмисне замітання всяких слідів щодо авторської особи виступає в оповіданні про патріяршу анафему («клятву»), яку зусиллями автора накладено на Дем'яна Многогрішного для того, щоб примусити гетьмана повернути літописцю пограбоване в нього майно; як побачимо нижче, він докладно описав цей епізод, щоб таким чином зганьбити скинутого гетьмана, назвав ім'я того, хто привіз це прокляття, тобто своє власне, хоч знову таки нічим не натякнув, що це ім'я автора літопису і, справді, в такий спосіб досить вправно відвів від себе слід.

Незважаючи на це, як тепер вчені доводять, ім'я автора не залишилось у повній таємниці. Виявилось, що згаданий Сердюков бачив у 1840-х роках список літопису Граб'янки, в якому на тому аркуші, де описано «конотопське чудо» 1652 року, що його почерпнуто з «Літопису Самовидця», була дописка: «Судья Романовський написа сіє».[12] Сердюкову, очевидно, пощастило розшифрувати цю фразу з ім'ям; він виявив, що йдеться про Романа Ракушку-Романовського, ніжинського полкового суддю 1650-х років і що цей Ракушка, ніжинський сотник, пізніше браславський протопіп, був справді автором «Літопису Самовидця», який, між іншим, описав і «конотопське чудо». Збирався Сердюков присвятити авторові «Літопису Самовидця» спеціяльне дослідження, і ця думка довго не покидала його, але здійснити свою мрію він чомусь не зміг. Єдиним доказом його відкриття залишився лист Куліша до Бодянського від 22 жовтня 1846 року, в якому він повідомляв: «Давній мій знайомий і товариш по навчанню на прізвище Сердюков, людина невідома, але великий шанувальник і знавець укра-

---

[11] І. Петровський М., «До питання про певність відомостей літопису «Самовидця» й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського)». — Записки Ніжинського інституту народної освіти, кн. VI. Ніжин, 1926.

[12] У липні 1847 року Сердюков писав до Бодянського: «У мене є цілий зошит виписок з Кониського, Бантиша-Каменського, Симоновського і Граб'янки; п'ять чи шість уривків з літопису останнього подибуємо також в «Літописі Малої Росії» (тобто у виданім Туманським тексті Граб'янки), з тією тільки ріжницею, що тут мова їх, як і скрізь в цього літописця значно свіжіша. Проте вістки про паволоцького поповича, що про нього Граб'янка так докладно розповідає, немає у Туманського, як і про конотопський колодязь згадано побіжно, (між іншим, без критики: «судья Романовський написав сіє»). Ці листи Сердюкова до Бодянського й досі залишались невідомими. Уривок наведено в праці Петровського «Нариси історії України XVII — початку XVIII ст.» (Досліди над Літописом Самовидця), Харків, 1930, стор. 177.

їнської історії... доводить, що автором «Літопису Самовидця» був Ракушка — сотник, а потім протопіп.[13] Цей лист був опублікований 1897 року, але дослідники не звернули уваги на відкриття Сердюкова, очевидно, тому, що їм зовсім не були відомі факти, на які він покликався, у тому числі і згадана дописка про Романовського. Одначе, зовсім поза увагою воно не залишилось. Думаю, що саме ця здогадка Сердюкова спонукала покійного Вадима Модзалевського, фахівця в царині господарства Сіверської Гетьманщини, дослідити біографію Ракушки, який залишив після себе помітний слід в організації військового господарства; керував полковими прибутками, а потім дійшов чину першого генерального військового підскарбія. Перший нарис біографії Ракушки з'явився ще 1913 року, а ґрунтовніша і докладніша праця на цю ж тему була опублікована 1919-1923 року.[14] Покійний дослідник вичерпно і дбайливо зібрав увесь той матеріял, що висвітлює місця дотику біографії Ракушки з автобіографічними моментами автора «Літопису Самовидця», і хоч прямих зауважень про цей бік діяльности Ракушки в його роботі немає, тимчасом паралелізм виявився настільки яскравим, вичерпним, що після появи останнього біографічного нарису відразу, майже водночас, протягом кількох місяців з'явилися три спеціяльні праці, присвячені «Самовидцеві», в яких доведено те, чого не сказав Модзалевський, що «Самовидець» — це, безперечно, Роман Ракушка, ніжинський сотник, пізніше генеральний підскарбій, потім браславський протопіп і, насамкінець, з 1670-х років і до смерті (помер 1703 р.) — стародубський священик. У більше чи менше категоричній формі такий же погляд висловили в 1925-1926 роках київський археоґраф Віктор Романовський, ніжинський професор Микола Петровський, київський професор Олександер Оглоблин.[15] Молодий львівський історик Микола Андрусяк у спеціяльній статті ретельно проаналізував

---

[13] «Киевская старина», 1897, кн. 10, стор. 32.

[14] Модзалевський В., «Роман Ракушка, один из деятелей „руини"». Труди Черниговской архивной комиссии, 1913, кн. X; «Перший військовий підскарбій (1663-69) Роман Ракушка». — Записки істор.-філолог. відділу Укр. Акад. Наук, т. I, 2-3. Також «Малороссийский Родословник», 1914, т. IV.

[15] Романовський В., «Хто був „Самовидець?". — Україна, 1925, кн. 5; Петровський М., «До питання про певність відомостей літопису «Самовидця» й про автора літопису...», Ніжин, 1926; Оглоблин О., «До питання про автора „Літопису Самовидця"». Записки істор.-філологічного відділу Української Академії Наук, 1926, кн. VII-VIII. Проф. Оглоблин зазначив, що свою статтю, в якій він доводить авторство Ракушки в менш категоричній формі, ніж інші два дослідники (скоріше як гіпотезу, ніж категоричне твердження), написав ще весною 1924 року, і тоді ж публічно оголосив її на зборах свого семінару; але вона побачила світ після щойно згаданих двох праць. М. Петровський у своїй новішій праці (див. нижче) зазначає, що всі три дослідники, доводячи авторство Ракушки, не знали, що цю ж думку висловив ще в 1840-х роках Сердюков, що було відомо Кулішу, Бодянському та ін. Про це нагадав О. Дорошкевич в «Україні», 1925, кн. 6, з приводу статті В. Романовського.

усі висновки дослідників і також визнав їх в основному переконливими, хоч сам особисто вважав автором літопису іншого учасника Борисівської комісії Биховця, а не Ракушку.[16] Нарешті, Микола Петровський ще раз переглянув це питання у великій, спеціяльній, фундаментальній праці, присвяченій «Літописови Самовидця», яку опублікував на початку 1931 року і, на мій погляд,[17] тепер на основі наукових досліджень можна, безсумнівно, вважати, що літопис — це твір Романа Ракушки — настільки точно збігаються його біографічні дані з усіма свідченнями, зафіксованими в літопису і настільки ясно, яскраво і переконливо ця біографія відображає авторські переживання і враження, що зберіг цей твір: всі ті рядки, що можна визбирати з його змісту, цілком і до останку покривають те, що ми знаємо тепер про Ракушку. І зараз майже неможливо собі уявити, щоб якісь нові дані могли зруйнувати або порушити цю тотожність.

Те, що ми маємо тепер про цього незвичайного діяча XVII ст., можна звести до таких головних даних.[18] Народився він близько 1622 року. В своєму тестаменті, що він написав у травні 1701 року, Ракушка згадує, що в цей час йому було «близько осмидесять». Його батько Онисько Ракушка належав до числа ніжинських старожильців: у тому ж заповіті він пише, що його батько прибув до Ніжина, коли місто ще було слободою, і сам «рубав лозу і березу і строївся». Це підходить до умов життя ніжинців 1620-х років — перших років життя Романа Ракушки. Ту частину Ніжина, де знаходився батьківський двір, мабуть, звали «Романовського кут», звідси й родина Ракушки прозивалася також Романовськими. Отже, стає правдоподібною здогадка, що Онисько Ракушка походив із містечка Романівки Брацлавського воєводства, де в роки Хмельницького знаходимо козаків Ракушок в сотні Романовського (козак Данило Ракуша в реєстрі Уманського полку 1649-1650 р. Цю форму імени вжито і щодо Романа Ракушки). Але який був соціяльний стан цієї родини до повстання Хмельницького, залишається неясним. Виходячи з соціяльних симпатій «Самовидця», деякі дослідники схилялись до висновку, що це була родина шляхетська; але таке припущення спростовується фактом, що в родині не було гербо-

---

[16] Андрусяк М., «До питання про авторство Літопису Самовидця». — Записки Наукового товариства ім. Шевченка, Львів, 1928, т. CXIX.

[17] Петровський М., «Нариси історії України XVII — початку XVIII століть...». Це велика за обсягом книжка (453 сторінки густого друку); за змістом вона складається з двох рівних частин: перша присвячена авторству літопису, друга містить критичну оцінку його достовірности і щорічний, дуже докладний критичний аналіз повідомлень «Самовидця», наскільки вони потверджуються або не потверджуються документальними даними.

[18] Останні зведення біографічного матеріялу про Романа Ракушку містять статті Петровського М., «Українські діячі XVII віку, Роман Ракушка» (Записки істор.-філолог. відділу, 1931, т. XXVI і його дослідження «Нариси», стор. 144 і далі).

вої традиції; Роман Ракушка в 1650-1660-х роках вживає на своїй печатці різні гербові знаки і взагалі не виявляє будь-яких шляхетських домагань. Інші дослідники обстоюють думку, що це була козацька родина. Одначе навряд чи можна припускати існування родового козацтва в Брацлавському воєводстві в 1620-х роках. Онисько Ракушка міг перейти до козацького стану в Ніжині у 1620-1630-х роках; він, ймовірно, походив з міщанської, селянської родини або духовенства.[19] Сам він навряд чи був церковником, адже книжна церковна стихія аніскільки не відбилась яскраво на мові, стилю і творчости його сина, але, можливо, що Роман перейшов в духовне звання за родинною традицією; а може, Онисько Ракушка був поповичем або сином дячка з Романівки. Я вважав би найправдоподібнішим, що, оселившись в Ніжині, він пристав до місцевого міщанства; пізніше в 1630-х роках, мабуть, вступив до лав козацтва, або, принаймні, дуже наблизився до козацької верхівки, а його син Роман, безсумнівно, вже з початком повстання 1648 року перебував у козацьких лавах: в реєстрі 1648-1649 р. бачимо його козаком полкової сотні під іменем «Романа Рокущенка», очевидно, неправильно прочитане «Ракущенко» [— чернігівська вимова! Я.Д.], бо до цього реєстру нові люди не потрапляли; Рокущенко, напевно, мав вже поважний стаж.

Про дитинство і виховання, родинні обставини життя Романа Ракушки досі нічого певного не відомо. Очевидно, він не здобув систематичної шкільної освіти, яку давала київська колеґія чи якась інша подібна школа. Про це можна здогадуватись на підставі його відгуків

---

[19] Думку про шляхетське походження «Самовидця» (з православної шляхти, яка приєдналася до повстання Хмельницького) висловив О. Левицький у своєму дослідженні про «Літопис Самовидця», і вона поширилась у науковій літературі: цього погляду дотримувались, наприклад акад. В. Іконников, акад. М. Возняк, В. Липинський, І. Крип'якевич, Л. Окиншевич тощо. Акад. Д. Багалій відкинув цей здогад, обстоюючи погляд, що Самовидець «належав до козацької старшини» (Нарис української історіографії, — Джерелознавство, вип. 2, К., 1925, стор. 8 та інші). Докладно проаналізував цю гіпотезу про шляхетське походження Ракушки М. Петровський у своїй останній праці. Я в своїй статті про П. Куліша, з'ясовуючи залежність його світогляду від ідеології «Самовидця» (про що далі), назвав літописця покозаченим міщанином (стор. 35). Висловлюючи це припущення, я виходив із того зацікавлення, яке «Самовидець» виявляє до ролі «значного» міщанства під час повстання 1648 року, його жалю, що «диявол учинив себі сміх з людей статечних» (стор. 57), представників міщанської маґістратської старшини, які покидали свої «уряди» і причепурившись всім своїм зовнішним виглядом під козацький стрій. У цьому видно високу пошану до соціяльних станів міщанських верхів. До того ж автор не бачить суперечностей між значним козацтвом і значним міщанством (хоч у житті вони проявлялись досить гостро), я схильний був бачити в «Самовидцеві» людину, яка вважала себе своєю поміж одного чи другого станів: він вийшов із значного міщанства і пристав до знатного козацтва. Звичайно, важко сказати чи зробив цей перехід ще старий Онисько Ракушка чи його син Роман.

«о лядських фортелях» і «превротности гетьмана» Івана Виговського; в цих фразах відчувається неприхильне ставлення літописця до сучасної йому польсько-латинської школи, яке навряд чи виявила б людина, що закінчила таку школу, Ще переконливіше свідчить про це ж мова і стиль твору, зовсім позбавлений риторичних прикрас, польської, латинської і навіть слов'янської вченості; його мова типова розмовна і ділова, канцелярська мова сучасної йому окультуреної, але не книжної людини XVII віку. Зважаючи на те, що Роман Ракушка показав себе пізніше вмілим господарником, який вміє будувати й експлуатувати млини, рудні тощо, можна гадати, що підлітком він допомагав батькові господарювати, набув практичного досвіду, не піклуючись про освіту, нагромадження і поширення своїх книжних знань.

Цей практичний нахил і господарський досвід Романа, а, можливо, й родинні зв'язки сприяли швидкому просуванню його в чинах у лавах «козацького війська». Дарма, що він був досить молодий, йому ледве виповнилось 30 років, ми бачимо його серед вищої полкової старшини як «дозорцю скарбу військового в полку ніжинськім», в чині «ревізора скарбу військового», сотника ніжинського, судді полкового, полковника наказного. В оповіданнях «Самовидця» не помітно вражень від участи літописця в битвах. Навряд чи брав він у них участь. Проте йому доручали дуже відповідальні справи адміністративного і дипломатичного характеру. Так, приміром, 1656 року в чині ніжинського полковника (наказного) його посилають до царської квартири під Ригу, щоб полагодити делікатні взаємини, пов'язані з перебуванням козаків у Білорусії.[20] 1658 року як ніжинський сотник Ракушка бере участь у відновленні союзу Війська Запорізького з Кримською ордою. Наступного 1659 року, вже як ніжинський полковий суддя, він їде до Москви, щоб влаштувати взаємини України з Москвою, нарушені Гадяцькою унією. 1660 року знову як ніжинський сотник він учасник переговорів з Польщею в Борисові тощо.

Крайнє загострення суперечностей влітку 1663 року між військовою «черню» і козацькою старшинською верхівкою, до якої належав Ракушка нависло серйозною небезпекою над його головою. Але якимись невідомими стежками він вчасно встиг покинути своїх покровителів — ніжинського полковника Васюту Золотаренка і гетьмана Якима Сомка і перейти на бік Івана Брюховецького, що виплив на цьому рухові черні. Можливо, в цю критичну для життя Ракушки хвилину щасливою виявилася та обставина, що під час вирішальної ніжинської ради Іван Брюховецький зі своїми прибічниками розташував свій табір у «Романовському куті» Ракушків і міг гостювати в господі Романа. В кожному разі Роман не тільки не загинув у цих кривавих чварах разом зі своїми

[20] Див. про це посольство Романа Ракушки в моїй «Історії України-Руси», т. IX, стор. 1264, 1265.

покровителями, а навпаки, його військова кар'єра ще буйніше розквітла і досягла за гетьманування Івана Брюховецького своєї вершини. Роман Ракушка став правою рукою нового гетьмана в організації державної адміністрації і генерального скарбу. Це його доручення стабілізувалось у вигляді нового, досі не бувалого чину — «генерального військового підскарбія», яку Ракушка посідав протягом всього гетьманування Брюховецького (з його падінням не припинила існувати і ця посада, вона протрималась аж до другої чверті XVIII ст.). Крім того, Ракушці довіряли й інші важливіші державно-адміністративні справи. За дорученням гетьмана він мав провести поділ величезної території Ніжинського полку на три окремі полкові одиниці і тимчасово порядкувати не тільки ними, а й водночас низкою інших полків. Активно ведучи військове господарство і скарб, він мав можливість піднести і свій особистий добробут і на широку ногу поставити своє господарство. В пізніших своїх супліках з приводу пограбованого його майна, Ракушка заявляє, що в його Погарському маєтку покрадено 400 осьмачок хліба, 6 великих винокурних казанів, 150 свиней, які були пограбовані тощо. Перед нами типовий панський маєток; його господар — представник нової формації українського февдалізму.

Але цьому процвітанню Ракушки поклало край повстання 1668 року. Цього разу йому не пощастило так спритно поміняти коня, як 1663 року. Загальне обурення на прибічників Брюховецького зачепило і Ракушку. Його майно було пограбоване, а він сам, «унося своє здоров'є», вимушений був покинути своє тепле місце і рятуватись втечею за Дніпро.

Цим разом Ракушка зрозумів, що його військова служба безнадійно пошкоджена, і вирішив зовсім змінити поле діяльности і соціяльний стан: покинути козацтво і зайнятись церковною діяльністю в своїй дідівщині — колишньому Брацлавському воєводстві. Невідомими нам ближче стежками він зумів здобути довір'я митрополита Йосифа Тукальського, сподвижника гетьмана Петра Дорошенка, прийняв сан священика; Ракушка отримав чин брацлавського протопопа. Митрополит послав його з дипломатичним дорученням до константинопольського патріярха, щоб тут, на місці, залагодити різні ієрархічні нелади. Полагоджуючи при патріяршому дворі церковні справи, новий протопіп виклопотав для себе цінний папірець: не більше і не менше, як прокляття («клятву») на гетьмана Дем'яна Многогрішного. Це відлучення від церкви мало тривати доти, доки гетьман не поверне пограбоване майно «чесному отцю Роману, протопопу брацлавському». За допомогою цього папірця хитромудрий протопіп розраховував змусити гетьмана відшкодувати завдані йому збитки і втрати, а, може, в ході торгів і переторгів, домовитись з ним щодо свого повернення в рідні сторони. Повернувшись, Ракушка надіслав Многогрішному копію патріяршої клятви і просив гетьмана повернути йому загарбане майно, а тоді вже обіцяв без всякого розголосу замовчати весь інцидент. А то по-

грожував розголосити анафему і зчинити навколо неї всякий галас. Але гетьман не захотів торгуватись і не пішов на поступки, як розраховував Ракушка. Він натомість поскаржився на патріярха царському урядові, який заступився за свого васала, змусивши патріярха не тільки скасувати відлучення, а й замість нього видати Многогрішному благословенну грамоту. Протопіп спіймав облизня і міг тільки з приводу невдалого задуму, як побачимо далі, зігнати гнів у своєму літопису.

Інших якихось важливих подробиць тогочасного життя Ракушки на Правобережжі не збереглось. Певно, він жив тут до 1675 року включно, коли польські війська спалили Брацлав, що спричинилось до масового нового переселення його мешканців, між іншим, і за Дніпро. Серед потерпілих від поляків, мабуть, і Ракушка виклопотав собі дозвіл повернутись на Лівобережжя. Цьому сприяли такі обставини: правобережні міста, містечка, сотні, відрікшись від Петра Дорошенка, переходили під владу гетьмана Івана Самойловича; можливо, що і Ракушка, як і інші, використав ці обставини, а також як потерпілий від Многогрішного, і таким чином, знайшов стежку до серця гетьманового наступника і суперника. Хоча Ракушка після падіння Самойловича, і вилив всю жовч, яка зібралась у нього через пихатість цього «поповича», одначе за його булави він втішався ласкою гетьмана, і, очевидно, не без його дозволу, а, можливо, й за його підтримкою став священиком у Стародубі. В лютому 1676 року він, як «протопіп брацлавський і священик Святоникольський стародубовський» вже приймав присягу своїх парафіян на вірність новому цареві. Пізніше Ракушка вже не називає себе брацлавським протопопом, а тільки святомикольським стародубським попом, яким він залишився аж до своєї смерти, що сталась мабуть, у першій половині 1703 року. Протягом останніх десятиріч свого життя якоїсь значної політичної чи громадської ролі він вже не відігравав, зате досить енергійно і успішно влаштовував свої майнові і родинні справи, очевидно, жив у повному достатку, багатів, збільшуючи своє майно різними придбаннями, як на своїй батьківщині, в Ніжині та його околицях, так і на новому своєму місці проживання в Стародубі. Самойлович надав йому тут приміське сільце Новосілки, яке спеціяльно для нього відібрав від Стародубського маґістрату; а після падіння Самойловича Ракушка виклопотав собі на це ж село потверджувальну грамоту від його наступника гетьмана Івана Мазепи. В лютому 1701 року отець Роман склав тестамент, автобіографічні дані якого я цитував уже вище. Він досить яскраво характеризує постать «Самовидця». Вважаючи, що вже за життя він достатньо понаділяв майном своїх старших дітей, Ракушка хотів більшу частину свого майна залишити молодшому синові. Щоб перегородити шлях претенсіям на майно решті членам родини, він не зупиняється навіть перед їх зневажленням. У зв'язку з цим він зазначає, що його внучка Меланка «юж не маєт жадного вступу до моєї худоби,

бо і так много матка оной з мужем своїм побравши коней, бидла, гроші потратили, да і священство (отця Меланії) не мало мене коштувало, а матка оной з скрині, отмикавши, краденим способом побрали». У цій характеристиці досить яскраво відбилась дріб'язкова злопам'ятна вдача «Самовидця».

Якщо порівняти наведені вище біографічні дані про Романа Ракушку з тими автобіографічними вістками і рядками, які сам зберіг про себе «Літопис Самовидця», то ми побачимо, що вони взаємно покриваються, до того ж і яскраво характеризують індивідуальність і клясову вдачу автора цього твору. Пошуки з метою виявити автора, які провів свого часу Орест Левицький, що вважав «зовсім марною всяку спробу виявити цей потаємний анонім», привів його до цілком слушного висновку, який потверджують усі наступні дослідники: цей тайний автор писав свій твір порівнянно пізно, не раніше 1672 року, позаяк, зображуючи раніші події, він забігає наперед, часто згадує пізніші, що сталися аж до кінця цього року. Микола Петровський в останньому своєму дослідженні намагається відсунути цей термін non ante початку написання літопису ще трохи далі — до 1677 р. Хронологічні сліди, які він відшукав у тексті, на мою думку, не дуже переконливі, але дані біографії Ракушки в зіставленні з конструкцією його роблять правдоподібним, що саме в цей час, близько 1677 року, він приступив до написання своєї праці: роки 1675-1676 дуже мало підходили для цього, а раніше 1672-1673 року відсунути цю працю не дозволяють згадані вказівки на наступні, пізніші події. Умови життя автора в 1676-1677 роках, справді, були такими, що могли навіяти йому бажання описати пережиті турботи і навіть викликати у нього настійне веління писати. Як ми щойно бачили, це був момент, коли після буремних років свого вигнання автор пристав до затишного притулку стародубської парафії — найзатишнішого і найвіддаленішого від перепетій руїни кутка Гетьманщини; і в нього, справді, могло з'явитися після краху колишніх честолюбивих плянів нездоланне бажання поділитися пережитим з прийдешніми поколіннями і поквитатися перед судом нащадків зі всіма винуватцями своїх нещасть.

Придивляючись далі до змісту його записок, бачимо, що до свого вигнання, тобто до 1668 року, автор мало цікавиться Правобережжям, його приваблюють події Сіверської України і білоруського фронту, дає їм перевагу перед іншими краями. Навпаки, в 1669-1675 роках, коли він жив у Брацлаві і загалом на Правобережжі, його увагу значно більше привертають події правого боку Дніпра і тамтешня політична обстановка. Після 1676 року, коли Ракушка оселився в Стародубі, місцеві лиця і події зовсім ясно виступають на перший плян і так це продовжується до самого кінця «Літопису Самовидця». Закінчується він записами 1702 року; в цей час Ракушка доживав свої останні дні, нездужав і помер, як було зазначено вище, в першій половині 1703 року;

останні відомості про літописця біографи виявляють до лютого 1703 року.

Таким чином, як бачимо, загальна схема «Літопису Самовидця» і загальна схема біографії Романа Ракушки цілком збігаються. Якщо далі, крім цього, ми ще звернемось до дрібних, часткових вісток «Самовидця», то побачимо також повну їхню відповідність.

Перший раз Ракушка говорить про себе, як про свідка і учасника похорону свого полковника Івана Золотаренка, що запам'ятався йому ще й пожежею, яка спалахнула в церкві 1655 року, на саме Різдво. Очевидно, Ракушка як його права рука в уряді, і як засвідчують через кілька місяців документи, його заступник, мав бути не тільки присутнім на ньому, а й самому влаштовувати цей погріб. З приводу похорону сам літописець свідчить: «бо я сам на тоє смотрів в той скарбниці, як єще огонь не розширен бил» (стор. 43). Під наступним 1656 роком Ракушка розповідає про облогу Риги московськими військами «на которих я своїми очима смотрів» (стор. 45). Документи потверджують, що «Роман Ракушка, полковник ніжинський» приїжджав улітку 1656 року до царських наметів під Ригу з листами і повідомленнями від Івана Нечая, наступника Івана Золотаренка, що орудував козацькими військами на білоруському фронті. Він досить довго перебував під Ригою, добиваючись права леґалізації козацького війська і на білоруській землі, тобто білоруської козаччини.[21] Під 1660 роком «Самовидець» від першої особи оповідає про участь козацьких представників у польсько-російських переговорах у Борисові («на которую і нас козаків затягано і билисмо», стор. 82). Серед козацьких делеґатів, дійсно, був і «Роман Ракушка, сотник ніжинський», що засвідчено документами.[22]

Сторінки «Літопису», де згадується Роман Ракушка, також досить ясно свідчать, що автор, не бажаючи розкривати себе, говорить про події, в яких він безпосередньо брав участь. Щодо цього, то надто цікавий згаданий епізод про відлучення гетьмана Многогрішного; цього оповідання, власне кажучи, одного було б досить, щоб переконатись в авторстві Романа Ракушки. Літописець розповідає під 1670 роком, що митрополит Йосиф Тукальський відправив «посланця свого Романа Ракушку, протопопу браславського, до святійшого патриярхи в Царигород о потверження сакри на метрополію Києвськую». І далі продовжує:

> «тот же посланній протопопа браславський вивіз соборную клятву от святійшого патриярхи на задніпрянського гетьмана Демяна Многогрішного, которій в пиху вознесшися, легце себі тоє поважив, єще ся срожачи, але зараз оного Господь Бог скарав, же спадши з ґанку, шию бил зломав, же

[21] Див. про це в моїй «Історії України-Руси», т. IX, стор. 1264, 1265.

[22] Див. Польські справи бувшого Архива иностранних дел, 1660 рік і в праці М. Петровського «Нариси історії України...», стор. 148.

час немалій не міг говорити, що, прийшовши до здоровя, не хотів ся упамятати, що напотом оному нагородилось зле» (стор. 119).

Насамкінець, розповівши про падіння Многогрішного, літописець закінчує оповідання про нього такими словами:

«І так скінчилося гетьманство Многогрішного, которій собі клятву соборную святійшого патриярхи нівочто поважаючи, совсім внівець пойшов» (стор. 113). Факти про відлучення гетьмана свідчать, що «клятва» була особистою справою Ракушки, і ніхто в ній, крім нього, не був зацікавлений; навпаки, Ракушка очевидно покладав великі надії на цей маневр і, безперечно, був дуже зажурений і роздратований, коли цей шахрайський вчинок йому не вдався, бо Многогрішний, нічим не поступившись, добився того, що відлучення скасував сам патріярх. Не домігшись ніяких матеріяльних вигод, не засмутивши свого кривдника за життя цим відлученням, Ракушка подбав, щоб відомстити йому принаймні за допомогою пера і паперу, тобто літературним способом за те, що «той легце себі тоє поважив» так тяжко добуте відлучення. Тимчасом він не бажав відкрити причин «клятви». Ракушка акуратно приховав свою причетність до патріяршого відлучення як і самого оповідання про нього і по змозі замів всі сліди ідентичности літописця з протопопом Романом, як і мотиви його поїздки до Константинополя, не натякнув і про витрати та збитки, які в зв'язку з цим йому завдав Многогрішний.[23]

Друга згадка в «Літопису» про Ракушку хоч і не так яскраво, а проте також потверджує його ідентичність з «Самовидцем». Літописець дуже докладно розповідє про те, що Іван Виговський мав нараду з Мурзою Карамбеєм щодо майбутніх заходів супроти старшин прибічників Москви. Це оповідання дуже вирізняється з-поміж інших своєю докладністю:

«Карамбей з Виговським на особном місцю, на конех седячи, мали розмову із собою на годин дві зеґарових, і там з собою потаємне от усіх полковників постановили — противко кого тую війну мали піднести. А напотім гетьман Виговський до намету Карамбея з мурзами упросив своєго і там зо всіми полковниками і інною старшиною учинили згоду з ордою. Где сам Виговський, обозний, судді, полковники со всею старшиною і козаками, при них будучими, присягу виконали на братерство, і там з собою банкет учинивши, з гармат били» (стор. 78). Звідки така надзвичайна докладність малюнка і така зацікавленість до цих подій автора, який взагалі неприхильно ставився до союзу з ордою. Відгадку дає кінець оповідання, а саме — під час від'їзду Карамбея гетьман післав з ним «Романа Ракушку і Левка Буту, сотників ніжинських, при которих Карамбей і мурзи со всею ордою присягу виконали на братерство» (стор. 78).

---

[23] М. Андрусяк у цитованій мною статті стурбований тим, що час поїздки Ракушки, зазначений в «Літопису» розходиться з документальними даними. Але, по-перше, точна дата від'їзду Ракушки до Константинополя невідома. По-друге, треба рахуватись з можливістю чи ймовірністю того, що Роман міг зумисне приховати слушність приводу своєї подорожі.

Таким чином, Ракушка брав безпосередню і активну участь у цьому дипломатичному актові.

На сторінках літопису можна знайти ще кілька інших подібних місць, де докладність оповідання «Самовидця» надзвичайно близька до обставин життя Ракушки.

Під 1666 роком детально розповідається про перепис населення України, який провели московські «списчики», про нові податки, що їх запровадив московський уряд; вказано розмір податків, порядок оподаткування тощо. Ми зрозуміємо ці подробиці, коли згадаємо, що Ракушка був тоді генеральним підскарбієм, тобто людиною, що найближче стояла до питань оподаткування.

Під 1677 роком ґрунтовно описано страхітливу пожежу, яка спустошила Стародуб. Автор-самовидець дуже докладно зупиняється на тому, з якої церкви почалася пожежа і передає різні поголоски, які ходили по місті: мешканці звинувачували в нещасті духівництво; пожежа почалася з Микільської церкви, в якій торік відбувалася церемонія церковного відлучення, яке наклав архиєпископ на місцевого полковника за те, що той побив священика Микільської церкви. Автор літопису, навпаки, переконує, що пожежу викликало населення своїм неморальним, безпутнім життям, своєю неповагою до духівництва, неувагою до його виявлень тощо. Нервовий, піднесений тон цих пояснень стане зрозумілим, якщо ми згадаємо, що Ракушка був священиком якраз цієї Микільської церкви і повинен був почуватись ображеним чутками, що Стародуб згорів через відправу культового обряду, в якому він сам, напевно, брав участь.

Всі ці збіги дають право на безсумнівний висновок, що «Літопис» написав Роман Ракушка. З'ясування цього авторства має чималий методологічний інтерес з огляду на те, що автор свідомо намагався заховати себе. З другого боку, познайомившись з особою автора так всебічно, як це дозволяє біографічний матеріял про Романа Ракушку, знаючи його соціяльний стан, обставини життя, риси характеру, ми можемо по-справжньому оцінити його ставлення до подій, а також визначити симпатії та антипатії «Самовидця» — взагалі його історичні погляди.

«Літопис Самовидця» починається незвичайним, чудовим трактатом про причини української революції. Автор хоче пояснити читачам «початок і причину війни Хмельницького». Ця причина — «єдино от ляхів на православіє гоненіє і козаком отягощенє».[24] Літописець, вочевидь, повторює ходячу загальноприйняту формулу, яка пояснювала козацькі війни інтересами релігії. Тимчасом, підкресливши першість релігійних мотивів у комплексі причин, він розвиває те, що в його свідомості було конкретнішим і реальнішим — причини незадоволення

[24] Це клясичний текст в історіографії цієї війни.

козацького стану. Незадовільна літературна підготовка, недостатня шкільна освіта не дають йому можливості розгорнути порушену тему логічно і систематично за правилами тодішньої риторики. Почавши з «гоненія на православіє» і зайнявшись фактично «отягощенєм козаків», він з «отниманя фільварків» у козаків, як одного з видів «козаком отягощеня», перейшов на традиційну пригоду «отнятия пасіки» у «чоловіка одного», «которая всей землі польській начинила біди» (стор. 47); далі почав розповідати історію втечі Богдана Хмельницького на Запоріжжя та його перших виступів і тільки в розпалі цієї історії згадав, що він, власне кажучи, не виклав до кінця причин повстання і вважав за потрібне ще сказати кілька слів, принаймні, про релігійні утиски. Напевне, міркував, що описуючи повстання, йому доведеться говорити про знищення католицьких церков, манастирів, побиття католицького духівництва тощо, тому змушений був зробити відступ після оповідання про знищення польської армії під Корсунем, щоб пояснити, чому повстання не закінчилось цим розгромом військових сил Польщі, а переросло в знищення всіх форм польського панування на українській землі (стор. 10, 11). Та зроблений таким чином екскурс у царину церковних відносин тільки ще виразніше показав, якою незначною була релігійна причина в спалаху повстання в уявленнях лівобережного козацтва і взагалі місцевого населення. Якщо на початку своїх роздумів «Самовидець» поставив в основу релігійну причину, то далі він, по суті, перевів мову про соціяльно-економічні причини. Але тут, виділивши спеціяльно тему — релігійні утиски, він, насправді, міг лише констатувати, що на Лівобережжі в 1640-х роках говорили про утиски православ'я унією «у Литві і на Волині», але не в себе, вдома: на лівому березі Дніпра могли вказати лише на дуже незначні спроби запровадити унію і католицизм. «Самовидець» явно перебільшує ці перші вияви, пишучи про існування низки уніятських[25] архімандритів у Чернігові, тоді як в дійсності, засвідчено документами, що у той час у місті титулярним уніятом був єдиний «уніятський» архімандрит Єлецького манастиря Кирило Ставровецький, який, по суті, нічого не зробив для утвердження унії.[26] Так само перебільшене твердження «Самовидця», що перед повстанням Хмельницького «уже на Україні що городок, то костел бил» (стор. 51). Зрештою, він зводить мову тільки про ті утиски, які зазнала київська колегія з боку воєводи Януша Тишкевича, про наїзди і процеси через маєтки київської митрополії, про презирливе ставлення до православних з боку католиків тощо. В результаті все це показує, що висуваючи релігійні гоніння як першопричину повстання, Ракушка керувався традиційним декорумом.

---

[25] У трактаті «Самовидця» слово «уніятські» випало.

[26] Це цілком переконливо пояснив чернігівський історик А.В. Верзилов, що недавно помер, у статті «Униатские архимандрит в Чернигове» (Труди Черниговской архивной комиссии, кн. 5).

Насправді, ті козацькі старшинські кола на Лівобережжі, якими тут ближче цікавиться «Самовидець» і речником яких він виступає, не надавали цьому мотивові великого значення серед реальних причин, які викликали революцію 1648 року.

Що реальніше він усвідомлює? Передусім, виключення з козацького реєстру величезної кількості тих, що фактично користувалися козацькими правами. Козаків не мало права бути більше 6000: «хочай і син козацький, тую ж панщину мусів робити і плату давати». Ця фраза не потрапила на місце (стор. 46), але, мабуть, з цієї гадки виходить те, що розповідається в перших рядках цього розділу про становище козаків, які не потрапили до реєстру, і яких поставили перед вибором: виконувати панщину чи найматися служити ким-небудь до старостинських урядників, щоб тільки не потрапити до кріпацької маси «підданих». «Самовидець» має на оці людей, що фактично втягнулися до козацького ремесла, для яких гадка-думка, що вони можуть повернутися до цього кріпацького стану, була нестерпною. Вони змушені були виконувати всяку чорну роботу, вельми принизливу для їхнього «рицарського звання», аби тільки не повернутись до простих «підданих»: служити на псарні, їздити з листами і дорученнями, виконувати всяку двірську працю, та ці «незвичні діла» надто їх пригнічували. Все це, безперечно, дуже гостро відчували у тому колі людей, серед яких обертався сам Ракушка, можливо, що воно зачепило когось із родини, чи й не його самого. Не дивно, що цей момент фактично ліг в основу, як «початок і причина війни Хмельницького».

На другому місці в аналізі цих причин, по суті, виявилось «отягощенє» тої відносно привілейованої частини козацтва, якій пощастило залишитись у списках реєстру. Тут зазначено: втрату виборного правління, позаяк полковників у цей час призначали коронні гетьмани, а сотників — полковники; утиски реєстрового козацтва цими ж полковниками і сотниками за їхньою волею: вони використовували козаків до «домової незвичайної роботи», відбирали захоплену в неприятеля здобич тощо. Козаків позбавляли права варити будь-які напої, їхні відхожі степові промисли були обкладені обтяжливими поборами, і все це довело козаків до крайніх злиднів.

Далі автор зазначає причини невдоволення «поспольства», тобто селян.[27] На його думку, економічне становище селян було дуже добрим: «жили обфіто в збіжах, в бидлах, в пасіках», але їх обдурювали «вимисли великіє», орендарів — «чинши великіє поволовщини, дуди, осип, мірочки сухіє, а з жорнів плату і інноє» (стор. 47). Дуже характерно, що автор не згадує про будь-які утиски чи невдоволення українських міщан.

---

[27] «Поспольство» в літописця позначає і селян, і родове козацтво і протиставлення «значних»; в даному випадку із контексту видно, що йдеться про «підданих», селянах королівських і приватницьких.

Загалом становище України перед повстанням не уявлялось йому тяжким. Ті аномалії, які він зазначає, не приховують у собі нічого страшного. Пізніші страхіття польської держави, що з'являються в хроніках козацьких істориків XVIII ст. — всілякі знущання і тортури, вишукані форми покарань і смертних кар він зовсім не бачить. Згадуючи про смерть польського короля Владислава, що сталася в розпалі повстання, літописець називає його панування «щасливим» («Господь Бог за гріхи навидів землю такою тяжкою війною і отняв оній господаря, то єсть короля щасливого Владислава» (стор. 54). Це звучить мало не як відгомін польських зітхань за «золотим віком» урядування Владислава. «Самовидець» не вважав за потрібне пояснити, як з'явилися всі згадані гоніння і обтяження під цим щасливим королюванням. Він нічого не згадує про скасування старих козацьких порядків «ординацією 1638 року». Відомо, що мотив «прав і вольностей» на різні лади повторювався під час козацьких переговорів з польським і московським урядом за Богдана Хмельницького і його наступників, бо потім його охоче опрацьовують козацькі публіцисти XVIII століття, а в «Самовидця» він не грає жодної ролі. Але поряд з цією байдужістю автора до традиційної дипломатичної фразеології надто яскраво виступає повага до явища володіння, пошана до священного права власності in usu. Вся його історія повстання — це безперервний зойк і крик з приводу спустошення грабування майна, винищення коштовностей, матеріяльних цінностей, утисків багатих і заможних кляс різною голотою, вторгнення її в ряди вищих кляс. Перемоги Хмельницького, тріюмфи козацтва над польською шляхтою не викликають у «Самовидця» жодного захоплення. Ніякого пієтизму до «козацького батька», жодних похвал його мудрості і військовому хисту — всього того, що з таким захопленням оспівали козацькі публіцисти XVIII ст. Великий гетьман, за літописцем, керувався лише особистими мотивами. Жодних фраз про загальне щастя, патріотизм тощо. Отримавши разом зі своїм товаришем, другим делеґатом з депутації до Варшави Ілляшем «королівський привілей», Хмельницький ховає його за згодою останнього і піднімає повстання, «своєго побитку, альбо ґрунтів жалуючи». Таємниця успіхів Богдана полягає в союзі з ордою, а в очах літописця цей вчинок гетьмана супротивний християнству («звлаща з таким поганином і ворогом віри християнської збратавшися»). А кінцевий підсумок першого року війни той, що непереможний гетьман, повернувшись додому, «там жону собі пойняв куму Чаплинськую, маючую мужа живого, а орди в Крим пішли з добичу» (стор. 54). Ні єдиним словом не обмовився про зустрічі, деклямації поем у Києві, радощі народу, які описали польські очевидці, і котрі оспівані через півстоліття згодом в «Милости Божій Україну от обид лядських свободившей». Зате «народ посполитий на Україні, послишавши о знесенню військ коронних і гетьманів, зараз почали ся купити в полки не тілько тіє, которіє козаками бивали, але хто і нігди козацтва не знав» (стор. 51).

«От боку зась Хмельницького... козацтво по різних городах розійшовшися, полковників, сотників собі понастановлявши, і гдекольвек знайшлася шляхта, слуги замковіє, жиди й уряди міськіє — усе забияли, не щадячи ані жон і дітей їх, маєтности рабовали, костели палили, обваліовали, ксіонзів забияли, дворі зась і замки шляхецькіє і двори жидівськіє пустошили, не зоставаючи жадного цілого. Рідкій в тій кріві на тот час рук своїх не умочив і того грабленя тих добр не чинив. І на тот час туга великая людем всякого стану значним била і наругання от посполитих людей, а найбільше от гультяйства, то єсть от броварників, винників, могильників, будників, наймитів, пастухів, же любо би який человік значній і не хотів привязоватися до того козацького війська, тилько мусів задля позбитя того насмівиска і нестерпимих бід в побоях, напоях і кормах незвичайних, і тії мусіли у військо і приставати до того козацтва. Где по городах по замках шляхту доставано, гдекольвек позачинялися били, то єсть: в Ніжині, Чернігові, Стародубі, Ґомлю. Все тоє подостававши, вистинали, бо першей, устрашившися, шляхта жидів повидавали з маєтностями, а напотім і самих подоставали і вистинали. І многіє на тот час з жидів, боячися смерти, християнськую віру приняли, але зась знову, час углядівши, до Польщі поутікавши, жидами позоставали, аж рідко которій додержав віри християнської. І так на Україні жадного жида не зостало, а жони шляхецькіє зостали жонами козацькими. Также і на потомтій стороні Дніпра, аж по самій Дністр, тоє ж ся стало спустошення замком, костелом і двором шляхецьким, жидівським, урядом міським і шляхті, ксіонзом, — усюда тоє витрачено, а найбільше жидів пропало в Немерові, і в Тульчині — незлічоная лічба» (стор. 52-53).

Після розгрому польської армії під Пилявцями «Хмельницький з своїми військами і татарми, іли с ордами великими просто ку Львову потягли, пустошили усі городи, і під Ільвів підступивши, попустошив, тилько самій город Львів окуп за себе дав орді і Хмельницькому. І так оттуля Хмельницькій зо всіми потугами потягнув під Замостя, а там стоячи, орда с козаками по самую Вислу пустошили, также Волинь городи значнії повиймали: Острог Великий, Заславя, Луцько, Володимер, Кобрин, аж і Берестя Литовськоє. І хто может зрахувати так неошацованную шкоду в людех, що орди позабирали, а маєтности козаки побрали, бо в тот час не било милосердія межи народом людським. Не тиль жидів губили і шляхту, але і посполитим людем, в тих краях живучим, тая ж біда била, многіє в неволю татарськую пойшли, а найбарзій ремесники молодіє, которіє себі голови голили по-польську, чуприну, пускаючи наверх голови. Але предся русь християне в тих повітах в городах позоставали, і єжелі якого поляка межи собою закрили, то тот жив. Костелі зась римськіє пустошили, склепи с трупами откопували, а мертвих тіла з гробів викидали і обдирали і в тім одніню ходили» (стор. 53, 54).

Переяславські переговори 1649 року «Самовидець» подає таким чи-

ном, що Хмельницький, отримавщи королівські привілеї «на вольности» і клейноди гетьманської влади, обіцяв виконати королівські побажання і припинити війну, але посли «монархів разних» спричинилися «до большаго заятрення і пихи»; він не захотів зберігати «справедливість мира» з польським королем, як слід би було щодо свого законного монарха («слушной згоди з монархою польським, як з паном своїм, не чинив» (стор. 56)), порушив («отмінив») укладений мир і договір — «приязнь і постанову з королем польським» і покликав хана «з великими потугами татарськими», що знаменує собою нові найлютіші спустошення. Водночас піднімається вся українська людність не через якісь ідейні мотиви — релігійні чи національні, не «за вольности» і «за віру», а з причини користолюбства, через жадобу здобичі. «Так усе, що живо, — пише далі літописець, — піднялося в козацтво, же заледво знайшов в якім селі такого человіка, жеби не мів альбо сам, альбо син до війська іти, а єжели сам нездужав, то слугу паробка послав, а инніє килько їх било, всі ішли з двора, тилько одного зоставали, же трудно било о наймита. А то усе діялося задля того, же прошлого року збогатилися шарпаниною добр шляхецьких і жидівських і иних людей биваючих на преложенстві, же наветь где в городах били і права Майдебурські — і присягліє бурмистрове і райці свої уряди покидали, і бороди голили, і до того війська ішли: бо тіє себі зневагу держали, которій би з бородою неголеною у війську бил. Так диявол учинив собі сміх з людей статечних» (стор. 57).

Зраду хана, підкупленого королем, промовчано; король у руках Хмельницького; гетьман вільно диктує умови миру; про релігійні і національні поступки, які застеріг Хмельницький, «Самовидець» не згадує, хоч це логічно було потрібно через вище зазначені причини повстання; вказано тільки відмежування козацької території, тобто козацької держави, та постанову, що татарам, як здобич дозволено полонити 12 міст. За «Самовидцем» — це надто ганебна, дуже неприємна постанова, всю відповідальність за неї несе гетьман, який її виконує: «Хмельницький з ханом кримським, росправивши орду, то єсть мурзи, придавши і козаків, і так многіє городи козаки позводили, і людей татаре в неволю побрали, і козаки маєтність побрали, і міста значніє спустіли». Знову вина за спустошення всім тягарем лягає на козацьке повстання і його провідника Хмельницького.

Під наступним 1650-м роком — похід в Молдавію. В офіціозному висвітленні гетьманського уряду, яке зафіксувала відома козацька дума, цей виступ подається як блискучий тріюмф козацької зброї, славний похід. «Самовидець» описує його як вчинок надто не порядний — спустошення братнього, єдиновірного краю в інтересах ворогів християнства татар і турків — це ганебний наслідок неприродного союзу православного козацтва з магометанами. Стиль цього оповідання дуже плутаний; тому я волів би подати його в російському перекладі, яко-

мога ближчому до оригіналу:[28] «Не хотячи військо порожніовати (бути бездіяльним), а звлаща (тим паче) з таким поганином і ворогом віри християнської збратавшися, — Волоськая земля християнство, любо (хоча) зостает в підданстві турчинові. Але однак, же юж (вже) почали обфіто (багато) жити при одном господару спокійно Василію Лупилі, і тому позавидівши, жеби оних уменшати, же християнство, а звлаща русь (в значенні православ'я) гору узяла, так розумію, же за позволенєм турчина, — хан кримський з гетьманом Хмельницьким несподівано зо всіми потугами козацькими і татарськими, напавши на Волоськую землю, внівець усю обернули, звоєвали по саміє гори, людей побрали в полон і набитки (набуття) їх, тілько замки моцніє одержалися, і сам господар уступив бил з Яс міста столечного, але знову ся навернув. А Хмельницькій стояв з ханом у Прута, а тую землю чатами звоєвали» (стор. 59).

Цей неприродний союз з бусурманами, на основі якого Хмельницький планував свої війни, дав свої плоди в битві під Берестечком наступного року, що й показує «Самовидець». Спричинилися поляки; козаки бились добре («дали бій слушній війську королевському»), але все погубила зрада татар — «А же нестатечная приязнь вовку з бараном, так християнинові з бесурманином» (стор. 60). Військо втратило всю артилерію і безліч козаків. Під Білою Церквою «гетьман Хмельницький собою не звонтпил: дав бій обом тим військам, коронному і литовському» (стор. 62), але це вже не могло поправити справи. Хмельницькому довелось піти на тяжкі поступки. Характерно, що поруч з цим у літопису в дуже м'яких тонах подано наступ литовського війська на Київ і немилосердне спустошення міста. Автор підкреслює мужність київського митрополита, печерського архімандрита і братії, що не покинули своїх церков і монастирів, тоді як козаки залишили Київ без захисту. Тому київські міщани змушені були покинути місто. «Самовидець» зазначає також необачности своїх однополчан ніжинців і чернігівців та їхнього керманича Мартина Небаби, «которіє зоставали безпечне, большей бавячися пянством, аніжелі осторожностію, розуміючи, же юже незвитяжними зостали», а «старшій козацькій Небаба, полковник чернігівський, порвавшись несправне, скочив противко тому війську справному, которого зараз тоє військо литовськоє зломило, і много козаків порубали, і того самого Небабу, неуважного полковника, там же стято» (стор. 61). Так пом'янув «Самовидець» одного з найвідважніших представників сіверського козацтва, в лавах якого він сам перебував.

У такому ж стилі й тонах він продовжує розповідь про війни Хмельницького до смерті гетьмана, яку занотував дуже коротко і сухо, без

---

[28] Позаяк літопис написано живою народною мовою XVII сторіччя, що підкреслив також і Михайло Грушевський, ми подамо цей уривок сучасною українською транскрипцією і лише в дужках пояснимо окремі старі слова — Я.Д.

всяких слів співчуття від себе чи від імени війська. Ніде й сліду ентузіязму, захоплення з приводу визволення України, що так яскраво відображено, наприклад, у розповідях Павла Алепського чи в репліці прикордонного сотника пограничному царському воєводі на його докір за те, що він «простий чоловік» насмілився звернутись безпосередньо до такого високого чину, як воєвода:

> «А що ваша милість писав до нас недавними часи у своїй грамоті, же нам не годиться простим людєм до воєвод грамот писать, ми за ласкою Божою тепер не єстесьмо прости, але єстесьмо рицері Війська Запорізького... А тепер у нас за ласкою Божою, поки єго воля святая, тут у всем краю Сіверськом ні воєводи, ні старости, ані судді, ані писаря нет. Боже дай, здоров бил пан Богдан Хмельницький, гетьман усего Війська Запорізького. А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман за суддю».[29]

Нічого подібного не відображено в оповіданнях «Самовидця». Жадних досягнень повстання, якщо не в ділянці економічній і соціяльній, то хоч би в національній і релігійній. Адже це пише священик з Лівобережжя, який першою причиною цих війн вважав «на православіє гоненіє», а лівий бік Дніпра внаслідок цих війн став недоступним для таких гонінь.

Можливо, якби цю повість автор писав, справді, по гарячих слідах подій і перебував у лавах козацького війська, яке святкувало перемоги, в його оповідках зберігся б якийсь відгомін цього тріюмфу, усвідомлення яких-небудь здобутків, щось більше, ніж спогади про спустошені міста, запустілі села, спалені маєтки, загнаний до Криму ясир, про населення, яке поголовно покозачилось «так, же трудно било о наймита» (стор. 57). Та це писав не генеральний підскарбій, не наказний полковник ніжинський, а брацлавський протопіп-утікач, що надивився на страшні картини спустілого, знелюдненого Правобережжя, безутішної різанини прибічників московської, польської і турецької орієнтацій — писав на руїнах своєї власної кар'єри і свого багатства і на батьківщині козацької України, на схилі віку, без будь-якого просвітку в майбутньому, посеред образливих і обридливих чвар своєї стародубської парафії, що їх так живо він зобразив під 1677 роком: «полковник против гетьмана, священники межи собою, осьм на двох немал цалій рік турбовались; межи козаками і посполитими свари, позви, а знову зась корчми, шинки немал в каждом дворі, а при шинках безецности і частіє забійства» (стор. 125).

«За що боролись ми з панами?»,[30] — міг би себе запитати словами Шевченка бувший підскарбій. Що дали нам, «людям всякого стану

---

[29] «Історія України-Руси», т. IX, стор. 472.

[30] Грушевський цитує варіянт цього рядка із поезії «Чигрине, Чигрине» за дореволюційним виданням В. Доманицького. В оригіналі: «За що боролись ми з ляхами...» (Я.Д.).

значним» — з міщан, духівництва, козаків ці тридцять літ кровавих війн, це винищення матеріяльних благ, ці побори з довгорічних заощаджень, вся ця «туга великая» і «наругання от гультяйства» (стор. 52), які їм довелось витерпіти? Чи легше нам живеться тепер з московськими воєводами і гарнізонами, ніж жилось із польськими старостами і жовнірами? Що одержали ми замість нового кордону, який відрізав нас від Західної України та Білорусії, середньоевропейських і балтійських ринків, тим часом як московський кордон як і колись замикає шляхи на Північ і Схід?

В чині генерального підскарбія в роки гетьманування Івана Брюховецького «Самовидцю» доводилось дуже близько придивлятись до нових українсько-московських взаємин, до всіх темних сторін московського протекторату; як і потім на Правобережжі Ракушка мав можливість виміряти всю глибину лиха, що було принесене кримсько-турецьким протекторатом, який фактично принесла політика Хмельницького. «Самовидець» писав дуже обережно. Він дозволяв собі критикувати тільки тих діячів, які зійшли з історичної сцени і за яких не було кому заступитись: так він виливав свої почуття, своє засудження діяльности гетьманів — Івана Виговського, Демка Многогрішного, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, але після їхнього падіння, коли в них відібрали булаву. Його міркування про діяльність Богдана Хмельницького все ж таки вимушено стримане: певний пієтет все-таки стояв на сторожі пам'яті великого гетьмана. Так само вимушено стримані його розповіді про українсько-московські взаємини: етикетна фразеологія дала привід колишнім дослідникам вважати «Самовидця» щирим прибічником царського протекторату над Україною; тимчасом пильний аналіз його відгуків і згадок про московські вчинки і політичні події, які провів М. Петровський у своїй останній праці поважно похитнули цей попередній погляд;[31] ставлення «Самовидця» до московської влади не було ні щирим, ані доброзичливим. При всій своїй обережности літописець зазначає, що «посланці гетьмана Бруховецького частіє на Москві бивали в кривдах от воєвод, зостаючих по городах, от которих люде поносили, на що жадного респонсу не одержовав» (стор. 103).

---

[31] Особливо цінними є його завваження про те, що «Самовидець» майже ніде в своєму літопису не схвалює московських розпоряджень, хоча при бажанні міг їх робити дуже часто. Навпаки, він досить прозоро підкреслює їх необґрунтованість і несправедливість. Не позбавлені значення і підкреслені «Самовидцем» риси московської жорстокости, яка справляла тяжке враження на тодішніх українців, наприклад, літописець вважав за потрібне згадати, що Григорію Самойловичу «по многих спитках голову оттяли, рубаючи разів три задля більшої муки» (стор. 147), що страти учасників московської стрілецької змови виконували під час Великого посту, що сам Петро I «кільком (стрільцям) сам голови постинав» (стор. 162). Цікаво, що цю останню згадку Д. Бантиш-Каменський під час свого першого побіжного знайомства з «Літописом» вважав як «вислів сміли́й», тобто зухвалий.

Хоча після цього він і назвав повстання Брюховецького проти Москви і нищення московських гарнізонів «непотребним ділом», тимчасом ця надто м'яка форма засудження тільки ясніше потверджує стриманість літописця; його виклад має на меті скоріше виправдати це повстання, від якого Ракушка і сам нічим виразно не відмежувався.

Та якщо обережність змушувала «Самовидця» тримати язик за зубами і не дозволяла йому дати повну і всебічну оцінку московському протекторатові над Україною, то ніщо не перешкоджало йому відверто висловитись про колишнє панування над Україною Польщі і про сучасні її претенсії. В своєму Стародубі він міг лементувати над польським урядом, як над мертвим; його становище православного священика великою мірою навіть зобов'язувало підкреслювати все те, що довелось Україні перетерпіти під польським пануванням і що продовжувала зазнавати від цього Західна Україна і Білорусія. Одначе, як можна було бачити вже із вищенаведеного викладу його трактату про причини повстання Хмельницького, якихось різких докорів на польську адресу, особливо польському урядові ми в «Самовидця» взагалі не знаходимо. До польської королівської влади він ставиться як льояльний монархіст і дуже стримано відзивається про панування польської шляхти, про старий польський державний устрій, про адміністрацію і про польське право, чим відрізняється від інвектив XVIII ст. На думку «Самовидця», українці принципово не заперечували прав польських панів; їх дратували «вимисли» орендарів і всяких офіційних урядників, а «самому пану вільно би узяти у своєго підданого, і не так би жаловав підданій єго» (стор. 46, 47).

Погляди «Самовидця» на внутрішні відносини Гетьманщини особливо яскраво відбились в його оповіданнях про події 1663 року, про боротьбу запорізької групи, яку очолював Іван Брюховецький, з групою «значних» під проводом Якима Сомка і Василя Золотаренка, тодішніх покровителів Ракушки. Літописець зазначає, що після виборів гетьманом Брюховецького під час зміни влади «много козаків значних чернь позабивала, которое забойство три дні тривало. Хочай якого значного козака забили ілі человіка, то тоє в жарт повернено, а старшина козаки значніє, яко змогучи, крилися, где хто міг, жупани кармазиновіє на сермяги міняли» (стор. 91). Разом з новими полковниками, ставленниками запорізької групи «по усіх столечних городах» з'явились їх козаки «которим по усіх полках жупани давано. А з млинів сами розміри брали і куди хотіли оборочали, людем зась незносную кривду чинили, а звлаща значним. Бо били межи ними которій служив у якого человіка значного, то юже своє зомщовали на господарах, єжелі которого якого часу за якій проступок побив, альбо злаяв, як всяково в дворі бываєт» (стор. 92), «барзо притуга великая на людей значних била» (стор. 93).

Ці пориви революційної енергії черні тривожили і лякали Ракушку. Він відверто із задоволенням зазначає, що заворушення, які прорва-

лися після падіння Самойловича, були придушені швидко і суворо «которих напотом імано, вішано, стинано і мордовано, яко злочинців» (стор. 144). Тим часом новий лад навряд, щоб здавався йому достатньо міцним, а Запоріжжя, як вогнище свавілля, після того всього, що він бачив, продовжувало його лякати, мабуть, до кінця його днів, і в підсумку нові відносини, які породила революція, очевидно, не уявлялись йому привабливими у порівнанні з дореволюційною Україною.

Такими холодними, недоброзичливими, песимістичними тонами змальована історія боротьби за визволення України від лядського ярма, як це бачимо в «Самовидця», не могла знаходити прихильного відгуку у «значних людей» доби стабілізації: їм потрібна була апологія, тобто повчальні твори, апотеоз цієї боротьби; треба було не тільки виправдати, але й всіляко звеличувати цей процес, що підняв їх на командні висоти, і який утворив новий український февдальний лад. Цю літературну працю і ведуть у перших десятиріччях XVIII ст. різні таланти з таким же успіхом. Цікаво порівняти вищецитовані оцінки повстання 1648 року у «Самовидця» з характеристиками, які вклав в уста Хмельницького і старшини Граб'янка, коли він змальовував їхню останню раду: «Вісте довольні, коликими утисками, гоненіями, разорініями щоденними мучительстви бідствоваше є оплаканное наше отечество, а что всего болієе — мати наша церков Восточная Православная. Дондеже посіти Бог свише і подаде руку помощи єже єй ко первому своєму благочинію возвратитися. Вісте паки колико много трудов, неудобствій, і бід конечних смертій в свобожденії тако церкви Православія, яко і самого отечества нашего от іга работи Лядськоя подяхом. Вся сія вашим совоінственним мужеством, моїм же — Богу поспішествующу предводительством устроїшася... Бог вість чіе се нещастіе, что не дал мні Господь войни сея якоже подобаше окончити і вольность Вашу во вся віки утвердити». Старшина відповідає: «За твої толь знаменитії войську Запорожському прислуги і кровавіе труди, что єси нас своїм разумом і мужеством свободил от ярма Лядського, і, прославивши пред світом, народом свободним устроїл, подобаєт нам і по смерти Твоєй на дом Твой памятствовати».[32] Автор «Милости Божей Україну от обид лядських свободившей» вкладає в уста «України» таку картину досягнень повстання:

Скорб моя отложися; радость водворися.
Супостати падоша, род мой возвисися.
Дивна се изміна єсть вишняго десници.
Лях побіжден і прогнан за свої граници:
Страх, біда, клопіт і студ побіже за ляхами...
О, ниже риторскими усти ісказанной,

[32] «Летопись Грабянки», 1854 стор. 150-152 (цитую скорочено, не дотримуючись малоавторитетного правопису цього видання).

Ниже историческим пером описанной
Фортуни моєй. Се бо Бог мні пособствуя,
Ізлія на мя своєй благодати струя,
Совлек с мене остроє рубище печали.
В ризу мя веселія одея. Престали
Бурії свирепети на мя аквиліоне,
Тишайшіє явилось ко мні алціоне;
Преч лютая от мене зима отступила,
Тьма во світ, а нощ во день златий премінена,
Горесть сердца моєго в сладость обращена.

Самійло Величко також прославляє Хмельницького устами мітичного Сатурна Самійла Зірки, як «доброго вождя, за головою которого не только ми — подручниє єго, но и вся річпосполитая Малой Руси могла обіщать себі долгиє годи безопасности, і старинниє права і вольности України і войска Запорожского, коториє он воскресил ділом своїм, могли би жити вічно».

Це були ті ідеї і погляди, що їх вимагали нові покоління козацької старшини і цілком зрозуміло, чому в міру поширення «Історії» Граб'янки, який дещо використав із фактичного матеріялу Ракушки, цілком відкинувши його песимістичні, занепадницькі рефлекси, зацікавленість «Самовидцем» зменшується і цей літопис майже забувають. Разом з «Коротким описом Малоросії», що його скомпільовано на основі «Презільной брані» і видано 1777 року Василем Рубаном, історія Григорія Граб'янки, яка також була опублікована 1793 року Федором Туманським під заголовком «Летописец Малия России», для читачів другої половини XVIII і першої чверті XIX сторіччя слугував головним джерелом і посібником для всіляких покликань на минуле України. Потім з'явився рукопис славнозвісної «Історії русів». Ці твори послужили історичним «джерелом» для обґрунтування всіляких соціяльних, станових побудов і вимог благородного малоросійського дворянства. А до «Самовидця» інтерес настільки впав, що в українських інтеліґентських колах початку XIX ст. його зовсім забули і анітрохи не рахувались з його настроями і поглядами. Пізніше, коли відродилась зацікавленість, розшукали лише кілька списків цього літопису і то переважно старих, першої половини XVIII ст., коли ще високоосвічений читач не звернув уваги на історію Граб'янки та її скорочені редакції.[33]

---

[33] За весь час виявлено чотири рукописи «Літопису Самовидця» — список Петра Іскрицького (приблизно 1730-1740 рр.); список Якова Козельського скороченої редакції (1740 р.); список, що належав М. Писарєву, за визначенням Куліша, друга половина XVIII ст.; список Третякова з Харкова короткий і невідомого часу; крім того, була пізніша копія, що належала митрополиту Євгенію Болховітинову — великоросійська переробка, яку Нечаєв подарував «Московскому Обществу истории и древностей», і складена зі списку Нечаєва та копії митрополита Євгенія редакція Куліша-Юзефовича. За останні 50 років не виявлено жодного списку. (Під час підготовки до друку третього видання «Лі-

В другій половині XVШ і на початку XIX ст. «Самовидцем» не цікавились і його майже не переписували. Це особливо впадає ввічі, коли порівнювати численні копії Граб'янки та «Історії русів». Тимчасом до половини XIX ст. на літературному полі з'являються нові люди, яких уже не задовольняє традиційне славословіє «отцю вольности Богдану», їх дратують заяложені поклики на малоросійських «Брутів і Коклесів»[34] — борців за визволення і права українського народу. Скептицизм Ракушки знаходить своїх симпатиків. Йому створюють велику і незаслужену шану, як тверезому, об'єктивному і правдивому історикові свого часу, і, він, як я зазначив вище, довго зберігає цю репутацію. Його культ «значних людей», нехіть до революційної черні, що порушує громадський порядок, набуває ваги і значення, сприймається з більшим чи меншим співчуттям, тобто співзвучні поглядам і настроям представників нової літератури. Зокрема історичними поглядами «Самовидця» проймається Панько Куліш, відтворюючи події тієї доби і намагаючись пристосувати літописцеву ідеологію до сучасних йому умов. Кілька років тому, з'ясовуючи елементи соціяльної традиції в творчости Куліша,[35] я змушений був торкнутись його дотиків з ідеоло-

---

топису Самовидця» 1971 року виявлено список Михайла Судієнка, очевидно той, що належав М. Писарєву; пізніше в архіві Чернігова знайдено повний список літопису, власником якого був Борис Грінченко; у Центральній науковій бібліотеці Академії наук України в Києві зберігається й згадана копія реакційного чиновника М. Юзефовича, яка не має жодної наукової цінности і тому не врахована у виданні 1971 року. Я.Д.).

[34] Т. Шевченко пародіював це патріотичне самохвальство в своєму «Посланії» (1845 р.), як раз тоді, коли П. Куліш, покликаючись на «Самовидця», розвінчував історичну традицію гетьманщини:

А історія... поема
Вольного народа!
Що ті римляне убогі!
Чорт-зна-що — не Брути!
У нас Брути! і Коклеси!
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!

[35] У цій полеміці можна бачити відлуння тодішніх історичних поглядів Куліша, що ґрунтувалися на «Самовидцю», зокрема співзвучні з Кулішевими настроями славнозвісні рядки того ж «Послання»:

Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Оттака-то наша слава,
Слава України.

гією «Самовидця». Тепер, коли погляди «Самовидця» розкрились значно повніше, доречно зупинитися на цих впливах літописця на Куліша, як найбільш яскравого і авторитетного його коментатора в новій українській літературі. Куліш поступово розвивав цю ідеологію аж до крайніх висновків, що викликало гостру реакцію, якої, мабуть, не зазнав сам обережний і стриманий у своїх присудах «Самовидець», який у переважній більшости приховував свої симпатії й антипатії та відверто уникав гострого конфлікту з панівними настроями.

Вище було зазначено, як Куліш пишався тим, що йому судилось відкрити цю дорогоцінну історичну пам'ятку. На жаль, він не написав свого дослідження про неї і не залишив якоїсь повної та вичерпної характеристики «Самовидця», але свою високу думку про це джерело висловив дуже виразно. Саме бажання надати своєму відкриттю якнайбільшої ваги, могло вплинути на те, що в очах Куліша, в його власному сприйнятті ідеологія «Самовидця» стала авторитетнішою і переконливішою, ніж він надав би її, приймаючи цей твір з чужих рук. Але власні соціяльні передумови, які споріднювали його з ідеологією Ракушки, в нього, безперечно, були наяву, мабуть, закладені сприйняттями дитинства та юности. Згадаймо, що родина Куліша вважала себе нащадками «значних козаків» і всіляко дотримувалась свого привілейованого соціяльного ставлення до селян, докладаючи всіх зусиль, щоб «не схлопіти», мовлячи тодішнім виразом Куліша «не змужичитись». Особливо ці аристократичні традиції плекала мати, яка мала великий авторитет у родині і сильно впливала на виховання сина. Вона виводила свій рід від полковника Матвія Гладкого, що загинув від підозри Хмельницького (цей епізод коротко, але сильно передав «Самовидець» — тільки він в українській історіографії — певно, також не залишився без впливу на симпатії Куліша до літописця і на ставлення до гетьмана, як героя української нації). Сам Куліш наголошував, що на формування його соціяльних і культурних ідеалів велике значення мало знайомство його родини з сусідкою «хутірною панією», що поєднувала у собі високі моральні риси, виняткову доброту разом з культурністю, які високо підносили її над оточуючим провінційним рівнем. Маленького Куліша пестили в цьому скромному провінційному притулку-схованці «муз і ґрацій» і, мабуть, відтоді і на все життя «панство» стало для нього не символом визиску населення і знущання, як для ідеологів селянства, з якими потім звело його життя, а схованкою людяности, культури і краси життя. «Демократична душа підлітка ставала аристократичною, але не в від'ємному значенні цього слова», — згадував про цей відрізок часу в становленні його свідомости Куліш у своїй автобіографії. Насправді, поряд з неприхиль-

---

Із цими рядками порівняти вірші Куліша з «Великих проводів», наведені нижче. Звичайно, Шевченкові цілком чужі «панські» ухили Куліша. Він не підозрівав станової підоснови «ридань „Самовидця"».

ним ставленням до «пана», як визискувача трудового народу, від чого Куліш не вважав за можливе відмовитися тому, що це було б рівнозначним відриву від національного прямування, яке стало його релігією, — він усвідомив в собі пошану до «пана», як провідника і творця культури, виправдовував його соціяльні домагання. В цьому роздвоєнні, яке потім стало нещастям його життя і творчости, але в ранньому періоді ще не дало відчути своєї трагічної грані, Куліш, очевидно, все ясніше усвідомлював подібність своїх поглядів до поглядів його далеких «значних» предків та їхнього виразника «Самовидця»; Кулішевим ідеалом стає «значний хуторянин», цілком у стилі літописця — «пан на всю губу» і в матеріяльному відношенні, самодостатний, незалежний, але такий, що не відривається від народної етнографічної стихії, аж до одягу включно; з другого боку, він не відмовляє собі ні в чому, що може дати йому цивілізація: в освіті, насолоді від творів мистецтва і літератури» («Листи з хутора», 1861). Всіляко стараючись створити собі таке матеріяльне становисько, він звертається до представників української громади, які є господарями подібного становиська, із закликом використати його для здійснення своєї культурної місії. У своєму зверненні до національно свідомої української інтеліґенції («Українофілам», 1862 р.) він закликає її «створити середину між станом розніжених, байдужих до успіхів загального щастя і між станом темним, чорноробським» і дати народові «зразки того, чим може бути небагатий, але й не убогий українець, вірний своїм історичним переказам». Найсимпатичнішим і найближчим для нього виразником залишається, очевидно, той же «Самовидець».

У низці поетичних творів, присвячених його добі, Куліш намагається відтворити події в стилі «Самовидця», одначе він не певний, чи зуміють піднятись до цього рівня його сучасники, які стоять на двох протилежних берегах — панського аристократизму і селянського демократизму. Щирої правди про боротьбу за визволення в XVII столітті «ні шляхецьке, ні дейнецьке[36] не побачить око», — застерігає він читача в поемі «Великі проводи», присвяченій повстанню Хмельницького:

Прозирають у Славуту з устя до вершини
Не спанілі, не схлопілі діти України,
І поки дивитись будуть у Дніпрові води
Поти будуть серцем чути давнії пригоди.

Ставлячись неприхильно до кровавих вчинків Хмельницького, Куліш у цій же поемі протиставляє гетьманові героя, що «піднімає народний дух». Для цієї ролі він вибирає по-европейському культурного Юрія Немирича, який здобув високу европейську школу, освіченого

[36] «Дейнеки, дейнецтво» — цим терміном Куліш позначає «своєвольную чернь», яка порушувала громадський порядок, що так обурювало «Самовидця».

аристократа-єретика, що стає до лав козацтва із міркувань боротьби за соціяльну справедливість і ставить перед ним високі культурні завдання. Малюючи картини кривавого розгулу козацької черні, які йому підказує «Самовидець», Куліш пророкує, що майбутні слухачі відвернуться від співців, що прославляють ці криваві подвиги:

Тільки посумують, слухавши тих співів
В пізні часи рідний брат із братом,
Що їх пращур тихий, богобоязливий,
Стався шляхти безсердечним катом.
Може тільки двоє на всю Україну,
Зазвонивши сумно у бандурні струни,
Оплачуть «срамотню давнюю годину»,
Як ви розбивали келепами труни.

Куліш тут, певно, має на увазі «Послання» Тараса Шевченка, що закінчується натхненним пророцтвом:

І забудеться срамотна
Давняя година
І оживе добра слава,
Слава України...

Підкреслюючи свою солідарність — «мабуть, тільки двох на всю Україну» (Куліш тоді вважав себе наступником і заступником Шевченка в царині української поезії), він, ймовірно, хотів зазначити також неприхильне ставлення до кривавої слави Хмельниччини Шевченка, приписуючи честь такої критики собі чи «Самовидцеві», що його він відкрив.

Гостро виступити проти самого Хмельницького Куліш довго не відважувався. Якщо «Самовидець» приховує свою неприхильність до гетьмана, дозволяючи собі тільки при нагоді більш-менш двозначні зауваги щодо Богданових поступків, Куліш вважав за краще взагалі не торкатися цієї історичної постаті, по змозі не говорити про нього. Якщо й доводилось викладати історію Хмельниччини «для зовнішнього вжитку», так би мовити, він дотримувався узвичаєних поглядів на неї. Наприклад, в «Повісти про український народ», яку здав до друку саме тоді, коли захоплювався «Самовидцем», так змальована «срамотна година», яку згодом оплакував Куліш: «Як полова у віяльника на току відлітає від зерна, так відділилися тоді від українців пани, католики, уніяти і жиди; і як хлібороб збирає на току пшеницю в одну купу, а полову вимітає геть, так зібрав довкола себе Хмельницький всіх щирих синів своєї Батьківщини і одним страхом свого імени вигнав усе, що розбестилось у розкошах, в чужих звичаях і стало непридатним і шкідливим для своєї Вітчизни».

Тільки значно пізніше в одній із приміток до другого тому «Истории воссоединения Руси» (1874 р.) він зважився відверто висловити свою думку про Хмельницького та йому подібних героїв міжусобиць:

«Є імена, які належачи навіть нікчемним людям, стають кличем кривавого лиха і внутрішніх колотнеч для багатьох поколінь. Таким було ім'я Наливайка; такими були імена Отреп'єва, Хмельницького, Стеньки Разіна, Пугачова». Читач може дивуватись, знайшовши «козацького батька» у такому товаристві, але кращого він не заслужив у тверезих нащадків. Він квітнучий край наш перетворив у пустелю, засипану попелом і засіяну кістками наших предків. Він надовго припинив розвиток культури в нашій північній Слов'янщині. Він зупинив і шкільну освіту, довівши її до того, що вже і полковники, ці герцоги повновладного українського володаря, не вміли власною рукою підписати великого договору. Якщо ми не маємо другого «Слова о полку Ігоревім» і другого «Літопису руського»,[37] то, безперечно, в цьому ми завдячуємо передусім Хмельницькому. А що він приєднав відірвану Русь до Московського царства, так цей успіх можуть приписувати йому тільки діти та ще хіба бабусі, що колишуть дітей. *Він не міг не приєднати;* змусила його до того сила обставин, що викувала українську націю і сама українська нація, що починала вже і тоді проклинати його, як пізніше проклинала Мазепу. Насамкінець, вмираючи, кого призначив він своїм наступником? Недоумкуватого сина, про якого навіть кобзарська дума говорить, що він «і розумом слабенький, та й тілом недугує». Призначив він того «Хмельниченка Юрася», за якого в народному прислів'ї «пуста стала Україна, звелася». Прокляття українського народу покарали Богдана Хмельницького сином; батько почав свою військову діяльність тим, що привів ворогів святого Хреста в Україну, а син закінчив повним запроданством України ворогам християнства і сам став потурнаком» (стор. 143-144).

Я гадаю, що в цій довгій тираді Куліш дуже близько підійшов до поглядів Ракушки, яскраво і чітко розшифрував його приховані оцінки, поставивши всі крапки над «і», може, навіть і надто рясно. В цих тонах він згодом написав свою «Историю отпадения Малороссии от Польши», присвячену спеціяльно повстанню Хмельницького, яку видало 1888-1889 року «Московское общество истории...».

До козацтва в цілому він спочатку ставився прихильніше, мабуть, ще дотримуючись народної традиції. В своєму першому нарисі українсько-польських війн він оцінював козацтво, як протест української народної правди проти февдально-шляхетського засилля: «Оце ж, де не задавлено ще на смерть руського духу по староруських землях, всюди там переховує простий люд скарби поезії, що пишно зацвіла на Русі разом з козаччиною, засвічує убогі каганчики праведної науки і, приникаючи до скривавленої землі своєї, окрива шаною зневажені предківські кости. Годиться ж, миле браття, й нам вивести до ладу

[37] Стара назва цієї пам'ятки «Повість временних літ, откуда пошла єсть земля Руськая», насправді, на першому аркуші знаходимо «Літопис руський».

початок великого товариства дніпрового, що прихилилося до його всяке живе серце руське, і лицарську завзятість козацьку поставило ідеалом непоборимого народного духу, а правду, за котру козаки боролись з ляхами, зробило собі святим знаменем».[38]

У тій же книжці, в якій він спалахнув такою фразою на адресу Хмельницького, читаємо далі таке надгробне слово Христофору Косинському: «Так загинула маловідома, але вікопомна людина, починатель кривавого діла, яке можна було б назвати сторічним розбоєм, якби цей розбій не захищав руського народу від тих, яких нам заповідали боятись більше, ніж тих, що вбивають тіло. Але вбивцям тіла в особі мусульман козацький розбій також поклав чималу перешкоду на шляху поширення ісламу і паразитизму татаро-турецької орди. Отже, Косинський має повне право зватися народним діячем, якщо не в позитивному, то в негативному розумінні. Відкриттям столітньої боротьби з польсько-руською шляхтою, він перешкодив поширенню антикультурних починань в нашій відрізаній Русі, а це справа не байдужа, який би не був погляд самого Косинського на наслідки його козакування».[39] Тут за козацтвом в цілому ще визнається позитивна роль, але незабаром, будучи роздратованим неприхильним ставленням української громадськості до його гострих випадів на кшталт вищенаведеного, Куліш почав зі злобою остаточно поривати з минулим, яке ще зв'язувало з «історичними традиціями», що їх він не так давно радив українській інтеліґенції. В своєму посланню «останньому козацькому кобзарю» (себто Т. Шевченкові), написаному 1876 р., він виголосив такий остаточний вирок козацтву:

Не поляже, кажеш, слава?
Отже, вмре, поляже,
І унуки те забудуть,
Що дідам розкаже,
Занедбають по-тверезу,
Що по-п'яну снилось,
Ніби воля з панським правом
На Вкраїні билась
Ні! *З порядком господарським*[40]
Бились гайдамаки,
Через лінощі — нетяги,
Через хміль — бурлаки.
Не герої правди й волі
В комиші ховались
Та *з татарами братались*
З турками єднались.

---

[38] Куліш П. «Перший період козацтва аж до ворогування з ляхами». Правда, 1868, стор. 15.

[39] Кулиш П. «История воссоединения Руси», II, стор. 55.

[40] Курсив мій. М.Г.

Утікали в нетрі слуги,
Що в панів прокрались
І, влизнувши з рук у ката,
Гетьманами звались.
Павлюківці й Хмельничани,
Хижаки-п'яниці,
Дерли шкуру з України,
Як жиди з телиці.
А зідравши шкуру, м'ясом
З турчином ділились
Поки всі поля кістками
Білими покрились...

Водночас він написав відомий памфлет «Козаки по отношению к государству и обществу», в якому назагал подавав козацтво як суцільно руїнницький елемент, покидьками шляхетської Речі Посполитої, «нігілістами і комуністами XVII віку» і за їх ідеалізацію автор кличе на свій суд «сучасне віршування козацьке», тобто нову українську літературу, включаючи Шевченка.

І тут знову-таки не можна не бачити спадкоємства ідеології «Самовидця» (зокрема в тих рядках вірша, що я підкреслив), з тою лише ріжницею, що в запалі свого родратування Куліш цим разом стриже під одну макітру вже всю соціяльну строкатість козацтва, не роблячи ріжниці між «значними» і «сторожовими» елементами та «гультяйством», проти якого гострив своє перо «Самовидець». Виразно відчувається також відгомін польсько-королівського монархізму «Самовидця» і апології монархізму, пересадженого Кулішем на російський ґрунт і приписаного в примітках до «Истории воссоединения» «українському простолюдинові», як його «ідеал правди на землі». Не ясно, чи переніс він свої монархічні погляди з польського короля на московського самодержця «Самовидця». У зв'язку з вищесказаним, я вважаю це дуже сумнівним і гадаю навіть правдоподібним, що Ракушці московське самодержавство видавалось мало бажаною заміною Речі Посполитої. Але Куліш цілком уклінно подякував російській державі за врятування України від соціяльного безладдя, від ненависного йому, як і «Самовидцеві» «дейнецтва» і «гультяйства», вогнищем якого була Запорізька Січ. Картина суспільних і політичних відносин в Україні в XVII ст., що він її намалював у романі «Чорна рада» під впливом оповідання «Самовидця» про події 1663 р.,[41] давала цілком виразний висновок, який підказав той же «Самовидець», що українське козацтво,

[41] Перші розділи «Чорної ради» з'явились у «Современнику» за 1845 р., а весь роман надруковано в «Русской беседе» у 1857 р. (Свій роман Куліш писав у двох варіянтах — українською і російською мовами і видрукував окремі розділи також і в «Москвитянине». Перші вістки про нього зустрічаються в листуванні на початку 1843 р. — Я.Д.).

скинувши з себе разом з пануванням шляхти і владу короля, не зуміє збудувати власну державу, не будучи в силі справитися з анархією «черні» і Запоріжжя. Політичні висновки з цих положень залишились у цьому романі не сформульованими; лише в пізніших своїх творах Куліш повною мірою висловив свої погляди щодо історичних заслуг російських самодержавців, гостро засудивши «п'яну музу» Шевченка за неприхильні відгуки про Петра I і Катерину II, душителів української волі. Серед його поетичних панегіриків останніх років маємо справжні пеани на їх честь і серед їхніх історичних заслуг головне місце займає ліквідація запорізької вольниці.

Так цілком ясно протягуються різноманітні ідеологічні нитки від записок відставного підскарбія XVII ст. до епігона значного козацтва, що їх «відкрив», хоч віддаль між ними — два сторіччя. Глибокі зміни в соціяльних і культурних відносинах, що сталися за ці сторіччя, звичайно, повинні були позначитися на тій меті, яку ставили перед собою представники цього стану в другій половині XVII ст. і в середині XIX ст. та на методах їх здійснення. Але позаяк не повністю були викорінені основи старого кріпосницького господарства, залишились і різні можливості відродження пережитків, вражень та досвідів старої руїни XVII сторіччя.

Зрозуміло, що однією творчістю Куліша ці пережитки консерватизму, аристократизму і монархізму XVII сторіччя, які відображені в оповіданнях «Самовидця», аж ніяк не могли обмежитись. У творах багатьох українських письменників XIX ст. і початку XX ст. можна помітити характерні відгалуження цих течій. Але їх вивчення вивело б нас далеко за межі даної статті. Я тільки вказав на ті впливи, які «Літопис Самовидця» безпосередньо справив на Панька Куліша, котрий його відкрив, не намагаючись вичерпати всієї багатогранності цих відсвітів; наприклад, за свідченням самого Куліша, його розчарування українськими літописами взагалі викликане об'єктивним словом «Самовидця», що й спричинилося до бажання вислухати й польську сторону, і це дало йому підстави для дещо нової оцінки ролі польської шляхти та її культури в Україні — заслуговувало б спеціяльного аналізу. Побіжно я торкнувся і того нового насвітлення, яке під впливом «Самовидця» Панько Куліш почав давати українсько-польській боротьбі XVII сторіччя в своїх бесідах з членами гуртків, а також аналізуючи вірші Тараса Шевченка. Тим часом на цьому закінчу.

Михайло Грушевський
Київ

ПРО УКРАЇНСЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ XVIII СТОЛІТТЯ. КІЛЬКА РОЗДУМІВ

Останніми роками мені доводилось багато часу присвятити вивченню пам'яток української історіографії XVII-XVIII століть в аспекті історичному та історико-літературному і, не відкладаючи до слушного часу, щоб викласти повністю наслідки своєї праці, я хочу поділитися покищо деякими загальними міркуваннями і побажаннями в цій царині.

Був час, коли пам'ятки української історіографії XVIII ст., так звані «козацькі літописи» високо цінували як важливий і достовірний матеріял для дослідження історичних подій, що мали місце на Україні в XVII ст., надто її революції. Серед її джерел історики України на перше місце ставили літописи, спираючись на них, коли з'ясовували і висвітлювали події. Але настав час їхньої критики. Першою була розвінчана «Історія русів», а відтак прийшла черга до літописів Самійла Величка і Григорія Граб'янки. Останнім часом багато втратив із свого колишнього престижу і найнадійніший «Літопис Самовидця». Надто багато де в чому «козацькі літописи» в змалюванні подій XVII століття виявились несамостійними: вони ґрунтуються на польських літературних джерелах, а в частинах самостійніших — неточні, суб'єктивні, навіть інколи фантастичні. В міру того, як вчені все це виявляли, зменшується зацікавлення цими пам'ятками. В зв'язку з нагромадженням документального матеріялу і мемуарної літератури вони, як історичні джерела для вивчення історичних подій XVII століття, були зараховані до другорядних. Тепер серед історичних документів для дослідження доби, яку вони описують, «козацькі літописи» фіґурують скоріше «за старою звичкою», ніж за сучасною їх оцінкою. З огляду на це вчені щодалі менше досліджують літописи: старі, незадовільні видання майже не замінені новими, стараннішими; рукописні перекази не привертають уваги; навіть суто дослідницькі зацікавлення лише час від часу були звернені в цей бік. А тимчасом, втрачаючи значення історичних джерел, що відображають події XVII століття, ці твори з точки зору історико-літературної нічого не програвали як пам'ятки сво-

го часу. Навпаки, в міру того, як поглиблювалось дослідження динаміки літературної творчости і ширше — культурного і соціяльного процесу в Україні в XVIII столітті, питома вага історичних творів згаданої доби ввесь час збільшувалась і зазначена вище зневага до них вела до того, що у вивченні загального культурного процесу в Україні у XVIII столітті почали відчуватись помітні прогалини.

В історико-літературному аспекті пам'ятки української історіографії, звичайно, розглядають серед творів київської школи початку або половини XVIII століття. Їх зараховують до загальної суми творів київської схоластичної літератури, як її різновид. Та це не зовсім правильно, і створює про них у кожному разі, безперечно, неповне, однобоке уявлення. Перед нами не просто підгрупа цієї академічної літератури, а певна літературна течія, яка приходить на зміну творчости академічного духівництва, що відживає і втрачає свою провідну роль — перед нами новий суспільний прошарок, що утворився на іншій соціяльно-економічній основі. Його творить козацька інтеліґенція, славнозвісний «стан військових канцеляристів», що його виховала Київська академія, і які приходять на зміну духовним представникам київської схоластики першої половини XVIII століття і загальноросійським відхиленням її епігонів другої половини: вона готує національне українське відродження XIX століття.

В представників київської вчености попередньої доби, XVI-XVIII століть, у їхньому ставленні до козацтва і його верхів можна помітити незаперечні вагання. Київська ієрархія Теофанового поставлення, а з нею і київська школа часів Йова Борецького і Мелетія Смотрицького своє існування завдячують «Війську Запорізькому»; це змушувало їх не тільки в церковній політиці, але й у літературній творчості якнайповніше рахуватись з його побажаннями і запитами. Ми, справді, й маємо з цього часу кілька характерних і цінних творів київської школи, які написані в дусі ідей козацтва, як, скажімо, «Протестація» 1621 року з її яскравою апологією «Запорізького лицарства», «Вірші» на смерть гетьмана Петра Сагайдачного 1622 року. Навпаки, ставленники польського короля Владислава IV — Петро Могила з товаришами, підкреслюючи свою льояльність стосовно Речі Посполитої, вважали своїм обов'язком якнайвиразніше відмежуватися від козацьких стремлінь. Вони досить яскраво виявили це під час найближчих сутичок козацького війська з урядом Речі Посполитої і навіть під час повстання Богдана Хмельницького залишились на позиції її вірнопідданих, що не мають нічого спільного з бунтівниками-козаками. Після того, як козацтво стало найпершим станом краю, київська ієрархія вимушена була з цим рахуватися. Але вона продовжує залишатись сама собою; у неї політика своя — часом вона збігається з політикою Війська Запорізького, іноді виразно ріжниться. Тільки після того, як новий соціяльний лад помітно зміцнів Київська академія хоче бути під протекторатом нової соціяльно-політичної верхівки; вперше, здається, під кінець гетьману-

вання Івана Самойловича, не передбачивши його близького падіння, академічне товариство заявляє про своє бажання мати своїм патроном гетьмана Війська Запорізького і служити йому своїми музами.[1] Доба гетьмана Івана Мазепи є кульмінаційним пунктом цього гетьманського меценатства, але тісного, щиросердечного союзу і воно не витворило. А та надзвичайна легкість, з якою представники київської ієрархії і школи за першим помахом згори відреклися від свого покровителя і почали міняти свої панегірики і принизливі компліменти на всяку хулу і прокляття, не могли справити приємного враження на козацьку інтеліґенцію.

Академічні кола взагалі не виявляли достатньої чуйности до її настроїв, і не вміли чи не хотіли обслуговувати її потреб, між іншим, і в тому, щоб історично обґрунтувати її соціяльні і політичні аспірації. Славнозвісний «Синопсис» залишився на всі часи красномовним свідком цілковитої байдужости київських академічних кіл до історичних дезидератів козацької старшини: він, як відомо, в усіх своїх виданнях (перше побачило світ у Києві 1674 року — Я.Д.) цілком іґнорував козацтво як явище місцевого історичного життя, як соціяльну і політичну формацію і повним мовчанням обійшов його героїчну боротьбу за визволення, сповнену невимовною гордістю її учасників. Але й академічні літератори доби Івана Мазепи не заповнили цієї прогалини. Пильне око Теофана Прокоповича помітило цей неприпустимий недогляд delictum omissionis київської школи. В своїй «Риториці» (кн. VI, гл. 3) він наполягає на потребі присвячувати більше уваги «вітчизняній історії», зокрема її останньому періодові з огляду на тенденційне спотворення її подій польськими письменниками. Але його застереження прозвучали без помітних наслідків серед академічної корпорації. Саме тоді, немов би втративши всяку надію на академічних богословів, беруться за історіографію вихованці Київської академії з-поміж українського noblesse de la robe — цього знаменитого «стану військових канцеляристів», що залишилися об'єктом гордощів для пізніших поколінь українських патріотів.

Це писав про них ще за свіжими спогадами Василь Ломиковський, що народився в 1770-х роках: «в Малоросії був перший ступінь служби для кращого і знатнішого козацтва, визначали сіє звання candidatus omnium dignitatum (кандидат, гідний всіх чинів)». Потрапляли до цього середовища тільки ті, що мали «достатні докази чесної поведінки і доброї моралі і про здобуту науку в Київській академії; достатнє знання граматики, синтаксису, риторики і хоча б першої основи знань філософії, особливо логіки»; в канцелярській же службі «вправлялись дос-

[1] *Панегирик 1686 р.:* Trybut i. w. m. panowi Ianowi Samuylowiczowi... panu protectorowi, patronowi і т.д.

конало в юриспруденції, камерних науках і воєнній теорії»; «з їхнього стану виходили всі відомі, великі люди».[2]

Цей славнозвісний «стан» і береться після падіння Мазепи за занедбану київськими богословами історичну працю, зосереджуючи всю свою увагу не на добі княжої Руси, якою захоплювались останні, а на подіях XVII століття — боротьби козацтва з Польщею. Один із його представників лубенський писар Стефан Савицький, в передмові до своєї «Повісти о козацькій війні с поляками» 1718 року,[3] досить виразно виклав мотиви, що спонукали його до цієї праці. До його рук потрапила відома поема Самійла Твардовського «Wojna domowa» і в ній він уперше знайшов до певної міри зв'язаний і повний виклад польсько-українських війн середини XVII століття. Досі йому траплялось чувати тільки усні перекази про те, як Богдан Хмельницький визволив Україну: вони мало його задовольняли, позаяк виходили від людей не дуже поінформованих, а «досконало обізнаних мужів» уже не було серед живих. Познайомившись з подіями за поемою Твардовського, Савицький був здивований, а водночас і засмучений, що ніхто із його співвітчизників, «особливо з духовних чинів», яких не бракувало після визволення з-під Польщі, як і взагалі здібних до цієї справи людей та друкарень, не захотів описати і познайомити своїх земляків за допомогою друкованого слова з історією перемог Богдана Хмельницького «со інним храбрим малоросійським воїнством». Не маючи чогось ліпшого під руками, він вирішив вибрати з поеми Твардовського все конкретне, наявні факти, зміст, відкинувши поетичні прикраси і тенденційні витівки проти повстанців.

Коли в нього визрів цей задум, він не повідомляє; можливо, це був приблизно той самий рік, що його поставив на своїх «Дійствіях презільной брани» Граб'янка — 1710 (всі зазначені дати цих творів досить умовні — не відомо, чи це рік початку праці, остаточного завершення, чи тільки вступної частини). Правдоподібно, бачимо цей же хронологічний момент і на титульній сторінці літопису Величка. Нещастя, яке спіткало дім Василя Кочубея, і його реабілітація після переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведів, спонукали здійснити або прискорити третю аналогічну працю «Сказанія» відставного канцеляриста Самійла Величка. Катастрофа, яка спіткала Мазепу і його прихильників, а за ними й величезну кількість старшини, війська, геть усю поголовну Запорізьку Січ тощо, справді, не могла не спричинитися до могутніх поштовхів для історичної праці козацької інтеліґенції. Треба було підняти дух, ослабити занепадницькі настрої, що вже, як свідчать зна-

---

[2] *Словарь малорусской старини* 1808 р. — Киевская старина 1895, в додатках під словом «канцелярия».

[3] Видана була, на жаль, досить недбало в додатках до *Літопису Величка* т. IV, 1864.

мениті записки «Самовидця»,[4] раніше проявлялися в ній. Слід було нагадати колишню славу, героїчні подвиги, неоціненні послуги, які надало козацтво Росії в боротьбі з її історичним ворогом, позаяк в московських колах старались звинувачувати разом із гетьманом Мазепою і мазепинцями всю Україну в постійних хитаннях і зраді, також вважати скасованими всі угоди з нею, всі обіцянки і зобов'язання. Водночас, позаяк козацькі верхи вже значно зміцніли і перетворились у спадковий, привілейований, землевласницький стан, в їхньому середовищі відчувалась пекуча потреба підвести під свої соціяльні і політичні претенсії історичні підстави і обґрунтування. Нагадати, що «замислом і мужеством» саме цієї старшинської верхівки, цих «значних» родів здійснилось визволення краю від національних і релігійних утисків, соціяльного поневолення, економічного визиску з боку польської шляхти, і вони справедливо претендують на керівну роль, на економічні і соціяльні переваги, як спадкоємні провідники «малоросійського воїнства».

Як юридичне оформлення цих переваг висувалась теорія спадкоємства привілеїв землевласницької кляси, що їх узаконив старий шляхетський кодекс цих провінцій Речі Посполитої — «Литовський Статут».[5] Окремі старшинські роди підшукували собі шляхетських предків, привласнювали шляхетські герби; загалом старшинський стан подає себе юридичним спадкоємцем шляхти цих провінцій, права і привілеї якого відображені в Литовському Статуті XVI століття і пізніших сеймових конституціях. Утворюється леґенда, нібито причиною козацьких повстань було порушення прав місцевих православних родів: вони, мовляв, були визнані рівноправними з польськими шляхетськими родами королівськими грамотами, але потім їх позбавила цих прав свавільна польська шляхта. Повстання Хмельницького було протестом проти цих правопорушень, але руїна, яка наступила, не дала змоги українській шляхті-старшині організуватись як станові на основі старих прав і привілеїв. За це взялися пізніше на дозвіллі її нащадки середини XVIII століття, але цю тезу цілком виразно підкреслювали в історичних працях ще на початку століття.

З того, що збереглось з цієї літератури з початку XVIII століття (безперечно, в порівнанні з тим, що від неї дійшло до нас, в дійсності, вона була значно багатшою), ці погляди найяскравіше і найвиразніше обґрунтовані і показані в «Дійствіях презільной і от начала поляків

---

[4] Я зазначив недавно цей занепадницький характер «Самовидця» у статті, яку надруковано в т. I *Трудов Института славяноведения* — «Самовидец Руины».

[5] На Правобережжі після 1648 року діяли II Литовський Статут 1566 року, а на Лівобережжі — III Литовський Статут 1588 року, водночас і маґдебурське право, а також головним чином норми українського звичаєвого права.

крававшой небивалой брани» гадяцького судді, пізніше полковника Григорія Граб'янки.

Очевидно, що цим, між іншим, слід пояснити широку і тривалу популярність його праці: вона панувала в історичній літературі про Україну протягом цілого XVIII століття, аж до появи в світ «Історії русів». Мабуть, з-поміж не тільки тієї історико-політичної літератури, що дійшла до нас, а й всієї взагалі, що поширювалась у цій добі, цей літопис найбільше відповідав потребам старшинського стану. Тому його переробляли, доповнювали, він слугував основою для інших популярних компіляцій і витягів на взірець так званого «Короткого опису Малоросії», що його в російській переробці надрукував Василь Рубан, а в французькій Жан Бенуа Шерер, і, насамкінець, видав його в «Российском магазине» 1793 року Федір Туманський. Не витримав з ним конкуренції «Самовидець» — чіткий у викладі і багатий фактичним матеріялом, але пройнятий критичним, песимістичним ставленням до «презільної брані» XVII століття та її наслідків. Незрівнянно більш художня повість Самійла Величка також, очевидно, не могла в достатній мірі задовольнити читача із старшинського кола і не поширювалась протягом цілого XVIII століття — чи не тому, що автор поставив перед собою мету звеличати на шкоду городовому козацтву Запорізьку Січ, як охоронця справжніх козацьких переказів, а, може, й інших обставин, приміром, великої громіздкости твору, можливо, його пошкоджености (втрачено велику частину історії війн Хмельницького, що трапилась, мабуть, дуже скоро, значно зменшила цінність і зацікавлення першою частиною «Сказання о войні козацькій з поляками»). З погляду літературної естетики друга частина цієї праці «Повіствованія літописная», яка збереглася повністю, заслуговує особливої уваги історика літератури; але Граб'янчине «Дійствія» має право на неменшу увагу, бо тут найяскравіше і найповніше відображено погляди і сподівання своєї кляси і якнайвпливовіший, фундаментальний твір цієї літературної течії, яку можна назвати «літературою канцеляристів», зважаючи на те, що ця корпорація задавала тон цій творчости і брала в ній якнайжвавішу участь.

Пульс її особливо чітко починає битися від 1760-х років — в добу Глухівських нарад 1763 року, знаменитої петиції гетьмана і старшини 1764 року, що стала приводом до ліквідації гетьманського правління, наказів депутатам в комісію уложення 1767 року, «Розговора Малоросії з Великоросією», «Короткого описанія козацького українського народу» Петра Симоновського (бл. 1717-1808 рр.), трактатів Григорія Полетики тощо. В історико-політичній і краєзнавчій літературі другої половини XVIII століття, в царині соціяльної і побутової сатири вона є панівною течією і готує українське національне відродження XIX століття. Ця її роля мало привертала до себе увагу дослідників і не висвітлена тою мірою, на яку заслуговує; між іншим, й історико-політична література першої половини XVIII століття, що підготовила цю

бурхливу добу 1760-х років не досліджувалась у цьому зв'язку і це дає себе знати.

Візьмемо знову ж таки Граб'янчині «Дійствія», як вихідний твір цієї літератури з-поміж матеріалу, що зберігся, водночас найпопулярніший і найвпливовіший. З огляду на це літопис вимагає найретельнішого дослідження, проте вивчений він дуже слабо, а останнім часом його майже ніхто не досліджував. Причиною була вищезазначена обставина — наприкінці минулого сторіччя його було забраковано як історичне джерело «презільной брани», якій він присвячений. Справді, його автор мало значення надавав історичній точності і повноті фактів. Його настанова суто літературна: він пише за правилами схоластичної риторики, залучаючи історичні факти і поетичні образи як рівноправні мистецькі засоби і надто вільно обходиться із своїм матеріялом. Без докору сумління він складає не тільки промови і діялоги за прикладом своїх клясичних взірців, але й вигадує факти, якщо вони йому потрібні, щоб рельєфніше і яскравіше висловити ідеї, що його захоплюють, хоча у передмові і запевняє читача, що він «ничого не приложив от свого умствованія», а зібрав виключно «от достовірних істориків написанная і от очевистих свідетелей сказуємая». Просторий диспут Хмельницького з ханом під час його останнього походу в Галичину, створений як наслідування клясичних взірців або модних у тодішній Німеччині і Польщі діялогів різних сучасних йому діячів. Малюнок «ради», що зібралась у Чигирині і всіляких прийнятих на ній дивних ухвал, між іншим, встановлення кордонів України з виходом на Чорне море. Великодушна політика Хмельницького щодо Москви і Польщі, жертвою якої він, зрештою, впав. Промови на раді про наступництво. Повість про отруєння Хмельницького нареченим гетьманової дочки, що його підіслали поляки. Всі ці сюжети, якщо не вигадки від початку до кінця самого Граб'янки, що в усякому разі яскраво засвідчені його літературною фантазією. Мета його не стільки інформаційна, скільки емоційна. Він хоче вразити уяву читача найяскравішими матеріялами козацької слави і величним образом безсмертного вождя — втілення цієї слави.

Зри убо, коль єсть храбра і непобіжденна
Козацька в війні сила — тверда, мужественна!..
Помнож, Боже, на віки козацькую славу
І покори під нозі врагів наших главу!
Да будет всегда плідна Козацькая мати,
І діти єї в силі всегда процвітати —,

як читаємо в одній із вірш, включених до тексту «Дійствій». Внаслідок того, що літописні редакції майже цілком не вивчені, невідомо, які з цих вірш належить первісному тексту, а які треба вважати вставками, занесеними читачами і переробляючими.

Читачі, вочевидь, повною мірою відчували поетичний нерв цього твору, його нахил до героїчної поеми про Хмельниччину. Відомо, що героїчний епос, як літературний жанр, не склався в українській шкільній практиці, його розміняли на оди, рації та найрізноманітніші вірші, присвячені гербовим клейнодам тощо. «Дійствія» Граб'янки є сурогатом епічного, героїчного твору, якого марно сподівалися старшинські кола від духовної вченості. Його художні образи і сам слов'яно-український стиль — високий і поважний, безперечно, дуже довгий час справляв сильне враження на читача. Вийшовши після появи «Історії русів» із широкого читацького обігу, Граб'янчину концепцію підтримав Микола Костомаров, надавши їй нове, набіть впливовіше життя. Його «Богдан Хмельницький», задуманий і виконаний спочатку більше як твір художній, ніж суворо науковий, залишився в перших виданнях під надто сильним впливом «Дійствій», як піднесене віддзеркалення, збагачене незрівняно щедрішим історико-літературним матеріялом, оздоблене науковими прийомами нової історіографії, але в основних рисах зберігши старі контури, стару героїчну концепцію. Враховуючи критичні зауваження, Костомаров згодом надав своїй славнозвісній праці більш науковий характер, проте сильний вплив «Дійствій» залишився і на останній редакції, яка нині є найпопулярнішим відображенням цієї доби. Ця сила над уявою такого чутливого історика-художника як Костомаров, вказує на міру враження, яке справляли «Дійствія», силу їхнього впливу і міру потреби їхнього ретельного вивчення.

Біля джерел вказаної вище течії, яка прийшла на зміну церковно-схолястичній літературі і потім переросла в національне-літературне відродження XIX століття, «Дійствія» є, безперечно, найвпливовішим твором. Якщо повість Самійла Величка про запустіння Правобережної України («Повіствованія літописная») слід оцінювати як найзначніше художнє досягнення цієї течії в її висхідну добу, то менш яскраві «Дійствія» з огляду на їхній вплив, заслуговують поруч з нею найстараннішого історико-літературного дослідження. Доконечною передумовою є вивчення рукописної традиції — численних списків і варіянтів і редакцій цього твору, що досі зовсім не вивчені, і нове видання літописів, значно задовільніше в порівнанні з тим, які ми сьогодні маємо.

Та «Дійствія» Граб'янки — тільки найяскравіший приклад. Так само треба поступити взагалі із усіма пам'ятками цієї течії, що збереглися, — опублікованими і неопублікованими, не завжди й відомими. Щоправда, вони часто самі по собі тьм'яні і бідні, але в загальній картині стають цікавими і значущими.

Неувага до цієї літератури — причина багатьох неясностей і прогалин в наших уявленнях про ті шляхи, якими прийшло українське відродження XIX століття. Історичні перекази, ідеалізація національної боротьби за визволення, козацька романтика, старшинський автономізм, краєзнавчі зацікавлення відіграли в ньому величезну роль, це

річ загальновизнана. Але як підготовила все це «література канцеляристів» XVIII століття, в яких формах, якими шляхами воно влилось в нього, яким чином вона сама витворилась і виробила ці аспекти, в цьому ще багато неясного, що вимагає вивчення з самих основ, з рукописного матеріялу, і я хотів про це нагадати.[6]

[6] Переклав з російської мови Ярослав Дзира. Ця стаття М. Грушевського вперше друкувалася в *Известия Академии Наук СССР.* Отделение общественних наук, ч. 3, 1934.

Михайло Грушевський

З ІСТОРИЧНОЇ ФАБУЛІСТИКИ КІНЦЯ XVIII В.

Історична фікція: історії видумані умисно, з певною тенденцією — фамілійною, клясовою або схоплені з усного обороту, або скомпоновані через непорозуміння, чи з метою пояснити неясне, або хибно сприйняте, нарешті, чиста фантастика, з емоціональною настановою і без неї: фантазія для фантазії, гра уяви.

Така історична фабулістика всіх цих категорій в великій масі, хоч і не рівною течією, влилася до тої історично-краєзнавчої літератури XVIII в., що вийшла на місце київської церковної схоластики і приготовила ґрунт для української літератури першої половини XIX в.

Я назвав її в одному з попередніх своїх звідомлень «літературою канцеляристів». Рясна історична фабулістика — одна з характерних прикмет цієї літератури.

Українська історіографія, перебувши стадію великої залежности від цієї фабулістики в середніх десятиліттях XIX в., зневажливо відмежувалась від неї при кінці століття, але принесена нею, тільки потроху виключається з наукового обороту і з ролі фактичного історичного матеріялу стає предметом літературної історії.

Тут, у сфері літературної історії, значіння історичної фабулістики величезне. Вона поруч фолкльору була підоймою літературної тематики перших десятиліть XIX в.

Подібно як підробки під народню поезію значно ефективніше стимулювали літературну творчість, ніж це робили автентичні твори масового репертуару[1] — так і продукти історичної фабулістики показували себе активнішими з свого погляду, ніж автентична історична традиція або матеріял документальний.

І це річ цілком натуральна і легко зрозуміла. Як у підробках під фолкльор, так і в цих історичних фікціях, матеріял подавався вже приготований: постилізований в аспектах свого часу, відповідно до певних

---

[1] Це показали студії Катерини Грушевської над текстами дум та історичних пісень «Українські народні думи», т. I, 1928; т. II, 1930; студії над історичною пісенністю ще не опубліковані, відомі мені з рукопису.

соціяльних чи патріотичних вимог, і до літературного смаку; тому він більше був суголосний своїй літературній верстві, ніж матеріял автентичний, легше нею сприймався і ефективніше стимулював і своїм ілюзорним авторитетом. Тим пояснюється що, скажімо, «Історія русів» або «Запорожская старина» далеко сильніше вплинули на літературну творчість 1830-1840-х років, ніж автентичні хроніки та непідроблені думи або пісні.

З огляду на це великого інтересу набув сам механізм творення цієї фікції, як певний підготовчий процес літературного відтворення, репродукції. На жаль, дослідів у цьому напрямі досі велось мало, маємо тільки випадкові екскурси в цю сферу і не завсіди щасливі.

Давніші дослідники в такій фабулістиці дозирали більше слідів реальної традиції, мовляв, не зафіксованої тільки в раніших писаннях. Потім стали більше наполягати на тенденційність творчости. Одно і друге безсумнівне, але поруч того треба більше звернути уваги на взаємини і впливи сучасної літератури — друкованої і писаної, місцевої і закордонної, на процес наверстовання в ній пояснень, поправок і толкувань до коротких хронікарських звісток старших джерел і наростання в цім процесі тематики — фікції, часом навіть несвідоме, спонтанне.

Так, студіюючи найбагатшу скарбницю української історичної фабулістики «Історію русів», я помітив, наприклад, що в ній поважне місце займають ампліфікації мотивів і гадок, підданих французькими публікаціями 1780-х років: П'єр Шарль Лєвек (1736-1812), Ніколя Ґабрієль Лєклєрк (1726-1798), Жан-Бенуа Шерер (1741-1824).

Всі ці автори, живши в Росії в 1760-1780-х роках, були свідками ліквідації старого українського життя, політичної автономії, соціяльних і побутових форм, потім планів відновлення гетьманства, козацького війська, Січи і под; чули, що говорилось на сі теми, що набрали певної актуальности і в західноевропейських літературних кругах, особливо завдяки Вольтеровій «Історії Карла XII», вважали потрібним освітити їх з свого боку. Лєклєрк при тім підчеркував свою інтимну освідомленість в українських справах, близькість до останнього гетьмана і до Запорізького Війська (за його заслуги, мовляв, вписано його ім'я до реєстру козацького!).

Шерер відкликувався до таємничих київських рукописів і славив київські книгосховища, де містились, на його думку, розгадки не знати яких історичних секретів, з другої сторони — посилався на усні інформації, зібрані в високих російських кругах. Екскурси цих письменників у сферу російської політики щодо України і самих українських подій сильно стимулювали історично-політичну гадку українських авторів, настроювали їх на свобідніше трактування історичних тем, осмілювали не держатися викладу старших джерел, а шукати нових підходів до подій і нових розв'язок історичних загадок. Шерер у цім напрямі дав особливо багато. Про нього в українській історіографії прийнялась гадка, що він, мовляв, просто списав «Короткий опис Мало-

росії» в II томі своїх «Annales de la Petite Russie»; тимчасом він додав до них дуже багато від себе і тут, а ще більше в I томі своєї праці — дарма що закрився посилкою на «Київські рукописи».

Ці його посилки на київські джерела зробили своє діло, а його «анекдоти» з російського двірського і політичного життя, що здобули сенсаційний успіх в 1790-х роках — друкувались і передруковувались без кінця в 1790-х роках, придбали йому репутацію людини глибоко втаємниченої в секрети російської політики, тому його вказівки і натяки на ріжні обставини і події української історії сприймалися з особливою увагою і часом розгортувалися в цілі перспективні малюнки, дуже ефективні і важні в наслідках. Відкладаючи докладніше обговорення цих впливів до спеціяльного обслідування «Історії русів», що збираюсь подати до друку, я поки що вкажу кілька прикладів безсумнівної залежности і фабулістики від екстраваганцій «Аналів» Шерера, як ілюстрацію літературного походження деяких фантастичних історій, що заполонили уяву українських письменників першої половини XIX в.

Візьмім, наприклад, славну «реформу козацького війська», переведену, мовляв, в I-ій половині XVI в. Остафієм Ружинським. Ця історія так ефектно розповіджена в «Історії русів» і відти сприйнята не тільки Миколою Маркевичем, але й Миколою Костомаровим і Володимиром Антоновичем, — має своїм джерелом додатки Шерера. В «Короткому описі» перефразованім в «Аналах», була тільки гола згадка про «гетьманів» Дмитра Вишневецького і Остафія Ружинського: «Послі того билгетьман запорозький Димитрій князь Вишневецький. Послі того бил же гетьман запорозький Евстафій Ружинський» і далі «По довольном же времені ляхи усовітовали в роботі і подданстві людей малоросійських українських держать; но которие не привикли невольничей служби держать, обрали себі місто пустоє около Дніпра, низше порогів Дніпрових на житло». Шерерові сподобалося зв'язати тісніше це оповідання з «гетьманством» Ружинського, і він докинув при тім кілька слів про його діяльність у війську: він зробив всі зусилля, щоб загартувати козаків, зробити їх витривалими на втому і всяку нужду і призвичаїти до війни (endurcir les Cosaques les accoutumer à la fatigue et à la peine et les aguerrir).

Ті, що не хотіли піддатись цій дисципліні, подалися за пороги, в пустині, що вони собі розробили (défricherent) і т.д. Ця коротка примітка Шерера, докинена ним, очевидно, з власної інвенції, в «Історії русів» була розгорнена в яскравий, деталізований образ реорганізації козацького війська, що зісталась підставою його устрою, на гадку авторів «Історії русів» на всі пізніші часи: «Первим єго старанієм било произвести в Малоросії реформу войскам і устроєнію їх другим от прежняго образом», він, Ружинський, «пересікая своєвольства і построєнія, учредил в Малоросії 20 непремінних козацьких полков, в дві тисячи каждий, назвав їх по знатнішим городам» і т.д.

Фантастична біографія Богдана Хмельницького в «Історії русів», що надихнула була Миколу Гоголя темою для історичної драми («Вибритий ус»), продуманої ним «до останньої нитки в одежі», але не положеної на папір, — як виявляє порівнання, теж походить від Шерера. Він оповідає, що коли Хмельницький попав в турецьку неволю «deux ans après un tartar nommé Jaris, l'acheta et le mena en Tartarie; il dut sa liberté au roi de Pologne qui le fit officier de sa garde» (II с ор. 15, 17).

В основі лежить текст «Короткого опису Малоросії» Хмельницького «Зіновія в полон взято, откуда по двох годах викуплен ясиром татарським». Цей «ясир татарський» у Шерера перемінився в un tartare nommé Jaris; Шерер від себе додав, що від татар Хмельницького викупив король (в I т. його Annales, стор. 147, Хмельницького викупає з неволі його мати) і взяв його до своєї гвардії. В «Історії русів» Хмельницький «полонен турками і їми продан із Царграда в Крим тамошнему мурзі именем Ярису»; король, знавши його персонально за незвичайні успіхи в науках, «викупив єго із Криму своєю сумою, оставив у діл при своєм кабінеті і в чинах своєй гвардії». Тому, коли Данило Чаплинський арештував Хмельницького за щирий відзив про Кодацьку фортецю, «Чаплинському в наказаніє за своєвольний і оскорбительний поступок єго над гвардейським офіцером обрізан бил чрез стражника Скобичевського один ус» — що й піддав Гоголеві мотив для драми, і замало що не ввійшов у велику літературу.

Ще один приклад, фантастичний кінець гетьманства Демка Многогрішного, що замість арешту і заслання в «Історії русів» помирає від ран в Батурині і хорониться з великою честю. Олександер Лазаревський, виступаючи зі здогадом, що автором «Історії русів» був Григорій Полетика, вказував на цю вигадку, як на доказ його авторства: мовляв, Полетика, вважаючи себе родичем Многогрішного з фамілійних мотивів захотів звеличати його таким славним кінцем.

Але Полетика в тім не винен: так перемінив оповідання «Короткого опису Малоросії» Шерер:

«*Історія русів*»: В 1672 г., февраля 7 дня, Многогрішний от ран своїх умер і с великими почестьми, воєнними і церковними в Батурині погребен. Всі чини і народ с чистосердечним сокрушеніем оплакивали сего достойного їх начальника. Он при всей своєй нарочитой кротости бил хороший вождь в войскі, отличний политик і справедливий судія в правленії. Послі Зиновія Хмельницкого одному єму приписать можно превосходниє качества. Для донесенія царю о смерти гетьманськой отправился в Москву писар генеральний Карп Мокрієвич с другими старшинами. Цар принял їх очень милостиво, сожаліл много о умершем гетьмані, столь достойном єго уважения і довіренности, і, наконец, совітовал чиновникам оним вибрать себі такого гетьмана, который би подобился характеру Многогрішного, а он обіщает і словом царським увіряет содержать їх і народ малоросійський на точном основанії первоначальних статей Зиновія Хмельницького (стор. 171).

Шерер II: Pendent la carème... les plus anciens généraux ayant avec eux le Secrétaire Carp Mokrievitsch, se rendirent de Baturin à Moskow, pour annoncerau czarla mort de leur hettman D. Mnogogreschnoi (c'est ce hettman qui avoit soumis la plus grand partie de la Petite-Russie sous l'obeissance deczar). Ce prince le reçut favorablement, confirma de nouveau leurs privilèges et s'engagea à observer exactement la capitulation faite avec Chmelnizki et dene jamais envoyer dans la suiteses voievodes dans l'Ukraine (стор. 135).

«*Короткий опис Малоросії*»: О средопості старшина генеральная, с писарем Карпом Мокрієвичем согласясь, Дам'яна Многогрішного гетьмана в замку Батуринськом ночю на постелі взяли і на воз заложивши, под шкурою, повезли чилі послали на Москву; Свойственниє же єго полковники наутріє розбігись, а іних в Москву з братами і женою єго Многогрішного на вічноє житіє побрано. Сей гетьман Україну Малоросійскую всю смирил под руку єго царского величества і за преступленія Бруховецького і прежних гетьманов прощеніє і амністію іспросил, також статєм старого Хмельницького подтвержденіє і нових даби не бить воєводам постановленіє учинил (стор. 273).

Як бачимо, «Історія русів» тільки деякими рисочками прикрасила оповідання Шерера, а в головнім іде за ним.

Шерер перефразовує «Короткий опис Малоросії», але не знати звідки так різко міняє арешт Многогрішного на смерть. Найпростіше пояснення, здається мені, що в копії «Короткого опису» ним використовуваній, текст у цім місці був зіпсований, було щось упущене, і Шерер, силкуючись відгадати зміст, скомпонував таку «оригінальну» розв'язку — відомість про смерть замість арешту.

Так представляється мені це тепер, може, чи принесе інше, точніше об'яснення. Тим часом наведені мною приклади показують нам, якими дорогами, між іншими, наростала і наверствовувалась історична фабулістика в українській творчости кінця XVIII віку.

Ярослав Дзира
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ XVII-XVIII СТ.

В останні роки свого життя академік Михайло Грушевський був силоміць виселений із Києва та ізольований від українських наукових установ і культурних центрів, відірваний від друзів, учнів, родини. Сповнений тривоги за долю рідного народу і за його багатовікові культурні надбання, він на чужині, в Москві, продовжував уважно і всебічно студіювати історико-літературні пам'ятки, якими є козацькі літописи XVII-XVIII ст. позаяк готував водночас до друку свої наступні томи «Історії України-Руси» та «Історії української літератури». Козацьке літописання, якому з кінця 20-х років і аж до початку 90-х років XX ст. радянська історична наука з метою дискредитації Запорізької Січи та козаччини взагалі, приліплювала вульґарні клясові ярлики «козацько-старшинських», а ідеологію вважала ворожою інтересам «трудящих мас України», Грушевський по-новому і влучно визначив, як «літературу козацьких канцеляристів», яку створила головним чином після 1709 року національно свідома і патріотично настроєна козацька інтеліґенція-просвітники, «знаменитий прошарок військових канцеляристів».

Свої оцінки козацьких літописів, винятково цінні теоретичні висновки і побіжні думки, так потрібні для пояснення історико-культурного процесу XVII-XVIII ст. та їхнього значення для національного відродження XIX ст., він зумів опублікувати в двох столицях радянської Росії в академічних виданнях російською мовою (так поступали й наші вчені XIX ст.) у трьох статтях — «Самовидец Руини и его позднейшие отражения» (1932), «Об украинской историографии XVIII в. Несколько соображений» (1934), і українською мовою «З історичної фабулістики кінця XVIII в.»; останню розгорнув в ґрунтовне дослідження і, за його свідченням, мав подати до друку, але чи воно побачило світ не відомо. (Ми б умовно його назвали «Історія русів» та історична фабулістика).

Ці останні публікації Грушевського і тепер залишаються недоступ-

ними дослідникам історії України і літератури як на Батьківщині вченого, так і за її межами. Ми проаналізували їх восени 1991 року на наукових конференціях, присвячених 125-ти річчю від дня народження Грушевського в Нью-Йорку і в Торонті. Свій виступ опублікуємо після повернення в Україну, де є відповідна література для наукового оформлення дослідження.

На прохання голови Ювілейної комісії, організатора нової галузі української науки — грушевськознавства, професора Любомира Винара ми переклали їх рідною для Грушевського українською мовою і підготували до друку.

Перша стаття «Самовидец Руины» тематично і хронологічно надто широка. У її центрі дослідження «Літопису Самовидця» і творчість Панька Куліша, тобто проблема національних історико-культурних традицій, поглядів на гетьмана Богдана Хмельницького і його старшинське оточення, на козацьку державу, козаччину взагалі. Ця стаття, за свідченням автора, є російськомовним, мабуть, точним перекладом, розділу із VI тому його неопублікованої «Історії української літератури», який 1932 року був цілком готовий до друку, сучасна його доля не відома. Статтю супроводжує детальний і рясний науковий апарат. Тимчасом багато цитат, зокрема із літописів, надруковано з численними помилками, перекрученнями слів і цілих фраз, з пропуском рядків, часто зросійщеною мовою, навіть з пам'яті цитується Шевченко, неохайно оформлена й бібліографія, паґінація сторінок. Всі зазначені недоліки ми намагались виправити, за винятком праць М. Петровського, П. Куліша, М. Максимовича та періодичних видань, таких, як «Киевская Старина», «Україна», «Записки історично-філологічного відділу» тощо.

Треба зазначити, що Грушевський скрупульозно проаналізував всю літературу, пов'язану з дослідженням «Літопису Самовидця», уважно розглянув усі наявні гіпотези щодо можливого автора цього історичного джерела, залучивши для цього великий джерельний матеріял. І зіставивши біографічні дані Романа Ракушки-Романовського з тканиною літопису, дослідник також дійшов до того ж висновку, що і його попередники — автором «Літопису Самовидця» був генеральний підскарбій, брацлавський протопіп і стародубський священик Роман Ракушка-Романовський (прибл. 1622-1703).

Грушевський слушно підкреслив, що дослідники літопису, зокрема Микола Петровський, найаргументованіше і найпереконливіше довів авторство Ракушки-Романовського. За словами академіка «зараз майже неможливо собі уявити, щоб якісь нові дані могли зруйнувати або порушити цю тотожність», тобто збіг інформації, яку містить літопис з відомостями біографії Ракушки.

Готуючи третє видання «Літопису Самовидця» (Київ, 1971) ми також приєдналися до висновків згаданих двох авторитетних дослідників, що автором цього історичного джерела є Ракушка, але іншим

шляхом і арґументами. Ми стали розплутувати стежки від другого упорядника літопису Ореста Левицького (Київ, 1878) до полкового міста Стародуба, де жив Романовський в останні десятиріччя свого життя. Список літопису, що має назву «Іскрицького» і який ліг в основу двох останніх його видань, приніс Левицькому Іван Кулябко-Корецький, що був одружений з дочкою Іскрицького Ольгою, тобто тесть передав рукопис літопису своєму зятеві. Сам Петро Іскрицький (1704-1771) навчався в Київській академії, з 1721 року був військовим канцеляристом і бунчуковим товаришем, потім земським суддею Суразького повіту на Чернігівщині. Його дружина Олена Скорупа — дочка Стародубського козацького полкового писаря Григорія Скорупи, де проживали Ракушки-Романовські. Скорупа, напевно, мав службові та інші зв'язки з Ракушкою та його синами у цьому невеликому тоді містечку, від яких міг отримати і переписати літопис і передати також своєму зятеві Іскрицькому. Отже, загалом немає жодних арґументів, які б заперечили, що автором міг бути хтось інший, а не Ракушка. Це має визнати наша історична наука.

Також зазначимо, що Грушевський першим у шевченкознавстві вказав на конкретний вплив ідей «Літопису Самовидця» на історичні погляди Тараса Шевченка, зокрема на поетове посланіє «І живим і мертвим, і ненародженним...»; хоч головним джерелом цього вірша був літопис Самійла Величка, який, за словами дослідника, маємо розглядати, як «найзначніше художнє досягнення» літератури козацьких канцеляристів, тому його «літературна естетика заслуговує особливої уваги історика літератури». До речі, і Володимир Антонович травестійне оповідання Величка про сатира і чортів, які зібралися зі всього світу, щоб дощенту знищити Україну, сюжет якого запозичено із «Визволеного Єрусалиму» Торквата Тасса і яке було одним із головних джерел шевченкової містерії «Великий льох», вважав одним із найбільших шедеврів давньої української літератури. Отже, маємо яскравий приклад історичної фабулістики, історію якої закликав вивчати Грушевський.

Можливо також, що поштовхом до якнайшвидшого друкування цих статтей були для Грушевського політичні події 20-х — початку 30-х років в совєтській Україні, розгортання страшної для українського народу клясової боротьби. Вони в уяві історика могли асоціюватись і перегукуватись з далекими подібними кривавими подіями чорної ради 1663 року в Ніжині, коли голота з благословіння також московських політиків винищувала козацькі верхи, державнотворчий елемент, а старшину менших маштабів засилала до Сибіру. Отже, і ці далекі, чорні сторінки козацької історії, які він в той час так уважно студіював і аналізував могли посилити песимістичний настрій Грушевського. Вони, безперечно, ще більше посилювали вороже ставлення кол. Голови Української Центральної Ради до тих підступних псевдоідей щодо можливости найбіднішою частиною української нації побудувати свою українську суверенну державу на клясовій інтернаціональній основі.

Він бачив, як комуністична Москва за допомогою демагогічних гасел про близький комуністичний рай готувала українському селянству не тільки нове закріпачення, а й етнічний геноцид. Він мусів із жахом дивитись на 1933 рік. І цей заплянований, за літописцем Величком етноцид, «щоб козаків і пам'ять не зосталась» комуністична партія починала із винищення «верхів», розпалюванням ненависті до розумової еліти нації, руками темної селянської маси. Так творилась в Україні нова страшна «срамотна година», від якої застерігав Ракушка-Романовський і Самійло Величко, і Шевченко, і Куліш, коли писав, що Україна «повинна або відірватись від Росії або загинути» (1843 р.) та ін. На нашу думку, ці обставини і були поштовхом для якнайскорішої публікації статтей про козацьке літописання, звичайно, й неможливість їх надрукувати на Україні.

Грушевський застерігав дослідників і нашу історичну науку, що доконечною передумовою дослідження козацьких літописів є «*вивчення рукописної традиції: численних списків і варіянтів і редакцій літописів,* що *досі зовсім не вивчені і нове видання літописів, значно задовільніше в порівнянні з тими, які ми сьогодні маємо*».

На цей заповіт Грушевського щодо дальшого вивчення козацького літописання мусів би зважити ініціятор даремних і пустопорожніх гарвардських перевидань «Літопису Самовидця» і «Дійствій презільной брани» професор Пріцак і Академія наук України у Києві.[1] Це ж марнотратство чужих коштів і паперу, праці друкарських працівників. Я майже два роки готував до друку «Дійствіє презільной брани» і досі не можу визначити першооснови цієї історіографічної пам'ятки, яка налічує десь понад 40 виявлених списків. Саме тому на Україні зроблено гарний переклад літопису Самійла Величка не з академічного видання, а з трьох томів, що вийшли у середині XIX ст., у яких можна виявити тисячі помилок. Кого ж нам звинувачувати! Ми в цьому пересвідчились, коли готували до друку «Літопис Самовидця», «Дійствія презільной брани», «Реєстру всього війська запорізького 1649 р.», працювали над дисертаційною темою про літопис Самійла Величка тощо. Сумно все це нам, читаючи статті Грушевського про козацьке літописання, усвідомлювати і брати аж 1991 року до рук гарвардські видання згаданих пам'яток. Адже козацькі канцеляристи задля української національної ідеї жертвували всім, ставали сліпими, як скажімо, Самійло Величко. Тарас Шевченко свідчив, що козацькі літописи «уже на пам'ять читаю», Леся Українка писала про їх стиль і пахощі давніх епох тощо.

Друга стаття «Про українську історіографію XVIII в.» — це згусток думок теоретичного характеру про українську історіографію, літерату-

---

[1] Критичне обговорення козацьких літописів, виданих Українським науковим інститутом Гарвардського університету (з ініціятиви О. Пріцака), появиться в окремій статті.

ру, суспільно-політичну думку XVII-XVIII ст. та їх органічний зв'язок з нашою культурою XIX ст.: вказана нова періодизація історіографії, новий її напрям, розкрито взаємими богословської і чисто світської літератури. Козацьке літописання Грушевський поставив в залежність і як новий етап київської науки, а її церковно-схоластичну продукцію розглянув у зв'язку з її ставленням до Запорізької Січи і козаччини взагалі. Найяскравішим твором київських богословів він слушно поставив «Синопсис». Грушевський конкретно пояснює чому в певний період наша історична наука виявляла зацікавлення найвидатнішими козацькими літописами — «Самовидцем», «Дійствіями», «Історією русів», чому поза увагою залишалася наймонументальніша пам'ятка літопис Самійла Величка, зазначив і причини розвінчання їхнього авторитету в XIX ст. Він вперше в українській історіографії поставив їх як видатні історико-літературні пам'ятки свого часу і своєї доби.

Найбільше уваги у цій статті він присвятив «Дійствіям», зазначив їх вплив на концепцію найвидатнішого твору про добу хмельниччини монографії Миколи Костомарова «Богдан Хмельницкий». Одначе найвидатнішим і найпоширенішим твором літератури «козацьких канцеляристів» вважав «Дійствія», навіть визначив час, коли ця історіографічна праця могла найімовірніше з'явитися. Закликав дослідників вивчати козацьке літописання з рукописної основи. Гарвардське видання «Дійствій», не можемо вважати науковою публікацією, яке без аналізу вийшло під ім'ям Григорія Граб'янки.

Що ж до авторства «Дійствій презільной брани», то його й досі безпідставно приписують гадяцькому полковникові Григорію Граб'янці. За стилем, композицією твір складається з двох частин. Перша і головна присвячена «небивалой брани Богдана Хмельницького» і вона є самостійною частиною праці. Саме її має на увазі Грушевський, коли твердить, що високоосвічений автор писав літопис «за правилами схоластичної риторики», що він «складає промови і діялоги за прикладом своїх клясичних взірців». Друга частина, що починається описом історичних подій з початку 60-х років, зокрема 1667 р. — це компіляція чи переказ у хронологічному порядку «Літопису Самовидця» та інших дрібніших джерел. Цього автор і не приховує, бо на першій сторінці зазначає «з розних литописцов и из диариуша на той войні писаного». До речі, є дві редакції твору. Одна українською мовою написана, а друга слов'яноукраїнською. Отже, автор цього вченого, щедрого за джерельною основою твору мусів закінчити Київську академію. А Граб'янка, як досі відомо, з ранніх літ починав військову кар'єру у козацькому війську і в Київській академії не навчався. Мова може йти про академію часів Теофана Прокоповича.

Це ж стосується і творів пізнішого часу — «Короткого опису Малоросії», і особливо «Історії русів». Отже, Грушевський постійно застерігає, що козацьке літописання треба починати вивчати з рукописної основи, з поширення рукописних списків. А «Дійствія презільной

брани» були дуже популярними протягом всього XVIII століття, поширюючись у численних рукописних списках, зазнаючи різних стильових і смислових змін — скорочень, доповнень.

Коли Грушевський цитував київську публікацію цього літопису, він застерігав читача статті «Самовидец Руины»: «цитую скорочено, не дотримуючись мало авторитетного правопису цього видання». У такій мовній зросійщеній спотвореній формі українська наука цитує це видання вже майже сто сорок років! Головне ми і сьогодні не знаємо першооснови «Дійствій».

Вступ Луценка до Гарвардського видання є літературознавчим дослідженням, написаним на матеріялі ґрунтовного дослідження Миколи Зерова, його дипломної праці, як випускника Київського університету (десь 200 сторінок), а також праць Лазаревського, Наріжного, Апанович, Грицая та ін. літератури про мистецтво барокко. У ньому ряд помилок різного характеру. Наприклад, уже в першому абзаці автор вступної статті твердить, що в період «*народно*-визвольної війни» під проводом Хмельницького на Україні «*зародилися елементи державності*». А що б сказав з цього приводу найвидатніший дослідник Хмельниччини Іван Крип'якевич, який написав велике дослідження «Держава Богдана Хмельницького»? Адже такі елементи нашої держави як територія, народ, мова тощо, споконвік існували, а Хмельницький утворив повнокровну українську державу зі всіма атрибутами. Невже й головний редактор цього не розуміє, а підтримує концепцію великодержавної російської історіографії.

Позаяк вступ є літературознавчим дослідженням, у ньому немає жодного рядка про «Дійствія» як найважливішу працю нашої історіографії XVIII ст. про її вплив на історичну науку XIX ст., зокрема на монографію Миколи Костомарова «Богдан Хмельницкий», на що вказував Грушевський. Варто було згадати, що український письменник Осип Маковей на матеріялі «Дійствій» написав свій твір «Ярошенко».

Нам тяжко зрозуміти, кому адресували гарвардське видання «Дійствій» упорядник Ю. Луценко і головний редактор О. Пріцак, редакційна колеґія, коли в ньому немає іменного та географічного покажчиків (в передмові є обіцянка) і не вміщена пропущена з цензурних умов 195 і 196 сторінка, яка 1894 року була опублікована О. Лазаревським у «Киевской Старине». Це видання мала б супроводжувати стаття Грушевського «Про українську історіографію XVIII в.», яка головним чином присвячена «Дійствіям», адже головний редактор знав, що додаткового тому не буде, оскільки ця історіографічна праця мало досліджена. В зв'язку з цим велику послугу українській науці зробив би професор Пріцак, якби замість цього видання на ці ж кошти видав прекрасне дослідження Миколи Зерова про тюркізми в козацькому літописанні. Та й саме ім'я Граб'янки згідно фонетики української мови треба писати з апострофом, бо там відчувається виразна роздільна вимова.

Останньою публікацією Грушевського, яка побачила світ 1935 року,

отже, після смерті вченого, є його «окрайці думок» «З історичної фабулістики кінця XVIII в.» — п'ятисторінкова, але надзвичайно важлива теоретична розвідка про методологію і методу творення історіографічних праць давнього періоду української історіографії, живучість цих традицій, тобто про творчу майстерню літописців та істориків, включаючи значною мірою і XIX століття. За жанром і стилем твори давньої історіографії визначають переважно як історико-літературні повісті, літописи, хроніки тощо.

Дослідники історії українського літературного процесу вже розкрили ідейно-художній, жанровий, стилістичний характер творів давньої доби, вказали на їхній тисячолітній безперервний органічний розвиток, на переймання, успадкування, запозичення. Відомо, наприклад, про поширення в Україні на національній ідейно-естетичній основі методом перелицювань, травестій жанру байки — від Езопа, Лафонтена і до наших байкарів XVII-XIX ст. Цією ж творчою методою користувалися і тоді, коли зверталися до творів Гомера, Тіта Лівія, Торквата Тасса, до «пана Вольтера» тощо. Або ж з часів прийняття християнства відразу ж українізувалися чужі імена відповідно до ритмо-мелодики і законів нашої мови та рівня суспільно-політичних і культурних вимог певної доби. Таким чином, підкреслюється органічний зв'язок української писемності від її витоків з європейською і світовою культурою. Українська література й історіографія творилися також кількома чужоземними мовами — церковнослов'янською, латинською, польською, німецькою, французькою, російською та ін. При цьому дослідники розкривають з'яву нових ідейних і художніх напрямів, шкіл, зокрема бароккової, вимальовуються секрети творчої індивідуальности, патріотизм, світогляд, національна своєрідність письменника, його мовотворче мистецтво.

На щось подібне звернув увагу дослідників Грушевський і в творчій майстерні наших літописців та істориків, яким через політичні обставини часто значно важче було виявити свою індивідуальність, позаяк історіографія наука точніша, однозначніша своїм фактографічним боком, термінологією, ніж література. Та й історичних джерел, документів підневільної України з будь-якої доби обмаль, особливо своїх, на що так відкрито нарікав літописець Самійло Величко. Літописцеві чи історикові треба було часто приховувати свої власні політичні погляди, національні почуття, ставлення до своїх супротивників, своє ім'я, затирати сліди запозичень, чого вимагало бароккове мистецтво слова або ж покликатися на високі наукові, державні, культурні авторитети, документи. Скажімо, козацькі літописці XVII-XVIII ст. на перших сторінках своїх праць часто зазначають, що вони тільки сумлінно «зібрали», «склали», використали різні свої джерела, а також друковані праці польських, німецьких, французьких та інших чужих авторів про національно-визвольні війни і повстання українського народу. Інколи побіжно, мабуть, за польською традицією, згадують праці грецьких та

римських істориків, які вони, певне, студіювали в тодішніх школах. Приміром, героїчний образ Богдана Хмельницького у козацьких літописах подібний до образу Ганнібала, змальованого Тітом Лівієм і до малюнку князя Святослава, зображеного руським літописцем, як і подібні до римського історика фабулістика, форма і стиль ораторського мистецтва, промов, діялогів, документів козацьких художників слова. Так, польські джерела про хмельниччину дають гостру неприязну інтерпретацію і оцінку українсько-польським взаєминам і зокрема політиці гетьмана, інколи в найчорніших фарбах малюють його образ, за те, що він розвалив Річ Посполиту, тоді як у козацьких літописах, за винятком «Самовидцевого» натрапляємо на панегірики Богдану, козацькому «Мойсеєві», що врятував Україну. Польські письменники творили по свіжих слідах війни і залишили щедру літературу про добу Хмельницького. Надто обережним з кожним словом і фразою треба було бути козацьким літописцям, коли вони торкалися українсько-російських взаємин після Переяславської «ліги» 1654 року, в умовах пошматованої чужими кордонами рідної землі — Росією, Польщею, Туреччиною, або ж після подій 1709 року. І ця давня традиція жила і підігрівалась, роздмухувалась радянською історіографією аж донедавна.

Грушевський хоч і коротко, фраґментарно сформулював основні етапи розвитку української історіографії, зокрема в статті «Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів», показав байдуже ставлення київських богословів до живої козацької історії, (за кількома винятками), яких у XVIII ст. витіснила козацька інтеліґенція — «прошарок козацьких канцеляристів», що започаткував новий напрямок в українській історіографії і таким чином готував національне відродження XIX ст. На цю ролю козацьких істориків чи не вперше вказав Іван Франко ще 1907 року в своїй «Історії української Літератури».[2] Майже через три десятиріччя таку ж думку висловив і Грушевський: «Неувага до цієї літератури (козацьких канцеляристів — Я.Д.) — причина багатьох неясностей і прогалин в наших уявленнях про ті шляхи, якими прийшло українське відродження XIX століття». Це стисле формулювання двох великих вчених про значення нашого літописання повинно лягти в основу концепції про народження нової української історіографії та літератури, зв'язків органічного розвитку давньої історичної науки з історичними працями XIX століття.

Грушевський зауважив, що з причин недостатньої кількости національних джерел, історики змушені були вдаватись і до европейських авторитетів, до перелицювання чужих джерел, по-своєму переказувати їх, робити скорочення, доповнювати власними історичними фактами, а в разі потреби вигадувати свої, переносити в інше, часто рідне гео-

[2] Іван Франко, *Твори*, т. 40, стор. 331-332.

графічне середовище, що особливо характерно для місцевих літописців, краєзнавчої літератури. Козацькі літописці часто полемізують з чужими авторами, беручи у них голі факти, і закидають їм необізнаність із справжніми подіями української історії і відкидають їх. В такий спосіб творили свою національну концепцію історії України козацької доби. Цьому особливо сприяла рукописна форма (часто анонімна, псевдонімна, чи комусь приписана) поширення цих творів, кінчаючи «Історією русів». В умовах національного гніту і жорстоких переслідувань, в політичних умовах XVIII ст., особливо після подій 1709 року, коли всіх українців звинувачували в «мазепинстві і зраді», наші літописці не дбали про свою особисту славу, а бажали, щоб їхні рукописні твори служити збереженню автономних прав України. Їх адресували часто вузькому колу читачів — друзям, знайомим, родині. Тому автори приховували своє ім'я, ховаючись або покликаючись на високі авторитети, якими міг бути, приміром, видуманий канцелярист Хмельницького Самійло Зірка чи єпископ Георгій Конисський, Григорій Граб'янка, гадяцький полковник тощо. Тому, як правило, аналіз тексту в багатьох випадках — це єдиний і надійний ключ, який допоможе відкрити невідомого автора і таким чином, його світоглядні позиції, ставлення до конкретних історичних фактів, глибше пояснити ідейне спрямування твору, таких як, скажімо «Літопис Самовидця», автором якого, як виявили дослідники, був Роман Ракушка-Романовський, що так майстерно зумів приховати своє ім'я.

Грушевський слушно вказав, що традиції «фабулістики» живили українську історіографію, першої половини XIX ст. Він мав на увазі праці Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, М. Костомарова, П. Куліша та інших, а ми додамо ще й особливо Тараса Шевченка, які були водночас і письменниками, фолкльористами, етнографами. Освідомлюючи це, Грушевський закликав розглядати «фабулістику» історичних праць в комплексі разом з літературними і фолкльорними творами. Для потвердження цієї своєї думки він покликався на дослідження своєї талановитої дочки Катерини над текстами історичних пісень і дум, а також на історико-фолкльорний збірник «Запорожская старина». Вміщені тут твори, були стилізовані або й окремі підроблені І. Срезневським і мали тому великий вплив на дальший розвиток української літератури та історичної науки, бо відповідали смакам читачів. «В сфері літературної історії, — наголошував Грушевський, — значення історичної фабулістики величезне». Вчений міг би вказати і на подібні явища в інших слов'янських культурах, приміром, в чеській, в якій у добу національного відродження в XIX ст. були створені і стилізовані під мову середньовіччя два славнозвісні тоді рукописи «Краледворський» і «Зеленогорський». Адже й доба европейського відродження, бароккової культури ґрунтувалася на зверненні до античної культури і творчого, на національній основі, опрацювання античних сюжетів і наукових мистецьких здобутків. Ця риса і мистецьке

явище яскраво проявляється і в літописі Величка і в «Дійствіях», і в праці О. Ріґельмана. Останній для написання свого твору використав списки літопису Самовидця і «Дійствій», викидаючи терміни «Україна», «козацький», заміняючи їх на «Росія», пропускав одіозні постаті, їх освітлення літописцями, окремі історичні події. Отже, цілком закономірним є й те, що саме в такий спосіб використовував твори своїх сучасників і попередників великий український письменник Микола Гоголь, зокрема найрідніші його серцю історичні думи, пісні, а також літописи, особливо «Історію русів», твори своїх сучасників С. Наріжного, Г. Квітки-Основ'яненка і це було тоді природним явищем. Грушевський у зв'язку з цим звернув увагу дослідників, що біографія Богдана Хмельницького сповнена фабулістичних сюжетів. Один із її дрібних епізодів, складений Шерером, переніс автор «Історії русів» до своєї праці. Він надихав Гоголя написати історичну драму «Вибритий ус», яка, на жаль, не була створена.

Отже, найбагатшою скарбницею історичної фабулістики, спричиненою національним ідейно-політичним задумом і спрямуванням твору, Грушевський справедливо вважав останню працю літописно-публіцистичного жанру «Історію русів». Цій темі, за його свідченням, як ми вже зазначали, він присвятив спеціяльну розвідку, яку, як далі твердить, «збираюсь подати до друку», але вона покищо не віднайдена. [Для повнішого уявлення, ми намагались певним чином доповнити цю статейку своїми міркуваннями щодо історичної фабулістики і її ролі в нашій літературі, бо саме вона й породила перший твір нової української літератури «Енеїду» Івана Котляревського.]

Гадаємо, що ця остання стаття Грушевського мала б мати трошки уточнену назву «З історії української фабулістики початку XIX століття». Дослідник «Історії русів» ще за традицією вважає, що вона написана наприкінці XVIII ст. Студіюючи текст твору, дослідники не звернули уваги, що сам автор, розповідаючи про початок царювання Катерини II, пише ось що: «Імператриця Катерина Олексіївна II виступила на всеросійський престіл червня 20-го року 1762». І далі продовжує в своєму стилі, цілком прозоро свідчить

> «Царювання імператриці почалося і *довгі літа тривало* з великими намірами у ділах внутрішніх та зовнішіх і такими ж успіхами в заходах цивільних і військових, які *піднесли* Росію на верховини величі й слави, на подив і заздрість усіх народів, а *доконувано* їх під девізом «Недокінчене завершуємо» (стор. 339).

Очевидно, що автор добре знав, коли закінчилося царювання Катерини II, але вжив дещо абстрактне визначення *довгі літа,* забувши при цьому вжити теперішній час «*триває*», «*підносить*», «*доконують*». Отже, царювання Катерини II, згідно законів граматики вжиті на означення дії, що вже завершилась, тобто після смерти її 1796 року. Цієї нижньої межі написання «Історії русів» дотримувався й один з най-

авторитетніших її дослідників професор Олександер Оглоблин. Він навіть уточнював своє твердження: «Історія русів» була написана «найправдоподібніше — між 1802 і 1805 роками». Дослідник при цьому грунтувався на виданнях праць, які були відомі автору «Історії русів» і вийшли в світ 1801, 1804 і 1805 роках, але не називає їх, обіцяючи сповістити про них читачеві згодом у спеціяльному дослідженні «Студії над „Історією русів"», яке, на жаль, й досі не побачило світу.[3]

1991 року український переклад «Історії русів» вийшов аж через 170 років після написання твору у Києві. Ініціатором цього видання був перекладач, поет Іван Драч і автор цих рядків ще 1987 року. Але видавництво, знаючи мою наукову принциповість, яка проявилася під час публікації моїх статтей про Шевченка, і, мабуть, побоялося моєї інтепретації цього твору, відсунуло мене від видання «Історії русів». Уважно читаючи текст праці, я виявив інший текстуальний арґумент, який вказує нижню хронологічну межу написання «Історії русів» — після 1812 року.

У тексті твору понад десять разів вжито новий географічний термін «*Басарабія*», який, як свідчать документи, довідники, почав вживатися в літературі після 1812 року, коли Басарабія внаслідок російсько-турецької війни відійшла до Новоросійського краю з центром в Одесі. Досі цей край південну Басарабію називали Буджак, Буджацька орда, де з давніх часів знаходились міста Кілія, Очаків, Аккерман, Галац. Мабуть десь із цього часу починає утверджуватись цей термін в російській літературі, спочатку у пресі.

Автор «Історії русів» цей новий термін вживає, описуючи вже початки козацтва поряд з сусідними традиційними літописними Волоська земля, Волохи, Мултянська земля, Молдова. До речі, в козацьких літописах Самовидця, Величка, так званого Граб'янки термін «Басарабія» не зустрічається жодного разу, а тим часом в «Історії русів» Буджак вжито один раз (стор. 253).

Приведемо ці місця з «Історії русів»: 1506 року «створено тоді з козаків малоросійських сильну сторожу між *Басарабією* і Кримом, понад рікою Дніпром, трохи нижче порогів» (стор. 23); 1518 року «Повертаючись од Білгороду руського, гетьман Ружинський зустрінутий був турками і татарами, які виступили були з Білгороду, або Акерману татарського, що в *Басарабії*» (стор. 28); отже, тюркську назву Акерман, теж замінено на Білгород; 1534 року Венжик Хмельницький мав наказ «відбивати військом своїм велику орду татарську, що зібралася була з Криму й *Басарабії* і пробивалася через Молдавію та Волинь до Польщі» (стор. 32); 1575 року гетьман Свирговський і Ґанджа «з військом своїм, проходячи Молдавію та Валахію... Очистивши ті землі від нава-

---

[3] *Історія русів.* Редакція і вступна стаття Олександра Оглоблина. Переклад Вяч. Давиденка. Видавництво «Вісник» — ООЧСУ, Ню Йорк, 1956, стор. VIII, XXVII.

ли турецької, коли повернув гетьман від Дунаю на *Басарабію* під місто Килію...» (стор. 36); Гетьман Сагайдачний, «покидаючи Ґалац, скерував свій похід на *Басарабію*» (стор. 67); 1684 року відправлений був гетьман (Яким Куницький) «од короля із своїми козацькими полками до *Басарабії* супроти білгородських татар» (стор. 243); 1688 року полковник Семен Палій «замкнув *Басарабію* і побив у ній татар під Очаковим, Акерманом і Кілією, і звідтіль вивів багато полонених татар з великою здобиччю» (стор. 249); 1711 року запоріжці мали Січ «посередині степів татарських, себто в гирлі Дніпра і Бога, не знали кому дістаються вони, і пристали до Орлика, а з ним і татарами кримськими та *басарабськими* часто вчиняли наскоки та руйнування в Малоросії» (стор. 294); 1690 року задніпровські козаки «під командою полковника вінницького Самуся... грали таку саму ролю з татарами *в другій частині Басарабії,* за рікою Дністром. Вони напавши на татар біля міст Акерману і Кілії, попалили їхні житла... визволили багато бранців» (стор. 253); 1694 року «під час походу військ татарських з Криму і *Басарабії* до границь цісарських, гетьман Мазепа, прикриваючи з усіма військами своїми границі малоросійські...» (стор. 259); 1714 року розкольники російські «поповнили зайдами своїми всю Польщу, Прусію, Молдавію та *Басарабію*» (стор. 300). Отже, аналіз тексту твору свідчить, що терміном «*Басарабія*» автор позначає Буджацьку землю, яка щойно 1812 року відійшла до Новоросійського краю. Це дає підстави твердити, що «Історію русів» написано після 1812 року.

З тексту твору видно, що автор мав прекрасну військову освіту і показав себе талановитим письменником-баталістом. Кожна битва від найдавніших часів, що зображена в «Історії русів», змальована детально, обгрунтовані перемоги і поразки, розкрито мистецтво ведення бою, рясніє нова військова термінологія, чого не зустрінемо в жодному історичному творі нашої історіографії. Можна припускати, що автор брав участь у війні на Півдні України в Причорномор'ї з Туреччиною або ж з Наполеоном 1812 року. Тому, може, й не випадково він кілька разів цитує «славнозвісного філософа і письменника „пана Вольтера"», його «Історію про Карла XII» чи як він її в іншому місці називає за традицією мистецтва барокко «Шведською історією», а також відкриті Грушевським інші французькі джерела про Україну менших авторитетів Жана-Бенуа Шерера, Ніколя-Ґабрієля Лєклєрка і П'єра-Шарля Лєвека — своїх сучасників.

В «Історії русів» крім того, як і в літописі Самійла Величка, «Дійствіях презільної брани» та інших творах важливу роль відіграє ще й юридична фабулістика, завданням якої переконати читача, що Україна була суверенною козацькою державою, а потім автономною; з нею підтримували зв'язки різні держави і підписували угоди як «рівний з рівним, вільний з вільним» і головне показати, що і Росія видавала такі ж документи і шанувала автономні права української держави, гетьманського уряду. Автор мав прекрасну юридичну підготовку, був обіз-

наний з дипломатичними документами, які вміло перекладав з польської, української мов або ж стилізував відповідно до політичних обставин його часу.

Помітний джерельний і стильовий вплив на автора «Історії русів» монументального твору козацького літописання — Самійла Величка, про що зокрема свідчить і наявність на сторінках його праці так званого Білоцерківського універсалу (стор. 95-103) — хоч із численними помилками. Автором цього універсалу є Самійло Величко, а також зустрічаються у праці невідомого автора й інші фабулістики з літопису Величка, починаючи із зауваження, що історію українського народу треба починати вивчати з грецьких, римських та інших чужих історичних праць. Але головне — це спорідненість в національній ідеї в захисті автономних прав України, у високому пристрасному патріотизмі, барокковому стилі. До речі рукопис Величка зберігався тоді в родині Полетик, Судієнка, Чепи.

Сам автор не раз вказує й місце написання твору, звідки він як і інші українці в минулому дивився на історичні події, що розгорталися навколо нього на Україні. Таким орієнтиром в XVII-XVIII століттях, а за традицією й на початку XIX ст., служив Дніпро, який 1667 року став кривавим політичним рубежем в серці України — Правобережна Україна, що і далі зносила шляхетський гніт і Лівобережна, яка стала згодом кріпацькою, залишила собі Росія. Автор жив на Лівобережжі, коли писав, що на Україні з'явилося «п'ять самозванців гетьманів... Два з них були *задніпровські* полковники Тетеря і Дорошенко, а два *сьогобічні* полковники полтавський Сомко і ніжинський Васюта...» (стор. 212). Професор Оглоблин зазначає конкретніше місце написання «Історії русів» — Новгород-Сіверщина.

Думка Грушевського про «Історію русів», як найбагатшу скарбницю української фабулістики найяскравіше потверджує виклад історії українського народу від найдавніших часів до початку 60-х років XVII століття. Приміром освіченим українцям було зрозуміло, що автор вигадав двох секретарів Хмельницького: «Тим то від сторони малоросійської вислав Хмельницький на конґрес Зборівський писаря генерального Кривоноса, осавула генерального Дем'яна Многогрішного і секретаря гетьманського Івана Виговського» (стор. 129).

Тим часом відмова полковника Івана Богуна присягнути московському цареві в Переяславі і його палка промова, зміст якої викладено в «Історії русів», має ряд цілком реальних фактів. У квітні місяці цього року, працюючи над архівними документами Посольського приказу в Осередку досліджень історії України ім. Петра Яцика в Альбертському університеті, які придбав директор Канадського інституту українських студій д-р Франк Сисин, ми виявили три дуже цікаві однакові документи про Івана Богуна. Вони свідчать, що 1646 року Богун перебував на Слобідській Україні в пониззі Дону, тобто на українсько-російському пограниччі. На Дону, на Казанському перевозі воронізькі стрільці і

донські козаки, очолювані головою стрільців Василием Стряковим для розшуку і захисту від кримських татар, побудували городок. І до цього городка «приходили из Королевского Величества сторони из порубежних городов Хомутца да с Сорочина черкаси конние, человек з двести, а старшим у тех черкас бил *Ивашко Богун* да федька. А чей син и как ему прозвище и того не ведомо и к тому городку приступали, Царского величества людей 400 человек побили досмерти, а иних переранили» (кадри, арк. 249, 844, 230). Інші загони «воровских черкас», або «воров-черкас» налічували по півтори тисячі і більше людей перехоплювали царські і татарські документи, забирали подарунки для царя і його вельмож, чи московські соболі. Словом, чимало років Богун вивчав життя і політику московського царизму, бачив життя народу в Московській державі і на її окраїнах. Богун знав і про фанатичне титулування російських царів на аркуш паперу і про те, що за пропущення одного слова, той, хто зробив таку помилку карався горлом, а ті хто покидав межі держави називався «изменником» і також карався смертю, що полонених засилали до Сибіру, про підкупи соболями володарів чужих держав та інші жорстокості, якими переповнені ці документи. Якби Хмельницький та його оточення, подібно до Богуна бачило на власні очі життя царів, вельмож і простого люду в Московській державі, навряд чи вони присягали б на вірність московському цареві.

Автор «Історії русів» зазначає, що гетьман і старші віком чини приставали на протекцію московську, виходячи із єдиновірного і єдиноплемінного кореня. Тим часом молодша старшина устами свого прибічника «осавула генерального Богуна» супротивилися, доводячи, що

> «в народі московськім панує найнеключимеє рабство і невільництво у найвищій мірі, і що в них, окрім Божого та царського, нічого власного немає і бути не може, і людей, на їх думку, створено нібито на те, щоб у світі не мали нічого, а тільки рабствували. Самі вельможі та бояри московські титулуються звичайно рабами царськими, і в просьбах своїх завсіди пишуть вони, що б'ють йому чолом; щождо посполитого народу, то всіх їх уважається за кріпаків, що немов би не від одного народу походять, а накуплені з бранців та невільників, і тих кріпаків, або, як вони їх звуть, крестьян обох статей, себто чоловіків і жінок з дітьми їхніми, за недовідомими у світі правами й привласненнями, продають на торговицях і в житлах власники і господарі їхні нарівні з худобою, а незрідка й на собак вимінюють, і продавані повинні до того ж бути ще зумисне веселими й виказуватися своїм голосом, добротою й знаттям будьякого ремесла, щоб через те скорше їх купили і дорожче заплатили. Словом сказати, з'єднатися з таким неключимим народом є те саме, що кинутися з вогню в полум'я» (стор. 134-135).

Вся ця психологія і політика московського царату залишалась живучою і після селянської реформи 1861 року і була успадкована комуністичним режимом.

Починаючи з 60-х років фабулістика «Історії русів» іншого харак-

теру. Виклад подій — це скорочений переказ таких відносно достовірних джерел як літопис Самовидця і гострі власні політичні коментарі. Ось тільки три яскраві цитати запозичень автора із «Самовидця», які подибуються і на сторінках «Дійствій презільной брани». Порівняймо їх малюнки.

Праця Ракушки-Романовського: — «Того ж літа гультяй ніякийсь Децик усе Поліся спустошив, але і того у Ніжині взято до вязення і згинув» (стор. 99).

В автора «Історії русів»: Одначе й другий, що звався в тій стороні (Правобережжі — Я.Д.) гетьманом, якийсь Децик, мав при собі військо з охотників і плюндрував з ними поліські селища, але ватагами Брюховецького зловлений і вкинутий у ніжинську в'язницю, де і помер» (стор. 218).

В автора «Дійствій презільной брани»: — «Того ж году некій свеволец Децик нарекшися гетманом все Поліся опустошил; которій уловлен, в заключеніи темничном в Ніжені погибе» (стор. 189). Як бачимо, оповідання Самовидця обросло в автора «Історії русів» низкою деталів, які випливали з його змісту.

Візьмемо просторішу цитату з цих же трьох творів:

У Ракушки-Романовського: — 1672 року турецький султан,

«притягнувши, Кам'янець найшовши не в готовности, бо військо з Камянця вийщли на тот час били за упрошенєм мещан, же не сподівалися того приходу турчинового. Где тилько неділь дві держались, але знать, же юж гнів бозкий наступив, бо порохи в цеґавзу запалились, где много замку викидано, і так Камянець здали августа 18, где і сам турчин, маючи там уєхати, приказав, аби умерлих з склепів вибрано і за місто вивезено, що зараз учинено. Усіх умерлих так з склепів, яко із гробів викопивано і за місто вожено, а образи божіє, беручи з костелів і церквей, по улицях мощено, по болотах, по которих турчин в'єхав в Кам'янець і єго подданій незбожній Дорошенко гетьман... В Кам'янцю зостало християн русі, ормян, которіє собі упросили: русь три церкви, а ормяне одну, і то с трудностю великою їх набоженство управується» (стор. 114-115).

В «Історії русів»:

— Султан Магомет IV... і серпня 1672-го року взяв в облогу Кам'янець-Подільський, де зустріли султана хан кримський і Дорошенко з своїми військами. Мешканці із своєю слабою залогою могли боронитися в місті тільки 15 днів, а там, не мавши запасів і достатнього війська, 16 серпня здали місто на капітуляцію. Султан в'їжджаючи до міста, показав пишність свою тим, що звелів передусім викопати із землі всіх похованих мерців і вивезти кості їхні далеко поза місто, винести з усіх церков, од турків з перед того пограбованих, усі ікони і розкласти їх по вулицях міських, замість помостів для турецьких пішоходів, а опісля обернути на мечеті турецькі, з яких зоставлено, на просьбу й окуп мешканців, тільки три для християн та вірмен» (стор. 223).

Одна творча деталь. Автор вираховував на основі календаря Самовидця дні і міняв їх на точніше число.

У «Дійствіях презільной брани»: — Турецький цар

«сам со всіми войски, приказавши и ханови з Дорошенком к себі прійти, под Камянец прійде и внов не обрітши войск польских, к сему же порохи в цекавзу запалившися, часть замку разтерзавши, развергоша, — коїх ради вин граждане, в облеженю бившие недель две, 18 числа місяця августа Камянец турчину отдаша. Для его же уезду очищаючи, мертвих людей з склепов вибирано і вне града вивожено; такожде по улицях градских, где багато и грязь бяше, иконами церковними путь постилано и мости мощено, по их же турчин и его подданій, безбожній Дорошенко... а в Камянцу оставлшая русь испросиша себе у турков три церкви, а армени едину, в них же со великим трудом молитви церковнія совершаху» (стор. 206-207).

І ще один приклад із цих же творів.

У Ракушки-Романовського: — 1684 року

«І с той війни Куницький з нем-много козаків утік, розуміючи, же тое військо не оборониться от орди. Але козаком орда не могла нічого учинити — в цілости вернулися і оного Куницького своєго старшого убили і наставили межи собою старшим Могилу, козака з Запорожа, который з ними в Немирові зоставав, називаючися гетьманом» (стор. 140).

Автор «Історії русів» значно розширив це оповідання: — 1684 року Куницький, що його виправили супроти білогородських татар,

«то він зобачивши татар більшому від свого корпусу числі, злякався і ганебно втік од своїх полків, залишивши їх у непевности, напризволяще. Козаки, проголосивши зараз головним начальником своїм полковника брацлавського Дмитра Могилу, створили з полків своїх, за його наказом, пішу батаву, або фаланґу і, бувши оточені з усіх боків татарами, пробилися крізь їхні юрмища і вернулися до своїх границь щасливо оборонними заходами, а там, знайшовши Куницького, що втік був од них, забили його присудом усього війська, тупими кінцями своїх ратищ» (стор. 243-244).

У «Дійствіях презільной брани» це оповідання подано у такій формі:

«... но когда син ханский з ордами на него наступил, он не надеялся отбитися, з войска, в малой дружине, убежал; а войско без него, гетмана, от татар отбившися и в цілости возвратившися, Куницкого убили».

Далі йде підзаголовок «Гетманство козака запорожского Могили за Дніпром» і розповідається про нього (стор. 233).

Таким чином і на цих трьох прикладах, історичні факти, які першим виклав у XVII столітті Ракушка-Романовський, а наступного століття переклав україно-словянською мовою автор «Дійствій презільної брани» і останнім у XIX столітті вже українським варіянтом російської мови автор «Історії русів», яскраво бачимо як розвивалася історична фабулістика, маємо можливість заглянути і в творчу майстерню наших літописців та істориків XVII-XIX століть, виявити їхню творчу інди-

відуальність, погляди, стилістичну майстерність, визначити, що нового вносив кожний із них у розвиток нашої історіографії. Також бачимо у цьому зв'язку велике значення літопису Ракушки-Романовського як важливого першоджерела козацького літописання. Ці приклади також показують трагічну долю писемної української мови, яка у XVII столітті розвивалась на живій народній основі, а в наступному столітті царизм спрямував її у русло церковнослов'янщини і таким чином зумів українську мову витіснити російською мовою, якою користуються наші історики XIX століття, одним із українських варіянтів якої вживає автор «Історії русів», Микола Гоголь та інші. На це звертав увагу ще Тарас Шевченко, даючи оцінку творчості Григорія Сковороди, якого відірвала від рідної мовної стихії латина і московська мова.

Цю свою останню статтю Грушевський опублікував у північній столиці радянської Росії, де він як академік мав своїх щирих друзів, використавши ювілей найавторитетнішого тоді радянського мовознавця академіка Миколи Марра. Стаття й досі залишається невідомою дослідникам, не зареєстрована бібліографами. Зазначимо, що і в тяжких умовах 30-х років учений-патріот написав її українською мовою і такою вона побачила світ. Оригінал її не відомий. Безперечно, бачимо, що це тільки окрайці думок, спостережень надто важливих висновків про розвиток української історіографії, до яких спричинилося студіювання «Історії русів», Тому ми зробили спробу розвинути ці надзвичайно цінні і цікаві думки вченого.

З характеру і оформлення статті не важко помітити, що це чернетка розвідки з багатьма помилками, скороченнями, зрозумілими тільки авторові або фахівцеві. Вона пересипана цитатами із французьких і російських джерел, які подано українською мовою. Чимало скорочень, характерних для друкованих праць Грушевського взагалі, дуже рясно друкарських помилок, бо ввесь збірник російськомовний. Статтю складали в друкарні, де, очевидно, не було українських коректорів і бракувало окремих українських літер. Всі друкарські помилки на взірець: «Украіні», «киівскі», «пояснюется», «кінец», «честью», «хронікерьских», «развязку», скорочення «укр.», «Кор. описі», «Х-го» тощо виправлено і розкрито, а імена та ініціяли додано. Звірити цитати з оригіналом «Истории Русов», «Кратким описанием Малороссии», працею Шерера тут, в Америці, ми не мали можливости.

Загалом стаття є важливим ключем для дослідження «Історії русів».

Монтреаль, травень, 1992

Віктор Заруба
Українське Історичне Товариство
Дніпропетровськ, Україна

РОЗГРОМ І ЗНИЩЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ ІСТОРИКІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ЗА МАТЕРІЯЛАМИ АРХІВУ ВУАН

Сьогоднішній трагічний стан української національної історіографії в УРСР сягає своїм корінням у 30-і роки, коли комуністична влада брутально обірвала ренесанс національної історичної науки в цілому, і знищила київську школу історіографії Михайла Грушевського, зокрема. Мета цієї статті — прослідкувати процес розгрому установ, очолюваних найвидатнішим нашим істориком, на підставі дослідження ще не використаних архівних матеріалів Всеукраїнської Академії Наук, які зберігаються у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (далі — ЦНБ ВР) в Києві (Фонд Х). Головним чином це звіти історичної секції за 1928-1933 роки, стенограми «дискусій» по концепціях Грушевського, протоколи засідань бюро історичного циклу, характеристики співробітників та учнів Михайла Сергійовича, чернетки і чистовики виступів керівництва на загальних зборах циклу в 1931-1934 рр. Всі вони вперше вводяться до наукового обігу і добре проливають світло як на тодішні події, так і на атмосферу, в якій вони відбувалися.

Про розбудову М.С. Грушевським своєї київської школи, його історіографії та історикософічні концепції і погляди цього періоду досить детально дослідив Любомир Винар.[1] Тому, не зупиняючись на цьому аспекті, все ж коротко зазначимо, що ж являли собою організаційно, структурно, кадрово і видавничо історичні установи, очолювані М.С. Грушевським напередодні їхнього тотального винищиння, щоб зрештою побачити об'єм шкоди, заподіяної нашій науці тодішнім партійним керівництвом.

---

[1] Л. Винар, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). У 50-ліття смерті.* Нью Йорк, В-во «Сучасність», 1985, 120 стор.

З переїздом у 1924 році до Києва Михайло Сергійович Грушевський був обраний академіком АН УРСР і очолив її історичні установи. За п'ять років праці він розбудував їх в репрезентативну, серйозну наукову інституцію, з численними творчими зв'язками, з значною і цінною науковою продукцією. Це була велика, наукова школа європейського рівня.

В системі Академії Наук М.С. Грушевський очолював *І. Історичну секцію ВУАН* і *ІІ. Науково-дослідчу катедру історії України.*

Історична секція влилась до ВУАН в складі Українського Наукового Товариства в Києві у 1921 році. Саму ж історичну секцію цього товариства створено з ініціативи М. Грушевського восени 1907 року, за постановою зборів УНТ від 25 травня 1907 р. Її вчений вів до свого виїзду закордон у 1919 році, і редагував друкований орган секції — журнал «Україна» (в 1914-1918 рр. вийшло сім книжок).

У 1928 році Історична секція ВУАН мала 28 дійсних членів і 30 позаштатних співробітників, її очолювала виборна Рада — голова М.С. Грушевський, члени — професор О. Грушевський, М.М. Ткаченко, І.І. Щітківський, Ф.Я. Савченко і кандидат в члени Ради В.Д. Юркевич. Робочим органом було Бюро Секції — О.С. Грушевський, О.Ю. Гермайзе (секретар) та М.М. Ткаченко (заст. секретаря). В ревізійну комісію входили В.І. Щербина і С.В. Глушко. Влітку 1927 року Секція дістала будинок No. 35 по Володимирській вулиці.

Наприкінці вересня 1929 року установи М. Грушевського в Історичній секції складали: 1. Академічна катедра історії українського народу; 2. Історико-економічна підсекція; 3. Історико-географічна комісія (О. Грушевський); 4. Українсько-молдавська комісія (діяла з 1928 р.).[2]

При академічній катедрі історії українського народу діяло 10 комісій: 1. Комісія історії Києва і Правобережної України; а) підкомісія історії старого Києва. 2. Комісія історії Лівобічної України. 3. Комісія районного дослідження Полудневої України. 4. Комісія районного дослідження Західної України. 5. Археографічна комісія. 6. Комісія для дослідження нової української історіографії. 7. Комісія новішої історії України. 8. Комісія історичної пісенності. 9. Комісія старої історії України. 10. Культурно-історична комісія.[3] Окрім того, на початку 1929 року були створені Комісія історії освіти на Україні та Комісія бібліографії української історії. Вони були затверджені Президією і введені до кошторису, але в зв'язку з наступними подіями (про них — нижче) в життя так і не ввійшли.[4]

Очолювана М. Грушевським Науково-дослідча катедра історії Украї-

---

[2] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1686. «Звіт про діяльність Історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею установ в 1929-1930 рр.» (Машинопис, 30 аркушів) (Матеріял готувався для 40 книги *України.* Помітки і вставки рукою М. Грушевського.)

[3] *Там само,* а також No. 2074.

[4] *Там само,* No. 1686, а. 1-2.

ни (заснована в березні 1924 р.) діяла при Історичній секції ВУАН і складалася з двох відділів: І. Відділ історії України. ІІ. Відділ примітивної культури і народної творчості (К. Грушевська) з а) кабінетом примітивної культури. Відділ історії України поділявся на три секції: 1) Секція методології і соціологічного обґрунтування історії (О. Гермайзе). (Мала підсекцію джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін). 2) Секція соціяльної, економічної та політичної історії (О. Грушевський). 3) Історико-культурна секція (М. Грушевський). Мала дві підсекції: а) матеріальної культури (В. Данилевич) і б) духовної культури (М. Грушевський). В керівництво катедри входили Б. Щербина та П. Клименко, співробітниками були О. Баранович, М. Ткаченко, С. Шамрай та ін.[5]

Як бачимо, структурно, тематично та хронологічно історичні установи М. Грушевського в Києві охоплювали всю історію українського народу, різні її аспекти та всі без винятку регіони (вивчення історії Кубані входило до завдань комісії історії Полудневої України).

Багатою і науково цінною була і видавнича продукція школи Грушевського. За своїм об'ємом і дослідницькою глибиною вона не має прецендента в українській історії, тому цей науковий вибух був справжнім відродженням, ренесансом української історіографії. Не згадуючи численні окремі дослідження та монографії Грушевського, його учнів і співробітників, назвемо лише їхні серійні та тематичні видання. Перш за все це журнал «Україна» (1924-1930, 36 томів) «Записки історично-філологічного відділу. Праці історичної секції (5 книжок), «Збірники історико-філологічного відділу», «Наукові збірники (за роки 1924-1929) — Записи Українського наукового товариства в Києві (тепер історичної секції ВУАН)» (14 томів), «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (1926-1930, 8 книжок), «Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві» (1926-1930, 3 томи), «За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття». (Книги 1-6, 1927-1930), кілька тематичних збірників — «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», «Чернігів і Північне Лівобережжя», «Історико-географічний збірник» (т. 1-4, 1927-1930), «Український археографічний збірник» (3 томи), «Український архів» (4 книжки, 1929-1931), три «Ювілейні збірники на пошану академіка М.С. Грушевського» та ін.[6]

Не можна не відзначити і кадрове багатство київської школи М. Грушевського. Його співробітниками були такі заслужені діячі української науки як В. Щербина, Ф. Савченко, О. Гермайзе, О. Грушев-

---

[5] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1686, Комаренко Н.В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках. — Історіографічні дослідження в УРСР. Вип. 4. — К., Наукова думка, 1971, стор. 45-46.

[6] *Видання Академії Наук УРСР (1919-1967).* Т. 1. Суспільні науки. — К., Наукова думка, 1969, 650 с., стор. 7-51.

ський, В. Данилевич, Л. Добровольський, А. Синявський, П. Клименко, В. Ляскоронський. Зі Львова співробітничали Ф. Колеса, І. Крип'якевич, М. Кордуба, М. Возняк, К. Студинський, В. Дорошенко, з Праги — Д. Дорошенко, В. Біднов, С. Наріжний та ін. Надією академіка та майбутнім його школи були учні Грушевського — С. Глушко, С. Шамрай, М Ткаченко, К. Антипович, В. Юркевич, К. Грушевська, О. Грушевська, Л. Окиншевич, М. Карачківський та ін.

Окрім школи М. Грушевського, українську національну історіографію репрезентували на той час також наукові установи, очолювані М. П. Василенком (Київ), Д.І. Багалієм (Харків), М.Є. Слабченком (Одеса), Д.І. Яворницьким (Дніпропетровськ), а також окремі дослідники — М.Н. Петровський (Ніжин), П. Клепатський (Полтава), Олександер Оглоблин (Київ). Але вони або знаходилися під впливом концепцій М. Грушевського, або визнавали їхній пріоритет.

Комуністична влада завжди вороже ставилася до академіка М. Грушевського за його невизнання марксизму-ленінізму, і майже чи не від початку діяльности вченого в системі Академії Наук готувала ліквідацію його школи. Щоб підірвати науковий авторитет Грушевського, скомпрометувати і дискредитувати його в очах як учених так і всієї громадськости з 1926 року було розгорнуто ідеологічну критику його творів, словесні випади проти його діяльності на форумі АН. Першим відкрито виступив проти академіка О. Шумський, який 2 листопада 1926 року піддав критиці статтю вченого в «Україні» «Ганебні пам'яті» — з приводу «ювілею» емського законодавства. Небезпідставно комуністичні лідери в Москві та Харкові побачили в ній не тільки критику великодержавної політики царату, а й власної большевицької національної політики, яка була по суті прямим продовженням своєї попередниці.

У тому ж таки 1926 році на ювілеї М. Грушевського з критикою його політичної діяльності виступили П. Любченко (секретар ЦК КП(б)У) та М. Левицький (уповноважений Укрнауки в Києві) — в їхніх словах звучав недвозначний заклик до академіка, привселюдно покаятись, відмовитись від минулого і возвеличити більшовицьку владу. Не дочекавшись цього на ювілеї, який пройшов не під тим знаком, якого прагнули більшовицькі лідери, П. Любченко виступив у грудні 1926 року з погромною, щодо вченого, статтею — «Старі теорії і нові помилки»,[7] назва якої промовисто свідчить про зміст.

Наступним актом відвертої зневаги до М. Грушевського було недопущення його на VI міжнародний конґрес істориків в Осло (Норвегія) в серпні 1928 року. Щоб завдати йому морального удару, а репрезентувати українську історичну науку послали Матвія Яворського — про-

[7] *Життя і революція,* No. 12, 1926, стор. 75-88. Аналіза ювілею Грушевського в 1926 році, подана в монографії Л. Винара, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський,* стор. 84-86.

відного критика концепцій М. Грушевського з боку «істориків-марксистів».

Всесоюзна конференція істориків-марксистів (Москва, 28.XII.1928-4. I. 1929 рр.) пройшла під прапором боротьби з усім національним, що з'являлося в історичній науці. Навіть у вульґарно-соціологічних викладах М. Яворського М. Покровський та його учні побачили вплив М. Грушевського. А такого впливу на історика, який вважався марксистом, «українським Покровським», ні Чубар, ні Косіор, ні Скрипник не могли допустити.

Наступним ударом став «Критичний огляд журналу «Україна» за 1927-1929 рр.» співробітника Українського інституту марксизму-ленінізму М. Свідзінського в органі цієї установи «Прапор марксизму» (No. 6, 1929, с. 236-241). А вже на початку 1930 року, коли розпочався структурний злам школи М. Грушевського, розгромна рецензія Ф. Ястребова на IX том (ч. 1) «Історії України-Руси».[8]

Вже не кажемо про такі образливі характеристики, як «отпетый украинский националист», «озлобленный враг советской власти», «помилованный советской властью националист», які давалися М. Грушевському в тогочасних виданнях.[9] Все це був дружний, організований вмілою рукою оркестр, ланки одного ланцюга.

Паралельно з ідеологічною йшла і огранізаційна підготовка до погрому. З 1928 року ЦК КП(б)У взяло прямий курс на розчинення комісій та катедр М. Грушевьского в збільшуваній кількості історичних установ ВУАН — які нарочисто поповнювали за рахунок ворожих до нього істориків (Д. Багалій, М. Слабченко, М. Яворський) та збільшуючи число співробітників-комуністів.

Створений 1922 року в Харкові Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ) в 1928 році був влитий до ВУАН і став академічною установою. Одним махом кількість комуністів в Академії потроїлась. За кілька місяців вони захопили керівні пости і на середину 1929 року були в ній вже фактичними господарями.

На початку 1929 року, вже в ВУАН, створюється катедра марксизму-ленінізму (О. Камишан) і катедра загальної історії (П. Щуран). Тоді ж, за планом, до історичних установ приєднується катедра академіка Д.І. Багалія.[10] В червні 1929 року в академіки обрали М. Скрипника, О. Шліхтера, В. Юринця, В. Затонського, — далеких від науки партійних апаратників, а також М. Яворського, М Слабченка та Д. Яворницького.

З появою академіків-комуністів в ВУАН активізувалися їхні посіпаки з УІМЛ — погромники меншого рангу — М. Рубач, Ф. Ястребов, М. Свідзінський, С. Кокошко, О. Камишан, П. Шуран, Ю. Озерський

---

[8] *Прапор марксизму,* No. 2, 1930, стор. 133-148.

[9] *Революция на Украине в мемуарах белых,* Москва, ГИЗ, 1930, стор. 423-424.

[10] ЦНБ ВР, ф. Х., No. 1864.

та ін. Широко було використано їхню нищівну діяльність проти М. Грушевського, непримиренність та далеко не наукові методи полеміки, в якій вони недвозначно вимагали фізичної розправи з «грушев'янцями».

Історична наука (як і все тоді!) була оголошена марксистами *фронтом.* І як на кожному фронті мали вестись бойові дії, падати вбиті і поранені. Особливою активністю на початковому етапі критики, а потім і погрому відзначався Матвій Яворський. Ігноруючи етичні норми полеміки,[11] він, сам під ударами критики з боку М. Скрипника і істориків-великодержавників (П. Горін), намагався довести свою відданість большевицькій деспотії і вірність марксизму ціною голови М. Грушевського.

Відтак на осінь 1929 року ідеологічну підготовку до погрому школи М. Грушевського було завершено, кількісно його супротивники переважували, залишалося здійснити головне організаційно-структурний злам. Щоб шокувати співробітників М. Грушевського і всю «небільшовицьку», опозиційну частину Академії, 22 листопада 1929 року оголошується про розкриття ДПУ контрреволюційної організації, яка виросла в ВУАН, — «Спілки визволення України», на чолі з академіком С. Єфремовим,[12] і поруч з іншими заарештовується один з провідних вчених школи М. Грушевського, його «права рука» — Осип Гермайзе. Згодом під арешт підпали з істориків Тарас та Михайло Слабченки. Ця акція мала далекосяжну мету. І серед іншого — відволікти увагу як на Україні, так і за її межами від підготовленого погрому ВУАН вцілому і школи М. Грушевського зокрема.

Як починався цей «злам» у кінці 1929 року дає добре уявлення звіт М. Грушевського про роботу історичних установ в 1929/30 академ. році.[13]

Він пише, що status quo історичних установ зберігався до осені 1929 року. Але що вони мають підпасти великим змінам — це вже було відомо, невідомо лише в чім і як вони проявляться. Спочатку необхідність змін пояснювалась, *по-перше,* — поповненням Академії — в червні обрано 34 нових академіки і їхня кількість відразу подвоїлась. На історично-філологічний відділ прибуло 8 академіків — з них: три історики України (Яворський, Слабченко, Яворницький) до двох дотеперішніх (Грушевський, Багалій). *По-друге,* перевиборами Президії ВУАН, яка «мала повести Академію новими дорогами», і введенням

---

[11] Про це писав свого часу Д.І. Багалій («З приводу антикритики професора М. Яворського», — *Червоний шлях,* 1924, No. 6, стор. 149).

[12] *Вісті ВУЦВК,* (Харків) — 22.XI.13 року (1929), No. 270 (2763), п'ятниця. стор. 2 — «Від Державного Політичного Управління».

[13] ЦНБ ВР, ф. X. No. 1686. стор. 1-30 (машинопис). Цей звіт готувався для «Хроніки» 40 книжки «України». На ньому розписано, яким набирати шрифтом, кеглем і т.д., є помітки і вставки рукою М. Грушевського. Але світ побачили тільки виїмки з 1-3 сторінок, — інакше не пропустила цензура (*Україна,* кн. 40, 1930, стор. 187-188).

нею плянування. Окрім того, нова Президія взяла курс на радикальні зміни не лише в плянуванні роботи, а й у зламі структури 20-х років.

Не без прихованої іронії М. Грушевський пише далі, що «дискусії над *загальними* (підкреслення моє — В.З.) питаннями пляновости Академії і їх ув'язки з *ще загальнішими принципами* соціялістичного будівництва — з виробничими програмами, з перспективами і потребами культурно-національного будівництва, з потребами працюючих мас, мусіли взяти багато часу, уваги і праці. На кілька літ вони стали центром академічного життя».[14] Коли в попередніх роках увага зверталась головно на те, щоб підняти саму наукову активність, взяти до неї можливо більші кола співробітників, притягти до участі в академічній праці і поодиноких людей і різні установи, так чи інакше зв'язати з Академією, зробити її організаційним центром всієї наукової роботи Республіки, — тепер навпаки поставлено завдання: зробити працю академічних установ якомога, камерною, усунути з неї все припадкове, очистити академічну організацію від будь-яких зв'язків з сторонніми організаціями. Якщо в 1925-1926 рр. історичні установи мали 14 процентів загального бюджету Академії, то на липень 1930 р. — всього 5. А коли здійсниться плян під кінець 1932 р. — матимуть не більше 2 процентів. Нарком освіти (М. Скрипник) сказав же, що і то багато, потрібно не більше 1% «Увага Академії повинна бути звернена в майбутнє, а не в минуле». Хоча із новообраних академіків все ж було найбільше істориків, і тепер вони становлять 9% загального числа академіків.[15]

М. Грушевського турбувало і падіння об'єму видавничої діяльности та рівня її науковости. Він відзначає, що у 1929/30 роках історичні установи постійно відривали від наукової роботи, посилаючи співробітників на лекції, по селах, заводах і фабриках, на аґітацію. Тому на кінець 29 р. кількість наукових засідань, доповідей, рефератів, наукових відряджень різко скоротилась. Комісії стали відбувати свої наукові засідання осібно, а не з усією секцією, що дуже шкодило науковій праці.[16]

Коли почали організовуватись комісії для новообраних академіків, бюро історичної секції обстоювало той погляд, що організація нових наукових формувань не повинна відбуватися коштом уже існуючих наукових установ. Такий погляд спочатку прихильно зустріли в керівних колах. Але насправді сталося так як хотіла Президія відділу — академіки Д. Багалій та М. Яворський, що прагнули сформувати нові установи за рахунок старих. Тому з кінця 1929 року почали їх (старі) ліквідовувати.[17]

---

[14] ЦНБ ВР, ф. 1686, стор. 2-3.
[15] *Там само,* стор. 3-4.
[16] *Там само,* стор. 4.
[17] *Там само,* стор. 3-4.

В кінці 1929 р. почалися різкі зміни і в структурі історичних установ. На осінній сесії (кінець листопада — початок грудня) нові академіки М. Яворський, М. Слабченко, академік Д. Багалій запропонували, а президія відділу ухвалила, встановити спеціялізацію катедр історії України за марксівською термінологією. Тому віднині встановлювалася така номенклатура: а) катедра академіка Д.І. Яворницького — іменується катедрою передісторії України; б) катедра академіка М.Є. Слабченка — як катедра історії України за доби феодалізму; в) катедра академіка Д.І. Багалія — як катедра історії України за доби торговельного капіталу; г) катедра академіка М.С. Грушевського як катедра історії України за доби промислового капіталу; д) катедра академіка М.І. Яворського — як катедра історії України за доби імперіялізму. Академікам проте, лишали право вибирати теми своїх занять незалежно від спеціялізації катедри. Разом з тим, пляни занять установ катедр точно *обмежити* відповідними хронологічними межами, поставленими катедрами.[18] Але при ближчому розгляді виявилося, що Грушевському за «марксівською періодизацією» припадали роки між 1861 та 1900, які виходили за межі його наукових інтересів, отож вирішили катедру Д. Багалія іменувати часом пізнього торговельного капіталізму, а катедру М. Грушевського іменувати добою раннього торговельного капіталу з хронологічними межами досліджень від XV до XIX століть.[19]

На пропозицію тих же Багалія, Слабченка і Яворського у Грушевського відбиралися і закривалися комісії Лівобічної, Полудневої України і новішої історії України. Натомість при катедрі Д. Багалія хотіли створити комісію Лівобережної і Слобідської України, при катедрі М. Слабченка Комісію Полудневої України, при катедрі Д. Яворницького комісію топографії Запоріжжя, а комісію історії реврухів — при катедрі М. Яворського.

Все це кричуще суперечило тій хронологічній розмежованості, за «марксівською термінологією», яку було введено. Але навіть не противлячись цьому, Грушевський пропонував об'єднати наукові сили, які працювали в закритих тепер комісіях, в одну «Комісію порайонного дослідження України» і яка й далі б при його катедрі вела науково-пошукову роботу. Але цієї пропозиції відділ не прийняв і запропонував Грушевському компенсацію — розділити комісію історії Києва і Правобережжя на дві комісії і створити нову Комісію дослідження історії Полісся (східного і західного), щоб чимось замінити роботу лівобережної Комісії.

В січні 1930 року комісія Полісся справді була створена але діяла недовго. В березні 1930 р. на сесії поширеної Президії Відділу прий-

---

[18] *Там само,* стор. 7.
[19] *Там само,* стор. 10-11.

нято рішення скасувати всі комісії порайонного дослідження. Ліквідували і створену комісію Полісся і нові комісії Лівобічної (у Багалія) і Полудневої (у засудженого по СВУ Слабченка). Комісію історії Західної України залишили, але забрали у Грушевського і віддали безпосередньо Президії. З порайонних комісій при катедрі Грушевського лишилася лише комісія історії Києва.

Ще раніше, 22 грудня 1929 року Відділ закрив Комісію старої історії України, під тим приводом, що стара історія України належить до тематики катедри академіка М. Слабченка. Тоді ж, на цім засіданні, М.С. Грушевський виступив з протестом, доводячи передчасність такого акту, позаяк катедра М. Слабченка не розпочала ще досліджувати тематику цієї комісії, та й невідомо, чи буде вона її досліджувати.[20]

Побоювання Михайла Сергійовича не були марними. Слабченко був засуджений по «справі» СВУ, його наукові установи розпущені, а катедру передали у тимчасове завідування акад. Д. Багалію, а згодом ліквідували зовсім.

Але Комісію старої історії України тоді ж таки закрили, і з початком 1930 року її не було вже кому вивчати.

4 січня 1930 р. Відділ постановив відділити від катедри акад. Грушевського археографічну комісію і включити до її складу всіх академіків-істориків, передавши у безпосереднє керівництво Відділу, хоча керівником залишити М. Грушевського (Голова її О. Гермайзе[21] був теж засуджений по СВУ).

На згаданій березневій сесії крім передачі до Президії Комісії історії Західної України, Президія Відділу постановила злити Комісію історичної Пісенності з Культурно-історичною комісією, прилучивши до неї Кабінет примітивної культури, а «Науково-дослідчу Катедру історії України» — ліквідувати. Ліквідація цієї катедри — основної ланки в діяльності школи Грушевського — принципово була вирішена ще весною 1930 року, а формально закінчена 15 вересня того ж таки року. Це зробив НКО, який своєю постановою об'єднував н-д катедри в більші наукові організації — інститути, а ті, які мали аналогічні катедри в Академії — ліквідовувалися.[22]

Н-Д катедру історії України спочатку хотіли об'єднати з академічною катедрою історії Українського народу, додавши останній штатні посади для співробітників першої, але врешті-решт її просто закрили, а аспірантів у Грушевського забрали і передали Дмитру Багалію по науково-дослідної катедри історії української культури в Харкові.

Паралельно з структурними ліквідаціями протягом цілого 1929/30 академічного року установи М. Грушевського посилено тероризували інтенсивним плянуванням наукової роботи, перспективними плянами,

---

[20] *Там само,* стор. 8.

[21] *Там само,* No. 1566.

[22] *Там само,* No. 1686, стор. 6-10, а також No. 1864.

річними, фінансовими, тематичними, на п'ятирічку, уточненнями та кореґуваннями цих плянів. Відтак, наукою займатися не було коли, тому 1930 року навіть ті установи і комісії, що лишили Грушевському, не могли нормально функціонувати. У своєму звіті, академік не без сарказму пише про цю плянову зливу.[23]

Нарешті влітку 1930 р. на історичні установи Академії були нацьковані пролетарі — у липні їх обстежували бриґади робітничих колективів міста Києва (заводів «Арсенал», «Більшовик», «Ленінська Кузня» та ін.). М.С. Грушевський в'їдливо пише, що у серпні того ж року «історичні установи, включно з історичною секцією і Науково-дослідчою катедрою обслідувалися дуже уважно протягом двох тижнів, а за тим пішла «персональна чистка апарату» спеціяльною комісією, делеґованою з Харкова від Робітничо-Селянської інспекції, котра закінчилася усуненням кількох штатних співробітників сих установ, з мотивів «недостатньої наукової кваліфікації».[24]

М. Грушевський подав оскарження до Робсельінспекції, а до інших установ мотивовану доповідну записку — протест проти такої сваволі і такого розгону. Але все залишилося без відповіді.

На літо 1930 року було також повністю ліквідовано, або відрубано тісні зв'язки з історичними установами Грушевського постійних нештатних співробітників, «які відограли таку визначну ролю в історії організації наукової праці Академії в найтяжчих часах її існування».[25] А їхнє число було велике, переходило за 25 і вони були дуже цінними учасниками наукової праці.[26] У 1928-29 рр. кількість позаштатних співробітників зменшили до 15 чоловік, на початку 1930 р. залишили 3-х, влітку — 1-го, а до кінця того року — жодного.

Отже, вже в 30-му році паралельно з організаційно-структурним ішов і кадровий розгром школи М. Грушевського. Грубо обривалася також і його видавнича діяльність. Восени 1930 року було влаштовано погром журналу «Україна» — головного органу вченого, знищено вже надруковану 44 книжку, а видання припинено. Знищені також були «Збірник ІФВ УАН», порайонний збірник «Полуднева Україна» та ін.[27]

Не зайвим буде нагадати також, що невдовзі підпали під ліквідацію створювані «за марксівською періодизацією» установи, які власне і не народилися ніколи. Михайла Слабченка засудили за процесом СВУ у березні 1930 року, і в кінці року він вже був на Соловках, а його шко-

---

[23] ЦНБ ВР, ф. Х. No. 1686, стор. 9.

[24] *Там само,* стор. 9-10.

[25] *Там само,* стор. 6.

[26] У цьому місці М.С. Грушевський покликається на 27 том «Записок Історично-філологічного відділу УАН», який був підготовлений до друку, але не вийшов, позаяк знищений владою.

[27] Рештки «Полудневої України» є в ЦНБ ВР ф. Х. No. 1857 та No. 31456, але це жалюгідні крихти, того що мало бути.

ла ліквідована. Матвій Яворський, який втратив відчуття реальності, впав жертвою власноруч розв'язаного наукового терору, жертвою тієї атмосфери неприязні, нетерпимості, ворожості і цькування до утвердження якої він так старанно докладав зусиль. На початку 1930 року його виключили з партії і влітку депортували до Ленінграду, а в березні 1931 р. засудили у справі так званого «Українського національного центру» і відправили на Соловки, а 1937 р. розстріляли «у місті Леніна, на Неві». Д.І. Багалій помер у 1932 році, а його установи ліквідовано. Д.І. Яворницький звільнений з роботи як «контра» у 1933 році, ще раніше — припинили діяльність наукові заклади, очолювані ним.

Наступного 1931 року київська історична школа Грушевського пережила тяжку пошесть, страшенну епідемію дискусій, під час яких на неї (власне ж на живих людей!) було вилито стільки бруду, стільки нечистот, що ця продукція партійних піскомішалок не ввійде і в добрих 10 томів, якщо завдатись метою видати їхню потерть.

В січні 1931 року відбувся пленум історичних установ, на якому замість очолюваної М. Грушевським історичної секції було створено історичний цикл ВУАН і обрано нове бюро в складі: О. Камишан (голова), Д. Багалій, Загрецький, С. Кокошко, М. Грушевський, В. Білий і М. Ткаченко.[28] В складі циклу академік М. Грушевський очолював тільки Катедру історії України доби февдалізму. Очолював формально, але вже не керував, позаяк в березні 1931 року виїхав до Москви, де його через кілька днів заарештували і відправили в Харків, як «керівника Українського національного центру». М. Грушевського намагалися примусити взяти на себе це фальшиве керівництво, фальшивим центром. Його навіть ставили до стіни і стріляли холостими набоями. Але вчений витримав ці тортури і не допоміг більшовикам. Тоді його депортували назад до Москви під нагляд ДПУ.

Не дочекалися комуністичні власті і його публічного каяття та самобичування, М. Грушевський ніколи і ніде не відмовився від своїх концепцій і своїх творів, не чадив панікадилом перед більшовиками, як це робив М. Яворський. До кінця днів він залишився вірним тому, що створив протягом свого життя. Тому все, що відбувалося далі в Києві — відбувалося без його участі.

Потоки бруду полились з боку партійних вождів — Чубаря, Любченка, Косіора, Скрипника, Затонського, з боку істориків-марксистів — Рубача, Юринця, Камишана, Шурана, Кокошка, і, що болючіщ всього, від його ж таки учнів.

4 травня 1931 року відкрився об'єднаний пленум циклів філософії та історії, присвячений «дискусії» по концепціях М. Грушевського.

---

[28] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1500; No. 14628.

Безпристрасна стенограма[29] фіксує все до дрібниць у виступах, і навіть у репліках з залу, які лунали на адресу учнів М. Грушевського.

Пленум відкрив О. Камишан, якого обрали і головою зборів. З головною доповіддю «Соціологічні погляди академіка М. Грушевського» виступив академік В.О. Юринець. Того ж дня «дискутували» з приводу цих поглядів Гаврилін, Карпенко, С.М. Іваницький та М.А. Рубач. Всі дійшли висновку, що «Грушевський є небезпечним класовим ворогом».[30]

Наступного дня, 5 травня, виступали О. Павлик, М. Ткаченко, В. Кравченко, Л. Окиншевич, О. Дорошкевич (учні Грушевського), С. Кокошко, та М.М. Могилянський. Останній, зокрема, відзначив, що соціологія Грушевського «еклектична, науково-безпорадна, безсила... Тут немає з чим боротись», і закликав вести наступ на публіцистичні та політичні писання Михайла Сергійовича.[31]

Власне, ніякої дискусії не було, бо не було зіткнення думки. Всі виступаючі, обливаючи брудом з голови до ніг М. Грушевського, були єдині в тім, що він «а) націдемівець і пропагандист націдемівщини; б) захищає інтереси буржуазії в історіографії; в) наслідує буржуазно-націоналістичні теорії Антоновича; г) пропагує безкласовість та безбуржуазність української нації, а разом з тим закликає до класового миру з буржуазією; д) перетворив видання історичної секції в рупор войовничого націоналізму».[32]

За першою «дискусією» не забарилась і друга. Після обстеження академічних установ М.С. Грушевського спеціяльною бригадою, 24 травня відбулося засідання, на якому мали дати пояснення всі співробітники академіка.[33]

Відкрив збори Сергій Шамрай. В президію обрали Іваницького, Загрецького, Денисенка. Головуючий Іваницький запропонував всім співробітникам катедри М. Грушевського виступити.

Очевидець описуваних подій Наталя Полонська-Василенко згодом так писала про ці «дискусії»: «Тяжко уявити щось гірше, як це знущання з великого українського історика. З довжелезними промовами виступали різні партійні критики й це було в порядку речей. Але було інше, що хвилювало більше і що перенести було надто тяжче. Це були виступи улюблених учнів і співробітників, які один за одним кая-

---

[29] ЦНБ ВР, ф. Х, No. 14628. Стенограма дискусії на доповідь академіка Юринця В.О. «Соціологічні погляди академіка М. Грушевського». — 192 стор. машинопису.

[30] *Там само,* стор. 1-60. В стенограмі також зазначено, що Д.І. Багалій на це судилище не приїхав, хоча його і запрошували.

[31] *Там само,* стор. 52-109.

[32] ЦНБ ВР, ф. Х. No. 14628, стор. 1-190.

[33] ЦНБ ВР, ф. Х. No. 2786. Стенограма відкритого засідання бригади по обстеженню академічних установ. М.С. Грушевського. 24.V. 1931 р. 62 стор. машинопису.

лись у своїх помилках і перекладали відповідальність за них на керівництво...».[34] Брутальність комуністичної влади саме і полягає в тому, щоб залучити до своїх злочинів якомога більше людей, нацькувати споріднених або кревно, або духовно один на одного. Тому не будьмо зараз суворими прокурорами до людей, які під страхом і шантажем змушені були говорити не свої слова і думки.

Але все ж таки тоді, згідно з стенограмою, першим взяв слово Сильвестер Глушко[35] і сказав, що «коли дивитися на всі твори М. Грушевського з точки зору марксизму-ленінізму, то в них є багато недоліків, і недоліків великих. Він проповідував безбуржуазність української нації і змушував це робити і своїх учнів, затушовував прояви класової боротьби, возвеличував інтелігенцію». А далі йде каяття і самобичування, переповідати які немає рації. За ним виступали В. Юркевич (критика О. Гермайзе),[36] С. Шамрай (критика журналу «Україна»),[37] П. Гладківський (самовисічення),[38] М. Карачківський (розгром роботи комісії Києва і Правобережної України),[39] Л. Шевченка (критика творчості Катерини Грушевської),[40] В. Денисенко (удар по концепціях Грушевського).[41] На закінчення виступили Кокошко, Іваницький, Загрецький, Познанський, які вказали на необхідність і далі продовжувати дискусії і критику навколо творчості академіка М. Грушевського, який *(наголосимо це ще раз)* не відмовився ні від своїх поглядів, ні від своїх учнів, нікого не обтяжив своїми свідченнями на різних сфабрикованих процесах і жодного разу не покаявся, чого від нього так жадали.

За дискусіями і реорганізаціями не було часу на науку. Тому один із звітів нового керівництва циклу за 1931 рік констатує, що з 115 тем за планом 21 комісія циклу виконала всього 45 тем, тобто 40%, а до друку подано й того менше — лиш 10 робіт, себто 9% запланованого. Але, як не парадоксально, биті всіма установи М. Грушевського й на цім фоні активні — саме їм належить майже весь об'єм виконаного. Цей факт керівництво трактує як прояв шкідництва, протягування шкідливих, ворожих ідей, прояв «класової боротьби».[42]

В 1932 році погром і нищення київської школи істориків М.С. Грушевського тривав далі. У відновленій «Україні» (яка нічого спільного

---

[34] Н. Полонська-Василенко, *Українська Академія Наук,* Мюнхен, ч. II, 1958, стор. 16. Про зізнання учнів Грушевського в монографії Л. Винара, *цит. пр.,* стор. 98-99.

[35] ЦНБ ВР, ф. X, No. 2786, стор. 1-11.

[36] *Там само,* стор. 11-17.

[37] *Там само,* стор. 17-33.

[38] *Там само,* стор. 34-40.

[39] *Там само,* стор. 41-50.

[40] *Там само,* стор. 51-53.

[41] *Там само,* стор. 53-58.

[42] *Там само,* ф. X, No. 1864, стор. 52-54.

з «Україною» 1924-1930 рр. не мала)[43] Лев Окиншевич в статті «Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського»[44] писав, що ідеологічний розгром концепції Грушевського відбувся в дискусіях 1931 року, проте він «ніяк не зняв питання про дальшу боротьбу з нею, але поставив на всю широчінь проблему цілковитого й усебічного розгрому цієї ідеології в усіх її проявах і в усіх її галузях».[45]

Архівні матеріали історичних установ ВУАН зберегли свідчення того, що являла собою школа Грушевського на кінець 1932 року[46] після вирішення на всю широчінь поставленої проблеми її «усебічного розгрому».

Історичний цикл мав на жовтень 1932 року 57 чоловік співробітників. В Бюро циклу входили О.М. Камишан, С.С. Кокошко, М.М. Ткаченко, М.С. Грушевський, В.В. Білий і П.Д. Шуран (секретар). Після «реорганізації 1930 р. і зламу 1931 р.[47] в ньому були такі установи: 1. Всеукраїнський археологічний комітет. 2. Археологічний музей (діє з 1931 р.). 3. Археографічна комісія (М. Ткаченко, І.І. Кравченко, В.О. Кордт, К.О. Лазаревська). 4. Комісія передісторії (академік Д.І. Яворницький). 5. Катедра історії України доби февдалізму (академік М.С. Грушевський) з комісіями: а) історії Києва й Правобережжя (заснована 1924 р., співробітники С.В. Шамрай, С. Глушко і М.Ф. Карачківський); б) історії козаччини (діє з 1930 р., співробітник В.Д. Юркевич); в) культурно-історична комісія (Л. Шевченко, В. Денисенко, П. Гладківський). 6. Катедра історії України (діяла до смерті свого голови академіка Д.І. Багалія, 9.II.1932 р.); а) комісія соціяльно-економічної історії України (О.П. Оглоблин, Н.Д. Полонська-Василенко). 7. Комісія історії Західної України (Козорис, Ткачівський, О. Павлик). 8. Комісія історико-географічного словника. (О. Грушевський — голова, О. Баранович, К. Антипович, В. Романовський — співробітники). 9. Катедра історії Заходу (В.П. Бузескул); а) комісія для вивчення історії Західної Європи (діє з 1930 р. керівник О. Камишан, співробітники П.Д. Шуран, Є. Погребінський). 10. Комісія Близького Сходу (К.Т. Штепа, М. Я. Константинопольський, Г.Н. Лозовик). 11. Комісія реврухів (заснована 1930 р. керівник С.С. Кокошко, співробітники В.Я. Камінський, та М.М. Грищенко). 12. Катедра етнографії (академік М. Колесса). 13. Катедра усної словесності (академік А.М. Лобода); а) етнографічно-

---

[43] Див. Жуковський Аркадій, «Михайло Грушевський і журнал *Україна*», *Український історик*, 1986, No. 1-2 (89-90), стор. 17.

[44] *Україна*, 1932, No. 1-2, стор. 91-109.

[45] *Там само*, стор. 91.

[46] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1868. «Звіт про роботу установ історичного циклу до 15 роковин Жовтня». 1932 р. 26 аркушів машинопису; а також No. 1864.

[47] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1868, стор. 1-2.

фолкльорна комісія. 14. Етнологічний музей. 15. Комісія біографічного словника. 16. Музей діячів науки та мистецтва.[48]

Як бачимо в новій системі історичних установ М.С. Грушевському залишили катедру з трьома комісіями і сімома співробітниками, з загальної кількості 2 установ і 57 чоловік штату. Організаційно і кадрово школа Грушевського була тим самим підведена до повної ліквідації. Наскільки ці установи після дискусійних нагінок деґрадували науково, свідчить інформація про роботу культурно-історичної комісії в «Україні» 1932 року. Зокрема, її співробітники відбули «дискусійне засідання з приводу буржуазно-фашистських концепцій проф. Ф.Я. Савченка», «оголосили себе ударниками, викликавши на внутрішнє соцзмагання комісію історії козаччини, і т.ін.[49]

В одному із звітів є таблиця про видавничу діяльність історичних установ за 1928-1932 рр.,[50] яка дає змогу порівняти об'єм наукових видань школи Грушевського до її погрому, і наукової продукції, створеної в січні 1931 р. історичного циклу.

Статистика видавничої роботи за п'ятирічку

		За час існування			Пересічно за рік		
Установи	Роки	Видань	Аркушів	Примірників (тис.)	Видань	Аркушів	Примірників (тис.)
Історична секція	1928-30	43	525	66	14	175	22
Дрібні установи	1928-32	41	541	64	8	108	13
Етнографічна комісія	1928-31	34	194,5	64	8,5	48	18
Археографічна комісія	1928-32	6	150	6,8	1,2	30	1,3
ВУАН	1930-32	4	36	4	1,3	12	1,3
Історичний цикл	1931-32	14	294	17	7	147	8,5

Як бачимо, незважаючи на збільшення кількості установ на історичному циклі у 1932 р. його наукова продукція за два роки була незрівняно меншою, ніж видання (теж за два роки) історичної секції М.С.

[48] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1868, стор. 1-4.
[49] *Україна*, No. 1-2, 1932, стор. 195.
[50] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1864.

Грушевського. В системі ВУАН в 1928-1930 рр. вона була найбільшим видавцем. Лише за 1929 рік нею випущено 16 томів на 388 друкарських аркушах.[51] Навіть 1930 року, коли розпочався погром, історична секція, що концентрувала наукову продукцію установ, скупчених навколо катедри академіка Грушевського, залишалася на видавничій висоті (йшло видання підготовлених раніше творів). Всього ж за п'ять років на її долю доводиться біля третини продукції всіх установ, а за окремі роки (наприклад за 1928 р.) — більше ніж половина. Розмір цей значно збільшиться, якщо додати сюди і видання «дрібних установ», (сюди входить науково-дослідча катедра історії України), які теж в 28/30 рр. купчилися головно біля видань історичної секції. Найбільше видань Секції було у 1928 році, а далі йде зниження, пов'язане з цькуванням і розгромом всієї школи Грушевського. Згідно з таблицею, другою по кількості була видавнича продукція етнографічної комісії.[52]

Реорганізований історичний цикл в 1932 році скоротив свою продукцію до 7 видань в 8,5 тис. тиражу (1928 року було відповідно 14 і 22 тисячі). Протоколи і звіти Президії циклу — це падіння пояснюють так: «Зменшення продукції викликалося поруч з саботажем низки співробітників установ, збільшенням вимог щодо якость продукції».[53]

Звіти партійного керівництва історичного циклу за 1933 рік відзначаються наступальністю, аґресивністю та войовничістю щодо «історичного фронту».[54]

Вони дають підстави вважати, що більшовицькі лідери в 1933 році взяли курс не просто не організаційний розгром школи Грушевського, а на цілковите фізичне знищення його учнів і співробітників. Благо, досвід був, — тривав організований проти українського селянстав тотальний голодомор.

Саме на фізичне знищення спрямовані характеристики, які даються співробітникам катедри історії України: «Академік Грушевський протягом 1930-33 рр. жодного писаного рядка для історичної науки ВУАН не дав. Він і далі стоїть на своїх старих наццдемівських, фашистських позиціях і демонстративно перейшов друкувати в Ленінграді свої незначні статті російською мовою (М. Грушевський. Самовидец Руины и его позднейшие отражения. — Труды института славяноведения АН СССР. т. 1, Ленинград, 1932). Катерина Грушевська так само жодного рядка не написала і саботує історичну ділянку науки в ВУАН».[55]

Про співробітників Комісії історії Києва і Правобережжя С. Шамрая, С. Глушка та М. Карачівського зазначається, що вони «залишилися на старих, фашистських позиціях». За останні 2-3 роки жодної

---

[51] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1686.
[52] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1864, а. 78, 78 зв.
[53] *Там само.*
[54] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1865; No. 1866; No. 1859-1863.
[55] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1865.

наукової продукції не дали. Вони застосовували нові методи класової боротьби — «тихою сапою» в науці проводити концепції М. Грушевського», або шляхом залишення «історичного фронту» і переходу на інші фахи, як С. Шамрай до інституту зерна і борошна. «Шамрай заявив, — пише звітуючий, — що він не бажає далі методологічно переозброюватись і готовий назавжди відмовитись від наукової роботи в Академії».[56] Звідси робиться висновок, що Шамрай і Карачківський — «контрреволюціонер і через це засуджений ДПУ».[57] Не важко здогадатися, що з подібними характеристиками фізична розправа чекала і на перших двох. Працівники культурно-історичної комісії П. Глядківський та В. Денисенко і єдиний співробітник Комісії історії козаччини В. Юркевич також характеризувалися як «фашисти по ідеології». До речі, комісія козаччини мала чисто формальну назву, позаяк Юркевич працював над «сталінським збірником».[58]

«Грушев'янці», — зазначається в наступному звіті, — саботуючи радянську науку в ВУАН, займалися запільною роботою по виданню закритого грушев'янського журналу «Україна». Тільки в середині 1933 року, в зв'язку з накриттям Шамрая, на крадіжці майна і архівів у ВУАН було виявлено існування запільного журналу «Україна».[59]

На думку авторів звіту клясова боротьба з школою Грушевського ускладнилася тим, що «протягом 31-32 рр. і в першій половині 33 року на чолі II відділу стояв двурушник з партквитком у кишені — Камишан, який разом з контрреволюційними елементами. (Шуран, Сіяк, Хрестовий, Дорошкевич) заправляв II відділом, обманюючи партію і радвладу», гальмував розгром установ Грушевського.[60] Відтак, колишні погромники втрапили в немилість до партійного начальства, яке уже ставило мету фізичної, а не просто ідеологічної ліквідації «грушев'янців».

Цікавий в цьому пляні політичний звіт II відділу за 1929-30 рр. — «Класова боротьба на історичному фронті, боротьба з націдемівщиною і елементи шкідництва».[61]

Дозволимо собі широко його переказати, оскільки він проливає світло на те, як самі керівники погрому сприймали заподіяне ними і які вбачало завдання.[62]

---

[56] *Там само.*

[57] *Там само.*

[58] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1865-1866.

[59] *Там само,* No. 1859-1863, стор. 3.

[60] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1860, стор. 2.

[61] *Там само,* No. 1864, стор. 69-75.

[62] Ймовірно, що звіт писав І.І. Кравченко, позаяк окремі місця звіту дуже схожі на його статтю «Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії». *Записи Історично-Археологічного інституту,* т. 1, Київ, 1934.

Даючи звіт про 4-річну «працю» по зламі на історичному фронті партійні апаратники писали:

«Історичну науку в ВУАН захопили контрреволюційні націдеми, що довгий час були монополістами (Грушевський, Єфремов, О. Грушевський, М. Слабченко, М. Яворський). Контрреволюційний націдемократизм в історичних установах ВУАН став на шлях фашизації, він консолідував навколо себе всі контрреволюційні елементи для боротьби проти пролетарської диктатури (акад. Грушевський та Єфремов). Як наслідок — в ВУАН виросла СВУ — Єфремов, Гермайзе, Слабченко.

Ще в 27-28 р. націдеми мали підтримку в Наркомосі від Шумського, Скрипника, а також від петлюрівсько-гетьманського агента і шпигуна Яворського.[63] Партія послала його на історичний фронт. Але ставши академіком, Яворський взяв усіх її ворогів під крило, — ніби-то скоротив установи Грушевського, але по суті все залишив по-старому, і жодної його наукової посади не скасував, а навпаки, продовжував висувати на керівну наукову роботу петлюрівських шпигунів (Ф. Савченко), втягнув шпигунсько-шкідницькі елементи до ВУАН (Слабченко, Рихлик). Яворський і Слабченко удавали з себе радянських академіків-«марксистів», на словах виступаючи проти Грушевського, а на ділі з ним блокуючись. Не без порозуміння між собою і Грушевським забирають в останнього 7 комісій залишаючи все по-старому і зберігаючи за Грушевським всі штатні наукові посади, хоча той продовжував обстоювати безкласовість українського історичного процесу з 16-17 ст.[64]

Після СВУ на історичний фронт були кинуті такі «витримані більшовицькі сили» як Камишан, Кокошко, Загрецький, Грищенко, Камінський. За допомогою цих товаришів і за керівництвом партії від Грушевського було відібрано журнал «Україна» і закрито історичну секцію, цей осередок войовничого націоналізму. Але й тут були труднощі — молоді сили не змогли очолити боротьбу і повести за собою. Керівники історичного фронту у ВУАН Камінський і Шуран зрослися з класовим ворогом, вони гальмували клясову боротьбу.

Камінський — це було друге видання Яворського, який втягував шкідників у ВУАН (Рихлик, Ткачівський, Козорис, Христовий). Школу Грушевського залишають в недоторканому стані, класової боротьби з нею не ведуть.[65] Відвертий клясово-ворожий виступ Грушевського з приводу смерті історика-фашиста Томашівського[66] Камишан кваліфікує досить ліберально — «політична помилка». Комісію козаччини

---

[63] *Там само,* No. 1864, стор. 71.

[64] *Там само,* стор. 70.

[65] *Там само,* стор. 72.

[66] Мається на увазі засідання археографічної комісії на початку 1931 року, на якому М.С. Грушевський мав мужність (в умовах терору) запропонувати вшанувати вставанням пам'ять померлого галицького історика С. Томашівського. Докладніше в праці Л. Винара, *цит. пр.,* стор. 93.

Грушевського, проти якої висловлюється радянська частина науковців, перейменовують в комісію козаччини та козацької доби.

В травні 1931 року була проведена дискусію з приводу концепцій Грушевського, на якій виступили Рубач, Загрецький, Речицький, Кокошко, Кравченко, Камінський. Але опортуністичне керівництво, що зрослося з націдемівщиною, ці дискусії не видрукувало, а нові дискусії, що намічалися, свідомо провалювало.[67]

На одному з засідань бюро історичного циклу 8.XII.31 р. Камишан заявив що обговорення концепцій Грушевського потрібно відстрочити, а поки що «треба визначитися, в чому і чому концепції Грушевського неприйнятні для нас».

Дискусія по Шамраєві, цьому правовірному учневі Грушевського, не була організовано проведена. Вона відбулася 29.II.32 р., і на неї, за власною ініціативою (самопливом) прийшли і виступили Кокошко, Грищенко, Кравченко, які викрили фашистську ідеологію Шамрая».[68]

В червні 1933 року відбулася сесія історичного циклу, на якій пройшов черговий погром представників школи М. Грушевського — С. Шамрая, П. Гладківського, М. Карачківського, В. Денисенка, В. Романовського та ін., яких названо «націоналістами і великодержавниками» (?!). В липні-серпні іде «поглиблення боротьби проти грушевщини на історичному циклі» — головним об'єктом стає голова археографічної комісії, учень М. Грушевського, Микола Ткаченко. У вересні-грудні ідуть засідання з «самовикриттями націдемівщини» у власних роботах Ткаченком, Юркевичем, Романовським, Рудницькою.[69] На доповіді О. Оглоблина «Буржуазна історична школа Довнар-Запольського» було «доведено, що і він не позбувся ще своїх націдемівських концепцій».[70]

Вже влітку 1933 року катедра і комісії академіка М. Грушевського практично не функціонували і були знищені. Це засвідчують «Протоколи засідань комісії по перевірці матеріалів та майна історичної секції ВУАН та установ, якими керував М. Грушевський».[71] Перед нами постає пустка — порожні кабінети, зломані замки, зникле майно — книги, архівні матеріали, теки з рукописами, заарештовані (С. Шамрай, С. Глушко) і загнані співробітники. З болем читається інформація Людмили Шевченко,[72] написана на вимогу керівництва II відділу, в якій вона обливає помиями не лише свого вчителя, але і всіх своїх колеґ, і яка теж підтверджує, що в липні 1933 року від школи Грушевського нічого не лишилося, а комісії формально проіснували ще кілька місяців.

---

[67] *Там само,* стор. 73.
[68] *Там само,* стор. 70-73.
[69] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1862. Факти класової боротьби на історичному фронті.
[70] *Там само,* No. 1861, стор. 11.
[71] ЦНБ ВР, ф. X, No. 2526-2536. (3.VII-16.XII. 1933 р.).
[72] *Там само,* No. 2534. (29.VII. 1933 р.).

В кінці 1933 року установи Грушевського в черговий раз відвідала «бригада пролетаріяту», яка ретельно їх обстежила і дала «Висновки про політичні та ділові якості співробітників комісій історичного циклу та необхідність звільнення їх з посад».[73] З характеристиками: «розвалював роботу історичного циклу», «правовірний учень Грушевського, вів ворожу політичну роботу», «баласт і нацдемівець», «прихований грушев'янець» в список були включені Денисенко, М. Ткаченко, В. Кордт, Павлик, В. Юркевич, Тарасенко.[74] А в кінці констатовано — «всі ці «науковці», як класово-ворожі елементи з роботи звільнені».[75]

Але цим справа, звичайно не обмежилась: «Протягом другого півріччя виявлено і звільнено 20 науковців-істориків і залишено всього 12 справжніх наукових робітників, які перейшли працювати в Історико-археографічний інститут, що утворився на базі історичного циклу 1.II.1934 року».[76]

Серед звільнених значаться Карачківський, Шамрай, Юркевич, Кордт, Лозовик, Могилянський, Павлик, Полонська-Василенко, Романовський, Тарасенко, Ткаченко, Ткачівський, Денисенко, Глядківський, Корнілович, Копержинський.[77]

Цим масовим звільненням було остаточно покладено кінець організаційного і кадрового існування школи Грушевського в Києві в системі ВУАН. Але більшовицьке керівництво Академії непокоїло навіть те, що знищена школа лишила по собі колишні назви. Тому реорганізації тривали.

Як згадувалося вище, 1 лютого 1934 року замість Історичного циклу створено було Історично-археографічний інститут, який вже нічим не нагадував історичну секцію. В одному з звітів свідчиться, що: «після розгрому класового ворога, перебудова історичного циклу торкнулася перш за все структури. Старі, архаїчні феодальні комісії *лишились* лише *для бухгалтерії* (підкреслення моє — В.З.), в роботі утворено сектори і бригадний метод роботи. Виходячи із змісту роботи циклу утворено такі сектори: I. Сектор пролетарської революції і соцбудівництва. II. Сектор промислового капіталізму і імперіалізму. III. Сектор археографії. IV. Сектор історії Заходу. V. Сектор історії Сходу. VI. Сектор історії Західної України.[78] Кардинально було змінено і тематику історичних досліджень. Від наукового і тематичного багатства вивчення минулого школою М. Грушевського нічого не лишилося. Все було

---

[73] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1499, чернетка, рукопис, 3 стор.
[74] *Там само,* а також No. 7109.
[75] *Там само,* No. 1859-1863, стор. 6.
[76] *Там само,* стор. 6 і зворот.
[77] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1861, стор. 1-4.
[78] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1865-1866.

спрямовано на вивчення історії клясової боротьби та «ролі більшовиків в історії Радянської України».[79]

Проте, подібна структура не проіснувала й півроку. Восени 1934 року керівництво ВУАН прийняло рішення, в якім зокрема говорилося:

«Зважаючи на те, що в організаційній побудові установ історичного циклу ми мали установи з февдальними пережитками і назвами, що такі установи не могли мати визначений профіль, чітке спрямування.., що така організаційна побудова надто гальмує партії і радвладі встановити необхідне керівництво і разом з тим утворює всі можливості для діяльності класововорожих пролетаріятові елементів і протаскування ворожих теорій і установок, а то і зовсім неробства і саботажу, як одну із нових форм класової боротьби «тихою сапою», історичний цикл вважає за потрібне:

Змінити структуру історичних установ на Інститут історії з секторами історії: України, Західної України, народів СРСР, Заходу, Сходу і історико-археографічним».[80]

В новій структурі проєктованого Інституту історії вже ніщо не нагадувало більшовикам про ненависну їм школу Грушевського, а 25 листопада 1934 року за незрозумілих обставин помирає у Кисловодську і сам академік.

Щоб довершити цю картину тотального нищення української історичної науки, процитуємо кілька рядків з листа Н.Д. Полонської-Василенко до академіка Д.І. Яворницького писаного 27 січня 1935 року:

«Що до Академії — Ви б її ще раз не пізнали, так вона змінилася за цей час. Ви вже мабуть знаєте, що скасовано чисто рештки гуманітарних установ: Інститут Історико-Археографічний, Комісія літератур й мистецтва, кабінет радбудівництва та права, бюро економічних досліджень; це сталось ще 1 грудня; залишилися від цих установ лише окремі академіки. Від двох відділів — історичного та соціально-економічного залишилися тільки демографічний інститут, інститут матеріальної культури та філософська комісії з академіком Семковським на чолі».[81]

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що розгром школи М. Грушевського носив такі форми: 1. Організаційно-структурний; 2. Кадровий; 3. Видавничий. Як продовження, сюди долучається зміна тематики досліджень залишених установ, а також наступне поступове фізичне винищення звільнених з Академії учнів та співробітників Михайла Сергійовича.

Погром і нищення пройшли кілька етапів.

І. 1926-1928 рр. — можна назвати підготовчим періодом до розгрому. Він характеризується прагненням більшовицьких вождів підірвати авторитет М. Грушевського шляхом цькування його імені в пресі і на

---

[79] *Там само,* No. 1864.

[80] ЦНБ ВР, ф. X, No. 1864, стор. 36. А також No. 7109, а.а. 1-5.

[81] Дніпропетровський історичний музей. Відділ фондів, ф. 10, No. КН-82958/Арх.-18854.

різних з'їздах, а також інтригами і грою на протиріччях в середовищі провідних українських істориків з метою утворення і поглиблення розколу в історичній науці.

II. 1929-30 рр. — організаційно-структурний злам.

III. 1931-32 рр. — ідеологічний погром.

IV. 1933-34 рр. — кадрове і фізичне винищення представників школи М. Грушевського (і його самого теж).

Звичайно, до певної міри така періодизація умовна, оскільки всі ці процеси з самого початку переплітались, а часом ішли паралельно.

Ліквідацію школи академіка Грушевського здійснювали тодішні партійні начальника над Україною — Косіор, Скрипник, Любченко, Затонський та ін. чужими руками. Спочатку це були академіки (М. Яворський, Д. Багалій та М. Слабченко), потім історики-марксисти (Юринець, Камишан, Рубач, Ястребов) і нарешті залучили учнів і співробітників вченого (Л. Окиншевич, К. Копержинський). Щоб стерти історіографічний спадок М. Грушевського, фізичну розправу було вчинено над його учнями С. Глушком, С. Шамраєм, М. Ткаченком, О. Грушевським, К. Грушевською, Ф. Савченком, М. Жуковською, та ін.

Хоча школа М. Грушевського і була винищена, але її велика наукова спадщина не давала спокійно спати партійним історикам. Це добре видно на прикладі її погромника Михайла Рубача, якого не навчили навіть застосовані щодо нього репресії. До останніх своїх днів він жив «історичним фронтом» і спеціалізувався на поборенні концепцій Грушевського. Пишучи статті про академіка до радянських енциклопедій і супроводжуючи їх звичайною для партійних істориків лайкою, він послідовно, стурбовано підкреслює, що «концепція Грушевського і досі використовується за кордоном реакційними буржуазними істориками і українськими націоналістами — агентами міжнародного імперіалізму».[82]

Сьогодні справу з М. Грушевським і його історіографічною спадщиною гідно продовжують В. Сарбей, Р. Симоненко, М. Котляр, Л. Мельник[83] та ін., які навіть тепер, коли їхня «найпередовіша в світі історична наука» повністю дискредитована, продовжують обстоювати старі, контужені марксизмом постулати своїх духовних попередників.

---

[82] М. Рубач, «Михайло Грушевський», — *Радянська енциклопедія історії України,* Київ, Наукова думка, 1969, т. 1, стор. 484.

[83] В.Г. Сарбей, «Як нам ставитись до М. Грушевського?», *Радянська Україна,* 1988, 27 серпня, No. 197, стор. 2; Р.Г. Симоненко, «Правда історії — вірність історії», *Комуніст України,* No. 9, 1988; Л.Г. Мельник, *Торжество історичної правди,* Київ, Радянська школа, 1986; М. Котляр, *Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори,* Київ, 1974.

Олександер Ситник
Українське Історичне Товариство
Ужгород, Україна

РОЛЯ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА У ФОРМУВАННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ІСТОРИКА

Нині залишається ще багато нез'ясованих питань щодо становлення і розвитку такого феномена в українській культурі, історичній науці, справі державного будівництва, яким був Михайло Грушевський. Зокрема залишається маловисвітленим становлення світогляду й історичних поглядів молодого М. Грушевського та окремі сторони його ранньої наукової діяльности.

Одну з визначних ролей у формуванні Михайла Грушевського як історика, а також політичного і громадського діяча, відіграв Володимир Антонович (1830-1908)[1] — історик світового рівня, професор історії Київського університету, фундатор товариства Нестора-літописця у Києві, редактор і видавець «Архива Юго-Западной России», засновник Київської школи істориків, яка дала науці цілий ряд видатних імен (слід назвати головні із них: М. Грушевський, Д. Багалій, П. Голубовський, М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський, І. Каманін, В. Ляскоронський та ін.).

Перше знайомство М. Грушевського з творами В. Антоновича відбулося під час навчання у Тифліській гімназії, коли його батько — Сергій Грушевський передплатив сину у 1882 р. повний річник «Київської старини», яка почала тоді ж видаватися. До речі, першим редактором її був колеґа С. Грушевського по викладацькій роботі у Холмі — Теофан Лебединцев, а ініціаторами створення цього першого українофільського часопису ще у серпні 1874 р., під час проведення у Києві III археологічного з'їзду, виступили Володимир Антонович і Олександер Лазаревський. Тоді на перешкоді здійснення цього задуму

---

[1] Щодо дати народження В. Антоновича, автор дотримується точки зору В. Ляскоронського, про те, що у 1834 р. відбулося повторне хрещення Володимира — за римо-католицьким обрядом, а дійсний факт народження і перше хрещення за греко-католицьким обрядом слід відносити до 1830 р.

став Емський указ, підписаний Олександром II у 1876 р. Однак вже у 1881 р. В. Антонович з допомогою братів Лазаревських — Олександра і Василя — домігся започаткування видання «Київської старини».[2]

Провідна роль В. Антоновича у наведеній та й інших україно-фільських справах невипадкова — саме на період 70-80 рр. XIX ст. припадала кульмінація його наукової та громадської діяльності. У 1878 р. він захищає докторську дисертацію на тему «Очерк истории Великого княжества Литовского» і його обирають професором історико-філологічного факультету Київського університету, а у 1880 р. — деканом цього ж факультету. На ці ж часи випала і остаточна ґрунтація поглядів вченого на процес української історії, окремі сторони яких були висловлені В. Антоновичем в 1885 р. у промові на смерть М. Костомарова, і визначили народницьку концепцію української історії.

Тут варто коротко зупинитись на з'ясуванні общинної концепції розвитку України-Русі В. Антоновича. Вагому роль у її формуванні відіграла теорія енциклопедиста Кондорсе (1743-1794) про необхідність колективістського підходу в історичних дослідженнях. Цей французький філософ-просвітитель настоював на здійсненні істориками повороту від «історії окремих людей» до «маси» родин, що в дійсності творить рід людський. Згодом теорія Кондорсе була зреформована Оґюстом Контом (1798-1857) на соціологічний позитивізм, який з середини XIX ст. став впливовим чинником на формування цілого ряду европейських філософів та істориків. Не минув такого впливу і Володимир Антонович. Історик, який мислив історичний процес, як розвиток провідної ідеї — народного духу, в ході якого цей дух зазнає всіляких впливів: то стримується, то прискорюється. Народний дух в свою чергу безпосередньо впливає на хід соціяльного життя народу. Однак, як вважав учений, цей процес стає малоефективним при низькому культурному рівні народної маси. В. Антонович, слідом за російськими слов'янофілами (Д. Біляєвим, О. Поповим та ін.), вважав общину за питоме з'явище слов'янських народів. Розділивши суспільне життя удільно-вічевого періоду Русі на три складові частини: общину, дружину і княжу владу, В. Антонович особливо виділив серед них общину, як елемент місцевого походження, з притаманними йому рисами рівноправности членів та демократизму. Дружина характеризується елементом прийшлим і ворожим общині. Щодо княжої влади зазначалось, що вона з'явилася на Руси у вигляді сили, що стоїть на чолі дружини. Не маючи державної думки, чи-то пляну, князь, з часом, почав втручатися у громадський і внутрішній устрій общин, перебільшуючи свої повноваження і роздаючи землі своїм дружинникам, що перетворювало останніх у бояр.[3]

---

[2] Див.: О. Лазаревський, «Як заснували журнал „Киевская старина"», *Київ*, 1989, No. 3, стор. 168-169.

[3] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, спр. 17062, арк. 6-7, 13-14.

Програмова стаття В. Антоновича «Київ, його судьба і значення з XIV — по XVI ст. (1362-1569)» і наступна — «Київські війти Ходики», що були вміщені в перших числах «Київської старини», за свідченням самого Михайла Грушевського, принесли йому справжю насолоду. Праці В. Антоновича, поряд з іншими статтями та рецензіями, насамперед: М. Костомарова, П. Куліша та М. Драгоманова, сприяли формуванню літературних й історичних поглядів М. Грушевського, поглиблювали інтерес до української старовини, вперше дали йому «хоч в деякій мірі поняття про сучасний стан українського життя, українського руху...».[4]

Твори названих авторів, а також М. Максимовича, написані на ґрунтовних архівних джерелах і фолкльорному матеріялі, давали М. Грушевському комплексне розуміння вітчизняної історії, що згодом об'єктивно позначилось на формуванні його історичних поглядів. Основи його майбутньої державницької концепції української історії закладались уже не на пустому місці, а на основі тверджень В. Антоновича і М. Костомарова про общинний характер української історії. Що стосується М. Костомарова, то його позиція у даному питанні була досить чітко сформульована у лекціях, які історик читав протягом 1859-1860 рр. у Петербурзькому університеті.[5] А згодом — доповнена і обґрунтована в статтях М. Костомарова «О федеративном начале древней Руси», і «Две русские народности» та «Черты южнорусской истории», провідна думка яких полягала в тому, що в основі удільного ладу Русі лежало федеративне, демократичне начало.

Щодо названих статтей В. Антоновича про Київ XIV-XVI ст. на думку Омеляна Пріцака, Михайло Грушевський перейняв з них три важливі положення. По-перше, що Київ не був обезлюднений після татарського знищення у 1240 р. як це подавала теорія М. Погодіна (1800-1875) про переселення давніх киян на Північ, на Суздальщину, а навпаки, став опорним пунктом опозиції «руського» (україно-білоруського) елементу проти польсько-литовської централізації. По-друге, власне в ті «темні» часи продовжувала грати основну роль місцева стара вічева громада. По-третє, власне та громада (а не церква) і була завжди основою українського життя в минулому.[6]

Після закінчення гімназії у 1886 р. Михайло Грушевський вступає до Київського університету. Потрапивши в давно омріяне місто, з рішучим прагненням — серйозно зайнятись вивченням історії, Михайло зіткнувся з тою обставиною, що історичним курсам на факультеті відводилось незначне місце. Головна увага на історико-філологічному факультеті приділялась клясичній філології, а це змушувало студентів

---

[4] М. Грушевський, «Спомини», *Київ,* 1988, No. 12, стор. 119-120.

[5] Див.: М.И. Костомаров, *Автобиография,* Киев, 1989, стор. 527-528.

[6] О. Пріцак, «Історіософія Михайла Грушевського. Вступна стаття», М.С. Грушевський, *Історія України-Руси.* Київ, 1991, т. 1, стор. XLVI.

займатися безконечними перекладами творів античних авторів російською і творів російських письменників латинською та давньогрецькою мовами. Але вже на цьому терені наукових знань студент Грушевський добився найкращих результатів.[7] Проте одна філологія не могла його задовольнити і він береться за написання історичних та історико-літературних статтей і рецензій.[8]

Однобокість навчання на історико-філологічному факультеті київського університету з надто перебільшеною увагою до античних мов й ігноруванням історичних предметів, поєднувалась із задушливою політичною обстановкою в стінах університету, де панувала офіціозна російська атмосфера, спрямована насамперед на утиск всіляких проявів вільнодумства, а особливо проти намагань українців підняти власну українську історію. Найбільш послідовними провідниками такої політики на факультеті виступали професор російської історії, спеціяліст в області історії ідеології та культури Росії та історіографії Володимир Іконников (1841-1923) і професор славістики Тимофій Флоринський (1854-1919), а їх постійним суперником у цьому пляні був В. Антонович. І саме особу останнього, із всієї університетської професури, відразу виділив для себе Михайло Грушевський. Тоді ж і зародилися тісні взаємини між ним і Володимиром Антоновичем. Спочатку як вчителя і учня, а згодом вони переросли у багатолітню дружбу і співпрацю.

Самостійні студії з української історії М. Грушевський розпочав у 1887 р. Найзначнішою серед них була праця «Южнорусские господарские замки в половине XVI века», над якою історик працював з перервами від 1887 р. до 1890 р. Того ж року вона була опублікована. З 1888 р. М. Грушевський розпочинає свою роботу в Київському Центральному архіві.[9] Цей крок молодого історика був цілком закономірним, адже одним з головних правил в дослідницькій роботі істориків школи В. Антоновича було користування архівними джерелами.

Тут постає законне питання: чи можна відносити студента з двома університетськими курсами за плечима до Київської історичної школи В. Антоновича, яка почала формуватися у 80 рр. XIX ст. і головним напрямом своєї наукової роботи обрала розробку обласної історії давньоруських земель, пізніше окреслені межами України і Білорусії. Позитивну відповідь на це питання дає сам факт становлення цієї школи.[10] Студенти, які відвідували лекції В. Антоновича, робили записи

---

[7] М.С. Грушевський, *Автобіографія, Архіви України,* 1991, No. 1, стор. 17. (Передрук київського видання 1926 р.). ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. X, спр. 2908, арк. 1.

[8] (Спогади про М. Грушевського одного із його університетських товаришів. Прізвище невідоме).

[9] М.С. Грушевський, *Автобіографія,* стор. 18.

[10] Державний архів Львівської області, ф. 26, оп. 5, спр. 510 (особова справа професора Мих. Грушевського), арк. 64.

лекційних курсів і літографували їх. Згодом, лектор давав найздібнішим студентам розробляти окремі проблеми з своїх лекцій як теми для написання самостійних наукових праць, найчастіше — кандидатських робіт, які з часом переростали в магістерські й докторські дисертації. Тому праці окремих учнів В. Антоновича, і зокрема М. Грушевського мали не випадковий, а цілком закономірний і продуманий характер самостійної наукової історичної школи, цінність яких збільшувалася тою обставиною, що вони були написані переважно на літописному та актовому матеріялі. До речі, ця обставина в той час була притаманна серйозним історичним школам і напрямам.

На третьому курсі М. Грушевський, на пропозицію В. Антоновича, береться за написання праці «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века».[11] Історія цього, одного з головних регіонів України-Русі, привертала увагу багатьох дослідників. Зокрема і сам В. Антонович присвятив йому кілька монографій по історії міст, козацтва і гайдамаччини на Правобережній Україні. Однак цільного дослідження історії Київської землі не існувало. Тому ця тема і була запропонована В. Антоновичем М. Грушевському для написання кандидатської роботи. В процесі її написання Володимир Антонович подавав учневі саму різноманітну допомогу: від порад і консультацій до безпосередньої участи в справі пошуку необхідних матеріалів, літератури. Так, неодноразово, М. Грушевський отримував від учителя розписки, за якими міг в будь-який час (навіть під час літніх чи зимових вакацій) отримувати книги в університетській бібліотеці на ім'я В. Антоновича, та під його особисту відповідальність. Заслуговує уваги перелік цієї літератури, використаної і для написання «Истории Киевской земли...». Він включає такі праці: перші два томи зібрання творів М. Максимовича (1804-1873),[12] перший том «Истории русской церкви» Є. Голубинського (1834-1912),[13] «Повествование о России» М. Арцибашева (1773-1841),[14] перший том «Достопамятностей русских»,[15] перші чотири томи «История государства Российского» М. Карамзіна (1766-1826),[16] «Чтения в Московском обществе истории и древностей», а також цілий

---

[11] М.С. Грушевський, *Автобіографія*, стор. 18. Докладніше обговорення цієї праці історика подано в праці Любомира Винара, «Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича», в *Молодість Михайла Грушевського, 1866-1894.* Мюнхен, 1967, стор. 22-23.

[12] М.А. Максимович, *Собрание сочинений в трех томах.* Киев 1876-1880.

[13] Е.Е. Голубинский, *История русской церкви.* М., 1880, т. 1, 1-я половина; М., 1881, 2-я половина.

[14] М.С. Арцибашев, *Повествование о России,* М., 1838-1843, т. 1-3.

[15] *Достопамятности русские,* СПб., 1815.

[16] Н.М. Карамзин, *История государства Российского (од древнейших времен до начала XVIII в.),* СПб., 1816-1829, т. 1-12.

ряд творів М. Погодіна, Є. Замисловського (1841-1896) та І. Шараневича (1829-1901).[17]

Сучасників вражала та працездатність, з якою М. Грушевський працював. Один із товаришів по навчанню, в якого Михайло проживав в період завершення роботи над «Историей Киевской земли...», описав один із характерних епізодів цієї праці: «Я зайшов в кімнату, що була відведена Михайлу Сергійовичу і мимоволі був вражений побаченим видовищем: в стані повного, майже фізичного виснаження, той лежав на підлозі і в такому стані щось неначе писав, неначе викреслював».[18]

У 1890 році М. Грушевський, вже по закінченні університету, за роботу «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века» був нагороджений золотою медаллю.[19]

В одному з своїх листів (від 12 жовтня 1890 р.) до М. Грушевського, В. Антонович дав досить детальну і об'єктивну характеристику «Истории Киевской земли...». Вчений, насамперед, відзначив два головні висновки у роботі учня, які, на його думку, були самостійним досягненням автора, а саме: вказівку на існування земської боярщини в Києві та гіпотезу про відсутність князів у Київській землі після нашестя монголів. В. Антонович також схвалив думку М. Грушевського про стосунки князів після осліплення Василька і політики Всеволода Юрійовича в питанні про Торкські міста і т.п. Разом з тим В. Антонович висловив деякі критичні зауваження (очевидно, що була між ним та автором попередня домовленість про те, щоб критик вказав на слабкі місця у праці з метою подальшого її доопрацювання — О.С.). В. Антонович радив: при поділі політичної історії 1059-1237 рр., здійсненому автором, який розділив цей період на три епохи, сам термін «епоха» замінити іншим, «більш скромним». Мотивація даного зауваження така: «Епохою взагалі прийнято називати більш великі ділення і прирівнювати їх до граней (періодів — О.С.) рідших і важливіших». У нарисі внутрішнього побуту В. Антонович звернув увагу на необхідність виявлення існування більш розвинутого гончарного промислу і більші поклади в землі деревлян залізної болотяної руди. Додаткові свідчення про це могли б підтвердити давнє існування обробки металів у цьому регіоні. Крім того, В. Антонович зауважив, що на деяких сторінках роботи наявні описки власних імен. Особливо схвально було оцінено біографічний нарис дослідження. А у відношенні самої мови написання, В. Антонович порадив М. Грушевському — дещо її згладити.[20]

Стосовно високої оцінки В. Антоновичем версії про відсутність кня-

---

[17] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 326, арк. 1-6 (листи Володимира Антоновича до Михайла Грушевського).

[18] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. Х, спр. 2908, арк. 2.

[19] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 326, арк. 9.

[20] ЦДІА АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1235, оп. 1, спр. 326, арк. 8-9.

зів після нашестя монголів, слід зауважити, що вона була закономірно виділена. Адже в даному випадку позиція Михайла Грушевського цілком співпадала з общинною теорією походження українського козацтва, висунутою самим же Володимиром Антоновичем.[21]

У праці «Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці», опублікованій в 1892 р., у першому томі «Записок Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка», М. Грушевський продовжив розробку проблеми взаємовідносин общини і державної влади, розпочатої в «Истории Киевской земли...». В новій роботі йшлося про жителів Болохівської землі — общинників, що відмовлялися коритися князівській владі, зокрема Данилу Романовичу, проте, в той же час, були в певній залежності від татар. Цей факт автор трактував як відхід болохівських общин від реґресивної державної (князівської) влади, з метою реформувати суспільний лад у відповідності з новими політичними і соціяльно-економічними умовами життя. Тут прослідковується не лише продовження М. Грушевським історичної концепції В. Антоновича, а й успадкування його історіософічної, позитивістської концепції, обґрунтованій на основі ідей О. Конта і Г.Т. Бокля (1821-1862) — про роль народного духу в історичному процесі; теорії «загальної еволюції» Г. Спенсера (1820-1903), а також еволюціонізмі Фостеля де Куланжа (1830-1889).

Надаючи провідну роль в розвитку історичного процесу культурним факторам (релігійним і політичним ідеям, суспільному світогляду, етичним ідеалам) В. Антонович підходив з такою мірою і до удільновічового періоду України-Руси. Історик вважав, що нормальний розвиток общини був можливий лише за умови достатнього культурного рівня членів громад.

М. Грушевський, слідом за своїм учителем, висловив думку про те, що поступовий, реформаторський рух, а не прямий виступ проти князівської влади, мав бути нормальним поступом проґресу, але обмаль культури, освіти збочувала і деформувала закономірний розвиток існування болохівських громад.

У 1891 р. Михайло Грушевський розпочав студіювання внутрішнього устрою України за польських часів, на основі документів барського старостав. В ході роботи він здійснив ряд екскурсій на Поділля, побував у кількох московських архівах (міністерства чужоземних справ та міністерства правосуддя), де працював над литовською метрикою. Відвідав історик і Головний Варшавський архів (зимою і влітку 1892 р.). З 1891 р. М. Грушевський займав посаду стипендіята київського університету св. Володимира для підготовки до професорського звання по катедрі руської історії. А восени 1892 р. він склав маґістерський іспит, необхідний для професури.[22]

---

[21] Див.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 1, «Передмова», стор. 2-30.
[22] ДАЛО, ф. 26, оп. 5, спр. 510, арк. 64.

Протягом 1891-1894 рр. М. Грушевський найбільшу увагу приділяв праці над магістерською дисертацією, що була присвячена суспільно-національній історії Барського староства XIV-XVIII століть. Ця тема також була запропонована М. Грушевському В. Антоновичем, проте не досить вдало — в ході роботи М. Грушевському довелось відшукати і опрацювати надмірну кількість архівних документів і актових книг для одної дисертації. Слід було значно упростити завдання, однак дослідник, затративши масу часу та праці, довів роботу до кінця.[23] У травні 1894 р. М. Грушевський захистив дисертацію і здобув ступінь магістра російської історії.[24] Зібрані, в ході праці над дисертацією, матеріали були видрукувані двома томами в сьомій частині «Архива Юго-Западной России», під назвою — «Акти Барського староства».

З часу створення «Літературного товариства імені Т.Г. Шевченка» у Львові (1873), і особливо після його зреформування у «Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка» (1892), в українських колах Києва великі надії покладались на львівський культурний осередок у справі допомоги та сприяння культурному і освітньому руху на Східній Україні. Велику роботу у справі налагодження зв'язків між Києвом і Львовом провадив В. Антонович. Йому ж і було запропоновано стати на чолі катедри «всесвітньої історії з спеціяльним оглядом на історію Східної Европи», при львівському університеті, з українською викладовою мовою. Однак В. Антонович відмовився від цієї посади на користь М. Грушевського. Причиною цього кроку було усвідомлення В. Антоновичем того, що він у Львові не зміг би працювати з необхідною енергією — брали своє літа. Неостанню роль у вирішенні цього питання відіграв і тиск на В. Антоновича з боку його другої дружини — Катерини Миколаївни Мельник-Антонович (1859-1942), яка не бажала полишати Київ з немолодим вже чоловіком заради чужого міста і незвичної обстановки. Таке трактування причин відмови В. Антоновича від катедри української історії подав син історика — Дмитро Антонович у своєму листі до Олександра Барвінського.[25]

7 червня 1893 р. професор Львівського університету Ісидор Шараневич подав до міністерства культури і освіти у Відні реферат, в якому детально охарактеризував наукову діяльність і творчий доробок кожного із трьох кандидатів на посаду: В. Антоновича, М. Грушевського і В. Мілковича.[26] Згідно з твердженням Д. Антоновича, у Києві на той час було теж три претенденти на вакантну посаду у Львові: М. Молчановський, Дудка-Степович та М. Грушевський. Останній, при під-

---

[23] М.С. Грушевський, *Автобіографія*, стор. 18-19.

[24] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, спр. 45062, арк. 1 (Біографія М. Грушевського).

[25] Бібліотека АН УРСР у Львові, відділ рукописів, ф. О. Барвінського, спр. 530, арк. 7-8.

[26] ДАЛО, ф. 26, оп. 5, спр. 510, арк. 87-101.

тримці В. Антоновича і здобув перевагу. Відмову свого батька від катедри у Львові Д. Антонович оцінив схвально, з огляду на те, що та напружена і виснажлива праця, яка очікувала у Львові завідуючого першої катедри української історії, була явно не під силу літньому професору.[27] В той же час вона пасувала для такого талановитого науковця і здібного та енергійного організатора, яким був Михайло Грушевський.

Відразу по приїзді до Львова, М. Грушевський поринає у вир наукової та культурницької діяльності, а згодом також — громадсько-політичної, заступивши відразу померлого Омеляна Огоновського (1833-1894) — професора української мови й літератури Львівського університету, члена-засновника «Літературного товариства імені Т.Г. Шевченка» (пізніше НТШ) і голову товариства «Просвіта» (1877-1894), а згодом і відомого галицько-українського політичного діяча та історика Олександра Барвінського (1847-1927), що його Михайло Грушевський, на початку 1897 р. змінив на посту голови «Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка».

Від переїзду до Львова і до початку 1900 рр. — протягом часу, коли В. Антонович ще зберігав певну працездатність, М. Грушевський перебував під постійною опікою свого вчителя. Шляхом листування, іноді при зустрічах, В. Антонович прагнув націлити М. Грушевського насамперед на наукову, творчу працю і радив не відволікатися іншими, менш важливими справами. Про це свідчить, зокрема, лист В. Антоновича до М. Грушевського від 20 грудня 1894 р., в якому вчитель і старший товариш відраджував молодого історика від створення нової політичної, радикального характеру групи і наголошував на тому, що роль М. Грушевського як наукового діяча йому набагато більше подобається.[28] В той же час, В. Антонович не полишав надії з допомогою М. Грушевського піднести громадсько-культурний рух на такий рівень, який міг посприяти розвитку національної самосвідомості українців не тільки Східної Галичини, а й Східної України.[29]

---

[27] Бібліотека АН УРСР у Львові, відділ рукописів, ф. О. Барвінського, спр. 530, арк. 9.

[28] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 326, арк. 21-23.

[29] Оцінка наукової і національно-культурної діяльности В. Антоновича подана в трьох статтях М. Грушевського: «Пам'яти Володимира Антоновича» (1908); «Володимир Антонович. Основні ідеї його творчости і діяльности» (1909); «З соціяльно-національних концепцій Антоновича» (1928). Ці статті перевидано в серії «Грушевськіяна», ч. 3, 1985 за редакцією Любомира Винара.

Анна Процик
Українське Історичне Товариство
Нью Йорк, ЗСА

ДВІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТЕЧІЇ З ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ В. АНТОНОВИЧА: М. ГРУШЕВСЬКИЙ І Д. БАГАЛІЙ

У пантеоні української науки, тріяда: Антонович, Багалій, Грушевський займають найвищі щаблі історичних досягнень нашої доби. Всі три, так як і інші визначні історики Східньої Европи, яких наукова творчість розгорталась в часі переломових історичних зривів, зуміли пов'язати інтереси наукові з інтересами громадськими, національними і політичними.

Завданням моєї розвідки є представити світогляд, на якім були побудовані історіософічні погляди трьох велетнів української історичної науки, підчеркнути найбільш маркантні пункти їхніх згоди і розбіжностей та, по змозі, вказати, до якої міри філософічне світосприймання відбилося на стилі і змісті їхньої громадської і політичної праці.

Світогляд Антоновича формувався під знаком раціоналістичної ідеології французьких просвітителів — енциклопедистів, а згодом перейшов у бік романтизму під впливом польських революціонерів і українофілів, ідеології Кирило-Методіївського Братства і до певної міри, російських слов'янофілів.[1] Одначе, так як свідчать ще ранні думки Антоновича, наприклад відносно його хлопоманської мандрівки в пошуках загублених, довго призабутих шовкових ниток народньої традиції чи національної ідеї, чи його участи в підготовці польського повстання 1863 р. і його остаточної відмови взяти участь в нім,[2] Антонович і в самому розквіті свого романтичного періоду не відкидав раціоналістичних основ світосприймання — він майстерно зумів в романтичному періоді перевищати розум, не заперечуючи його і в часі раціоналістичних калькуляцій шукати невловимого, не відкидаючись від реального

---

[1] В. Антонович, *Твори,* т. I, Всеукраїнська Академія Наук, Київ, 1932, стор. 67-69. Д. Дорошенко, *Володимир Антонович,* Прага, Видавництво Юрія Тищенка, 1942, стор. 21.

[2] *Ibid.* passim.

ґрунту. Наприклад його відмова взяти участь у польському повстанні хоч і крила у собі романтичний зміст, була побудована на раціоналістичному фундаменті. Антонович і його однодумці відступили від конспіративної підготовки повстання, тому що уважали, що становище українського народу не стане кращим в наслідок заміни російського панування на польське, навіть коли головним мотором повстання являлась демократично настроєна польська інтеліґенція, головно тому, що проґресивні програми, основані на абстрактних ідеях 18-го століття, уложені в кабінетах польських інтеліґентів, не мали нічого спільного із прагненням самого народу і не впливали на світогляд пануючої польської верстви.[3] У своїй добре відомій «Сповіді» Антонович категорично забороняє інтеліґентам «... провадити народ кудись. Все їхнє завдання лежить в тім, щоб помогти народові в освіті, в досягненні самосвідомости, а все сам народ придбає собі мету».[4] Інтеліґенція не має права, твердив він, «нав'язувати народові те, чого йому не треба і чого він не хоче».[5] Перебудову суспільства дорогою амбітних проґресивних програм без органічного зв'язку із традиційними основами народу він уважав будовою ефемерною, будовою без ґрунту. Суспільство, при допомозі освіти мусить перше перетворитись, перебудуватись на своїх традиційних основах і аж тоді слід очікувати тривалих, а не поверховних тимчасових змін.

Він був глибоко переконаний на підставі своєї дослідної праці, і це являється центром його історіософічних роздумів, що провідна ідея українського народу проявляється в принципі вічовім, в принципі широкого демократизму і придбання рівного права для кожної одиниці суспільства. Хоч протягом своєї історії, в наслідок польського і російського панування, ця ідея затерлась, Антонович вірив, що український народ проявляв її у своїх історичних піснях і в поезії. Одначе, для того, щоб принцип демократизму набрав переважаючої сили і значіння і тим був впроваджений у життя, потрібно було, на думку Антоновича, щоб громадська маса досягла високого рівня культурного розвитку і глибоко переконалась в провідній ідеї. Тільки дорогою освіти і культурного поглиблення, а не підривною, відірваною від народу політичною дією, інтеліґенція буде спроможна допомогти народові піднестись культурно і морально.[6]

Політична активізація української інтеліґенції кінцем 19-го століття сильно непокоїла його. Він рішучо закликав не творити політичні угрупування, вказуючи на низький рівень культури населення і на небезпечну «прикмету (політичних) організацій ізолювати себе в окремий

---

[3] Дорошенко, стор. 21-29; К. Михальчук, «Изь украинскаго былого», *Укр. Жизнь*, 1914, No. 8-10, стор. 70-85.

[4] В. Антонович, «Моя Исповедь», *Основа*, кн. I. 1862, стор. 89.

[5] *Ibid.1*

[6] Антонович, «Бесіди про козацькі часи», *Твори.*

своєрідний і ворожий решті суспільства табір...».[7] Мова тут про політичний аристократизм, притаманний революційним рухам, яких основи лежать у царстві абстрактних теорій. «При сучаснім становищі суспільства і рівні його інтелектуальних сил», пише у 1891 р. Антонович до Федора Вовка, «уважаю якунебудь організацію неможливу і спроби в цьому напрямі як шкідливі».[8] Натомість він пропаґує творення неформальних гуртків із чисто культурно-освітнім чи науковим завданням, але без широких політичних програм.[9]

Методологія його історичних дослідів також була побудована на принципі систематичної послідовної праці, підготовкою ґрунту, на якім мала творитись українська історія. Його праця як історика була звернена на те, щоб зібрати джерельні матеріяли і на їх підставі розробляти окремі питання чи періоди української історії. Цей замір він реалізував при помочі своїх студентів, пізніших істориків. Найвизначніші між ним були Михайло Грушевський і Дмитро Багалій!

У своїх працях Антонович остерігався широких історіософічних узагальнень, концентруючи увагу на аналіз документального матеріялу помимо того що, як вказував Грушевський, він являвся істориком філософом «з великим, навіть надмірним нахилом до синтези і схематизування».[10] Одинока його теоретична праця про козаччину, з якої і взято його основні історіософічні міркування, вийшла із записок його слухачів.[11]

У документальній лябораторії історичної школи Антоновича, Дмитру Багалієві доручено прослідити історію Слобідської України і якраз докладному соціяльно-економічному і культурному розвиткові Слобожанщини присвятив він більшу частину своїх наукових праць.

У своїй методології і представленню історичного матеріялу Д. Багалій строго дотримувався вказівок свого ментора, зосереджуючись на упорядкуванні та аналізі документального матеріялу, і строго остерігаючись, принаймі у дореволюційній добі, синтетичних узагальнень і теоретичних міркувань.

Правда, не в усім ішов він крок за кроком за своїм учителем. Наприклад, Антонович був дещо занепокоєний спробами свого учня дати докладніше визначення поняттю ідеї державности і дещо скептично оцінював його нахил до історично-юридичних розвідок.[12] Не був ма-

---

[7] Лист В.Б. Антоновича до Ф.К. Вовка, Вена 25 янв. (6 феб. 1891 р., *Український Історик,* 1-3, 1989, стор. 92.

[8] *Ibid.,* стор. 93.

[9] Лист В.Б. Антоновича до Ф.К. Вовка, Белград 7/19 февраля 1891, *Ibid.,* стор. 97.

[10] Михайло Грушевський, «Володимир Антонович, основні ідеї його творчости і діяльности», *Український Історик,* 1984, ч. 1-4 (81-84), стор. 194.

[11] *Ibid.*

[12] Д.І. Багалій, *Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті.* І, Київ, Державне Видавництво України, 1928, стор. 33.

буть Антонович надто вдоволений сильним наголосом на економічний фактор у працях Багалія.

Багалій, з свого боку, не повністю поділяв Антоновича віру у вічовий демократизм як провідну ідею українського народу і уважав, що візія його учителя відносно відродження української народньої державности була надто обмежена, утопійна, не сягаючи дальше етнографічних форм суспільного устрою.[13]

Якщо і були певні відхилення у працях Багалія в наголосі тих чи інших історичних процесів, то аж ніяк не запримічується розходжень між учителем і учнем у стилі і змісті громадської праці. Так як Антонович, Багалій зберігав строгу аполітичність не тільки в добі царизму, але і навіть протягом політично-експльозивної доби української революції.

Він, наприклад, з одної сторони, категорично відмовлявся прийняти пост прем'єр-міністра в часі Гетьманату, всупереч наполегливих старань Дмитра Дорошенка і самого гетьмана Скоропадського, але з другої сторони, в цей самий час, із великим ентузіязмом включився в розбудову українських, наукових, культурних і просвітних інституцій. Разом із В. Вернадським, А. Кримським, Ст. Тимошенком він став одним із основоположників Української Академії Наук. У цей час він рівнож присвячував багато уваги своїй навчальній праці. Тому, що нова доба створювала нову авдиторію — студентів із слабою підготовкою до вищих студій — заслужений вже академік, напружував свої сили, щоб допомогти цій молоді піднести свій науковий рівень. Коли у Полтаві з громадської ініціятиви утворено Історично-філологічний факультет, Багалій брав у цій акції безпосередню участь.[14]

Свою аполітичність академік Багалій намагався зберегти і в часі радянської влади. Його перехід на позиції соціяльного матеріялізму у двадцятих роках можна розглядати з одної сторони як логічний крок з огляду на вже вище згадану схильність ставити наголос на економічний фактор в історичному процесі, за що і докоряв йому Грушевський, а з другої, як тактичний крок, який дозволяв йому продовжувати наукову працю, хоч може вже у дещо викривленім дзеркалі. Діялектичного матеріялізму, правда, він ніколи повністю не засвоїв і радянська історична критика неприхильно оцінювала його «Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті» тому, що, мовляв, праця була «написана з позицій механічного матеріялізму» і тому, що автор в основному солідаризувався з націоналістичною схемою «Історії України-Русі» Грушевського.[15] Правда, критика відзначала, що проти-

---

[13] *Ibid.*

[14] Д.І. Багалій. *Автобіографія Академіка Дмитра Йвановича Багалія,* Київ: Українська Академія Наук, 1927, стор. 136-137.

[15] Д. Бойко, «До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д.І. Багалія». *Український Історичний Журнал,* No. 2, 1957, стор. 106-109.

лежно до Грушевського (і, можна додати, до Антоновича) Багалій «розкривав спільні моменти обох братерських народів». Багалій признав, наприклад, що коріння Московського царства сягало також до Київської Русі.

Перехід в сторону соціяльного матеріялізму дозволяло йому в половині двадцятих років стати спонзором «нової революційної школи української історіографії», яка ставила в центрі своєї уваги прослідження економічного фундаменту української державности. Нова школа гуртувала молодих істориків, для яких, так як пише один із її молодших членів, Олександер Оглоблин, школа Грушевського уважалась дещо анахроністичною, а партійна марксистська школа Яворського науково несприятливою.[16]

Чи став Багалій спонзором цього напрямку в українській історіографії з переконання — поділяючи його ідеологічні основи — чи очолив він його, щоб продовжувати органічну працю плекання нового покоління українських істориків, збагнути тяжко з огляду на політичні обставини і енігматичну вдачу історика. Фактом є, що старий учень Антоновича, який уважався у дореволюційнім періоді найбільш послідовним учнем історика-еволюціоніста, очолює «нову революційну школу» в українській історіографії, групу, яка стає поруч із тоді домінантною школою історика Грушевського.

Якщо Антонович, помимо свого особистого нахилу до синтези, терпеливо збирав цеглини для української історії, і якщо Багалій ставив її стіни і вже аж у зрілому віці носився із заміром написати загальний курс української історії, то Михайло Грушевський уже від студентських років горів бажанням якнайскоріше реалізувати цю справу. Пише він у своїй автобіографії:

> «Написати повну історію України дуже рано, вже в час університетських студій у Києві, було моєю мрією і до певної міри також справою чести, моєї і мого покоління, через те, що навіть найвизначніші представники історіографії української старшої ґенерації уважали цю справу ще за передчасну, мовляв, ще не має матеріялу, існують великі прогалини і т.п.».[17]

Грушевський, на дев'ять літ молодший від Багалія, це вже представник нової політизованої ґенерації, яка не боялася ні різких скоків, ні крутих поворотів на стежках національного життя. Одначе, політична струя, яка пульсувала в жилах молодого історика, залишила свій відбиток на його громадсько-політичній роботі, а не на його науково-дослідчій праці.

Не зважаючи на різниці віку, темпераментику і доби, в якій прихо-

---

[16] О. Оглоблин, «Пам'яті Дмитра Багалія (1857-1932-1957)», *Український Історик*, 1988, стор. 102.

[17] М. Грушевський, *Автобіографія*, Київ, 1926, стор. 15.

дилось творчо працювати, маркантними елементами в історичних працях трьох істориків є згоди, а не різниці.

В центрі свого досліду так як і Антонович, Грушевський ставить український народ в процесі його суспільно-економічного і культурного розвитку, але цей вибір можна розглядати не як наслідок надмірної ідеалізації народу — так як це було в Антоновича — а як вибір диктований практичними, раціонально оправданими мотивами історика який ставить перед собою завдання реалізувати амбітний задум — накреслення повного курсу української історії.

Український нарід на протязі своєї історії не все жив «всею повнотою національного життя»,[18] пояснює Грушевський у вступі до своєї Історії України-Руси. Переживав він довгі часи бездержавности і тому соціяльний і культурний процес історії українського народу становить «ту провідну нитку», пише Грушевський,

> «яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя — через стадії його піднесення й упадку, та в'яже в одну цілість історію українського життя, не зважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які приходилося йому переживати...».[19]

Грушевський, так як і Антонович, присвячував велику увагу конфліктам народу із властю. Тут він признавав свою пов'язаність із ідеологією українського народництва, сягаючою своїм корінням до Кирило-Методіївського Братства, яке, пише він:

> «твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власти вина лежить по стороні власти, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватися з нею».[20]

У своїх ранніх і пізніших працях торкаючися протикняжого руху українських громад в XII ст., Грушевський, так як і Антонович, повністю виправдував бунт так зв. «татарських людей» проти короля Данила і дружини, уважаючи одначе, у відміну від Антоновича, що дружинний панівний елемент не прийшов іззовні, а що він розвинувся на місці з «полянської громади», хоч у процесі історичних умов відчужився від народу.[21]

Тут Грушевський виправдує бунт проти корінної влади, якщо вона перестала виконувати обов'язки захисту внутрішніх інтересів народу. Тому, у своїм розумінні відносин між владою і громадою, Грушевський стоїть ближче до раціоналіста Джана Лока ніж до романтиків-народників, яких ідеологія була підставою теоретичного поняття влади в

---

[18] 3-те вид. Т. I, стор. 16-20.

[19] *Ibid.*

[20] Цитовано в О. Пріцак, «У століття народин М. Грушевського», *Листи до приятелів,* ч. 157-158-159, книжка 5, 6, 7, 1966, стор. 5.

[21] М. Грушевський, *Очерк истории Киевской земли...* 1891, стор. 292.

працях Антоновича. Княжо-дружинна влада в розумінню останнього була владою завойовників, тому чужою. Не поділяє рівнож Грушевський, так як і Багалій, упередження свого учителя до принципу державного примусу. Добачує він у історичних дослідах свого учителя перевагу ідеології над позитивним історичним дослідом.

> «Неохоту до державного примусу, яку навівали на нього вікові експерименти, що пророблялися над сею масою правителями й наїзниками чужими, він переніс і на свійські спроби поневолення і експлоатації народньої маси — хоча б в інтересах своєї національної культури і держави. Його демократизм і народництво набрало виразно закрашеного антидержавницького, анархістичного характеру».[22]

Не відкидаючи віри в природний інстинкт народу, слідкуючи за неперервним розвитком української національної ідеї на дні історії, Грушевський не відкидає принципу державности. Співпраця віча й князя — так як це було до Ярослава Мудрого — являється з пункту бачення Грушевського, ідеальною гармонією, яка дає силу державі і забезпечує внутрішні інтереси народу. Це підтверджується і тим, що хоч державність і не являється головним фокусом його дослідів, вона становить підставу для історичної періодизації історії України-Руси.

Водночас більш об'єктивне як у Антоновича є ставлення Грушевського до провідних верств українського народу, особливо козацької старшини. Не затушовуючи матеріяльні еґоїстичні стремління цієї верстви, він звертає увагу на позитивний її вклад у розроблення законодавства для свого краю, укладення хронік і літописів і змагання до освіти, яке було подиктоване не тільки «еґоїстичними, кар'єристичними рахунками, але й поняттям про її вагу і користь для громадського життя».[23]

Він підчеркував, що особисті інтереси

> «не перешкоджали їм (старшині) вести політику державну послідовно й витривало, не зважаючи на своє трудне становище між опозицією мас, що відмовляла її в підтримці її автономної програми і всіми величезними засобами, якими орудував проти неї російський уряд».[24]

Розуміння конечности оборони політичних інтересів суспільства в додатку до внутрішньо суспільних, надає провідній верстві відповідальну активну ролю, а не тільки пасивну так як в поняттях Антоновича і Багалія. Розуміння потреби політичного проводу у суспільстві дозволяє Грушевському виявити себе не тільки в ролі громадського діяча, але і як передового політичного діяча, особливо в часі революції.

Обидва колишні учні — визначні історики — Грушевський і Бага-

---

[22] М. Грушевський, «З соціяльно-національних концепцій Антоновича», *Україна*, 1928, стор. 8.

[23] Грушевський, стор. 46.

[24] *Ibid.*

лій — перебрали від свого учителя демократичну-народницьку концепцію української історії, правда, без тої ідеалізації народу, яку зустрічаємо між членами старшого покоління народовців. Народницька течія у обох проявляється у інтересі до внутрішньої історії, особливо у ранніх творах: зосередження на соціяльних групах, колонізаційних процесах, масових рухах. У пізніших своїх творах Багалій підчеркує економічний фактор; Грушевський знову політичний — зовнішній. Якраз тут знаходимо найбільш маркантні розбіжности двох істориків. Обидва історики ставились їх скептицизмом до поглядів Антоновича на державність. Одначе найбільш маркантні розходження знаходимо у стилі і змісті громадської праці. Багалій, історик-еволюціоніст, зберіг строгу аполітичність навіть у найбільш політично бурхливій добі; Грушевський з свого боку кидається у вир революційних подій: крок, який повністю зберігається із його світоглядом.

Богдан Клід
Українське Історичне Товариство
Едмонтон, Канада.

ІСТОРІЯ І ПОЛІТИКА: БОРОТЬБА НАВКОЛО СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

12 лютого 1988 року на 6-й сторінці газети «Известия» з'явилась коротка стаття, у котрій повідомлялось, що праці видатного історика Михайла Грушевського з фондів Центральної Наукової Бібліотеки АН УРСР у Києві невдовзі будуть доступні для рядового читача.[1] Цим самим напів-відкривалась багатолітня завіса цькування, замовчування та ігнорування над цим іменем, коли наукові праці зберігалися у так званих «спецфондах»,[2] дістатись до яких можна було, пройшовши «сім кіл Дантового пекла», вірніше, — партійної бюрократії, щоб дістати «довір'я» працювати там. Кореспондент газети, подавши короткі біографічні дані Грушевського, наголошував на його значний внесок у розвиток радянської історіографії,[3] стверджуючи, що його праці «... вместе с книгами Карамзина, Соловьева, Ключевского, — как бы фундамент здания отечественной истории». У цій же самій статті П. Толочко, директор Інституту археології АН УРСР, досить позитивно ха-

---

[1] С. Цикора, «К читателю через полвека», «Известия», 12 февраля 1988.

[2] Тут потрібно зазначити, що, хоча роботи Грушевського були заборонені в українських бібліотеках, у московських та ленінградських вони були доступні будь-кому.

[3] До цього часу єдина, досить повна, політична біографія Грушевського видана в англійській мові: T. Prymak, *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture,* Toronto, 1987. На жаль, історичні праці Грушевського у ній не аналізуються. В українській мові див. Л. Винар, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). У 50-ліття смерти,* У цій праці стисло аналізуються його праці. Багато біографічного матеріалу і статтей про Грушевського можна знайти у попередніх числах «Українського історика». У радянських виданнях знецінювався та перекручувався величезний вклад Грушевського у розвиток української історичної науки. Див.: В. Иллерицкий и И. Кудряцов, «Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции», второе издание, Москва, 1971. Див. також: Л. Коваленко, *Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції,* Київ, 1983. Сім сторінок цієї праці присвячені «вкладу» Леніна у розвиток української історіографії, і тільки дві — Грушевського.

рактеризував М. Грушевського як історика, кажучи, що «Сегодня специалисты единогласны в утверждении, что по охвату и глубине проработки источников по истории Киевской Руси и Украины он не имел й не имеет себе равных».[4]

Сам факт виступу Толочка як представника Інституту археології, а не Інституту історії АН УРСР, зі схвальною оцінкою діяльності Грушевського, має неабияке значення. Не треба було довго чекати відгуку на появу цієї статті від істориків. У березні 1988 р. редакція «Українського історичного журналу» (далі — «УІЖ») разом з Інститутом історії провели засідання за круглим столом на тему «Актуальні проблеми історичної науки і сучасність», де Р. Симоненко з Інституту історії охарактеризував статтю в «Известиях» як «беззастережний панегірик на адресу М.С. Грушевського». Він категорично відкинув думку про фундаментальність праць Грушевського. Що ж до його історичних концепцій, то Симоненко оголосив їх «одверто націоналістичними», з яких витікає «войовниче прагнення відокремити і протиставити історію українського та російського народів, довести, нібито вони йшли «відмінними шляхами...». Більше того, він звинуватив Грушевського у зображенні взаємовідносин між обома народами як такі, що «просякнуті незмінною і непереборною ворожістю», що «ніби Україна завжди орієнтувалася на Захід, передусім на Німеччину». Навряд чи після такого — на думку Симоненка — трактування минулого України ми можемо розуміти і правдиво відтворювати її історію, одну з найважливіших складових якої займає взаємозв'язок з російським народом, «його передовою культурою».[5] Порівнюючи Грушевського з російським істориком та політичним провідником партії кадетів П. Мілюковим, Симоненко нагадував про їх політичну діяльність у 1917-18 роках та характеризував їх погляди як у багато-дечому схожі.[6]

Переломний момент у боротьбі за реабілітацію імені Грушевського наступив з опублікуванням 21 липня 1988 року у «Літературній Україні» (далі — «ЛУ») на цілу газетну шпальту статті С. Білоконя[7] під лаконічною назвою «Михайло Грушевський». Даючи позитивну оцінку його науковій діяльності, Білокінь цитував історика Д. Багалія, який підкреслював, що основна праця Грушевського *Історія України-Руси*[8] - це монументальна синтетична праця, що « відповідає вимогам европейської методології... і стоїть нарівні з аналогічними історіями інших народів». Білокінь підкреслював, що його « Історія» відіграла значну роль

---

[4] С. Цикора, *цит. праця.*

[5] «Історична наука і сучасність (матеріяли «круглого столу»)», «Український історичний журнал», No. 8, 1988, ст. 35.

[6] *Там же*, ст. 36.

[7] Про С. Білоконя див. *Сергій Білокінь. Бібліографічний покажчик*, Київ 1989.

[8] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, 10 томів, Львів-Київ, 1898-1936; передрук: Нью-Йорк, 1954-1958 (далі — «Історія»).

у розвитку історичної пам'яті, а, отже, — і національної свідомості; розкривав, можна сказати, надлюдський внесок, який Грушевський зробив у розвитку української історичної науки та становленні української науки, як такої, взагалі. На жаль, зупинившись коротко на оцінці політичних поглядів та діяльності Грушевського і пробуючи узгодити це з радянською політичною дійсністю, С. Білокінь зробив деякі сумнівні висновки.[9]

Відповідь на «відчайдушність» автора статті та редакції газети з'явилась десь через місяць у друкованому органі ЦК КПУ газеті «Радянська Україна». В. Сарбей[10] обвинувачував Білоконя у некомпетентності, бо мовляв, він — літературознавець за професією, а не історик.[11] На думку Сарбея, стаття Білоконя написана «з позиції напівправди», що Білокінь іґнорував «марксистсько-ленінські методологічні принципи партійності та історизму в оцінці його (Грушевського) особи і творчої спадщини».[12]

Сарбей заперечував, що Грушевський був переслідуваний сталіністами, повторював стандартні формули про те, що М. Драгоманов, І. Франко та А. Кримський ставилися досить критично до Грушевського як до науковця. Не можна іґнорувати — як стверджував Сарбей — «буржуазно-націоналістичну суть історичної концепції Грушевського», адже ще Ленін написав слово «реакція» на полі брошури Грушевського, яке «супроводжувалось двома знаками оклику!!».[13] Але Сарбей мусів визнати, що Грушевський був висококваліфікований дослідник історії України, і що було б доцільним перевидати деякі його праці, але з «грунтовними передмовами і коментарями». І, як незаперечний вердикт офіційної науки, при кінці прозвучало: «... у радянських іс-

---

[9] Білокінь писав, що Грушевський висловлював «інтернаціоналістичні ідеї» і що найголовніша причина, чому було проголошено IV Універсал, це була реакція на вчинки Троцького, який, на думку Грушевського, зірвав мирні переговори з центральними державами.

[10] Про В. Сарбея див. О. Овсієнко, «Вшанування доктора історичних наук В.Г. Сарбея у зв'язку з його 60-літтям», *УІЖ*, No. 5, 1988, ст. 160-161.

[11] Звинувачення Сарбея несправедливі. Білокінь вчився на історичному факультеті Київського державного університету, який закінчив у 1971 р. Незважаючи на те, що він мав уже за собою публікації та був нагороджений медаллю «За кращу студентську роботу», його не прийняли на роботу в Інститут історії у Києві. Щоб продовжити навчання, Білокінь поїхав у Москву, де закінчив аспірантуру на філологічному факультеті Московського державного університету. У 1978 р. він захистив дисертацію на тему джерелознавства. Тільки у вересні 1978 р. його прийняли на роботу в Інститут історії як наукового працівника. Див. *Сергій Білокінь. Бібліографічний покажчик.* Можна пригадати, що у 1972 році відбувались масові погроми української інтеліґенції. Білокінь, очевидно, став однією з жертв...

[12] В. Сарбей, «Як нам ставитися до М. Грушевського?», *Радянська Україна,* 27 серпня 1988.

[13] Мається на увазі: *Украинство в России: его запросы и нужды,* Ст. Петербург, 1906.

ториків немає підстав переглядати своє загальне критичне ставлення до творчої спадщини Грушевського... Ще більш критично вони ставляться до всієї політичної діяльності Грушевського...»[14]

Симоненко ще раз повернувся до критики Білоконя і Грушевського у статті, котра була опублікована в ідеологічному органі КПУ журналі «Коммунист Украины».[15] Знову засуджуючи кореспондента «Известий», він обурювався, як той міг «одним росчерком пера превратить известного украинского буржуазного историка, политического деятеля и идеолога М.С. Грушевского в революционера».[16] Навіть тодішній перший секретар КПУ В. Щербицький згадав про полеміку навколо імені Грушевського у доповіді на пленумі КПУ 10 жовтня 1988 року. Не називаючи автора, Щербицький сказав, що у статті «однобоко висвітлюється його (Грушевського) наукова і політична діяльність, зроблена спроба якоюсь мірою навіть виправдати його відомі націоналістичні позиції».[17]

Незважаючи на відсіч партійної бюрократії з найвищої трибуни, як і негативне ставлення «патріярхів» від Інституту історії, робота по реабілітації імені та наукового надбання Грушевського продовжувалась.[18] 5 грудня 1988 року культурологічний клуб «Спадщина» влаштував вечір пам'яті М. Грушевського, де виступи мали Білокінь, Сарбей, Симоненко та Я. Дашкевич, історик та колишній політичний в'язень.[19]

Доводячи у своїй доповіді, що критика в його адресу є безпідставною, Білокінь порівнював трактування Грушевського Сарбеєм з аналогічним — з боку С. Щоґолєва, добре відомого дореволюційного російського ультранаціоналіста.[20] Білокінь показав іґнорування Сарбеєм того факту, що Франко, у загальному, позитивно оцінював наукову ді-

---

[14] Сарбей, указ. праця.

[15] Р. Симоненко, «Правда истории — верность истории», *Коммунист Украины,* No. 9, 1988, ст. 76-88.

[16] *Там же,* ст. 80.

[17] В. Щербицький, «Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС Першого секретаря ЦК Компартії України В.В. Щербицького на пленумі ЦК Компартії України 10-го жовтня 1988 року», *Радянська Україна,* 11 жовтня 1988.

[18] З другого боку, в інтерв'ю, опублікованім на Заході, Білокінь признав, що нападки Сарбея і Симоненка мали свої наслідки, і деякі були залякані. Наприклад, редакція «ЛУ» побоялася опублікувати прихильні листи-відгуки, що надійшли у зв'язку з надрукованою статтею, включно з вітальною телеграмою академіка Ліхачова. Див. інтерв'ю Г. Клід з С. Білоконем, «Прочитайте знову тую славу», «Українські вісті», 9 липня 1989.

[19] Неповний магнітофонний запис цих сходин є у моєму архіві та у архіві «Українського історика». Більша частина його — це запис виступів Білоконя і Дашкевича. Скорочений виступ Дашкевича надруковано у формі інтерв'ю. Див. Я. Дашкевич, «Хто такий Михайло Грушевський?», *Наука і культура. Україна,* т. 23, Київ, 1989, ст. 192-201.

[20] С. Щеголев, *Украинское движение как современный етап южнорусского сепаратизма,* Киев, 1912. (Ця робота — відомий антиукраїнський трактат.)

яльність та праці Грушевського. (У 37-му та 41-му томах недавно опублікованого 50-томного видання творів Франка[21] місця, де знаходились похвальні коментарі, були, як зауважив Білокінь, «вирізані».)[22] На Грушевський переслідувався сталіністами, і це очевидно: був звільнений з усіх посад і змушений був лишити Київ; його наукові інституції були ліквідовані; багато його студентів та співпрацівників, так само як і донька Катерина, були репресовані.[23]

Сильним і різким був виступ Дашкевича. У своїй промові він назвав багаторічну фальсифікацію української історії головною проблемою, навівши, як приклад, висловлювання добре відомого радянського історика та ректора Інституту археології АН СРСР Юрія Афанасьєва,[24] котрий, виступаючи у серпні 1988 р. у м. Риґа (Латвія), назвав Радянський Союз єдиною країною, яка найбільше зфальсифікувала свою власну історію.[25] Дашкевич довів, що при аналізі джерел, котрі вживалися як підстава для критики Грушевського, виявляється тенденційність підходу так званих критиків. Незважаючи на те, що марксистського історика М. Покровського та його школу було давно розгромлено, їх арґументи проти Грушевського продовжують вживати до сьогодні.[26] Він підкреслив, що Грушевський ніколи не був ні германофілом, ні австрофілом, як йому закидали, а був переконаним федералістом.[27]

6 грудня, через день після сходин клубу «Спадщина», почалася пленарна сесія Археографічної Комісії АН УРСР,[28] де було вирішено створити спеціальну комісію для перегляду спащини Грушевського та вив-

---

[21] Див. І. Франко, *Твори,* Київ, 1976-1986.

[22] Наприклад, у 41-му томі «Творів» Франка у статті «З останніх десятеліть XIX в.», на ст. 522 є купюра, де вирізано похвальні коментарі щодо Грушевського та його роботи у НТШ. Повний текст передрукований у: І. Франко, «Молода Україна». Часть перша. «Провідні ідеї і епізоди», Львів, 1910. Передрук: Вінніпеґ, Канада, 1920. Читай пропущений текст на ст. 56-57.

[23] Prymak, *цит. праця,* ст. 227-262; 269-273.

[24] Афанасьєв є не тільки відомий як науковець. Він — депутат нової Верховної Ради СРСР. Разом з академіком А. Сахаровим заснував міжреґіональну групу депутатів, яка стала в опозиції до компартії.

[25] Взято з магнітофонного запису. Ця заява не надрукована в інтерв'ю з Дашкевичем. Див. прим. No. 19.

[26] Наприклад, Дашкевич наводить такі ярлики та штампи, як «безкласовість української нації», «безперервність історичного процесу». Див. Дашкевич, *цит. праця,* ст. 194.

[27] Одне з часто вживаних звинувачень проти Грушевського є те, що він був германофілом чи австрофілом, що він займав пронімецьке становище під час першої світової війни. Це звинувачення безпідставне. Див. Prymak, *цит. праця,* ст. 109-124.

[28] Археографічна Комісія була відновлена при кінці 1987 р. Два рази перед цим вона була скасована: перший раз — у ранніх тридцятих роках, а другий раз — у ранніх сімдесятих. Див. Г. Боряк, «Нарада археографів республіки», *Літературна Україна,* 1 грудня 1988.

чення можливостей перевидання його праць.[29] 16 березня 1989 р. «ЛУ» повідомила, що дана комісія мала своє перше засідання, на якому ухвалено доцільність перевидання 10-томної «Історії України-Руси», підготовки до публікації колективної монографії про життя та історичні погляди Грушевського та укладення повної бібліографії його праць. Було також обговорено можливість видання його ще досі не опублікованого листування.[30]

23 листопада 1989 р. ця ж газета сповістила про третє засідання комісії, де було вирішено публікувати твори Грушевського поетапно. Спершу — капітальні праці, тобто його 10-томну «Історію української літератури».[31] Машинопис шостого тому, який дотепер «зберігався» в Інституті літератури, зможе, нарешті, також побачити денне світло. На жаль, рукопис другої половини 10-го тому «Історії», який нібито зберігався в архівах Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, не віднайдено, і є побоювання, що він або знищений, або пропав навіки.

Окрім полеміки довкола Грушевського та його спадщини, 1988 і, особливо, 1989 роки ознаменувались тим, що деякі його твори почали з'являтись у друку. Журнал «Вітчизна», починаючи з 1989 р., надрукував «Історію української козаччини», що охоплює 7-й та 8-й томи його «Історії». У вступній статті історики В. Смолій та О. Гуржій написали, що Грушевський робить забагато наголосу на національні і релігійні сторони історії козаччини, що «значною мірою недооцінює роль соціального аспекту боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування...». Вони також робили закиди Грушевському, що занадто обережно трактував джерела, які свідчили про зріст популярности «загальнонародної ідеї про воз'єднання України з Росією». Але, не дивлячись на це, автори вітали появу цієї праці Грушевського.[32] Журнал «Жовтень» (тепер — «Дзвін») почав друкувати «Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці».[33] У передмові автор підкреслив, що Грушевський не розпізнав силу впливу ідей европейського ренесансу та реформації на це перше українське національне відродження.[34]

У грудневому числі журналу «Київ» за 1989 р. головний редактор П.

---

[29] Г. Боряк, О. Тодійчук, «Республіканська нарада „Українська археографія: сучасний стан і перспективи розвитку"», *УІЖ*, No. 6, 1989, ст. 146-150.

[30] Г. Боряк, «Повернути народові наукову спадщину М.С. Грушевського», *ЛУ*, 16 березня, 1989.

[31] М. Грушевський, *Історія української літератури*, 5 томів, Нью-Йорк, 1959-60. Передрук київського видання 1923-27 років.

[32] В. Смолій і О. Гуржій, «Спадщина», *Вітчизна*, No. 1, 1989 р., ст. 168-172.

[33] Цей науково-популярний твір був вперше надрукований у Києві-Львові у 1912 р.

[34] І. Паславський, «Культурно-національний рух на Україні кінця XVI — першої половини XVII ст. в оцінці М. Грушевського», *Жовтень*, No. 1, 1989, ст. 95-97.

Перебийніс повідомив, що журнал має намір друкувати всі 10 томів «Історії» Грушевського. Початок було зроблено у цьому ж номері, у вступі до якого Перебийніс схвально оцінював «Історію», хоча Грушевський, на його думку, часами «не сягав за національні обрії» і, навіть, «суперечив історичний логіці». Незважаючи на це, продовжував автор, «ніхто на зміг і не зможе приписати Грушевському вульгарне розуміння розвитку народу і народів, якщо сам не ризикує опинитися на вульгарних позиціях».[35]

Найважливіша публікація, що появилась у зв'язку з реабілітацією імені Грушевського, це були його спогади, рукопис яких відшукав Білокінь. Спогади діляться на дві частини: перша — стосується молодости автора; друга — найбільш цінна — охоплює період від вересня 1916 р. до вересня 1917 р., і включає великий період діяльності Центральної Ради, коли Грушевський був президентом.[36] У передмові до мемуарів історик Ф. Шевченко сказав, що у своїй науковій праці та громадській діяльності Грушевський дотримувався «прогресивних поглядів», хоча, на його думку, «не можна обійти того, що він очолював буржуазну Центральну Раду, яка боролася проти встановлення радянської влади на Україні». Оцінюючи науковий труд Грушевського, Шевченко писав, що деякі його твердження потребують «критичного підходу, відповідної оцінки». Але він також піддав критиці тих, які, нібито аналізуючи його твори, насправді «обмежувалися необгрунтованими категоричними визначеннями, а то й вульгаризаторськими ярликами».[37]

В аналізі та коментарі відносно періоду спогадів про Центральну Раду, опублікованих у варшавській газеті «Наше слово», Білокінь підкреслював, що Грушевський добре розумів складність ситуації, у якій опинилася Центральна Рада з огляду на політичну та військову обстановку 1917 року. Він підкреслив, що стосунки між петроґрадським Тимчасовим урядом і Радою ніколи не були задовільними, і що представників Ради ніколи не було у Тимчасовому уряді, який не довіряв Центральній Раді як «своєму» органу, хоча і намагався підкорити собі. Незважаючи на загальне неґативне ставлення до українського руху з боку російських кіл, Грушевський залишався на федералістичних позиціях, хоча насправді його ідеї можна вважати як конфедераційні. Бі-

---

[35] П. Перебийніс (головний редактор), «До наших читачів», *Київ,* No. 12, 1989 р., ст. 125.

[36] М. Грушевський, «Спомини», *Київ,* перша частина — No.No. 9-12, 1988 р.; друга — No.No. 8-11, 1989 р.

[37] Ф. Шевченко, «На часі — всебічний аналіз», *там же,* No. 9, 1988 р., ст. 116-117. У 1966 році була спроба, до певної міри, реабілітувати Грушевського (у якій брав участь Шевченко), що закінчилася невдачею. Див. його статтю «Чому Грушевський повернувся на Радянську Україну?», *УІЖ,* No. 11, 1966, ст. 13-30. Крім того, див. І. Бойко та Є. Кирилюк, «Михайло Грушевський. З нагоди 100-річчя від дня народження», *Літературна Україна,* 30 вересня 1966.

локінь акцентував увагу на необхідності написання праці про Центральну Раду та про умови, які спричинили проголошення самостійности України у 1918 році.[38]

Самі спогади можна розглядати як апологетичний твір, у якому Грушевський дає відсіч своїм критикам, що стояли на правих позиціях і звинувачували його у тому, що він не використав сприятливої нагоди 1917 року, щоб здобути більше національних прав, і, зокрема, — проголосити самостійність України. Читаючи спогади видно, що Грушевський розумів складність політичної ситуації і був свідомий того, що український рух не був досить сильним, внаслідок чого були проблеми і в організації військових угрупувань.[39] Грушевський підтверджує ворожість російського демократичного табору до українських проблем. Знав він і про потенційну небезпеку з боку значного військового ґарнізону у місті. Стає очевидно, що він не був націоналістом, коли пробував знайти компроміси з російським урядом та з політичними партіями. Критика Грушевським М. Міхновського та його прибічників також чітко показують, де він стояв у цьому питанні.[40]

Незалежно від того, чи ми погоджуємось з політикою Грушевського, чи ні, публікація спогадів — це багатюще джерело для вивчення доби Центральної Ради та української революції 1917 року взагалі.

У березні 1990 року журнал «Україна» передрукував коротку статтю Грушевського, яка вперше була опублікована у квітні 1917 р. Ще раз і ще раз переконуєшся у тому, що звинувачення його у націоналізмі є абсолютно безпідставні. Він відкидає націоналістичну ідею-клич, що майбутня Україна повинна бути лише для етнічних українців, різко виступає проти усіх проявів шовінізму та антисемітизму. Він пише: «... у просторій хаті широкої автономії України, котру будуємо на міцних підвалинах російської революції, повинно знайтися місце усім корисним, активним робітникам, перейнятим бажаннями добра громадянству, без різниці їх національности, партійних поглядів й ідеології».[41]

З усього вищенаведеного стає очевидним, що у 1989 р. були виграні головні битви щодо реабілітації імені Грушевського. Але того ж року

---

[38] С. Білокінь, «Михайло Грушевський і його спогади про Центральну Раду», *Наше слово,* 26 листопада 1989 р., 3 грудня 1989 р.

[39] М. Грушевський, «Спомини», *Київ,* No. 10, 1989, ст. 123-125. Там же: No. 11, ст. 118.

[40] Грушевський назвав Міхновського та його сподвижників «наші фашисти». *Там же,* No. 9, 1989, ст. 133.

[41] М. Грушевський, «У просторій хаті автономії», *Україна,* No. 11, березень 1990, ст. 23. Ця стаття вперше надрукована у газеті «Нова рада» 15 квітня 1917 р. під заголовком «Чи Україна тільки для українців?». Таке ставлення Грушевського до міжнаціональних відносин у повній мірі відповідає його раннім поглядам. Див. М. Грушевський, «На украинские темы: о любви к отечеству и народной гордости», *Літературно-науковий вістник,* том 37, No. 3, 1907 р., ст. 497-505; том 32, No. 4, 1907 р., ст. 111-124.

опубліковано явно політизовану методологічну та історіографічну працю В. Сарбея, один розділ якої присвячений Грушевському.[42] Сарбей знову повторює багато попередніх звинувачень, додаючи й нове: «Схема истории Украины, разработанная Грушевским, была самым концентрированным выражением основных фальсификаторских концепций украинской буржуазно-националистической историографии».[43] Далі: «Пропагандисты антикомунизма из мирового лагеря империалистической реакции используют работы Грушевского в идеологическом противоборстве против Советского Союза и его неотъемлемой составной части — Украинской ССР».[44] Одна з головних цілей Грушевського (за Сарбеєм) була «... отгородить трудящихся Украины от русского народа, русского рабочего класса и революционного движения, от идеологии пролетарского нитернационализма».[45]

У жовтні 1989 р. «УІЖ» надрукував велику статтю про Грушевського. Автор її — знову ж таки Сарбей.[46] Продовжуючи свої нападки на Білоконя та звинувачення в адресу Грушевського, він додав ще й нове, наголошуючи на тому, що деякі праці Грушевського були передруковані, починаючи з 1915 р., Союзом Визволення України (СВУ), який отримував фінансові субсидії від німецького та австрійського урядів. Таким чином, Сарбей натякав, що Грушевський був нельояльним і, можливо, аґентом.[47]

У жовтні 1989 р. внучка І. Франка Зіновія Франко написала статтю, що стала відповіддю на «запевнення» Сарбея про те, що її дід, у загальному, досить критично ставився до праць Грушевського, і що їх зв'язки можна характеризувати як конфронтаційні. Вона підкреслила, що у радянських працях, де писалося про стосунки між ними, критичні зауваги Франка щодо Грушевського були висвітлені, тоді як похвальні коментарі (яких було набагато більше) не були згадані навіть побіжно. Закінчуючи статтю, автор наголошувала, що не можна трактувати цих двох видатних людей як антиподів, як це робилось донедавна.[48]

В одній із своїх праць марксистський історик М. Покровський написав, що «Історична наука найбільш зполітизована з усіх наук. Істо-

---

[42] В. Сарбей, *Очерки по методологии и историографии истории Украины,* Киев, 1989.

[43] *Там же,* ст. 60.

[44] *Там же,* ст. 63.

[45] *Там же,* ст. 65.

[46] В. Сарбей, «До питання про наукову спадщину академіка М.С. Грушевського», *УІЖ,* No. 10, 1989, ст. 114-126.

[47] *Там же,* ст. 124. Про Союз Визволення України див.: O. Fedyshyn, "The Germans and the Union for the Liberation of Ukraine, 1914-1917," in T. Hunczak, ed., *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution,* Cambridge, Mass., 1977, ст. 305-322.

[48] З. Франко, «Франко і Грушевський», *Соціалістична культура,* No. 10, 1989, ст. 6-8.

рія — це політика минулого, без якого не можна здійснювати політику сучасну».[49] У другій праці, говорячи про деяких російських істориків минулого століття, він писав, що «Історія, написана цими джентельменами, не представляє нічого іншого, як політику, перенесену у минуле».[50]

Прислужництво історичної науки до політичних вимог радянського уряду та компартії загальновідомі. Ця реальність, безсумнівно, спустошувала історіографію, негативно відбивалася на долях людей. Історики, котрі в оцінці режиму, були (чи могли би бути) шкідливими для політики уряду, були репресовані або змушені були працювати не за своїм фахом. Але найгірше те, що ті, які залишилися, змушені були брати участь у деформації історії. Як підтвердження, — слова Я. Дашкевича: «У нас були фальшиві вчителі фальшивої історії, і це фальсифікувало наше життя».[51]

Якщо взяти за приклад Україну, то з причин політики Компартії та уряду, які мали за мету придушення української культури і науки, фальсифікація її історії та винищення історіографії дійшли до рівня абсурду. Над іменем найкращого історика України проголошена анатема; ще зовсім донедавна його історичні праці не були доступні для рядового читача. Щоб провести аналогію, потрібно відмітити, що українська історіографія без Грушевського подібна була б до чеської без Ф. Палацького, чи до російської — без Карамзіна, Соловйова і Ключевського. Клясичні праці російських істориків Ключевського та Соловйова були передруковані у радянському періоді: «Курс русской истории» Ключевського передрукований у 1922-му та 1937-му роках, тобто, під час сталінського терору; «История России с древнейших времен» Соловйова була передрукована, починаючи з 1959 р., під час хрущовської «відлиги». Навіть праця Н. Карамзіна «История русского государства» тепер передруковується, так само, як і знову — роботи Ключевського та Соловйова. Що ж до Грушевського, то прийняттю рішення про передрук його монументальної «Історії» передувала довга і затяжна боротьба.

Одна з причин, що шкодила процесу реабілітації імені Грушевського, були його політичні погляди. Але навіть беручи Грушевського як чистого історика, відокремленого від політики, ми бачимо, що його погляди на історію України та історію східних слов'ян у деяких його головних висновках ішли врозріз з радянською історіографією, яка

---

[49] М. Покровський, «Историческая наука и борьба классов», втор. издание, Москва, 1933, ст. 360. Цитовано у праці A. Mazour, *The Writing of History in the Soviet Union,* Stanford, 1971, ст. 11.

[50] М. Покровский, «Вестник Коммунистической академии», том 26 (2), 1928, ст. 5-6. Цитовано: A. Mazour, *The Writing of History in the Soviet Union,* ст. 11.

[51] Я. Дашкевич, *цит. праця,* ст. 192.

має за мету показати «спільне походження» та «бажання до возз'єднання» українців і білорусів з російським народом.

У своїй статті З. Франко відмітила, що ще від часів сталінської епохи радянські науковці, пишучи про Грушевського, дбали не про вивчення та аналізування його праць, щоб розкрити «істинну ідеологічну позицію вченого, а про дискредитацію наукового доробку найбільшого історика України, про заперечення створеної ним концепції цієї історії, а з нею і української дожовтневої історіографії у цілому з тим, щоб, частково видозмінюючи, розвивати думки російських дожовтневих істориків, для яких Україна була не окремим етнонаціональним організмом зі своєю історією, а тільки частиною Росії...».[52]

Грушевський виклав свою схему історії України та східних слов'ян у вступі до першого тому «Історії», а також — в окремій статті «Звичайна схема «русской» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства».[53] У цій статті Грушевський доводив, що історію трьох східно-слов'янських народів потрібно розглядати окремо, відкинувши підхід, який трактує їх у рамках штучно збудованої концепції «общерусской» історії. У першу чергу це стосується історії Київської Русі, яку Грушевський розглядав як розділ історії України, а не Росії.

Сьогодні схема історії Грушевського прийнята, здебільшого, істориками України на Заході;[54] наслідки її також відбились у російській історіографії, особливо у працях М. Любавського та А. Пресняков.[55] Але у 30-х роках Компартія встановила повний контроль над історичною наукою, і почалися масові переслідування української інтеліґенції. З другого боку, російський патріотизм, прояви націоналізму і навіть

---

[52] З. Франко, *цит. праця,* ст. 6.

[53] М. Грушевський, «Звичайна схема «русской» історії і справа раціонального укладу історі східного слов'янства» («Сборник статтей по славяноведению», часть I, Ст. Петербург, 1904, ст. 298-304). Англійський переклад: "Annals of the Ukrainian Academy of Sciences in the U.S.," vol. II, no. 4, 1952. Див. також: L. Wynar, *Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography,* Toronto-New York-Munich, 1988.

[54] До періоду сталінщини та репресій українські радянські історики визнавали його схему. Див. Д. Багалій, *Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті,* том I, [Харків] 1928, ст. 80-82.

[55] Див. A. Presniakov, *The Formation of the Great Russian State,* translated by A. Moorehouse, Chicago, 1970. Див. особливо його ж: "Introduction," ст. 6-59. Далі, див. його «Лекции по русской истории», том I («Киевская Русь»), Москва, 1938; передрук, The Hague, 1966. Особливу увагу зверніть на перший розділ. Хоч Пресняков висловився негативно до схеми Грушевського, все ж таки його висновки щодо формування російської нації брали це до уваги. М. Любавський, *Образование основной государственной территории великорусской народости,* часть I («Заселение и объединение центра»), Ленинград, 1929. Див також його ж: *Древняя русская история до конца XVI в.,* Москва, 1918.

явища шовінізму заохочувались, що добре ілюструвалось відомою сталінською заздравицею російському народові у травні 1945 року.[56]

У цих нових умовах серйозні дослідження про Київську Русь були штучно обмежені, і концепція Грушевського не могла вільно обговорюватись.[57] Новий погляд на Київську Русь, освячений Компартією, був запропонований Б. Ґрековим.[58] У вступі до «Киевской Руси» він доводив (не згадуючи ім'я Грушевського), що історія Київської Русі не може розглядатись виключно як історія українського народу. Ймовірніше, на його думку, Київська Русь була спільною державою для українців, білорусів та росіян.[59]

На перший погляд, цей висновок здається поміркованим. Але те, що схильність Ґрекова до старої, «общерусской», схеми домінує, чітко видно з його ототожнення усіх східних слов'ян з росіянами.[60]

Теорія, що Києво-Руська держава була спільним домом для трьох східно-слов'янських народів, які у цей час, нібито, називалися об'єднаним поняттям «древнерусский народ», є загальноприйнята переважною більшістю радянських науковців сьогодні. Але із зростанням українського національного руху і завдяки частковій реабілітації імені М. Грушевського історики України зможуть — раніше чи пізніше — реабілітувати також його історичну схему, бодай і у зміненій формі. Можна сказати, що цей процес уже розпочався.

В опублікованім недавно інтерв'ю Толочко визнав, що у ще зовсім недавньому минулому істориків страх брав вживати термін «стародавня історія України» і що «тоді небезпечно було казати, що навіть якісь «українські» риси могли виникнути в глибині століть». У той же час росіяни привласнювали історію Київської Русі та її здобутки як свої надбання. Заявляючи про наміри Інституту археології АН УРСР видати тритомну історію старої України, Толочко зробив висновок, що «... і нам треба на повний голос сказати: Київська Русь — це наша історія...».[61]

У статті, включеній у збірнику наукових праць, Толочко доводить, що назва «Русь» у літописах вживалася у двох значеннях. У ширшому

---

[56] У своїй заздравиці Сталін назвав російську націю «наиболее выдающейся нацией из всех наций, входящих в состав Советского Союза» та «руководящей силой Советского Союза среди всех народов нашей страны». «Правда», 25 травня 1945 р. Добра, хоча і стара праця про російський націоналізм радянського періоду: F. Barghoorn, *Soviet Russian Nationalism*, N.Y., 1956.

[57] Тут треба зазначити, що дуже мало наукових праць з історії Київської Русі були написані у радянський період істориками України. Можна сказати, що дослідження Київської Руси стало «територією» російських істориків...

[58] Див. A. Vucinich, "The First Russian State," у книжці C.E. Black, ред., *Rewriting Russian History*, ст. 123-142.

[59] Б. Греков, *Киевская Русь*, 4-е издание, Москва-Ленинград, 1944, ст. 8.

[60] *Там же.*

[61] «Історії України — нове висвітлення», *Україна*, No. 41, 1989, ст. 4-6.

розумінні — мались на увазі всі землі, що входили до Київсько-Руської держави; у вужчому — тільки для означення південних територій, тобто київської, чернігівської та переяславської земель. Він наводить багато прикладів із літописів, де термін «Русь» був вжитий виключно щодо території Середної Наддніпрянщини. Толочко підсумовує, що, таким чином, назва «Русь» перейшла пізніше з одного поняття на всі землі, населені східними слов'янами.[62]

У доповіді на Установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову археолог та історик М. Брайчевський сказав, що «Сучасна наука вважає Київську Русь спільним коренем державності трьох східнослов'янських народів. Але не слід забувати, що основною територією її формування послужила Середня Наддніпрянщина; білоруські та великоруські землі були втягнуті в той процес пізніше. Оформлення білоруського регіону (Полоцьке князівство) — на середину XII ст. «Старший брат» виявився наймолодшим за віком — парадокс, що виглядає досить повчальним».[63]

Ще одна ключова позиція у боротьбі за усамостійнення української історичної науки та за реабілітацію Грушевського і його історичні схеми відбулася під час Першого міжнародного конґресу україністів (МАУ), що відбувся у Києві при кінці серпня — на початку вересня 1990 року. Пленарна сесія конґресу прийняла 1 вересня дві резолюції. Перша — про підтримку пропозиції проф. Любомира Винара, голови Українського Історичного Товариства, про проголошення 1991 року — ювілейним роком Грушевського. Друга засудила так звані переяславські тези «До 300-річчя возз'єднання України з Росією» як знаряддя русифікації і фальсифікації історії України.[64]

Сьогодні українська історична наука формально звільнена від рабського служіння партії. Але багато води ще витече, доки вона позбудеться тягару тих деформацій що успадкувала під час радянського тоталітарного режиму. Незважаючи на те, що офіційна історична наука продовжує спрямовуватися та керуватися «старою ґвардією», що зробила кар'єру за «ери» Щербицького, по картярськи підтасовуючи історичні факти та перекроюючи тло історії в угоду сталінсько-брежнєвського смаку у той сам час, коли відбувалися масові арешти серед свідомої інтеліґенції, виглядає, що час, коли ці науковці звільнять від партапарату свої нагріті місця, вже не загорами. У недавній полеміці навколо Грушевського та його спадщини деякі історики намагалися поставити перепони перед процесом його реабілітації, але ці спроби

---

[62] П. Толочко, «Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси» [Славяне и Русь (в зарубежной историографии)], Киев, 1990, ст. 99-121, особливо ст. 101-104.

[63] Співдоповідь Михайла Брайчевського, *ЛУ*, 12 жовтня 1989 р.

[64] Любомир Винар, «Пізнайте істину, а істина освободить вас», газета *Самостійна Україна* (Київ), ч. 5, травень 1991, стор. 4.

не були успішними. Зі здобуттям Україною незалежности немає сумніву, що українські історики будуть і далі публікувати праці, доказуючи, що спадщина Київської Русі належить у більшій мірі, по — справедливості, історії України, а не Росії. З часом, будемо сподіватися, цей процес матиме свої позитивні наслідки далеко за межами України, де у більшості університетів ще й сьогодні історія Київської Русі подається, як складова частина історії «старої Росії», у підручниках вживаються терміни «Київська Росія», «староросійська література» і таке інше. Очевидно, як мінімум, треба припинити такі історично неправельні тлумачення і дати об'єктивне висвітлення історичного процесу.[65] Як бачимо, до великої міри, М. Покровський мав рацію: історія та політика (на превеликий жаль) на багатьох етапах переплітаються. Це яскраво видно з прикладу висвітлення історії України та трактування Михайла Грушевського, найбільш визначного її історика.

[65] Ця стаття була скінчена до проголошення незалежности України, 24 серпня 1991 року, в якому говориться про тисячолітню державнотворчу діяльність українського народу (Редакція).

Археологія і історія

М. Брайчевський
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА АРХЕОЛОГІЯ

Однією з привабливих якостей М. Грушевського як дослідника в сфері історичного знання була широта підходу до самої постановки конкретних проблем, зокрема — на джерелознавчому рівні. Позитивізм, з якого виросла історіософська концепція автора знаменитої «Історії України-Русі», розглядав джерелознавство, як наріжну плятформу кожного історичного дослідження. Друга половина XIX ст. в царині історіографії пройшла під знаменем наполегливого розширення й збагачення джерельного фонду — залучення нових і нових категорій пам'яток в ролі носія інформації про минулі часи. І в тому числі матеріяльних залишків, студіюванням яких займається археологія. Цим визначається актуальність обговорюваної теми.

Першим питанням, яке постає перед нами, є визначення притаманного місця, яке належить археологічним матеріялам в системі історіософії та відношення археології до історичної науки. Нагадаємо, що на зорі своєї еволюції археологія в свідомості учених була пов'язана радше з мистецтвознавством, аніж з соціологією. Виникла вона із заінтересування античною культурою (переважно художньою) в ході розкопок стародавніх римських міст (Помпеї та Геркуланум). Ці дослідження, розпочаті в другій половині XVIII ст., мали вирішальний вплив на свідомість дослідників. Тривалий час ця обставина живила джерелознавчий скептицизм — сумніви щодо інформативних потенцій археологічного знання для реконструкції історичного процесу.

Під певним кутом зору археологію можна розглядати, як одну з допоміжних історичних дисциплін, подібну до геральдики, сфрагістики, нумізматики, епіграфіки, дипломатики тощо. Іншими словами — як структурну частину джерелознавства. Але такий модус вівенді був би справедливим лише стосовно дописемних епох; надалі археологічний матеріял опускає поле перед писемними документами, здатними донести до нас інформацію про минуле в найбільш адекватній формі. Для найдавніших періодів у розвитку людства поняття археології справді зливається з поняттям джерелознавства і повністю покриває

його. «До недавніх часів, — писав М. Грушевський, — історія народів починалася від перших історичних, письменних звісток про них. Тепер молоді науки — передісторична археологія чи археологічна етнологія з антропологією і порівняльною соціологією, а одного боку, й порівняльне язикознавство (глотика) та фольклор з другого, розширили науковий обрій далеко поза границі письменних звісток» (с. 17).[1]

На відміну від репрезентантів інших різновидів наукового знання, для яких поняття предмета та об'єкта дослідження збігаються,[2] історик позбавлений можливості безпосередньо спостерігати, а тим більше активно впливати на ті явища, які підлягають пізнанню. Фізик, скажімо, має справу з процесами, які протікають на його очах, або й навіть можуть бути ним викликані штучно. Біолог досліджує організми, які істнують реально і можуть стати об'єктом живого сприйняття. Історик же вивчає минуле, тобто те, що в його час уже не існує, що було колись, але нині перейшло до сфери спогадів і переказів.

Звідси постає проблема історичного джерела, як проміжної ланки між минулим та дослідником того минулого. Поняття предмету і об'єкта розмежовуються: в ролі першого виступають реалії збіглих часів, а другого — джерела, тобто реалії нашої доби, які, однак, містять інформацію про минувщину.

Зміст поняття історичного джерела виявляється досить широким і багатогранним. Воно аж ніяк не може бути зведено до одної рубрики — писемних пам'яток. Поряд з ними існують інші категорії, що виявляють надто різні властивості та ознаки і пропонують досліднику різні можливості. По суті все, створене людиною (чи-то внаслідок цілеспрямованої діяльності, чи позасвідомо, як побіжний результат певних дій), може уважатися, як історичне джерело, часом досить поважне.

В сьогоденній науці утвердилося поняття артефактів — безпосередніх вислідів людської поведінки, відбитих у матеріяльних залишках — починаючи відбитками людської стопи, в пластичному грунті, що чудом уціліли, будучи засипані вулканічним попелом, і кінчаючи творами мистецтва, що зберігаються в музеях.

Власне кажучи, вся практична діяльність людини так чи інакше знаходить відбиток в матеріяльних реаліях, до яких доторкається конкретний індивід. І це є запорукою гносеологічного оптимізму історичної науки. Отож, відсутність письмових джерел дуже високою мірою може компенсуватися речовими пам'ятками, що є об'єктом археологічних студій. Інша річ, використання тих матеріялів потребує специфічної методики, якою, на жаль, володіє далеко не кожний історик стародавнього світу. А ігнорування або недооцінка тої методики загрожує прикрими помилками й прорахунками.

---

[1] Грушевський М. Історія України-Руси, т. I (вид. третє), Київ, 1913. Всі посилання на цей том подаються в тексті.

[2] Генинг В.Ф. Обьект и предмет науки в археологии, Київ, 1983.

На відміну від свого вчителя В. Антоновича, М. Грушевський не був фаховим археологом. Він не провадив розкопок, не займався типологічним аналізом археологічних матеріялів, не вивчав музейні колекції. Але він дуже добре усвідомлював реальні можливості археології для розуміння і реконструкції найдавніших періодів історії людства. І цим він вигідно відрізнявся від переважної більшості своїх колег-сучасників, а подекуди й від деяких нинішніх фахівців, які з упертістю, вартою кращого застосування, продовжують заперечувати реальні потенції археологічних пам'яток в якості повноцінного історичного джерела.

«Самі ці дисципліни — філологічні й археологічні, — писав він, — не знайшли досі тих середніх термінів, на яких можуть зійтися: серед археологів і антропологів нерідко можна стрінути дуже зневажливе помітування виводами глотики — заперечується сама можливість добути якісь користні результати сею дорогою і з другого боку подібні ж скептичні погляди на виводи антропологів і археологів можна стрінути серед язикознавців. В дійсності, розуміється, вся вага в методах препарування і студіювання матеріяла. Язикознавці і археологи однаково доходять до фантастичних теорій, коли сходять з дороги строго методичного досліду, а підходять дуже близько до себе в своїх спостереженнях при обережнім і методичнім студіюванні. Вихідна точка перших — культурна еволюція певного народу, виражена в його язиці; вихідна точка других — культурна історія певної території, втілена в матеріяльних останках її культури. Ідучи кожний своєю дорогою і контролюючи себе обопільно, вони часто можуть дати руку і допомогти одні одним своїми спостереженнями. Для сього треба тільки наукової обережності, широти в досліді, і не вважаючи на всі трудності, історик ніяк не може помітувати здобутками сих дисциплін, коли мова йде про дуже темні й інакше зовсім неприступні питання з історії народу чи його території» (с. 18).

Таке формулювання предмету могло б зробити честь і багатьом дослідникам нашого часу, причому не самим лише археологам. На жаль, коли писалися ці рядки, вітчизняна археологія робила тільки перші кроки на шляху джерелознавства, а по суті ще тільки формувалася і здобувала перші осягнення.

Як вже відзначалося, народження фахової археології припадає на другу половину XVIII ст., причому сфера інтересів тогочасних цінувальників старовини обмежувалася переважно античною традицією. Україна до кінця XVIII ст. (до приєднання Надчорноморщини та Криму до Російської імперії) своєї античності не мала.

Але загарбання українського Півдня породило підсилений інтерес тогочасної інтелігенції до скіфо-античного світу. Стародавні грецькі колонії на північному узбережжі Чорного моря стають головною ареною діяльності археологів та аматорів старовини. Тут бачимо деяке хронологічне зміщення: вітчизняна археологія стала посилено вивчати античність в той час, коли західноєвропейський романтизм культивував інтерес до середньовіччя. Час пробудження цікавості до східнослов'ян-

ської старовини в Російській імперії припадає на похмурі роки миколаївської реакції.

Археологічні дослідження стають знаряддям політики. Їм відводиться солідне місце в ідеологічному обгрунтуванні офіційної доктрини царату, що знайшла свій вираз у тричленному гаслі: «самодержавство, народність, православ'я». Це — свого роду слов'янофільство в археології, яка стає прерогативою державної влади.

В українській науці про доісторичні часи в першій половині XIX ст. з'явився ряд імен, що відбивали прогресивні тенденції у розвитку археології. Серед них відзначимо Адама Чарнецького, який першим підняв питання про дослідження давньоруських пам'яток; Івана Стемпковського, що розробив перші наукові принципи вивчення, фіксації та обробки матеріялів, здобутих розкопками; друга О. Герцена, Вадима Пасека, автора грандіозного проєкту систематичних археологічних досліджень. Слід згадати й першого київського археолога Максима Берлінського; чималу зацікавленість в археологічних студіях виявляли засновник Харківського університету Микола Каразін та перший ректор київського — Михайло Максимович. Фаховим археологом був (правда, недовго) Тарас Шевченко — в часи співробітництва в штаті Київської архівної комісії.[3]

На кінець XIX ст. вже сформувалася вітчизняна археологія і почала реально виявляти свої джерелознавчі можливості. У Наддніпрянській Україні працювала плеяда визначних учених, як В. Антонович, В. Хвойка, Д. Самоквасов, М. Біляшівський, Д. Яворницький, В. Ляскоронський та ін. Західна Україна (що перебувала у складі Австро-Угорської імперії) висунула такі імена, як А. Кіркор, В. Деметрикевич, К. Гадачек та ін.

Таким чином, українська археологія на переламі двох століть, хоча й розвивалася досить активно і нагромаджувала свій джерельний фонд, але ще не вийшла за межі початкової стадії. Вона ще не була здатна забезпечити надійне розв'язання хоча б основних, вузлових проблем стародавньої історії. Це прекрасно розумів М. Грушевський, застерігаючи від необережного користування речовимим джерелами. Оцінюючи стан філологічної та археологічної науки, він писав:

> «В теперешнім своїм стані в обох сих напрямах більше відкривається перспектив, ніж заповнюються вони якимсь вповні позитивним змістом. Всі сі науки ще в початкових стадіях свого розроблення, і дуже нелегко, не впадаючи ані в надмірний скептицизм, ані в легковірність, вибрати з них те, що повинно бути введено в історію українського (чи якого іншого) народу для розсвітлення її початків... Антропологія ж і археологія, особливо східної Європи, все ще стоять в стадії збирання матеріяла, і сам він зби-

[3] Брайчевський М.Ю. Т.Г. Шевченко і археологія // Історичні погляди Т.Г. Шевченка, Київ, 1964.

рається часто ненауково, так що й користати з нього треба обережно, а кожда більша нахідка вносить значні переміни в суму відомостей» (с. 17-18).

Дослідникові-синтетику (блискучим прикладом якого був М. Грушевський) весь час доводилося стикатися з білими плямами і наражатися на недостатність, або й повну відсутність фактичного матеріялу. Раз-у-раз доводилося вдаватися до гіпотетичних побудувань, припущень, а то й прямих домислів. Тож не дивно, що ява нового археологічного матеріяла, здатного закрити ту або ту «білу пляму» вносила серйозні корективи до наявних уявлень. І все ж таки... «Для культурної історії української території уже тепер робить дуже важні прислуги археологія, не вважаючи на свій досить і ще примітивний стан. Вона малює перед нами ту спадщину, яку дістали українські племена при своїм розселенню» (с. 18).

Переходячи до огляду синтетичного застосування М. Грушевським археологічних матеріялів для постановки і вирішення історичних проблем, маємо підкреслити, що зробити це в одній статті неможливо. Тому обмежуємо себе лише кількома найважливішими та найскладнішими сюжетами, поданими пунктирно. Одним з таких вважаємо питання про початкове залюднення України, що відбувалося за доби палеоліту (стародавнього кам'яного віку).

Загалом Україна належить до числа регіонів, найбільш багатих пам'ятками палеоліту, але на кінець XIX ст. було відомо лише кілька стоянок, правда, клясичного кшталту. Дослідження їх лише починалося, але сама теза про наявність людського життя у нас на зорі історичного поступу не викликала сумнівів. Це знаменита Кирилівська стоянка в Києві,[4] Гінцівська на Полтавщині,[5] Мізинська на Чернігівщині,[6] кілька місцезнаходжень у Наддністрянщині. Всі вони належали до найпізнішого етапу стародавнього кам'яного віку (так званий нижній палеоліт, за археологічною термінологією — доба солютре й мадлен) (с. 31).

Нині кількість палеолітичних стоянок в Україні нараховується сотнями.[7] В ряді місцевостей виявлено матеріяли середнього палеоліту

---

[4] Хвойка В.В. Каменный век Среднего Приднепров'я // Труды XI Археологического сьезда, т. I, Москва, 1901. Борисковский П.И. Кирилловская палеолитическая стоянка // Материалы и исследования по археологии СССР, No. 2, М.-Л., 1941.

[5] Каминский Ф.И. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам // Труды III Археологического сьезда, т. I, Киев, 1878.

[6] Волков (Вовк) Ф.К. Палеолитическая стоянка в с. Мезине Черниговской губ. // Труды XIV Археологического сьезда, т. III, Москва, 1911.

[7] Борисковский П.И. Палеолит Украины // Материалы и исследования по археологии СССР, No. 40, Москва-Ленинград, 1953.

(доба мустьє)[8] і навіть нижнього (Круглик у Надпоріжжі[9]), Лука-Врублівецька на Поділлі.[10] За доби мустьє починається засвоєння печер в гірських районах (зокрема в Криму (Кіік-Коба,[11] Старосілля[12]).

На заміну палеолітичній епосі приходить неолітична. М. Грушевський твердить: «Коли для палеолітичної епохи ми на нашій території мали лише кілька розрізнених нахідок, з неолітичною епохою стоїть річ далеко краще» (с. 33). Ця оптимістична заява, на жаль, не зовсім підставна. Йдеться про самий кінець неоліту та так званий енеоліт (мідно-кам'яний вік), репрезентований в Україні знаменитою трипільською культурою.[13] Власне неолітичні пам'ятки виявлені у нас головне у повоєнний час,[14] отож Грушевський не міг ще мати про них належної уяви.

Енеоліт був поважним етапом у розвитку людства, коли повною мірою виявили себе зміни, пов'язані з так званою неолітичною революцією. Суспільство переходило від привласнювальних форм господарської діяльності (мисливство, рибальство, збиральництво) до відтворюючих (землеробство й скотарство).

М. Грушевський підкреслює ті докорінні зрушення в сфері економіки:

> «Ловецтво, рибальство й просте збирання їдобного матеріялу перестали бути одинокими способами вижившення чоловіка. Він уже господарить. Західноєвропейські нахідки не лишають місця для сумніву, що неолітичний чоловік мав уже домашніх звірят: не тільки пса, найдавнішого з них, але й вівцю, козу, бика, свиню. Кості сих звірят у великім числі стрічаються тепер в згаданих мазанках з мальованою посудою пізньо-неолітичної доби, і по всякій правдоподібності се вже худоба домашня. Найбільше сумнівів будять численні кості коня — чи був се кінь одомашнений чи дикий (дикі коні у великім числі жили в наших степах, і навіть одомашнення коня вза-

---

[8] Єфіменко П.П. Пам'ятки мустьєрської культури на сході Європи // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Багалія, Київ, 1927. Черныш А.П. Мустьєрские местонахождения Среднего Поднестровья // Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. XLVIII, Москва-Ленинград, 1952. Воеводский М.В. Находки раннего палеолита в бассейне р. Десны // Советская археология, т. XII, Москва-Ленинград, 1950.

[9] Даниленко В.М. Круглик — перша нижньопалеолітична пам'ятка УРСР // Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, Київ, 1949.

[10] Борисковский П.И. Древнепалеолитические местонахождения Среднего Приднестровья // Советская археология, т. XI, 1949.

[11] Бонч-Осмоловский Г.А. Грот Киик-Коба // Палеолит Крыма, вып. I, Москва-Ленинград, 1940.

[12] Формозов А.А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите (Материалы и исследования по археологии СССР, No. 71, Москва, 1958.

[13] Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии СССР, No. 10, Москва-Ленинград, 1949. Даниленко В.Н. Неолит Украины, Киев, 1974.

[14] Телегін Д.Я. Дніпро-Донецька культура, Київ, 1968; Даниленко В.Н. Неолит Украины, Киев.

галі деякі дослідники ведуть зі східноєвропейських степів). Не підлягають сумніву початки хліборобства: в тих же глинявих будовах в значних масах стрічаються зерна збіжа ячменю й особливо пшениці, в цілім виді, і у виді круп, також пшенична, просяна й ячмінна полова. Для мелення і обдирання зерна служили заглиблені камені з другим округлим каменем до розтирання, що дуже часто стрічаються в неолітичних осадах Подніпров'я і Подністров'я, — сі зернотерки були прототипом ручних жорен» (с. 38-39).

Утвердження хліборобства й скотарства, як провідних ланок господарської діяльності, остаточно вирішила проблему осілості та кочівництва. Хлібороби міцно осідають на землю, скотарі стають номадами.

Другою історичною проблемою, вирішення якої криється в царині археології, виступає проблема етногенеза, тобто, походження народів, в тому числі, зрозуміло, й українського. Цій проблемі М. Грушевський приділяв особливе значення, бо з нею органічно пов'язане засадниче питання — звідки маємо починати притаманну історію нашого народу.

Як і всі його сучасники, М. Грушевський приймав теорію індоєвропеїзму, що сформувалася наприкінці XVIII та на початку XIX ст. (с. 60 і далі). Отже й свою етногонічну концепцію він будував на тій теорії, стверджуючи походження сім'ї слов'янських народів внаслідок розподілу первинної індоєвропейської спільноти. Той процес в свою чергу розглядався, як вислід розселення арійських племен з єдиної індоєвропейської прабатьківщини.

Таким чином доводилося визнати екзистенцію двох пранародів, які відбивали дві стадії етногонічного процесу і тим визначали етнічне лице євразійського континента — праарійців і праслов'ян. Обидві великі дезінтеграції мали місце в дописемні часи. Отже, головні джерела для реконструкції обох процесів доводиться шукати в галузі археологічних здобутків.

Така плятформа імпонувала своєю простотою і чіткістю постановки проблеми. Але при спробі з'ясувати детальну хронологію, перед дослідниками з'являлися непереборні труднощі й небезпеки. Наслідком неминуче ставали численні гіпотези й здогадки, що протирічили або й зовсім виключали одна одну.

Справа в тому, що «чистий» індоєвропеїзм становить собою лише загальну, абстрактну схему; кістяк, який конкретні дослідження повинні одягти в плоть і кров. А зробити це було не так просто, особливо зважаючи на обмеженість фактичного матеріялу.

Справді, розподіл етнічних пратипів дуже рідно виступає в ролі однозначного чинника історичної еволюції. Принаймні від доби неоліту вся Ойкумена була залюднена досить густо; отже й розселятися, гіпотетичним мігрантам, попросту кажучи, не було куди. Прибульці, з'явившися на чужі землі, знаходили тут місцеве населення, з яким так чи так доводилося стикатися. Результати могли бути різними: винищення або витиснення аборигенів зайдами, винищення або вигнання корінним населенням переселенців; але найчастіше — симбіоз, спів-

життя одних і других. Останній варіянт, як правило, тягнув за собою асимілятивні процеси, офірою яких могли стати як автохтони так і мігранти. І за всіх умов наслідком виявлялося утворення нової етнічної якості.[15]

Великою заслугою М. Грушевського було те, що він розумів складність етнічного розвитку, в якому диференціяція та інтеграція становили дві сторони одного процесу. Він писав, що

> процес виріжнення, диференціяції «зростав через розширення території, через асиміляцію все нових чужородців на нових окраїнах і в зв'язку з сим збільшалися відміни в побуті і мові; з їх зростом все слабіша ставала одностайність цілої родини, але все ж вповні жива і замітна була звязь між поодинокими групами тих атомів, на які розпадала ся цілість. І навіть після того як нарешті міграція, мандрівка робила рішучий початок відокремленню даної племінної одиниці, ся звязь з своєю групою, а через них — і з іншими, не зникала відразу. Територіяльне віддалення і ослаблення географічної звязі з давнішими земляками — з одної сторони, пожиттє з новими чужородцями і мішання з ними — з другої, розвиваючися паралельно, з обох кінців надривали старі етнічні звязі, але рвали їх помалу, і певні звязки з ближчими сусідами з-поміж своєї давнішої родини ще довго могли жити» (с. 66-67).

Треба відзначити, що М. Грушевський, справедливо підкреслюючи повноцінність археологічного джерела (в певних рамках, зрозуміло), все же таки недооцінює їх потенції в плані етнічних визначень та атрибуцій. Так, звертаючися до питання про пов'язання археологічних типів (культур) з певними етнічними групами, він твердив: «Археологія сама не може дати відповіді на сі питання, тож мусимо звернутися до інших дисциплін» (с. 60). Це невірно. Археологічний матеріял справді не пропонує нам так званих «етнізуючих» ознак, тобто, рис здатних узасаднити приналежність до певної етнічної спільності. Але тут переходимо до зовсім іншого питання про зміст поняття «археологічна культура», яке й сьогодні зберігає свою актуальність і викликає дискусії, часом досить гострі.[16]

За часів М. Грушевського це питання навіть не було, як слід, поставлено; тому годі вимагати від дослідника того, чого не спромоглася дати його доба. Стихійно в археологічній науці — від самих її початків — панувала тенденція пов'язувати конкретні культури з конкретними народами, але теоретичне обгрунтування тої опінії і сьогодні ще не вийшло з стадії дискусій та суперечок.[17]

---

[15] Брайчевський М.Ю. Теоретичні основи досліджень етногенезу // Укр. Іст. журнал, No. 2, 1965.

[16] Клейн Л.С., Минаев С.С., Пиотровский Ю.Ю., Хейфец О.И. Дискуссия о понятии «археологическая культура» в проблемном археологическом семинаре Ленинградского университета // Советская археология, No. 2, 1970.

[17] Брюсов А. Я. Археологические культуры и этнические общности // Советская археология, т. XXVI, 1956; Кнабе Г.С. Вопрос о соотношении археоло-

Справа полягає в іншому. Перед археологами в наші дні стоїть завдання виробити методичну основу етногонічних досліджень археологічного матеріялу. Ця методика, силою елементарної логіки, потребує складних прийомів, покищо не сформульованих через відсутність прямого семантичного зв'язку між предметом і об'єктом дослідження.

Там де такий зв'язок є, жодних труднощів чи дискусій не виникає. Так, скажімо, неважно обгрунтувати наявність хліборобства у тих чи інших племен за допомогою археологічних фактів. Знахідки наральників та інших хліборобських інструментів, обгорілого збіжжя в житлах тощо уповноважують дослідника на беззастережне твердження: тут маємо прямий семантичний зв'язок між знахідкою і процесом, що цікавить історика.

А як довести слов'янську (готську, сарматську, фракійську чи ще якусь) приналежність черняхівської (або вельбарської, або пшеворської) культури?

Отож, проблема набуває методичного виповнення: що саме може компенсувати нам відсутність отого семантичного зв'язку? Сучасна наука має в своєму розпорядженні цілий ряд методичних ходів. Наприклад — визначення через систему просторово-часових координат.

Один лише приклад з досвіду М. Грушевського. Лінгвістичний аналіз показує, що індоєвропейці перед розселенням знали тільки один метал — мідь, та й вона застосовувалася досить обмежено (с. 61). Це дає підстави твердити, що поділ праіндоєвропейської єдності стався за доби енеоліту — до початку бронзового віку. А це певною мірою організує археологічний матеріял, надійно визначаючи хронологічну локалізацію. Стає ясним, що шукати археологічний еквівалент індоєвропейців треба серед енеолітичних племен східноєвропейської рівнини.

Індоєвропейська теорія цікавила М. Грушевського не сама по собі, а в плані пошуків першопочатків українського народу. Ці першопочатки він вбачав у IV ст. по Р.Х. в просторових рамках етнічної території українців. Йдеться про антів та пов'язану з ними антську проблему.

Відомості про антів знаходимо в творах візантійських письменників VI-VIII ст.[18] Але їхні свідчення стосуються й більш давнього часу — починаючи з IV ст. (період гото-слов'янської війни). Остання згадка імені «ант» подається у зв'язку з подіями 602 р. Те, що анти були

гической культуры и этноса в современной зарубежной Литературе // Советская археология, No. 3, 1959; Захарук Ю.М. Проблеми археологічної культури // Археологія, т. XVII, Київ, 1964; Смирнов А.П. К вопросу об археологической культуре // Советская археология, No. 4, 1964; Каменецкий И.С. Археологическая культура — ее определение и интерпретация // Советская археология, No. 2, 1970; Клейн Л.С. Проблема определения археологической культуры // Советская археология, No. 2, 1970; Формозов А.А. История термина «Археология» // Вопросы истории, No. 8, 1975.

[18] Мишулин А.В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VI в. н.э. // Вестник древней истории, No. 1, 1941.

слов'янами серйозних сумнівів ніколи не викликало. Але про які племена йдеться? Спричину цього в літературі висловлювалися різноманітні домисли й гіпотези.

Так, О. Шахматов уважав, що тим іменем греки називали усіх східних слов'ян.[19] Л. Нідерле ототожнював антів з давньоруським «племенем» волинян.[20] С. Соловйов — з літописними уличами й тиверцями.[21] Б. Рибаков зіставляв антів з давньоруським «племенем» в'ятичами, поширюючи цим антську територію на басейн верхньої Оки та прилеглі райони.[22]

М. Грушевський найближче підійшов до істини, зіставивши з антами пізніших українців. Цю тезу він виклав спочатку в спеціяльній статті, опублікованій в Записках НТШ,[23] а далі включив її до першого тому «Історії України-Русі» (с. 546-549).

Справді, визначення антської території показує, що вона охоплювала лісостепову смугу Східної Европи, тобто основний обшар сучасної України. Звичайно, йдеться не про повну тотожність — обидва етнічні утворення відбивають різні стадії східнослов'янського етногенезу, які в свою чергу належать до різних щаблів соціяльно-економічного та політичного розвитку. До того ж прямими предками українців були не лише племена, об'єднані в Антському союзі (за нашим уявленням — поляни), а й літописні деревляни та сіверяни. Втім, для нас важливим є не лише поточнення територіяльних меж, а наявність прямого генетичного зв'язку від перших століть нової ери до початкової Русі, яку київський літописець ідентифікує з полянами («поляни, яже нині зовомая Русь»[24]). А цей аспект виглядає цілком переконливо.

Отож, маємо всі підстави погодитися з істориком, який пише:

> Все промовляє за сим ототожненням Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю. Бачимо, що сі Анти виступають на території, де пізніше бачимо Русинів і де й тоді, в VI в. не міг сидіти ніякий інший слов'янський нарід — розумію краї між Дністром і Доном. Їх границею з «Словенами» тоді був Дністер, але з рухом Словенів на захід і полудень вона натурально мусила посунутися на захід — і дійсно потім, в X в., бачимо Дунай границею Русі з Мізійськими Слов'янами. Бачимо, що сі Анти були східними сусідами Словен, і відріжнялись від них як осібна група, найправдоподібніше — етнографічна: се бачимо і у їх наступників — Русі та Болгарів. На останку — антська колонізація вповні

---

[19] Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени, Петроград, 1919.

[20] L. Niederle, Rukověť slovanských starožitnosti, Praha, 1953.

[21] Соловьев С.М. История России, т. I, Москва, 1959; Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии, Варшава, 1885.

[22] Рыбаков Б.А. Анты и Киевская Русь // Вестник древней истории, No. 1, 1939; він же Древние руссы // Советская археология, т. XVII, Москва, 1953; він же Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв., Москва, 1982.

[23] Грушевський М.С., Зап. НТШ, т. XXI, 1898.

[24] Повесть временных лет, т. I, Москва-Ленинград, 1950, с. 21.

відповідає тому, що ми на основі вищесказаного про напрями слов'янської колонізації могли б викомбінувати про правітчину нашого народа й напрям його колонізації. Се все, кажу, робить можна сказати певним, що в Антах маємо предків українського народу» (с. 177).

Коли писалися ці рядки, археологічна наука не мала в своєму розпорядженні визначених уявлень про культуру антів, які маємо нині. Це питання й сьогодні викликає жваве обговорення в середовищі фахівців. Йдеться про черняхівську культуру, яка становить собою одну з блискучих сторінок східноевропейського поступу.

Ця культура була відкрита в останні роки XIX ст. — водночас у Наддніпрянській Україні В. Хвойкою[25] і в Галичині К. Гадачком.[26] Вона була одразу визначена, як слов'янська (В. Хвойка,[27] М. Біляшівський,[28] А. Спіцин[29] та ін.). Але на противагу їй з'явилася думка про готське походження культури, висловлена і широко пропагована німецькою історіографією (П. Райнеке,[30] М. Еберт,[31] К. Такенберг,[32] Б. Ріхтгофен[33] та ін.). Цю думку, не зважаючи на її цілковиту бездоказовість, поділяли і деякі слов'янські дослідники — польські (В. Антоневіч,[34] Ю. Костшевський[35]), російські (Ю. Готьє[36]), українські (В. Данилевич[37]). До середини XX ст. готська гіпотеза вважалася коли не панівною, то принаймні найпопулярнішою; лише у повоєнні роки її було спростовано.[38]

---

[25] Хвойка В.В. Поля погребений в Среднем Приднепровье // Записки Русского археологического общества, т. II, вып. 1-2, СПб., 1901.

[26] Hadaczek K. Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego, Materialy antropologiczne i etnograficzne, t. XII, Kraków, 1912.

[27] Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, Киев, 1913.

[28] Спицын А.А. Поля погребальных урн // Советская археология, т. X, Москва-Ленинград, 1948.

[29] Беляшевский Н. Поля погребальных урн // Археологическая летопись Южной России, Киев, 1904.

[30] Reinecke P. Aus der russischen archäologischen Literatur, Mainzer Zeitschrift, 1, 1906.

[31] Ebert M. Südrussland im Altertum, Bonn-Leipzig, 1921.

[32] Tackenberg K. Zu den Wanderungen der Ostgermanen, Mannus, 22, Leipzig 1930.

[33] Richthofen B. Neue Ergebnisse der Vorgeschichtsforschung in Oberschlesien, Altschlesien, B. 1, Breslau, 1926.

[34] Kostrzewski I. Zagadnienie t. zw. kultury gockiej na ziemiach dawnej Polski, Tydzień o Pomorzu, Poznań, 1936. Пізніше дослідник змінив свій погляд на користь слов'янської гіпотези.

[35] Antoniewicz W. Zagadnienie Gotów i Gepidów na ziemiach Polski, Przegląd Zachodni, t. VIII, z. 5-6.

[36] Готье Ю.В. Железный век в Восточной Европе, Москва-Ленинград 1930.

[37] Данилевич В. Археологічна минувщина Київщини, Київ, 1925.

[38] Смішко М.Ю. Відносно концепції про германську приналежність культури полів поховань // Матеріяли і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 3, Київ, 1952; Сымонович Э.А. Страницы истории отечественных

М. Грушевський, природньо, про все це не мав жодного уявлення, а відтак мусів оперувати тільки історичним матеріялом (писемними пам'ятками), надто уривчастим і неповним.

Тим часом саме археологія дозволила розв'язати поставлену проблему. Більшість фахівців, принаймні у вітчизняній історіографії погоджуються на тому, що черняхівська культура є слов'янською — у всьому її обсязі або частково (поряд з деякими іншими етнічними групами[39]). І цілком закономірною вважаємо тенденцію зв'язувати її з антами та їхніми західними родичами — склавінами.

Однією з найкраще забезпечених археологією сторін суспільного розвитку є господарство. Процес виробництва знаходить своє вповні адекватне відображення в матеріяльних залишках людського життя. Маємо на увазі три категорії знахідок: поперше інструменти, за допомогою яких людина працює; подруге — готова продукція тої праці, численні вироби, якими наші предки користувалися в повсякденному житті; потретє — залишки сировини та виробничі відходи.

М. Грушевський дуже широко залучає археологічні джерела для характеристики економічного розвитку стародавнього населення країни, і це гарантує його від хибних побудувань і бездоказових висновків. Для прикладу візьмемо теорію торговельно-промислової Русі, яку обстоювали такі солідні вчені, як Н. Аристов,[40] В. Ключевський,[41] М. Рожков,[42] М. Довнар-Запольський[43] та ін.

Відповідно до тої теорії наші предки жили переважно за рахунок торгівлі та промислів (мисливство, рибальство, бортництво, збиральництво

исследований памятников культуры полей погребений // Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 121, Москва, 1970.

[39] Рыбаков Б.А. Ранняя культура восточных славян // Исторический журнал, No. 11-12, 1943; Смішко М.Ю. Доба полів поховань в західних областях УРСР // Археологія, т. II, Київ, 1948; він же, Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. XIV, Москва, 1952; Брайчевський М.Ю. Про етнічну приналежність черняхівської культури // Археологія, т. X, Київ, 1957; він же, Походження Русі, Київ, 1968; Сымонович Э.А. Об единстве и различиях памятников черняховской культуры // Советская археология, т. XXIX-XXX, Москва, 1959; Махно Є.В. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу // Археологія, т. IV, Київ, 1950; Довженок В.И. Об этнической принадлежности населения черняховской культуры // Древние славяне и Киевская Русь, Київ, 1989; Баран В.Д. Черняхівська культура, Київ, 1981; Петров В.П. Етногенез слов'ян, К., 1972; Винокур И.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н.е.; Київ, 1972.

[40] Аристов Н. Промышленность древней Руси, СПб, 1866.

[41] Ключевский В. Боярская дума древней Руси, СПб, 1919.

[42] Рожков Н.А. Русская история в сравнительно-историческом освящении, т. I, Ленинград-Москва, 1928.

[43] Довнар-Запольский М.В. История русского народного хозяйства, Киев, 1911.

ництво), тобто на рівні палеоліту до неолітичної революції. Сільське господарство (землеробство, скотарство) мало у них другорядне значення. Лише від XII-XIII ст. слов'яни почали перетворюватися на орачів і тваринників.

Так, В. Ключевський уважав, що народне господарство давньої Русі було

> «історичною суперечністю природі країни. В XI ст. маса руського населення зосереджувалася в чорноземному середньому Подніпров'ї, а до половини XV ст. пересунулася в область верхнього Поволжя. Здавалося, в першому краю основою народного господарства повинно було стати землеробство, а в другому повинні були одержати перевагу зовнішня торгівля, лісові та інші промисли. Але зовнішні обставини склалися так, що поки Русь сиділа на дніпровському чорноземі, вона переважно торгувала продуктами лісових та інших промислів і почала посилено орати, коли перенеслася на верхньоволзький суглинок».[44]

В наш час теорія промислової Русі відкинута і спростована цілком незаперечними аргументами.[45] Не підлягає сумніву, що хліборобство становило провідну ланку в системі давньослов'янської економіки. І вирішальну ролю в цьому відіграла археологія.

М. Грушевський твердо стояв на грунті хліборобської концепції, спираючися головне на лінгвістичні та археологічні матеріяли (с. 247-254). Але в кінці XIX ст. археологія мала в своєму розпорядженні надто злиденну кількість фактів. Історик згадує розкопи В. Антоновича в деревлянському Поліссі, деякі праці С. Гамченка, а також — матеріяли В. Хвойки, що засвідчують землеробський характер відкритої ним культури полів поховань (за сучасною термінологією — зарубинецька та черняхівська культури) (с. 245-246). Ішлося про знахідки сільськогосподарських знарядь та збіжжя в процесі дослідження (с. 253).

Нині проблему можна вважати вирішеною остаточно. Залізні наральники, чересла, серпи, коси, жорна та інші інструменти, безпосередньо пов'язані з хліборобським господарством; зерна колосових злаків (ячмінь, пшениця, жито, просо, навіть гречка) та інших культурних рослин, що трапляються в процесі розкопок здебільшого в обгорілому вигляді не залишають сумніву щодо справедливості того погляду.

Маємо також підкреслити кількісний аспект. Згадані знахідки трапляються так часто і в такому числі, що про другорядне місце землеробства не може бути й мови: воно поза сумнівом становило основу давньоруської економіки і визначало всю систему тогочасного матеріяльного виробництва.

Важливим є питання про вік хліборобства в Східній Європі. Опінія М. Грушевського і в цьому відношенні випередила свій час. Спира-

---

[44] Ключевский В. Боярская дума... с. 11.

[45] Довженок В.Й. Землеробство древньої Русі, Київ, 1961.

ючися на лінгвістичні дані, він підкреслював, що землеробська термінологія сягає не лише в часи загальнослов'янської спільноти, але й в епоху індоєвропейської єдності, тобто, в добу енеоліта та бронзи (с. 249-254).

Так само стоїть справа відносно скотарства та інших галузей виробництва. І тут археологічний матеріял займає поважне місце. М. Грушевський відзначає дуже давні корені тваринництва в нашій країні, що фіксуються пам'ятками трипільської культури (с. 257). Зокрема історик посилається на численні знахідки кісток свійської худоби (коня, бика, вівці, кози, свині), птиці (курка), а також лушпиння яєць.

Посилання на археологічні матеріяли знаходимо й у розділах, присвячених ремісничій діяльності: знахідки решток тканин в давньоруських похованнях, пряслиць, які використовувалися для прядіння; залишки шкіряного взуття тощо (с. 262). А особливо — гончарних виробів насамперед посуду, які становлять собою найчисленнішу і найпоширенішу категорію археологічних пам'яток, — починаючи від епохи неоліта. М. Грушевський підкреслює, що в часи Київської Русі посуд виготовлявся вже за допомогою гончарського круга, хоча поряд з тим трапляються й посудини, ліплені вільноруч (с. 262-263). Нині відомо, що у східних слов'ян гончарний посуд (тобто, точений на крузі) набув поширення ще від перших століть нової ери.[46]

Про розвиток деревообробної справи свідчать рештки дерев'яного посуду та відер із залізними обручами та дужками, а також — домовини, що виявляються в давньоруських похованнях (с. 264). Нині археологічне обгрунтування тої галузі виробництва переконливо узасаднюється знахідками деревообробних знарядь (сокири, струги, долота, свердла тощо).[47]

Величезне значення для господарського поступу мала обробка металів, особливо — заліза. І в цьому питанні археологічним матеріялам відведено важливе місце. М. Грушевський посилається на матеріяльні сліди залізотопного виробництва (зокрема, на горни), інструменти ковальської справи, а разом з тим — на велику кількість різноманітних виробів з заліза та кольорових металів

> «Металічні вироби, — пише він, — залізні, бронзові або мідяні, і срібні, рідше золоті — дуже часті в могилах. З залізних виробів найбільше ремісничого знаряддя (сокири, долота, ножі) і всяких речей з домашнього й особистого ужитку (кресала, ключі, щипці, скоби), рідше зброя — мечі, ножі, списи, сокири, кольчуги, шоломи, ковані щити (могили Полянської й Сіверянської землі). В славній чернігівській Чорній могилі, датованій візантійськими монетами IX в., знайшли ся два оковані сріблом роги для пиття; низькорізблена срібна оковка, досить високої вже техніки з стилізованим

[46] Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності, К., 1964; Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси, Москва, 1948.

[47] Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси.

рослинним орнаментом і звірячими та людськими фігурами, уважається за місцеву роботу. В одній могилі на Погоринню знайшлося маленьке ковало і молоточок, дві ваги з численними тягарками й оббита залізом скриночка — прибори якогось місцевого юбілера» (сс. 265-266).

«Супроти богатого археологічного матеріялу, — додає автор, — тратять значення небогаті історичні звістки про металічні вироби наших племен» (с. 266).

Гірше в тогочасній археології велося про споживання наших предків. М. Грушевський згадує залишки тризни чи офіри в сіверянських могилах: ритуальної їжі (кістки барана, пташині, риб'ячі; зерна хлібних злаків, шкарлупу кур'ячих яєць (с. 269). Зрідка трапляються рештки стародавнього одягу і взуття (с. 270). Часом можна подекуди усвідомити стрій завдяки металевим предметам — гудзикам, застібкам тощо. Окрему увагу привертають розмаїті прикраси — підвиски, ковтки, скроневі кільця, діядеми, каблучки, намиста і т.д. А також — кресала (пристрої для видобування вогню). Кістяні гребінці належать до предметів особистої гігієни.

Привертає увагу відсутність посилання на археологічні матеріяли природгляді давньоруського житлобудівництва (с. 272-275). Це наслідок однобокого кола заінтересувань тогочасної археології, яка зосередила свою увагу переважно на дослідженні стародавніх поховань, майже повністю ігноруючи поселення. Від тих часів, одначе, чимало води збігло з східноєвропейських річок. Історія слов'янського домубудівництва, починаючи з найдавніших епох добре досліджена саме на підставі археологічних матеріялів.[48]

Розвиток торгівлі у наших предків найкраще відбивають писемні джерела, особливо — зовнішної. Економічні стосунки зв'язували Русь з Візантією, арабським Сходом, західноєвропейськими країнами, чим був зумовлений високий інтерес до комерційної діяльності наших предків. Але і в цій сфері археологічні матеріяли відіграють високу джерелознавчу ролю. Маємо на увазі знахідки речей іноземного походження і передовсім — монет.

Такі знахідки трапляються, починаючи з доби неоліту. Як приклад М. Грушевський називає довізні мушлі cyprea moneta (с. 378). Активно сприяє розвитку товарного виробництва та обміну оволодіння металом (бронзою). Родовища металевих руд існують далеко не всюди, отже в багатьох країнах доводиться вдаватися до імпорту. Зокрема і в Україні своїх копалень міді не було, доводилося ввозити з Кавказу і Трансільванії. Так само сіль виступає однією з найдавніших статей обміну. Соляні розробки у Прикарпатті (Коломия та ін.) забезпечували цим єдиним їстивним мінералом основне населення України ще з передісто-

[48] Воронин Н.Н. Жилище // История культуры древней Руси, т. I, Москва-Ленинград, 1948.

ричних часів. Та найбільш виразним різновидом торговельного імпорту були гроші.

«Археологічними документами торговельних зносин Слов'янщини з заходом (а також і з полуднем), — писав М. Грушевський, — в часах перед розселенням служать передовсім знахідки римських монет. Се дуже рідко консулярні, а переважно імператорські срібні монети кінця I, цілого II і III в. по Хр... Знаходять їх не тільки спорадично, а й цілими скарбами по кілька десятків і соток монет» (с. 281).

М. Грушевський дає цілком обгрунтований огляд історії грошового обігу в Україні на підставі знахідок чужоземних монет. Він визначає добу, від якої розпочався активний приплив грошового металу на наші землі. Це — перші віки нової ери. В попередній час торговельні стосунки зв'язували наших предків з давньогрецькими осередками Надчорноморщини, свідченням чого є численні імпортні вироби, рясно представлені в пам'ятках скитської культури. Але грецькі монети трапляються дуже рідко, — тогочасна торгівля мала характер натурального обміну.

Біля рубежа нової ери в середовищі слов'ян відбувається другий великий суспільний поділ праці: ремесло відокремилося від сільського господарства. Разом з тим виникла постійна торгівля, яка завжди потребує загального еквіваленту. Саме з того часу в нас з'являються гроші і грошовий обіг.[49]

Епоха великого переселення народів (IV-VIII ст.) позначена в Україні згортанням зовнішньої торгівлі, наслідком чого було зниження, а в V-VII ст. припинення імпорту, в тому числі й монет. Лише у VII ст. починається пожвавлення зовнішньоекономічної активності східного слов'янства. Русь встановлює інтенсивні торговельні зв'язки насамперед з Хозарією та Візантією, а також — з мусульманським Сходом. На наші землі широким потоком наринає арабський дірхем.

М. Грушевський писав:

> «Торгівлю України зі Сходом по монетним знахідкам можна констатувати почавши від VII в.; найстарші з східних монет, які знаходяться в східній Європі, належать до VI в. (Сасаннідів), з VI ж віку маємо про неї оповідання Йордана. Очевидно, вона не переривалася ніколи» (с. 293).

Велике значення мають археологічні пам'ятки для вивчення духовного життя народів, в тому числі й Київської Русі, що демонструє надзвичайно високий злет культури у всіх її складових.

Археологія має до рук найголовніше: твори давньоруських майстрів, митців, зодчих, що є матеріяльним втіленням ідей, почуттів і творчого хисту давніх поколінь. Звичайно, і в цій сфері важливим джерелом залишаються писемні документи (в міру своєї екзистенції і збереженні до наших днів. Але співвідношення обох категорій виявляється далеко

---

[49] Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України, Київ, 1959.

не однаковим. Зрозуміло, література базується на писемній традиції; та само — наука, публіцистика, освіта, філософія. Зовсім інакше — архітектура та образотворче мистецтво. Тут першість належить матеріяльним реаліям і насамперед самим творам, що дійшли до нас. Це повною мірою стосується і праці М. Грушевського (т. III).

Характеристику архітектури він будує на археологічних даних, залучаючи до того стародавні будівлі, майже виключно церковні.[50] Цивільні мурованні споруди в Київській Русі X-XIII ст. існували, але в повному вигляді збереглися буквально поодинокі об'єкти; в більшості лишилися самі тільки підмурки та, в кращому випадку, нижні яруси стін. Можна згадати палаци староукраїнської еліти, розкопані в Києві,[51] Чернігові,[52] Переяславі[53] та інших містах. Але абсолютна більшість їх увійшла до наукового обороту в недавній час; отже М. Грушевський ще не мав про них жодних даних.

З числа нецерковних будівель він згадує лише оборонні споруди — залишки Золотих воріт у Києві та волинські башти (донжони), що єдино збереглися більш-менш повною мірою (с. 432-433). Відзначено також «спроби відкрити фундаменти київського княжого терема на Старім Городі, коло Десятинної церкви» (с. 433).[54]

Так само образотворче мистецтво подається на базі конкретних пам'яток, що дійшли до нас (с. 434-452). В основному це твори монументального живопису (мозаїки та фрески Софії Київської, Михайлівського золотоверхого собору, Кирилівської церкви та ін.). Станковий живопис X-XIII ст. (іконопис) представлений буквально одиницями. Так само — книжкова графіка (мініятюра).

Натомість невичерпне багатство демонструє ювелірне мистецтво: численні прикраси з дорогоцінних металів, оздоблені кольоровим камінням та склом яскравою емаллю тощо. М. Грушевський підкреслює «надзвичайну висоту техніки, якої вимагали ті образки» (с. 443). І справді давньоруським майстрам були добре знані найскладніші прийоми ювелірної техніки: зернь, скань, інкрустація, амальгама та ін. Недарма слава київських златоковалів гриміла далеко за межами Русі.

Ми коротко зупинилися тільки на деяких аспектах археологічних заінтересувань М. Грушевського та сюжетах, розгляд яких тою або іншою мірою базується на археологічних матеріялах і, сподіваюся, мали

---

[50] Грушевський М. Історія України-Руси, т. III, Львів, 1905. Далі посилання в тексті подаються за цим виданням.

[51] Каргер М.К. Княжеские дворцы древнего Киева // Ученые записки Ленинградского университета, No. 193, 1955.

[52] Холостенко Н.В. Черниговские княжеские терема // Архитектурное наследство, вып. 15, Москва, 1963.

[53] Асеев Ю.С. Архітектура Київської Русі X — початку XII ст. // Історія українського мистецтва, т. I, Київ, 1966.

[54] Хойновский И.А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, Киев, 1893.

нагоду переконатися, що пам'ятки матеріяльної культури в справних руках можуть бути повноцінним історичним джерелом, здатним висвітлювати важливі проблеми минувщини. Головною умовою того повинна бути правильна методика дослідження, що має деякі специфічні особливості і потребує дотримання ряду засадничих умов. В наш час археологія перетворилася на поважний розділ історичної науки, що володіє величезним фактологічним фондом і виявляє неабиякі потенції щодо достовірної реконструкції збіглих епох.

Олександер Домбровський
Українське Історичне Товариство
Нью Йорк, ЗСА.

ПРОБЛЕМА АНТІВ У М. ГРУШЕВСЬКОГО

Заки заторкнемо питання антів у науковій творчості М. Грушевського, до речі буде пригадати, що доба антів, тобто кінцеві століття античної епохи й поріг середньовіччя у територіяльному аспекті південно-східньої Европи, отже території України, не були ще достатньо насвітлені в другій половині XIX і на самому порозі XX століття.

Проґрес на полі історичних дослідів прийшов у дальших декадах XX ст. з розвитком допоміжних дисциплін історії, концентруванням науково-дослідної уваги на ширші кола суспільства в соціологічно-етнологічному й націологічному аспекті та уточнюванням у дальшій консеквенції поодиноких явищ ранньоісторичного процесу, до якого належить доба антів. До вище згаданих постулятів долучується ще науковий досвід і вдумливість дослідника-історика, здібного вглибитися у безодню віків і скомплікованих фактологічних матеріялів та подати приблизну реконструкцію стану тодішнього ранньоісторичного процесу з його проявами та більш активним історичним персонажем. Якраз М. Грушевський належав до тих істориків-дослідників з Божої ласки з надзвичайним умінням вглибитися у ранньоісторичний зміст антської доби та дати нам як на той час близьке до історичної правди насвітлення проблеми в контексті тодішніх протослов'янських племінних відносин на території України в дальших фазах великого переселення народів на евразійських просторах та в початкових періодах розвитку й політики візантійської імперії між іншим і в відношенні до племінно-державного союзу антів,[1] що ані не постав як deus ex machina, ані не заник нагло при конфронтації з аварами, як дехто давніше припускав.

На питання — з яких позицій виходив М. Грушевський у своєму погляді на проблему антів — до речі буде відповісти: з позицій розуміння протоісторичного процесу на території України, що його старався зреконструювати в першому томі (3 вид.) своєї *Історії України-*

[1] Михайло Грушевський, *Історія України-Руси,* том I, Наукова Думка, Київ, 1991 (передрук). Михайло Грушевський, «Анти», *Записки НТШ,* т. XXI, 1898.

Руси, починаючи його від палеоліту. Довговіковий автохтонізм південно-східніх протословянських і згодом ранньослов'янських племен від непамятних часів індоевропейської прабатьківщини, синхронізованої з початками палеометалевої доби або й скорше (пізний неоліт, доба Трипілля?), й згодом правітчини слов'ян — поступав у парі з процесом розвитку свідомости слов'янської спільноти та досвіду й прогресу на полі організації колективного життя від його нижчих до вищих форм. На племінно-етнопсихологічній базі спільного мовного пня, спільних умовин і форм племінно-побутового життя та самозаховавчого інстинкту самозбереження й спільної оборони перед нападами кочовиків зі Сходу зростає свідомість спільних інтересів раннього південно-східнього слов'янства. Аналіза Геродотової Скитії вказує наявність протослов'янських елементів на території України, які по всяким правдоподібностям находилися там від непам'ятних часів, до яких не сягає пам'ять історика в формі писаних анналів чи епіграфічних пам'яток. Коли взяти до уваги погляд, що індоевропейську батьківщину й правітчину слов'ян можна льокалізувати на території Східньої Европи, то на тій основі можна синхронізувати добу індоевропейської батьківщини й правітчизни слов'ян з фактом автохтонізму південно-східньословянського елементу на теренах сучасної України як предків пізніших літописних руcько-українських племен.[2] В VII ст. до нашої ери північне побережжя Понту, тобто південна територія України покрилася густою мережею грецьких факторій і колоній, у наслідок чого почалася золота доба економічних і культурних зв'язків між грецькими колоністами й перш за все автохтонно-хліборобським населенням. В парі з економічними й культурними впливами ішов прогрес на полі розвитку світоглядовости в аспекті суспільно-політичної думки при конфронтації зі суспільно-державною організацією грецької п о л і с. Деякі з тих колоній перетрівали до доби великого переселення народів — отже около 1000 років. Ці економічно-культурно-політичні фактори не могли залишитися без впливів на тодішнє населення території України. Такий досвід культурного й громадсько-політичного значіння стимулював вищі форми колективного, міжплемінного життя. А свідомість потреби спільної оборони перед зростаючим наступом кочовиків в добі мандрівки народів заставляла творити організовану міжплемінну силу, спроможну дати відсіч напливаючим зі Сходу номадам і встоятися автохтонному населенню на своїй споконвічній землі. Такі пролегомена до антського питання, які вияснюють генезу племінно-державної організації антів.

Основним методологічним промахом багатьох дослідників є те, що вони виривають живцем з цілого контексту ранньоісторичного процесу

---

[2] Олександер Домбровський, «Нова схема ранньої історії Руси-України», *Український Історик,* ч. 1-4 (65-68), 1980.

південно-східньої Европи антську проблему, стараючися вияснити її саму в собі без глибшого кавзально-прагматичного підходу серед тодішніх геополітичних обставин, тобто територіяльно-племінно-політичної дійсности. Дехто підходить безкритично до візантійських джерел зі шкодою для об'єктивної картини антської проблематики. Не заслуговують на увагу ті автори, які іранізують антське питання або... ґерманізують можливо в тій цілі, щоб сказати щось «ориґінального».[3]

Якраз поданий нами Вступ (пролегомена) до антської проблематики являється спробою розглянути це питання, порушене в науковій творчості М. Грушевського, у контексті ранньої історії Руси-України.[4] Питання вияснення назви антів не виходить поза рамки різних гіпотез. Тому антська проблематика на сучасному етапі розвитку історичних дослідів та допоміжних дисциплін історії розглядається в основному в трьох головних питаннях: 1) етнічна приналежність антів, 2) організація й політика міжплемінно-державного союзу антів, 3) територіяльний і хронологічний засяг його існування включно з питанням причин занепаду й остаточної судьби при історичній конфронтації зі світанком нової державної організації над середнім Дніпром з етно-політичним ядром населення Полянської Землі. Згадані питання творять скелет антської проблематики, необхідний у цілому контексті української національної історіографії.

Займаючи становище до антського питання, М. Грушевський в основному розглядає його у світлі етнічного й політичного аспекту. Як уже вище згадано, проблема антів і їхньої етнічної приналежности переходила різні стадії та варіянти своєї остаточної розв'язки на протязі минулого й нашого століття. Геополітичне положення території України на грані евразійського континентального масиву при перманентній флюктуації кочовиків різного племінно-етнічно-расового походження у хронологічних рамках ранньої історії та порогу середньовіччя, а особливо в часі історично-етнічного катаклізму великого переселення народів, являлося майже унікальним в історії фактором хаотизування племінно-етнічних відносин південно-східньої Европи, положеної напроти уральсько-каспійської брами — «втоптаного» шляху азійських орд. То-

---

[3] Bohdan Strumins'kyj, "Were the Antes Eastern Slavs?" *Harvard Ukrainian Studies,* Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students, Vol. III/IV, Part 2, 1979-1980. Дивись моя рецензійна стаття — «Невдала гіпотеза про походження антів», *Український Історик,* ч. 1-4 (69-72), 1981. Погляду Струмінського придержується й Ом. Пріцак у своїй публікації — *The Origin of Rus',* vol. I. Old Scandinavian Sources Other Than the Sagas, Cambridge, Mass., Harvard Ukrainian Research Institute, 1981, XXX, 926 pp. Дивись моя рецензія на згадану публікацію в *Journal of Ukrainian Studies* (Toronto), vol. 8, No. 1 (Summer 1983).

[4] Степан Мішко, *Нарис ранньої історії Руси-України,* Зредаґував і доповнив Олександер Домбровський, Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1981, стор. 226. Диви перш за все мій «Вступ».

му, що в науці не обійшлося без погляду іранізування, чи «сарматизування» антської проблеми,[5] до речі буде сказати кілька слів про сарматів. З приходом на землі України сарматів (у Геродота — савроматів) зміни наступили в тому аспекті, що нові номади-завойовники замінили попередніх, тобто скитів, накинувши території України й її автохтонно-хліборобському населенню свою панівну назву — Сарматія, сармати. Отже зміна наступила в характері політичної ономастики, а не суттєво, тобто в демографічно-етнографічному розумінні на просторах між Доном і Карпатами. Погляд, що наступаючі зі Сходу сармати винищили частинно автохтонне хліборобське населення, а решту асимілювали, не основується на фактичних даних, бо немає на те доказів. А позатим самий хід історичних подій і явищ тієї доби не покривається зі згаданим необоснованим поглядом.

Скити, а згодом і сармати толерували грецькі колонії на північному побережжі Понту й таксамо мусіли поступати з автохтонно-хліборобським населенням, бо така політика лежала в їхньому інтересі з огляду на грецькі вироби, імпортовані з метрополії, а також і хліборобські продукти. В тому найбільше була зацікавлена скитська, а згодом і сарматська племінно-політична верхівка. У зв'язку з цим до речі буде зацитувати слова М. Грушевського:

> «Се все показує, що давнійша «скитська» людність під сарматським натиском не зникла, лише сховалася під новою назвою головної орди, як давнійше під іменем скитів могли перебувати всякі инші ріжноплеменні підвластні народи. Під натиском сарматів одні племена могли посунутись на полудень або на північ; инші розбились, а сформувались натомість нові племена; з під звісних нам перед тим етнічних назв виринули давнійші, що були ними затерті. В результаті етнічний склад людности змінився далеко менш ніж її номенклятура».[6]

З проблемою ідентифікування антів в етнологічному аспекті повязується питання протослов'янського, а в дальшій консеквенції й протоукраїнського автохтонізму в цілому контексті пра- й протоісторичних розвоєвих стадій українського етноґенетичного процесу. Бо якщо територію України заселювали від сивої давнини (з доби індоевропейської колиски а згодом правітчини слов'ян) південні протослов'янські племена — предки далеко пізніших літописних русько-українських племен, то звідки взявся на згаданій території міжплемінно-політичний союз іранського чи ґотського етнічного походження під збірною назвою антів, як це дехто в науковому світі старався висувати в формі напів мітичної гіпотези.[7]

Згідно з реляціями візантійських авторів антів було дуже багато,

---

[5] F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe,* London, 1949.

[6] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* том I, стор. 122.

[7] Вище цитований Дворнік і Струмінський.

тобто численні племена, які перемагали в битвах противника своєю чисельністю. В тодішній візантійській історіографії говориться про непроглядні маси антів, чого не можна сказати про напливовий елемент, тобто орди наїздників, які появлялися на території України на довший чи коротший час, вибивали себе взаємно, залишали територію, а частинно осідали й всякали в автохтонний субстрат. Отже це не могли бути якісь нечисленні з'єднання відділів напливових елементів іранського чи якогось іншого етнічного походження, які зорганізувалися у племінно-політичний союз на південній території України, тобто в причорноморській полосі. Поняття непроглядних мас антів згідно з реляціями в візантійській літературі треба асоціювати радше з автохтонними південно-слов'янськими племенами, які з доби передгеродотових часів (палеометалева доба) й згодом Геродотової Скитії розрослися у численні племінні з'єднання — протослов'янське населення території України.

Геродот у четвертій книзі своєї Історії («Скитії») згадує різні племена й «народи», які заселювали територію тодішньої Скитії, описуючи їхні звичаї. На підставі аналізи етнографічного матеріялу Геродотової Скитії дослідники зачисляють деякі з тих племен до протословян, прим. неврів, «скитів орачів — хліборобів» і інших. До речі буде пригадати, що скитські наїздники (тобто панівна верства скитів, яка згідно з Геродотом була чисельно невелика в порівнанні з підбитими племенами на території України) накинули як території, так і автохтонному населенню свою панівну назву й тому Геродот говорить про «скитів-хліборобів». В тому часі (кінець VI і початок V ст. до нашої ери) скити ще не осідали компактними масами й не займалися хліборобством. Це вони почали робити десь в другій половині IV ст.[8] Отже згадані Геродотом «скити-хлібороби» не могли бути дійсними скитами, а автохтонно-хліборобським населенням найправдоподібніше протослов'янського походження. Завойовники приходили й відходили, витиснені іншими ордами, або взаємно себе вибивали, а автохтонне населення, прив'язане до своєї землі залишалося на місці й розросталося.

Так треба розуміти історичний процес розросту протослов'янського населення на території України, його племінної диференціяції та згодом в обличчі наростаючої небезпеки зі сторони етно-племінного катаклізму доби мандрівки народів інтеґрації у зорганізований міжплемінно-військово-політичний союз під спільною назвою антів, окреслюваних у візантійській історіографії «непроглядними масами антів». Ми розпоряджаємося відносно незначними даними з етнографічного матеріялу про антів, але навіть і ті скупі дані промовляють за протослов'янським походженням антів. Анти займалися хліборобством і ско-

[8] M. Ebert, *Südrussland im Altertum*, Bonn und Leipzig, 1921, S. 101.

товодством та були свободолюбні. Брак згоди й єдности серед антів використовувала нераз візантійська сторона, яка підбурювала одні племена антів проти інших, що виразно підтверджує у своєму «Стратегіконі» Псевдо — Маврикій.

У Прокопія подибуємо деякі дані про релігійні вірування антів. І так згаданий візантійський автор говорить, що анти вірили в одного бога, творця грому й володаря усього світу (монолятрія?). Анти почитали культ надзвичайних явищ у природі (натуралістичний мотив релігійних вірувань аґрікультурного стилю), культ рік і русалок. Культ грому нагадує Перуна в релігійних віруваннях літописних південно-східніх слов'ян, тобто руcько-українських племен. Можливо, що й анти називали свого бога грому Перуном, поруч якого мусіли існувати ще й інші божества другорядного становища в політеїстичній системі релігійних вірувань антів. В даному випадку Прокопій обмежився лише згадкою про найвищого бога. Представники візантійської історіографії вважають антів культурно й мовно, а тим самим у дальшому розумінні й етнічно спорідненими зі склавінами, яких в науці ідентифікують з протословя'нами. Якщо згідно з опінією візантійських авторів анти були споріднені зі склавінами-протослов'янами, то й вони мусіли належати до етно-племінного протослов'янського пня. Як бачимо з вище поданого, деякі дані зі збереженого на сторінках візантійської історіографії етнографічного матеріялу про антів, та й саме пов'язування їх культурно й мовно зі склавінами, промовляє за поглядом приналежности антів до протослов'янського пня, тобто в дальшій консеквенції ідентифікує їх з південно-східніми протослов'янськими племенами, предками пізніших, згадуваних Літописом руcько-українських племен. У зв'язку з культурномовним пов'язуванням антів зі склавінами до речі буде пригадати, що Йордан як до одних так і других вживає загальну назву — венети з тим, що анти творили східню частину словян, а склавіни західню.

Вважаючи антів ранніми руcько-українськими племенами, М. Грушевський каже: «Рух українських племен на полудень виявився в колонізації «Антами» чорноморських степів — між Дніпром та Доном, констатованій Прокопієм, а на нижнім Дніпрі посвідченій Йорданом. Се перша колонізація українська, яку можемо констатувати...»[9] Збиваючи різні, іноді й напів фантастичні гіпотези авторів минулого й самого порога нашого століття про етнічне походження антів, М. Грушевський з цілою певністю каже, що «Так уставлена тотожність Антів з українськими племенами відкриває нам кілька фактів з найранішої історії їх колонізації»[10] та переходить до коротких описів воєн і походів антів.

---

[9] М. Грушевський, *Історія Україні-Руси,* том I, стор. 172.
[10] *Там же,* стор. 177.

Виходячи з позицій етногенетичної проблеми українського народу серед антропогеографічних, соціо-економічних, культурних і політичних умовин, впливаючих на процес розвитку протоукраїнського племінно-етнічного колективу, та у світлі своєї нової схеми східньоевропейської історії, діяметрально відмінної від імперської, общерусской схеми, М. Грушевський консеквентно мусів починати бувальщину українського народу від його пра- й ранньоісторичних коренів. Тому 3 вид. І тому своєї Історії України-Руси він починає від палеоліту. Обмежуючися головно до аналізи археологічного й антропологічного матеріялу з пра- й протоісторії України, Грушевський звичайно виминає уточнення племінно-етнологічних заключень. Всеж таки з цілого контексту розділів його студій над антською тематикою виходить ясно, що наш історик досліджує минуле українського народу як автохтонного племінно-етнічного колективу від пра- й протоісторичних коренів. В тому ж розумінні він каже: «Опанованням теперішньої території — розселенням на ній розпочинає своє історичне життя український народ. Розселенням на сій території східнослов'янських племен, його предків, відокремлялася східно-полуднева українська група від своїх ближчих свояків і під впливом території, її фізичних прикмет і культурних впливів, в які вводила вона свою людність, довершується сформування з сих племен окремої етноґрафічно-культурної одиниці, яку мислимо собі як український нарід».[11] Коли до вище поданого додамо ще слова: «... середнє Подніпровя з усякою правдоподібністю можна вважати правітчиною нашого народу»,[12] а дальше, що «взагалі береги середнього Дніпра, можна сказати, вкриті останками неолітичної епохи»,[13] тобто трипільської культури, то матимемо досить виразні сліди життя автохтонного населення території України приблизно від пізнього неоліту до протослов'ян з доби Геродотової Скитії, а дальше антської доби й вкінці порога Київської Руси з літописними руcько-українськими племенами.

В тому аспекті М. Грушевський вважає антів як звено з ланцюга довговікової пра- й протоісторичної традиції автохтонно-хліборобського населення території України, яке могло виступати під різними назвами, накиненими їм завойовниками, але по суті в племінно-етнологічному розумінні були південно-східнім, пра- й ранньослов'янським колективом — предками далеко пізніших руcько-українських племен і тим самим українського народу на довгому шляху його етногенетичного процесу. А аналіза джерельних даних візантійської історіографії потверджує згадану тезу про антів. М. Грушевський не помиляється, коли вважає антів південно-східніми протослов'янами, предками пізні-

---

[11] *Там же,* стор. 7-8.
[12] *Там же,* стор. 11, 81.
[13] *Там же,* стор. 35.

ших літописних руcько-українських племен, згідно з його словами «... в антах маємо предків українських племен».[14] В іншому місці каже:

«Анти в нашім матеріялі се полуднева частина східньої галузи, себ то представники тих племен, що утворили етноґрафічну цілість, яку тепер звемо українською. Все промовляє за сим ототожненням Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю. Бачимо, що сі Анти виступають на території, де пізнійше бачимо Русинів і де й тоді, в VI в. не міг сидіти ніякий інший словянський нарід, — розумію краї між Дністром і Доном... На останку — антська кольонізація вповні відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрями словянської кольонізації могли-б викомбінувати про правітчину нашого народу й напрям його кольонізації. Се все, кажу, робить можна сказати — певним, що в Антах маємо предків українських племен».[15]

Але в своїх дослідах над ранньою історією України на тодішньому етапі розвитку історичних наук наш історик розминувся з ближчою до правди оцінкою міжплемінно-політичного союзу антських племен, що як на ту добу можна би, до певної міри, вважати твором племінно-державної організації — ранньоісторичним прототипом державної організації Київської Руси в її ранньому періоді. Деякі, відомі нам дані про антів промовляють за цим поглядом. Все ж таки до речі буде познайомитися ближче з думкою М. Грушевського. Він каже:

«Висловлялись гадки, що Анти — се імя якоїсь політичної орґанізації, — держави, завязаної через завойованнє, взагалі політичний термін. Але ся згадка ніяк не може бути принята. Що була б се за велетенська держава, що мала б надати нове імя сій етноґрафічній ґрупі — від Дністра до Кавказу! І саме якоїсь сильнійшої політичної орґанізації у Антів як раз не бачимо: сучасник Прокопій виразно каже, що як Словенами так і Антами не править один чоловік, але здавна вони жиють «демократично», і дійсно оповідає про одну таку ухвалу, повзяту на антськім вічу. В таких політичних відносинах не завязують ся такі величезні державні звязки».[16]

Вище сказане є більш чим дискусійне, особливо на сучасному етапі розвитку історіографії. У зв'язку з опінією заперечування політично-державного значіння міжплемінного союзу антів насуваються перш за все дві основні завваги:

1) Історичні події, явища й факти належить оцінювати з позицій того часу, в якому вони відбулися, а не з позицій пізнішого часу, чи сучасного, бо це являється нігілістичним відношенням до історії як науки. Не можна оцінювати міжплемінно-політичного союзу антів з позицій стану пізніших державних організацій середньовіччя чи новітньої доби, лише зі становища племінно-етно-геополітичних умовин і можливостей ранньоісторичної доби, а до того вульканічної доби ве-

[14] *Там же,* стор. 177.
[15] *Там же,* стор. 176-7.
[16] *Там же,* стор. 176.

ликого переселення народів на великанських евразійських просторах. На згаданих теренах, в тому часі й у таких обставинах мульти-племінно-етнічного катаклізму яканебудь форма стабільної державної організації на могла бути реальним явищем. Як на той час і обставини міжплемінно-політичний союз антів можна схарактеризувати як протоісторичний стиль своєрідної політично-державної організації, відповідаючої умовам тодішнього рівня громадсько-політичного життя.

2) В даному випадку не можна опиратися на опінії представників візантійської історіографії, бо вони підходили до питання оцінки антського союзу з позицій стану зорганізованої згідно з римською великодержавною традицією і стилем візантійської імперії (доба автократичного панування цісаря Юстиніяна), де цісар-базілєвс був головою не лише держави, але й Церкви як Божий помазанець. Очевидно, що в порівнянні з ромеями, їхньою імперією, культурою й блискучим стилем життя візантійської столиці анти були «варварами». Але такими самими, або подібними «варварами» вважали візантійці й інші, довколишні народи. Це був суб'єктивний підхід візантійських істориків і він не може служити критеріями оцінки антів зі сторони сучасного історика. Тому покликуватися на Прокопія, як це робить М. Грушевський, в даному випадку не розв'язує питання.

Міжплемінно-політично-військовий союз антів треба оцінювати з позицій географічного, хронологічного й історичного аспекту. На основі звідомлень Йордана племена антів заселювали територію північно-чорноморської полоси між Дністром і Дніпром, а згідно з даними Прокопія Кесарійського територія антських племен простягалася від Долішнього Дунаю аж до теренів над Озівським морем на сході. Не знаємо лише, як далеко на північ сягали кордони антської території, правдоподібно могли сягати до теренів сучасної Київщини. Не виключено, що протокиївське поселення, чи навіть тодішня фортеця, отже ранньоісторичний Київ міг мати не лише економічно-культурне, але й політичне значення, а може й був столичним центром міжплемінно-політичного союзу антів, особливо в дальших фазах розвитку згаданого союзу. Можливо також, що в останніх фазах існування союзу залишки його політично-військових сил інтеґрувалися у племінно-етно-політичне ядро Полянської Землі зі столичним городом, Києвом, як центром політично-державного життя.

Отже територія антського поселення була велика, відповідаючи кількости антських племен, які згідно з даними візантійських джерел були численні й перемагали ворога своєю чисельністю. Другим не менш важним критерієм оцінки міжплемінного союзу антів з певними ранньоісторичними ціхами політичної організації державного стилю являється хронологічний підхід до даного питання. Міжплемінний політично-військовий союз антів, характерний ранньоісторичним стилем своєрідної, як на той час, федералістично-державної організації існував згідно з джерельними даними між IV і початком VII ст. Це зовсім не

значить, що на початку VII ст. він перестав існувати. В тому часі, тобто в початках VII ст. візантійські джерела перестали згадувати антів правдоподібно тому, що останні, послаблені війнами з аварами, перестали атакувати візантійські пограничні терени. Але навіть і ослаблений антський союз міг ще якийсь час існувати, а відтак інтеґруватися до етно-політичного ядра Полянської Землі. Не виключене, що союз міг існувати ще скорше, бо коли возьмемо до уваги найдавнішу згадку з епіграфічного матеріялу[17] Керченського півострова з III ст., де находиться назва «ант», то можливо, що початки існування міжплемінного союзу антів належало б перенести десь приблизно на II чи поріг III ст. В такому випадку згаданий союз міг би існувати десь від II до початків VII ст., або ще довше в послабленому виді, отже приблизно п'ять століть. Якщо наші мабуть недалекі до пр'авди міркування покриваються з тодішньою ранньоісторичною дійсністю, то погляд про релятивну як на ті часи політично-військову, федералістичну стабільність антського міжплемінного союзу був би об'єктивно виправданий. Около п'ять століть союзу численних племен антів на великій території від долішнього Дунаю аж до Озівського моря у змаганнях з номадами в добі великого переселення народів, а зокрема з візантійською імперією — це логіка явищ, подій і фактів, які мають свою історичну вимову.[18] Правда, М. Грушевський не придає більшого значіння згаданій епіграфічній нахідці, коли йде про назву — «ант», але його погляд, висказаний словами: «... чи маємо тут дійсно етноґрафічне означення, можна сумніватися»[19] аж ніяк не вирішує даного питання. Проблему антів належить розглядати в контексті явищ, подій і фактів ранньої історії України, а не відірвано як своєрідний ранньоісторичний фраґмент, бо тоді затрачуємо ширшу перспективу ранньоісторичного процесу даної території, на фоні якого можна прослідити в міру джерельних можливостей ґенезу, розвиток і врешті епілог міжплемінного союзу антів з його не лише етнографічно-етнологічним уточненням, але й політично-військовими властивостями, які більше чи менше покриваються з ранньоісторичним стилем якщо не стабільних форм, то принайменше виразніших проблисків державної організації.

Анти, які заселювали територію України й як південно-східні протослов'яни-автохтони являються предками літописних руcько-українських племен, а тим самим українського народу, що в категоричній формі стверджує М. Грушевський. А їхній міжплемінно-політично-військовий союз федеративного характеру являється ранньоісторичним про-

---

[17] А. Погодинь, «Эпиграфическіе следы славянства», *Сборникъ статей по археологіи и этнографіи,* С.-Петербургъ, 1902.

[18] Степан Мішко, *Нарис ранньої історії Руси-України,* «Вступ» Ол. Домбровського.

[19] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* том I, стор. 174, примітка 1.

тотипом пізнішої державної організації Київської Руси — України.[20] Таким чином сформульована М. Грушевським проблема антів з етнологічних позицій є в даному випадку доповнена в міру джерельних даних і спроможностей вдумливого історика на сучасному етапі розвитку історичних наук бодай частинним уточненням в аспекті ранньоісторичних етно-політичних відносин на території південно-східньої Європи, а зокрема України.

[20] Степан Мішко, *Нарис ранньої історії Руси-України,* стор. 185 і дальше.

Віктор Брехуненко
Українське Історичне Товариство
Дніпропетровськ, Україна

ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ У ПРАЦЯХ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Помітне місце серед широкого спектру проблем, що їх охоплювало коло наукових зацікавлень найвидатнішого українського історика М. Грушевського, посідає, безперечно, історія українського козацтва — цього видатного витвору українського народу з метою забезпечення свого фізичного, а згодом і національного самозбереження, залюднення та господарське освоєння пустельних теренів родючих степів, послаблення соціяльного визиску. Глибока й ориґінальна, фактично домінуюча й сьогодні концепція М. Грушевського потребує окремих ґрунтовних студій. Ми ж обмежимось розвідкою стосовно висунутої дослідником періодизації історії українського козацтва як концентрованого відображення концепції в цілому.

Загалом, впритул до останнього часу періодизація історії української козаччини попри свою очевидну прикладну й теоретичну вартісність не ставилась за мету спеціяльних студій. Тільки в історіографії другої половини XIX ст. подибуємо відрубні спроби певних суджень з приводу означеної проблематики.[1] Перша ж цілісна схема була укладена наприкінці століття Д. Яворницьким. «За історичними подіями і за тими чи іншими завданнями, які брали на себе запорожці, — наголошував відомий козакознавець, — історію запорізьких козаків можна поділити на такі шість періодів. Період утворення запорізького козацтва (1471-1583). Період боротьби проти Польщі за релігійно-національну незалежність Південної Русі (1583-1657). Період участі в боротьбі за релігійно-національну незалежність правобережної України проти Польщі, Криму й Туреччини (1657-1686). Період боротьби проти Криму, Туреччини й Росії за власне існування (1686-1709). Період існування запорожців за межами Росії і спроби їх повернутися на рідні місця

[1] В. Антонович, *Бесіди про часи козацькі на Україні,* Чернівці, 1897, стор. 2, 96; Куліш П. Перший період козацтва аж до ворогування з ляхами. Правда, 1868, стор. 15.

(1709-1734). Період боротьби з російським урядом за самостійне існування і падіння Запоріжжя (1734-1775).[2]

Не занурюючись у детальний аналіз схеми Д. Яворницького, все ж зазначимо декілька суттєвих моментів. По-перше, вона торкається лише власне запорізької козаччини, хоча автор неправомірно відносить до історії останньої кінець XVI — початок XVII ст.; по-друге, поза увагою залишились інші формації українського козацтва, що існували у різні відтинки часу (городове, реєстрове, слобідське, правобережне); по-третє, періодизації притаманні інші вади (нерівнозначність критеріїв поділу на періоди, спірність низки граничних дат тощо).

Таку історіографічну ситуацію успадкував М. Грушевський. Її, фактично, цілинність не виглядає дивною. Поява плідної, обґрунтованої періодизації будь-якого тривкого історичного явища є своєрідним підсумком попередніх студій і потребує, передовсім, якісних підмурків у дослідженні даного явища, цілісного його сприйняття. У нашому випадку необхідна суттєва глибина розробки різних аспектів історії козацтва: причин його появи, мотивів та напрямків еволюції, зрештою, осмислення історичної місії козаччини. Саме цим на тлі неухильного розширення джерельної бази, зміни історіософських позицій, в дискусіях, ба навіть суперечках займалась історіографія XIX ст. Вона й підготувала ґрунт як для ваговитих узагальнень та теоретизувань, що їх знаходимо у М. Грушевського і які не втратили свого значення до сьогодні, так і для виваженої періодизації.

Відразу ж зауважимо, що М. Грушевський не залишив по собі закінченої, відточеної схеми, проте чітко окреслив вузлові, переломні моменти в історії козаччини, надто кінця XV — першої половини XVII ст. Ґрунтовно студіюючи добу козацтва, розглядаючи його в еволюції, виділяючи особливості в розвої протягом того чи іншого відтинку, вдаючись до глибоких узагальнень та систематизувань, він просто не міг уникнути названого ракурсу. Відтак досить об'ємно обриси майбутньої схеми проступають вже у, напевно, першій дотичній до козацької проблематики праці — «Примітки до історії козаччини» (1898), що була написана з приводу опридюднення брошури В. Антоновича «Бесіди про козацькі часи на Україні» (1897). Найбільш розлого періодизація історії козацтва кінця XVI — першої половини XVII ст. знайшла відображення у відповідних томах «Історії України-Руси» (т. 7, 8, 9). Думки стосовно подальшої доби присутні в «Нарисі історії українського народу» (1904) та «Ілюстрованій історії України» (1913).

Поділ М. Грушевським історії козаччини на періоди логічно витікає з його концепції українського козацтва як осібного, породженого комплікацією обставин українського життя й тісно пов'язаного з іншими станами організму суспільства, котрий розвивається під дією внутріш-

---

[2] Д.І. Яворницький, *Історія запорізьких козаків*, Львів, 1991, стор. 14-15.

ніх та зовнішніх чинників, проходить різні етапи свого розвитку, кожному з яких притаманні певні особливості. Звідси за критерій періодизації у М. Грушевського правлять найпосутніші фактори ступінь саморозвою, внутрішньої самоорганізації козаччини в якості складової, а згодом і окремої верстви українського соціуму й органічно споріднені з цим роль та вага козацтва загалом. В цьому полягає корінна відмінність від більшості попередніх спроб розчленування на етапи історії козацтва в тому числі довершеної схеми Д. Яворницького.

Виходячи з того, що в своїх студіях М. Грушевський зосередився переважно на козаччині кінця XV — середини XVII ст., саме названа доба підпала під детальну й ґрунтовну періодизацію. Дослідник виділяє два якісно відмінних періоди. Перший з них, що складається з двох підперіодів, обіймає кінець XV-XVI ст. — час існування козаччини як явища побутового та формування її у суспільну верству, яка викристалізувалась наприкінці XVI ст., чим був започаткований наступний етап.[3] Згідно з концепцією М. Грушевського «українське козацтво кінця XV і першої половини XVI століть не представляє з себе ніякої замітної скільки-небудь організованої суспільної верстви воно всякає й непомітно переходить у місцеві суспільні верстви східньо-полудневої України — особливо в міщанство... Козацтво — більше заняття ніж суспільна позиція».[4]

Подібна теза входила в різку суперечку з тогочасною історіографічною традицією, яка тяглася ще з XVIII ст. і за якою з різними відтінками у кожного її прихильника, українське козацтво ледве не з своїх початків складалося з громад на чолі з радою та гетьманом, іншими словами, вже наприкінці XVII ст., як і пізніше, в козаччині існував громадський устрій і вона являла собою окремий стан. Це твердження було одним із підмурків критикованих М. Грушевським[5] та детально проаналізованих Л. Винаром[6] «бродницької» і болохівської теорій походження козацтва, що генетично виводили козаччину зі староруського життя. Хронологічно останніми для М. Грушевського працями, де побутувала теза про «громадський устрій, були «Виклади...» В. Антоновича[7] та «Ukraina» О. Яблоновського.[8] М. Грушевський зареаґував змістовною статтею на першу («Примітки...») та розгромною, але арґументовано, на другу (ЗНТШ. — Т. XVII).

Отже, йдучи в розріз з попередниками, М. Грушевський мусив добірно обґрунтувати власну концепцію, що й було зроблено на тлі роз-

---

[3] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* Київ-Львів, 1909, т. VII, стор. 74.

[4] *Там таки,* стор. 82.

[5] *Там таки,* стор. 72-74.

[6] Л. Винар, «Огляд історичної літератури про початки української козаччини», *Український Історик,* 1965, ч. 1, стор. 35.

[7] В. Антонович, *Бесіди...* стор. 17-18.

[8] *Zrodla dziejowe,* Warszawa, 1897, т. XXII, s. 73-76.

логої джерельної бази. Дослідник переконливо довів, що говорити про громадський устрій козацтва навіть в середині XVI ст. означає переносити пізніший стан речей на більш ранній період. Козаччина впритул до 70-80-х рр. XVI ст. залишалась своєрідним спортом, яким «займались» представники різних станів, включаючи князівсько-магнатський та шляхетський. Тому козаччиною кишіла полуднева Україна, але водночас її (козаччини) не можна було дошукатись. «Треба було довшого часу помноження людей, що спеціялізувались у козакуванню, — слушно зауважував М. Грушевський, — аби козацтво відокремилось в осібну групу, з другого боку — певної історичної традиції, щоб зробити з козацької назви признане урядом і самими козаками Ім'я».[9] Цей процес відбувався невпинно, але найбільшої інтенсивности набув у другій половині XVI ст., яка виділяється у особливий підперіод в рамках початкового етапу історії козаччини. Якщо для попереднього підперіоду характерні зародження козаччини, її зріст, «козакування» як спосіб діяльності, розширення політичного кругозору, розмах, енергія,[10] то залишку XVI ст. притаманні остаточне вилонення низової запорізької козаччини, різке збільшення чисельності козацтва взагалі та найголовніше — виникнення ідеї козацького імунітету й прискорене перетворення козацтва в осібну верству.[11]

Перші два фактори стосовно другого підперіоду були помічені задовго до М. Грушевського. Ними послуговувалась ледве не вся історіографія. Проте саме М. Грушевський пов'язав їх з набуттям козачиною якісно нових ознак станового характеру. Вперше ж до наріжних чинників потрапив витвір та розвій козацького імунітету. Вельми цікавим виглядає також спостереження відносно ролі для подальшого поступу козацтва Запорізької Січі, виходячи з особливостей її устрою та військово-політичної діяльності. Якраз, поставлена у значно відмінні порівняно з городовою козаччиною умови, дніпровська вольниця, на справедливу думку М. Грушевського, «значно випередила в своїй політичній еволюції козаччну «городову»... організацію її на волості. Там вона ще була вповні безправною, не признаною як організація, як суспільна верства... Тим часом на Низу вона була вже сильно сконсолідованою, а далі й організованою силою, перейнятою почуттям своєї окремішности й незалежности».[12]

Важливого значення на шляху еволюції козаччини від явища побутового до стану М. Грушевський надає заходам уряду щодо витвору козацької організації з Баторієвою реформою включно. Аналізуючи сутність та наслідки спроб опанувати козаччиною, попутньо відчищаю-

---

[9] М. Грушевський, «Примітки до історії козаччини», *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка,* Львів, 1898, т. XXII, стор. 5.

[10] М. Грушевський, *Історія...* стор. 214.

[11] *Там таки,* стор. 74.

[12] *Там таки,* стор. 141.

чи реформу С. Баторія від леґендарного накипу, він тісно поєднує їх з внутрішніми та зовнішніми обставинами Речі Посполитої, з діяльністю козацтва. Якраз до 80-х рр. відносяться перші відомі, на сьогодні джерелені спроби козаків добитися визнання як стану, дістатись імунітету. Це було яскравою ознакою завершальності етапу перетворення козацтва в осібну верству. Повністю логічним і сучасним виглядає висновок, що реформи «послужили тими імпульсами, які дали привід до кристалізації козацького елементу в певних суспільних і державно-правових формах... і з тим до незмірно сильного дальшого розвою козаччини й розросту її та її сил».[13] Принагідно зазначимо, що дошукуватись ваги урядових реформ саме в соціяльному аспекті закликав В. Антонович[14] (одначе він припустився традиційної помилки, рахуючи за С. Баторієм організацію козацької верстви, за що дослідника картав М. Грушевський[15]). У подібному напрямку мислив П. Куліш.[16]

Добою закінчення процесу еволюції українського козацтва до оформлення в стан М. Грушевський вважає злам XVI-XVII ст. Козаччина змінила свій характер. З побутового явища вона стала «категорією суспільного життя, многоважним явищем соціяльним, а далі згодом і національно-політичним.[17] Арґументами в датуванні для М. Грушевського послуговують притаманні кінцю XVI — початку XVII ст. якісні зміни в структурі, єстві козаччини (на буття організаційних форм, неухильне прагнення до імунітету та осідлості, остаточне утвердження демократичного устрою Січі тощо), подруге, стрімке вивищення ролі козацтва в національних та релігійних процесах на Україні, перетворення його в суттєвий чинник міжнародних зносин у Східній Європі, що завершилось у 20-ті рр. XVII ст., коли козаччина «проголошує свою солідарність з українською інтеліґенцією на пункті релігійних і національних змагань... стає центром українського життя більше як на століття».[18]

Проте ось це «ціле століття», а також наступний період не стали об'єктом розгорнутого аналізу й, відповідно, періодизації з боку М. Грушевського. Подибуємо лише окремі тези відносно внутрішньої еволюції козаччини, зміни її ролі в українському житті (перетворення козацької старшини в шляхту,[19] упадок козаччини[20] тощо). Зрештою, вимагати наявности розгорнутої схеми у науково-популярних книгах, якими задумувались «Ілюстрована історія...» та «Нарис...», зайве. Гі-

---

[13] *Там таки,* стор. 130.

[14] В. Антонович, *Бесіди...* стор. 28.

[15] М. Грушевський, *Історія...* стор. 579.

[16] П. Куліш, *Перший період...* стор. 185.

[17] М. Грушевський, *Історія...* стор. 270.

[18] *Там таки,* стор. XVIII.

[19] М. Грушевський, *Ілюстрована історія України,* Київ, 1990, стор. 325. Він же. *Очерк истории украинского народа,* Київ, 1990, стор. 198, 237.

[20] М. Грушевський, *Ілюстрована...* стор. 387.

потетично є підстави вважати за можливе, що проблема в тій чи іншій мірі розглядалася у невидрукованому одинадцятому томі «Історії України-Руси». Та в будь-якому випадку М. Грушевський ввійшов в історіографію як автор першої по-справжньому вартісної періодизації історії козаччини кінця XV — першої половини XVII ст.; попередня спроба Д. Яворницького страждає явною недолугістю. Натомість схемі М. Грушевського притаманні стрункість, обґрунтованість і разом з тим пластичність. Останнє проявляється, передовсім, у тому, що вона відкрита для доповнень, уточнення сутности періодів, коригування хронологічних рамок.

Цілком природно, що запропонована М. Грушевським періодизація позитивно сприйнялась й сприймається історіографією, першим репрезантантом чого був В. Доманицький.[21] До сьогодні схема залишається науково спроможньою. З нею ж у підмуркових початках споріднена й новітня, по суті перша ґрунтовна після М. Грушевського схема Л. Винара.[22] Навіть у радянській історіографії, що так вороже до недавна відносилась до всього наукового доробку М. Грушевського, періодизація не піддавалась остракізмові, лише замовчувалась.

---

[21] В. Доманицький, *Козаччина на переломі XVI-XVII в.*, Львів, 1905, стор. 1-2.

[22] Л. Винар, «Проблема періодизації козацької доби», *Український Історик*, 1963, ч. 1, стор. 4.

Володимир Сергійчук
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО БАЙДУ-ВИШНЕВЕЦЬКОГО ТА СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Розглядаючи праці Михайла Грушевського, присвячені історії українського козацтва, не можна обійти увагою досить цікаву деталь: поряд з капітальними монографічними дослідженнями ніби осібно постає невелика за обсягом розвідка «Байда-Вишневецький в поезії й історії».[1] Увагу ця стаття звертає ще й тому, що вона чи не єдина в науковій творчості Михайла Грушевського, в якій йдеться про окрему постать з галереї видатних козацьких вождів.

На наш погляд, така увага до постаті українського князя Дмитра Івановича Вишневецького не випадкова. Справа в тому, що з початку XX століття в польській історіографії починається утверджуватися лінія, яка переходить і в енциклопедичні видання, що князь Вишневецький пов'язав свою долю із запорозьким козацтвом безпосередньо на дніпровських островах виключно з «амбітними його намірами, для виконання яких мали послужити козаки».[2]

Таку позицію необхідно було розібрати, тим більше, що зовсім іншу оцінку давали цій леґендарній постаті відомі російські історики. Так, патріярх історичної науки М. Карамзін називав Дмитра Вишневецького «мужем ума пылкого, отважным, искусным в ратном деле... любимым вождем днепровских казаков».[3]

Інший видатний російський історик С. Соловйов характеризує його такими словами: «истый казак по природе, достойный преемник Евстафия Дашковича».[4]

Михайло Грушевський, як нам бачиться, розпочинаючи публікацію томів «Історії України-Руси», присвячених періоду козацтва, вирішив

---

[1] *Записки Українського наукового товариства в Києві.* — К., 1909. Книга III, стор. 108-139.

[2] *Encyklopedja Powszechna.* — Warszawa, 1900. T. VIII, стор. 550.

[3] Карамзин Н.М. *История государства Российского.* — СПб., 1885. Кн. 1-2, стор. 219.

[4] Соловьев С.М. *История России с древнейших времен.* — М., 1960. Кн. III, стор. 493.

зробити окремий виступ про організатора Запорозької Січі на Хортиці, аби привернути увагу до цієї леґендарної постаті, знаної широкими масами під іменем козака Байди з відомої народної думи.

Охарактеризувавши суспільно-політичну обстановку на Україні в XV-XVI ст., назвавши найбільш свідомих українців, що впливали на тодішнє життя, Грушевський виділяє з-поміж них особливо князя Вишневецького, «що блискучим, променистим метеором перелетів через українське життя середини XVI ст.».

Що дало підставу Грушевському висловитися такою високою публіцистикою? На його думку, саме «героїчна смерть Вишневецького, як образ побіди ідеально настроєного духу над грубою фізичною силою, символ безсильності хижого бусурманського світу побідити морально світ український, взагалі християнський, — стала зараз предметом легенди поетичного опрацювання».

Але вчений мав підкріпити поетичні рядки про Вишневецького вагомими історичними фактами, і Михайло Грушевський подає нам образ козацького ватажка на основі доступних йому на той час джерельних даних. І ця розвідка — перше справді наукове дослідження про організатора Хортицької Січі.

Передусім, автор детально аналізує усну народну творчість, яка протягом багатьох століть прославляє Вишневецького під іменем козака Байди. При цьому Грушевський робить висновок, що відому пісню про Байду слід вважати «історичною якщо не в фактичному, то, так би мовити, в типологічному значенні. Був чи не був повішений на гак князь Дмитро, але пісня оспівує мотив, у історичній традиції зв'язаний саме з його смертю».

Далі Грушевський зупиняється на родоводі Дмитра Вишневецького, на початках його боротьби з татарами — «модному тоді спорту». Але український князь, підкреслює вчений, «не вдовольнився тією традиційною, більше оборонною боротьбою, яку вели пограничні старости і маґнати, без великого накладу і риску, роблячи облави на дрібні татарські загони, або «луплячи» в степах чабанів татарських чи турецьких. Він хоче наступити ногою на саму пащу бусурманського лева, береться здійснити гадку, яка носилася перед очима, очевидно, не одного з тодішніх людей, але не була реалізована — хоче закласти замки на Дніпровських островах, як твердині проти татар».

Зрештою, він цього досягає, заклавши укріплений замок на Хортиці.

І заслуга Вишневецького полягає, в порівнянні з його попередниками, в тому, що він не просто використовував збройну козацьку силу, а організовує її довкола Хортиці, робить Січ притягальним ядром для українських патріотів. І вони під патронатом князя Вишневецького витворюють не просто озброєне військо, а нову суспільну організацію, досі не знану в світовій історії. І процес її творення чітко прослідовує Михайло Грушевський, підкреслюючи водночас факт висунення дніпровської вольниці на арену міжнародних відносин. Це і перші кон-

такти з турецьким султаном, це, зрештою, і домовленість про спільний виступ з Москвою проти степової орди в 1556 році, наступні бойові дії українського козацтва і стрільців Івана Грозного під проводом Дмитра Вишневецького не лише в пониззі Дніпра, а й на Сіверському Дінці, в гирлі Дону, на Таманському і Керченському півостровах. Михайло Грушевський детально описує всі ці походи, оцінює роль у їх здійсненні самого Вишневецького. Але активність останнього в боротьбі з татарами й турками на прикінці 50-х років уже мало зачіпає Івана Грозного, який, як справедливо зазначає Грушевський, звертає всю енергію московської держави на Лівонську війну. А тому Вишневецькому з його плянами справді не було більше чого робити в Московщині.

Розповівши про подальшу життєдіяльність українського князя після його повернення від Івана Грозного до польського короля, автор зазначає: «Трагічна смерть гідно увінчала це бурхливе життя, і та популярність, яку ще за життя здобув Вишневецький своїми сміливими авантурами і планами в широких колах, — як бачимо із звістки про овації, вчинені йому на сеймі перед смертю, — була ще незмірно збільшена і утривалена цим образом мученика християнської культури в дикій пащі хижого бусурманства».

І ще про один висновок автора: «Український магнат, князь, спадкоємець стародавніх традицій князівсько-дружинного укладу — стає духовним батьком вогнища нової української плебейської республіки». Ці слова дали якомога повнішу, на наш погляд, оцінку ролі прославленого сина українського народу.

Ні вітчизняні, ні радянські історики не сприйняли вже згаданої концепції польської історіографії. Скажімо, відомий дослідник українського козацтва К. Гуслистий ототожнював Дмитра Вишневецького з козаком Байдою і вважав його засновником Запорозької Січі.[5] Такий його підхід до оцінки постаті Вишневецького властивий і видатному сходознавцю А.Ю. Кримському,[6] авторам першого видання «Большой Советской Знциклопедии». В ній, зокрема, Вишневецький називається «керівником козацтва в його походах проти турків і татар, засновником фортеці на Дніпрі, яка згодом стане Запорозькою Січчю», ототожнюється з героєм української народної думи Байдою.[7]

У такому ж пляні характеризується Дмитро Вишневецький і в другому виданні цієї енциклопедії,[8] в «Історії Української РСР».[9] Цю позицію підтримували і бувші радянські історики. Так, А.А. Зимін на-

---

[5] Гуслистий К.Г. *Нариси з історії України.* К., 1941. Випуск III.

[6] Кримський А.Ю. *Історія Туреччини.* — Твори в п'яти томах. К., Наукова думка. 1974. Т. 4, стор. 412.

[7] *Большая Советская Энциклопедия* (далі БСЭ) — М., 1930. Т. XI, стор. 357.

[8] *БСЭ.* — М., 1951. Т. VIII, стор. 215.

[9] *Історія Української РСР.* — К., 1953. Т. I, стор. 152.

зиває князя Дмитра Вишневецького «відомим засновником Запорозької Січі».[10]

Зазначені вище твердження польської історіографії про нібито якісь виключно особисті амбіційні мотиви участи українського князя в організації запорозького козацтва з 1957 р. підтримав сучасний радянський історик В. Голобуцький. Він, заперечуючи будь-яку роль українських февдалів у формуванні й становленні дніпровської вольниці, особливо ж виступає проти ототожнення Дмитра Вишневецького з героєм народної думи Байдою: риси пісенного героя Байди «были искусственно перенесены на личность Дмитрия Вишневецкого, вдохновлявшегося в своих действиях корыстными интересами феодала, заклятого врага народных масс, казачества».[11]

На категоричність таких суджень невдовзі звернув увагу авторитетний польський учений Збігнєв Вуйцік. У своїй праці, присвяченій зародженню й становленню українського козацтва в давній речі Посполитій, він, між іншим, пише так: «До нинішнього часу історики завжди без будь-яких обумовлень ототожнювали Вишневецького з героєм народних переказів і пісень Дмитром Байдою, але недавно радянські історики спробували піддати сумніву дане положення, що їм здається необґрунтованим і позбавленим будь-якого виправдання».[12]

Проти приниження й неправильного трактування постаті Дмитра Вишневецького арґументовано виступив французький дослідник Ш. Лемерсьє-Келькеже, який віднайшов в архівах Туреччини велику кількість документів, що свідчать про видатну роль цього ватажка запорозького козацтва в боротьбі з турецько-татарською аґресією.[13]

Не витримують критики й інші звинувачення В. Голобуцького на адресу Вишневецького. Так, робиться висновок про його антизапорозьку політику під час перебування останнього в Туреччині: мовляв український князь, який прекрасно знав, яку загрозу бачать для себе турецькі і татарські феодали в існуванні козацтва, міг запропонувати султану загнуздати запорожців, «положить конец их сухопутным и морским походам на Турцию и Крым».[14]

З такою точкою зору важко погодитися. По-перше, на той час ми не маємо свідчень про сухопутні походи українських козаків безпосередньо на Крим, а особливо ж морем на Туреччину — вони почнуться дещо згодом, саме за участю і під керівництвом Вишневецького. У виступі старости барського Бернарда Претвича в Польському сеймі

---

[10] Зимин А.А. *Опрычнина Ивана Грозного.* — М., 1964, стор. 96.

[11] Голобуцкий В.А. *Запорожское казачество.* — К., 1957, стор. 87.

[12] Wójcik Zb., *Dzikie pola w ogniu,* Warszawa, 1968, стор. 20.

[13] Лемерсье-Келькеже Ш. «Литовский кондотьер XVI в. Князь Дмитрий Вишневецкий й образование Запорожской Сечи по данным Оттаманских архивов». — *Франко-русские экономические связи.* Москва-Париж: 1970, стор. 37-64.

[14] Голобуцкий В.А. *Цит. пр.* — Стор. 73.

1550 року розповідається про переслідування ординців загонами прикордонних урядників лише до Очакова та Акермана.[15] Про сутички українців з татарами та турками біля Очакова і Акерману йдеться і в скаргах султана Сулеймана до польських королів протягом 1540-1550 років.[16]

Перші гучні морські походи запорозьких козаків, до речі, почалися за участю Дмитра Івановича. Дореволюційний історик М. Маркевич вважав, що саме «Вишневецкий сделал весьма значительное в Сечи нововведение. Он первым приказал устраивать чолны из буйволовых кож, чтобы легче было, в случай нужды, переносить их по сухому пути».[17]

По-друге, Вишневецький, імовірніше, міг домовлятися від свого імені як староста черкаський і канівський, про вреґулювання прикордонних конфліктів, добивався від правителів Туреччини припинення набігів кримської орди на українські землі, пригасивши її войовничий запал.

Таким же чином можна розглянути й інші позиції В. Голобуцького. До речі, з приводу вказаної монографії В. Голобуцького справедливо висловився авторитетний дослідник Любомир Винар: «майже в кожному розділі знаходимо зловживання і фальсифікацію історичних джерел — вона є клясичним прикладом спотвореної історії українського козацтва».[18]

Що стосується постаті князя Вишневецького, то, вважаємо, що на сьогодні найбільшим повним дослідженням є праця вже згаданого професора Любомира Винара. Відгукуючись на неї, відомий український історик на Заході Теодор Мацьків писав так: «Заслуга проф. Винара полягає в тому, що він зібрав обширний джерельний матеріял та на основі критичної аналізи документів дав нам правдивий образ історичної постаті кн. Дмитра Байди-Вишневецького у світлі трьох аспектів, а саме:

1. Його доля, як першого організатора козацьких дружин на острові Мала Хортиця.

2. Боротьба Вишневецького та його дипломатичні і військові заходи проти татар, що стало ціллю його життя.

3. Досвід та устійнення «козака Байди», як історичної постаті, ідентичної з особою кн. Дмитра Вишневецького.

Зо всіма тими проблемами автор таки добре справився, виказуючи тенденційність так радянських, як і польських істориків у їхньому не-

---

[15] *Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r.* — Biblioteka Warszawska, 1866. T. 3, стор. 50.

[16] *Жерела до історії України-Руси.* — Львів, 1908. Т. 8, стор. 17-25.

[17] Маркевич Н. *История Малороссии.* — М., 1842. Т. 1, стор. 45-46.

[18] Винар Л. *Князь Дмитро Вишневецький.* — Мюнхен, 1964, стор. 100-101.

вірному представленні діяльності кн. Вишневецького чи їхньої хибної інтерпретації джерел».[19]

Таку позицію підтримує й автор цих рядків,[20] яку він висловив, ще не будучи знайомий з працею професора Л. Винара, але використавши, крім широкого кола джерел, ще й фундаментальне дослідження французького вченого-тюрколога Ш. Лемерсьє-Келькеже, що з'явилося друком уже після книги «Князь Дмитро Вишневецький».

Слід додати, що недавно праця Михайла Грушевського «Байда-Вишневецький в поезії й історії» опублікована на Україні повторно.[21] У вступній статті, підготовленій доктором історичних наук Миколою Котлярем, намічено відхід офіційної радянської історіографії від звинувачень князя Вишневецького в антизапорозькій політиці, піддаються критиці висновки В. Голобуцького, якого обурювала сама думка, що маґнат, представник феодальної кляси міг стати героєм справді народної думи. Підтримуємо висновок М. Котляра: «Виключна мужність, звитяга й презирство до смерті, виявлені Вишневецьким у ті страшні години, коли він висів, зачеплений за ребро, на гаку султанського замку, неминуче зробили його героєм справді народної думи».[22]

І таким народним героєм його робить й інша дума «Преславний Байда», не відома широкому загалу, знайдена нами в архіві відомого українського історика Вадима Модзалевського:[23]

Чого плачуть козаченьки?
Чого так голосять?
Бо щоб з ними оставався
Свого Байду просять.
Чого плачуть козаченьки
Такими сльозами?
Бо вже Байда розпрощався
З ними, молодцями.
Віє вітер ген степами
На ліси, діброви.
Не вернеться з козаками
Байда на острови.
Б'є ногою ворон-коник,
Ворога десь чує.
За Байдою атаманом
Козацтво сумує.
Летить орел десь за море
Та пісню співає:
Чого Байда козаченьків
Своїх покидає?
Ой тому він покидає
Вірних козаченьків,
Щоб стати господарем
Хитрих Волошенків.
Приїхав же лицар славний
Аж до того краю,
Та побачив лихих турків,
Що йдуть від Дунаю.

---

[19] *Український Історик.* — 1971. No. 3-4 (31-32), стор. 122-123.

[20] Сергійчук В. «Байда-Вишневецький —ратник української землі». — Дніпро (Київ), 1989. № 2, стор. 122-132.

[21] *Наука і суспільство.* — 1989. № 4 (стор. 57-61), № 5 (55-61).

[22] *Наука і суспільство.* — 1989. No. 4, стор. 57.

[23] Центральна наукова бібліотека імені В.І. Вернадського АН України. — Рукописний відділ: Фонд XII. Шифр 68. Арк. 1-2. Джерело: *Obrazy historyczne polskie z XV i XVI wieku.* — Zamek w Czapnolozincach, 1847. T. 2.

Байдо! Байдо! То на тебе
Іде теє військо...
Зверни коня назад, Байдо,
Поклонися низько.
Але Байда не знав з віка,
Що то утікати,
Зазвав своїх козаченьків
Ворогів прогнати.
Ой, где блисне його щабля,
Где конем наверне,
То поганців сили ряди
На землю поверне.
Аж там з яру волошенки
К туркам підоспіли;
Здавайсь, Байдо! — закричали
Тай з коня схватили.
Чого плачуть козаченьки?
Що ляхи д(р)істають?
Бо десь Байду в Цареграді
На смерть провожають!
Як пірвали враги-турки
Байду в свої руці —
Повісили бідненького
На залізном круці, —
Висить Байда день і другий,
На третій конає.
Просить кари, козаченьків,
Турків проклинає.
Летить орел десь з-за моря,
Махає крилами,
Зове вірних козаченьків
Битись з поганцями.
Відомстяться козаченьки
За Байдову справу,
Будуть плакать волошенки
На свою неславу.
Будуть плакать волошенки
З тяжкого сорому,
Бо козацька не пропаде
Слава по пустому!

Події останнього часу свідчать, що видатний патріот рідної землі князь Дмитро Іванович Вишневецький повертається в духовне життя тепер уже незалежної України. Ґрунтовна наукова праця з використанням усіх джерел, зокрема турецьких, дасть можливість висвітлити його постать якомога повніше, що буде даниною вдячних нащадків подвижницькій діяльності організатора Запорозької Січі.

Григорій Логвин
Українське Історичне Товариство
Київ

УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО В ТВОРАХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Михайло Грушевський являється унікальною особистістю серед істориків, був наділений могутнім інтелектом і здатністю всеохоплюючого мислення у висвітленні історичних явищ. Не останнє місце в його творчості посідають питання, пов'язані з духовним життям народу, його світоглядом, морально-етичними ідеалами, втіленими не тільки в слові, але і в мистецькій творчості — в архітектурі, малярстві, ґраверстві, золотарстві та декоративно-ужитковому мистецтві.

Перечитуючи зараз його праці — «Історію України-Руси», «Історію Української літератури», «Культурно-національний Рух», викликає глибокий подив не тільки від монументальности змальованої ним картини, а й від глибини думки щодо мистецької творчости, в царині якої він не був фахівцем. Піднятись на таку висоту він зміг завдяки тому, що освоїв все надбання сучасної йому археологічної, архітектурної та мистецтвознавчої науки. Системний, синтетичний, історичний метод, яким він так блискуче володів, дозволив йому орієнтуватися в здобутках досліджень свого часу.

Широта погляду, глибина аналізу історичних явищ в контексті світової та европейської історії відіграли велику роль в становленні української мистецтвознавчої науки. Під впливом його історичних праць формувався мистецтвознавчий та історичний світогляд наших відомих дослідників — братів Данила й Вадима Щербаківських, Григорія Павлуцького, Миколи Макаренка, Федора Ернста, Федора Шміта, Степана Таранушенка, Михайла Цапенка, Петра Юрченка.

У своїх наукових висновках Михайло Грушевський опирався на достовірний фактичний матеріял, введений в його час у науковий вжиток, що й забезпечило довге життя його історичним ідеям. Вони є і досі чинним фактором у розвитку історичних наук взагалі і мистецтвознавчих та культурологічних зокрема. На жаль, через недоступність його творів для широкого кола науковців, українське мистецтвознавство було позбавлено глибокого й прозорого джерела його ідей.

В творах Грушевського червоною ниткою проведена думка про те, що світова культура, загальнолюдські вартості реалізуються тільки в національних культурах. Світова культура тим багатша, а кольоровий спектр її тим барвистіший, чим різноманітніша в своїй суті національна культура й мистецтво. В історії мистецтва вже давно помічено, що чим своєрідніша й оригінальніша національна мистецька творчість, тим вона вартістніша в гроні світової загальнолюдської мистецької спадщини.

Розвиток науки, як і суспільної думки, не стоїть на місці, тому ми не можемо пред'являти Михайлові Грушевському претензій на непомилковість. Його висновки оперті на всій сукупності знань його часу, а отже й історично обмежених. Але його метод, його прагнення здобути істину і досі служить взірцем і ниткою Аріадни для дослідників українського мистецтва. Тримаючи її в руках, жодний дослідник не зіб'ється на манівці суб'єктивізму й політизованих і викривлених завдяки цьому, історико-мистецьких явищ.

На цьому місці доречно буде зупинитися на одному прикладі наукових студій, учасником яких я був. Тоді в 40-50-х роках ми працювали над «Нарисами історії архітектури Української РСР» (К. 1957). Опрацьовуючи матеріяли з дерев'яної архітектури, вирішив я за методами археології зробити зондаж в глибину історії. Тут добре прислужився Грушевський. Всі дослідники української мови дійшли до згоди в окресленні ареалів її діялектів. Розглядаючи пляни розміщення племен України-Руси та діялектів української мови, помітив, що їх реґіони збігаються. А якщо картографувати типи хат, вітряків, дзвіниць, храмів, орнаментів декоративно-ужиткового мистецтва, строї одежі, то побачимо, що їх ареал теж збігається з племінним поділом та діялектами мови. З цього логічно випливав висновок, що як діялектні особливості української мови, так і реґіональні школи народного мистецтва й архітектури сягають в глибоку давнину, зберігають притаманні їм особливості і окремі риси, не перетоплені в тяглості історичного буття нашого народу. Так Грушевський допоміг ухопити нитку Аріадни і вивести нас на фундаментальний висновок, що мистецтво й архітектура мають безперервний ланцюг розвитку від глибокої давнини і до сучасноти і належать вони одному етносові — українському народові. Один із редакторів «Нариси» Михайло Цапенко по достоїнству оцінив цей незаперечний, опертий на фактах, висновок. В ході обговорення між нами відбувся діялог, суть якого вкарбувалася в моїй пам'яті дуже добре. Цапенко мені сказав: «Отже ваші висновки збігаються з поглядами Грушевського про те, що український народ, його культура й мистецтво мають тяглість з глибокої давнини, а це суперечить офіційним партійним настановам про те, що український народ на історичній арені з'явився щойно в XIV-XV ст. А якщо ви наполягаєте на вашому висновку, то «Нариси» не можуть бути надрукованими. І ви добре знаєте які можуть бути наслідки для авторів, що не визнають

«марксистсько-ленінського корану». Так — я добре знав. Не треба забувати, що цей діялог відбувався тоді, коли ще був живий носій «Культу особи» та його священослужителі.

Але при всіх обмеженнях і табу в роботі чи організації збору матеріялу ми користувалися як дороговказом «Історією України-Руси» та «Культурно-національним рухом», бо в названих працях Михайла Грушевського згадані всі важливі твори мистецтва, про які в його час були відомості з архівних та літературних джерел. Як показали дослідження українських мистецтвознавців, кожна пам'ятка мистецтва, згадана у Грушевського, виявилася справжньою перлиною мистецької творчості нашого народу. Наслідком цього з'явилися публікації таких праць, крім уже згаданих «Нарисів», «Історія українського мистецтва» в шости томах, 7 книгах, «По Україні», «Україна й Молдавія» та багато інших.

На цьому місці слід зупинитися на таких думках, які витримали перевірку часом, як і на тих, на яких лежить тавро історичної обмежености людських знань. Торкаючись архітектури княжої доби і таких творів як Десятинна церква, соборів — Софійського, Успенського лаврського, Михайлівських Золотоверхого та Видубицького монастирів та інших творів XII ст., тонко відзначив їх особливу близькість до храмів Вірменії та Грузії (Історія України-Руси, т. I, стор. 419 і далі).[1] Ця думка повністю підтверджена пізнішими дослідженнями на обширнішому, ніж в його часі матеріялі.[2] Аналізуючи джерела, він прийшов до правильного висновку про дату заснування Софійського собору в 1617 р. Пізніші дослідження повністю підтвердили його висновок. Що ж торкається первісного задуму й вигляду Собору, то він ішов слідом за фахівцями, які дійшли хибного висновку про те, що храм первісно мав п'ять нав та увінчаний був десятьма банями та мав одноповерхову внутрішню галерею, а решта — другий поверх над нею, одноповерхова зовнішня галерея були добудовані пізніше. Однак його приєднання до вислову митрополита Іларіона в його «Слові про закон і благодать», що Софійський собор є церквою «якої не обрящеться во всім полунощі земніїм од востока й до запада» — пізнішими дослідами доведено, що цей вислів Іларіона і думка Грушевського точно визначили місце архітектури Софійського собору в контексті візантійської архітектури. В первісному задумові і в здійсненні в один безперервний будівельний період, який обійняв не більше десяти років між 1017 і 1031 рр.[3] мав п'ять нав, оточених внутрішньою двоповерховою та зовніш-

---

[1] Тут і далі перша цифра вказує на том, друга — сторінку.

[2] Логвин Н.Г. *Монументальная архитектура Киева конца X — первой четверти XII веков.* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата архитектуры. Киев 1989.

[3] Г.Н. Логвин. *К истории сооружения Софийского собора в Киеве.* — Памятники культуры. Новые открытия. М.: Наука, 1977.

ньою одноповерховою галереями з двома сходовими баштами і завершений двадцятьмап'ятьма банями, з них тринадцять світлових на шиях над п'ятинавною частиною та дванадцятьма банями без ший, на вітрилах над квадратними в пляні приміщеннями другого поверху внутрішньої галереї, подібно як перекриті банями квадратні в пляні приміщення під хорами в п'ятинавній частині та в першому поверсі внутрішньої галереї.

Він вірно відзначив, що в стилі мозаїк та фресок «видно роботу русько-візантійських майстрів». Якщо на ранньому етапові розвитку мистецтва Києва його досягнення зобов'язані грекам, то згодом місцевим, які працювали з греками разом. Слушно зауважує характерну особливість програми мозаїчного, особливо фрескового оздоблення Софійського собору в замилуванні апокрифічними сюжетами, особливо в розписах вівтарів Якима і Ганжи. Характерний критичний строгий підхід до джерел та наукових висновків і тут притаманний вченому. Не поминув він увагою і т.зв. «поновлення» ктиторської фрески, яке «знищило для нас сей дорогоцінний образ». Пізніші дослідження підтвердили і цей висновок Грушевського. Всупереч думці багатьох дослідників він дотримувався правильної, як виявилося пізніше, думки про одночасність будівництва усіх складових частин Софійського собору. Далі він дає влучну характеристику особливостям декоративної системи Софійського собору — мозаїк, фресок, мозаїчної підлоги в середохресті. Не поминає своєю увагою й різьблення на архітектурних деталях — колонках, карнизах, плитах огорожі хорів та на біломармуровому саркофагові Ярослава Мудрого. Обґрунтовано сумнівався в його місцевому походженні, що пізніше підтвердили дослідження інших вчених.[4]

Розглядаючи пам'ятки архітектури XII-XIII ст., Грушевський доходить висновку про наявність двох напрямів: (ми б тепер назвали шкіл) придніпровської та галицької. В першій усе монументальне будівництво здійснювалося в цеглі (плитниці), а в другій — з білого каменю. На його думку галицька архітектура має спільні риси з Володимиро-Суздальською (II, 423 і слід.). Цей висновок пізніше знайшов підтвердження в блискучих дослідженнях Г. Ваґнера.[5] На цьому місці необхідно відзначити вірну характеристику орнаментально-декоративного різьблення капітелів апсид та західнього й південного порталів храму св. Пантелеймона біля сучасного м. Галича. Оглядаючи галицьку архітектуру за джерелами й публікаціями, він слушно підкреслює її стилістичну близькість до західноевропейської, особливо в орнаментально-

---

[4] Микола Макаренко. «Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів». — Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Зб. І. К. 1918.

[5] Г.К. Вагнер. *Мастера древнерусской скульптуры.* М.: Искусство, 1966.

му різьбленні, та наявність вітражів у храмах, збудованих князем-королем Данилом Галицьким.

Подиву гідне те, що Михайло Грушевський не маючи фахової підготовки з архітектури й мистецтва, вірніше оцінював мистецькі явища, ніж дипломовані фахівці. Він виявляє велику обізнанність у фресковому малярстві. Розповідаючи про фрески Кирилівської церкви в Києві (XII) звертає особливу увагу на важливість для історії мистецтва розписів діяконника. Принагідно робить глибокий екскурс в проблему виникнення й розвитку іконостасу, важливого для історії мистецтва країн східного християнського обряду. Твердить, що іконостас зародився в невеликих храмах, де ікони на передвівтарних огорожах заступили згодом розписи. Цю думку поглибив і розвинув у фундаментальнім дослідженні про цю проблему Ярослав Константинович.[6]

Розглядаючи пам'ятки архітектури XI-XIII ст., Грушевський висловлює жаль, що згадані в літописах київські та переяславські храми, які не збереглися, не досліджені археологами. Його гадку про їх велику вагу для історії культури взагалі й історії мистецтва зокрема, підтвердили пізніші дослідження в Києві та Переяславі, де були відкриті в Києві дві ротонди, церква Федора, наново досліджені рештки Десятинної церкви, церкви Богородиці Пирогощі на Подолі та на хуторі Гнилець, а в Переяславі — Михайлівський собор, церкви Богородиці, Спаса, Федора над воротьми та «строєніе банноє».

Важливим дороговказом для майбутніх досліджень є його зауваження про важливу роль низки міст в розвитку української культури й мистецтва як: Володимир-Волинський, Холм, Червен, Луцьк, Острог, Жидичин, Дорогобуж, Дорогичин, Берестя, Кам'янець на Лосні. Особливо важливі думки ним висловлені на сторінках, присвячених манастирям, які відіграли важливу роль в історії культури.

Велику увагу Грушевський приділяє не тільки важливим мистецьким явищам, але й декоративно-ужитковому мистецтву — емальєрству та золотарству. Особливо високо оцінює київські перегородчаті емалі, найвищий розквіт цього виду мистецтва, на його думку, припадає на XI-XII ст. Детально і фахово описує не тільки їх мистецьку особливість, але й «техніку виконання, що потребувала неабияких знань і майстерність» (III, стор. 435 і далі). Значне місце він приділяє оздобленню рукописів мініятюрами, а на перше місце ставить такі шедеври малярського оздоблення рукописів — Остромирове євангеліє (1056-1057), Ізборник Святослава (1073).

Як ми вже вказали, Михайло Грушевський історик і професійно не займався дослідженням пам'яток мистецтва, а використовував джерельний та літературний матеріял, тому що українська архітектура і мистецтво XIV-XVI не були досліджені, то видавалося, що ця доба

---

[6] J. Konstantynowicz, *Ikonostasis. Studium und Forschung.* I. Lwow 1939.

була періодом певного занепаду в мистецькій творчості. Пізніші дослідження не підтвердили цього песимістичного висновку. Насправді, поступ мистецтва не припинявся. В цей час були створені такі важливі пам'ятки як церкви Миколая в Збручанську (XIV), Михаїла в Чесниках (XIV), Різдва Богородиці в Рогатині (XIV), Замки в Луцьку (кін. XIII-XIV ст.), Кременці (кін. XIII-XIV ст.), Старому Збаражі (кін. XIII-XIV ст.). В малярстві та іконописові — ікони Преображення з Бусовиську, Волинської Богоматері, Дорогобузької Богоматері, щойно реставрованої, св. Юрій Змієборця в Станилі. Без внеску архітектурно-мистецької творчості XIII-XIV ст. були б неможливі високі мистецькі досягнення XV-XVI ст. і слушно висуває на перше місце надбання перемиської та галицької малярських шкіл. Носієм першої були фрески Вісліцької колеґіати та каплиці св. Хреста на Вавелі в Кракові. Відзначає глибоке й органічне поєднання елементів західного й східного мистецтва. На прикладі аналізу фресок каплиці св. Трійці в Люблінському замку доходить важливого висновку, що українське малярство стояло нарівні тогочасного европейського малярства і далеко перевищувало рівень польського малярства. Ця доба лишила і в архітектурі справжні шедеври як церкви Богоявлення в Острозі (кін. XV ст.), Покрови в Сутківцях (1467), Трійці в Межиріччі (XV), в Посаді Работицькій (кін. XIV), Замки в Острозі, Олеську, Клевані, Хотині, Кам'янці Подільському. Вичислені твори свідчать про контакти українського мистецтва з готичним західноєвропейським.

Пожвавленню культурно-національного життя на Україні в XVI-XVII ст. Михайло Грушевський присвятив свою працю «Культурно-національний рух на Україні», в якій досить детально намалював широку мистецьку панораму, в якій вражає широта і всебічність охоплення матеріялу на той час опублікованих. Великий творчий доробок XVI-XVII ст. був логічним продовженням розвитку архітектури в мистецтві XIII-XV ст. Грушевський відзначає особливу велику роль народної творчості в збереженні традицій, бо «гомін сокир, що робили церкви, не затихав ніколи на цілому просторі українських земель» (VI, стор. 382).

Важливо відзначити, що Грушевський, розглядаючи українську мистецьку творчість, завжди має на увазі її місце в контексті творчих надбань. Праця «Культурно-національний Рух на Україні» важлива й актуальна для нас і нині, особливо як метод дослідження, бо артистичну творчість розглядає як вислів суспільного життя нації, її морально-етичних та естетичних ідеалів. Відзначає зросле в його час зацікавлення суспільности архітектурно-мистецькою спадщиною та успіхи перших кроків «в студіюванні нашої артистичної спадщини», бо «відкрите в нашім минулім — скріпить наше почуття солідарности і зв'язку з одшедшими поколіннями, яке служить властивою підставою національного буття». Далі зазначає, що «разом з іншими ілюстраціями старого малярства, будівництва і т.п., доданими до сих знімків, все сподівається — дає досить живий образ тої різнородности і навіть багатс-

тва, яке розсипала тогочасна українська артистична творчість по дорозі культурного і суспільного руху, єднаючи часом дуже влучно і оригінально сучасні культурні впливи з тим, що стало вже своїм, органічним і традиційним» (Культурно-національний Рух, стор. 4). Не можу утриматися від наведення зворушливих слів Грушевського — «Хотилось оживити... тих людей, їх гадки, надії й болі, скромні триумфи й болючі невдачі, щоб разом з ними відчути те найдорожче і найкраще, що дає нам пізнавання своєї минувщини — зв'язь і солідарність з поколіннями наших попередників, в вічних змаганнях до того, чим стоїть і живе людське життє всіх часів. І коли мені удасться справді осягнути се, що в тих людях з перед трьох сот літ почуємо своїх попередників в наших змаганнях культурно і національно піднести наш народ і обстояти наше національне існування; коли в їх боротьбі почуємо ті ж зусилля протистояти сліпій силі історичного процесу, а в цілій тій добі — одне з кілець того неперерваного ланцюга історичного життя, якого найновіше, але не останнє кільце творимо ми — буду вважати своє завдання вповні сповненим» (Культурно-національний рух, стор. 8).

На закінчення додам, що не дивлячись на значні успіхи нашої мистецтвознавчої науки, завдяки яким в науковий вжиток введено великий за обсягом матеріял, нам ще належить сповнити заповіт великого сина українського народу, показати світові в усій повноті і яскравій різноманітності оригінальну й самобутну українську національну школу в світовому мистецтві. Цей заповіт ми зможемо сповнити тільки об'єднавши зусилля вчених мистецтвознавців як на Україні, так і в діяспорі.

Іван Фізер
Rutgers University
U.S.A.

ДО ІСТОРІОСОФІЇ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ» М. ГРУШЕВСЬКОГО

В моєму короткому виступі я спробую з'ясувати той понятійний чи концептуальний апарат Грушевського, за допомогою якого він сприймав і розумів літературний процес на Україні. Те, що я зараз запропоную базоване на вступі до першого тому його *Історії української літератури.*

Що таке літературний факт для Грушевського онтологічно і функційно? Це така синтаксично, наративно і естетично упорядкована словесність чи мовність, яка «звертається не стільки до розуму (інтелекту), скільки до *почуття і фантазії* слухача (або читача), за посередництвом його *естетичного* почуття (почуття краси)», для того щоб викликати «суголосні образи», вплинути «на його настрій і його *волю*».[1] Іншими словами, це такий варіянт мови чи такий ідіолект, домінантна функція якого спрямована на збудження в уяві чи фантазії реципієнта семантичної рівнозначності з собою радше ніж на встановлення «adequatio rei et intellectus».

Така дефініція літературного факту радикально відмінна від наївного реалізму, згідно з яким літературний чи поетичний текст безпосередньо відтворює наявну дійсність. За цією дефініцією, він не відтворює, а створює свій власний світ, який може, але не обов'язково мусить стояти у безпосередньому співвідношенні з емпіричною чи історичною дійсністю. Своєрідність цієї дійсності, створеної цим фактом, зумовлена фантазією і митця і реципієнта. Вона, виходячи поза межі суворо детермінованого порядку речей, подій і їхнього співвідношення, встановлює свій порядок, свою візію людського існування. Однак, щоб цей порядок був зрозумілим для реципієнта, щоб він сприймався емфатично і щоб він збуджував у ньому вольові імпульси, його образність не сміє бути перекодованою, бо естетична перекодованість веде до розриву між текстом і його рецепцією.

---

[1] Михайло Грушевський, *Історія української літератури,* Нью-Йорк: Вид. товариства Книгоспілка, т. I, стор. 16.

Так розумів Грушевський літературний факт. Однак, будучи в першу чергу істориком, він не трактував окреслення цього факту як абсолютно міродайне, як універсально правдиве. І тому, воно було для нього тільки тою концептуальною точкою, за якою можна визначити відхилення, цього факту або в бік суворо міметичного або фантастичного, або раціонального, або ірраціонального характеру літературної дійсності. «Чим далі назад», — він писав, — іти в розсліді процесу наростання літературної творчості, тим ширші круги словесної творчості захоплюють ті прикмети «красної творчості», поезії, які вважаються її властивостями. «Чим далі назад, тим меньше спеціалізується, диференціюється словесна творчість, а чим меньше вона спеціалізується тим повніше і нероздільніше сплітаються в ній елементи естетичного і раціонального, тим нероздільніше вона звертається до інтелекту і почуття». [2] В часовій еволюції, коґнітивний і емотивний аспекти літератури посилюються або зменьшуються превалюючими системами вартостей, що не рідко веде до сприймання естетичного як раціонального, міметичного, утилітарного і навпаки. На різних стадіях цієї еволюції визначити межі цих аспектів важко. «Виділити твердими ясними лініями»,[3] не можливо. «З історії словесного мистецтва не можна викинути ні молитов, ні заповідей, ні заклять і замовлянь — оскільки вони вилились в естетичній формі... виходять із естетичної емоції й мають на меті естетичну ж емоцію».[4]

Ті із вас, які знайомі з естетичною теорією Олександра Потебні, зразу бачать співзвучність цього окреслення з поглядами цього другого великого українського вченого. Не випадково Грушевський присвятив йому третій розділ свого вступу до ІУЛ, як «найбільшому з українських філологів».[5] Твердження Потебні, що слово є ембріональною формою поезії, чи за парафразою Грушевського, «кожна фраза і кожне слово являється поетичним образом викликаним емоцією й уявою творця, який передає його слухачеві, так як поет передає поетичний образ, артистичний твір»,[6] лежить в основі поетики Грушевського.

Про які, отже, компоненти літературного твору йдеться в окресленні Грушевського? По-перше, йдеться про таку форму, яка «відповідає і вложеному змістові і естетичним вимогам»,[7] по-друге, про його зміст, по-третє, про його здатність створювати суголосні образи і емоції у слухача чи читача. Котрі із цих компонентів емпірично і інтерсуб'єктивно наявні, а котрі відсутні? Наявні і перший і другий, цебто естетична форма, «передусім віршована, ритмічна як також белетристич-

---

[2] *Там же,* стор. 17.
[3] *Там же.*
[4] *Там же,* стор. 18.
[5] *Там же,* стор. 20.
[6] *Там же,* стор. 26.
[7] *Там же,* стор. 16.

на, коли вона спрямована на ті ж самі ефекти що і віршована, цебто на степенювання і контрастування, зав'язання і розв'язання конфліктів психологічних чи зовнішніх».[8] Поняття естетичности форми визначується лексичною, синтаксично незвичністю, риторичністю і вишуканістю образів. Другий компонент, що емпірично наявний у тексті, це либонь те етиномічне навантаження окремих лексем, які у взаїмодоповненні породжують такий чи такий зміст, інформацію чи серію образів. Роблю цей висновок на підставі того, що Грушевський, як я щойно твердив, орієнтується на теорію Потебні, згідно з якою зміст і семантичне донесення речення, чи взагалі поетичного тексту, виникає в наслідок комбінаторики т. зв. внутрішньої форми окремих етимонів його лексичних компонентів.

Образи, які породжує поетичний текст, Грушевський окреслив прикметником «суголосний». Чому? Бо, либонь, на його думку, їхня суголосність із змістом закладеним в текст є єдиним покажчиком тої колективної чи суспільної, чи, коли хочете, народної свідомості про існування тої дійсности, яку намагався створити письменник. Одне слово, зміст поетичного тексту це той семантичний мінімум його естетичної форми, без якого вона залишалась би пустою. Грушевський не з'ясував чи цей мінімум моносемантичний, чи полісемічний чи тільки загадковий збудник все нових семантичних донесень. Суголосність образів тексту і образів в рецепції, коли її розуміти так як її розумів Потебня, означає або тожсамість, або подібність обумовлюваного народним чи суспільним світобаченням. Той факт, що такий чи такий поетичний твір сприймається подібно, що його розуміють подібно, що його семантичний мінімум функціонує як узагальнююча метафора чи символ для даного колективу, вказує, на його думку на те, що він заземлений у тій же самій груповій семантиці. Припускаю, що Грушевський, для якого поняття народу було центральним епістемологічним кодом, розумів «суголосність» образів поетичного твору і образів, які виникають у його рецепції саме так.

А зараз, дозвольте сказати декілька слів про проблему історії літератури у Грушевського. «Історія літератури», він твердив, «має завданням подати образ літературної творчості »... «красної словесності в певній добі, чи у певного народу в *її історичнім розвою.* Для того вона студіює літературний матеріял, який належить до тої доби, чи того народу, вибирає з нього твори найбільш важні і характеристичні, щоб на них спинити увагу читача, об'яснити їх з загальних умов літературної творчості, естетичних настроїв і культурних обставин даної епохи, і навзаєм — на них показати характеристичні прикмети літературної творчості доби та вияснити її розвій, її еволюцію».[9] Розширім це

[8] *Там же.*

[9] *Там же,* стор. 15.

програмове твердження додатковими твердженнями Грушевського. «Історія літератури у всіх періодах свого розвою мусить бути історією літератури, себто красної словесності: словесної творчості, яка підходить під естетичний критерій».[10] І далі: «Коли історик української літератури вважає можливим щось витягнути для історії укр. літератури в княжій добі з Руської Правди, чи Олегових договорів — се річ його методу; але яко такі, ні закони, ні трактати, ні ділові записки на ніякій стадії літературної еволюції не являються предметом історії літератури».[11] Чому? Тому, що «се пам'ятки *письменності,* а не письменства, не літератури, не красної словесності».[12]

У світлі такого розуміння історії літератури, увага історика літератури повинна зосереджуватись не на письменності взагалі, а на «красній словесності», цебто на такій мовності, яка своєю формою відповідає «естетичним вимогам» даної доби і яка, і тільки яка, впливає на настрій і волю слухача чи читача.

Проаналізуймо це окреслення історії літератури з погляду того окреслення літературного факту, про який щойно йшла мова. Історія, як наука взагалі, описує, пояснює і осмислює ті реальні факти і процеси суспільного життя, які є до її диспозиції. Історія літератури, щоб бути наукою, повинна б робити те саме. Але що таке реальний факт і реальні процеси в літературі? Реальним, цебто інтерсуб'єктивно наявним, є тільки текст. Дійсність, яку він породжує, існує тільки в уяві реципієнта. Крім цього, і ця дійсність є завжди продуктом свідомого чи сублімального раціоналізування т. зв. *sensa* і *cognita.* Безпосереднього відтворення цих почуттєвих і мислимих даних не має, чи іншими словами, незайманої перцепції не має. На цьому сходяться сьогодні всі дослідники мислення, цебто і ті, які сповідують індуктивне формування концептуального апарату мислення, і ті, що вірять у його заякореність у апріорну універсальність.

Отже, що тоді мало б бути предметом історії літератури? За цим визначенням, тільки те, що емпірично наявне, цебто текст і той його семантичний мінімум, який породжує, в рецепції слухача (читача), суголосні з ним образи. Чи це так у ІУЛ Грушевського? Ні, бо коли б це було так, то вона була б написана, за його виразом, з «філологічно-естетичної позиції»;[13] вона, він писав, «взяла [б] за свій вихідний пункт студії словесної форми літературних творів. Слідила [б] за її розвоєм і досконаленням з естетичного погляду: більшого або меншого наближення до розв'язання естетичної проблеми, повної відповідності форми змістові і задоволення нею наших вимог краси».[14] За сучасною

---

[10] *Там же,* стор. 16.
[11] *Там же.*
[12] *Там же.*
[13] *Там же,* стор. 18.
[14] *Там же.*

термінологією, це був би формально-структуральний розгляд поетичних текстів. І так, хоч Грушевський вважав форму поетичного тексту центральним компонентом, в своїй ІУЛ він не дав їй перевагу, а натомість вийшов поза її межі, цебто вийшов у сферу того культурологічного контексту, який, на його думку, зумовив її появу, хоч в той самий час він залишався переконаним, що він не позбавив її естетичної вагомості. Він писав: «Розуміється, сим не позбавляється значення студіювання форми. Форма сама являється дуже важним культурно-історичним фактом, і оскільки мова йде про студіювання творів артистичних, питання форми не можуть бути легковажені. Краса ж перед усім се форма і в формі. Але схоластичне трактування сеї форми — що займало історію літератури, як дісципліну філологічну, не повинно ні на хвилю ослаблювати головного, соціяльного інтересу її як дисципліни соціологічної».[15] Підозріваю, що ця критика філологічного методу була реакцією на «опоязівський» формалізм Віктора Шкловського і його послідовників в Росії і на Україні.

Як же ж тоді розуміти «соціологізм» Грушевського? У всякому разі, не як соціо-метричну техніку кількісного обслідування суспільних смаків, уподобань чи зацікавлень, і не як епіфеномен соціяльних процесів, а як «вивчення архіву людських документів... як фонограм одшедших поколінь... як ключ до пізнання взагалі всього життя на ріжних стадіях розвою чи то окремого народу, чи то окремих комплексів, груп, рас і нарешті — цілого людства».[16] Одне слово, для Грушевського, література це інтеґральна частина історії культури, а її історія це «одна з найважніших дисциплін з становища загального виховання».[17] Вона, «як ні одна інша сфера людської творчості, вводить нас в розуміння життя далеких поколінь, його умов, переломлення сих умов в психиці, світогляді, настроях, діяльності і творчості».[18] Чи це соціологізм? Навряд. Я радше окреслив би його підхід до історії літератури терміном німецького філософа, Вільгельма Ділтея, «geisteswissenschaftliche Disziplin». Не могла вона бути соціологічною вже хоч би і тому, що, теоретично, вона перегукувалась з ідеями Потебні, який, як сам Грушевський твердив, «заложив твердий грунт для досліду еволюції словесности в зв'язку з еволюцією слова і думки взагалі».[19]

І накінець повертаю до головної проблеми свого виступу, цебто до з'ясування того концептуального фрейму Грушевського, в якому він розумів і літературний факт і історію літератури. В заголовку моєї доповіді вжито термін *історіософія*. Термін цей провокаційний, бо скеровує нашу увагу до всього того, що було сказано про історію філо-

---

[15] *Там же,* стор. 21.
[16] *Там же.*
[17] *Там же.*
[18] *Там же.*
[19] *Там же,* стор. 20.

софами від Арістотеля до філософів нашої ери, хоч би Поппера, Гемпеля, Ґардінера, Маркса, Нібурна і багатьох інших. Термін, який я застосовую, таким не є. Він тільки значить, що дані нашого сприймання, сензорного і коґнітивного, потрапляючи в поле нашої свідомости, стають сіґніфікативними, дякуючи там уже існуючим аналогам, символам, узагальнюючим метафорам, чи мовою сучасної кібернетики, мнемонічному банку. Без наявності такого фрейму ці дані залишились би нез'ясованими, нелогічними, або цілковито незрозумілими. Відносно наукового досліду, це значить, що вчений, будь він фізиком чи істориком літератури, володіє таким чи іншим фреймом про свою наукову дисципліну.

Концептуальний фрейм Грушевського, хоч він його достатньо не з'ясував, а у вступі до ІУЛ окреслив його тільки синонімічно, і тому він може бути предметом різної інтерпретації, такий: історія літератури для Грушевського це історія духової творчості народу, «багатства людських переживань, досягнень і страждань» збережених у таких мовних іпостазях, які не тільки виконують реферативну функцію, але які, дякуючи своїй незвичній формі, заторкують наші емоції і волю; це, як я уже його цитував, ключ до архіву людських документів, до фонограм відійшовших поколінь, до інтелектуального життя народу. Історія літератури це історія словесности, як функції людського соціяльного життя, як відбиття в словесній творчості реального буття, як взаємовідносин творця й його соціяльного окруження.

Що в цьому фреймі чітко на яву? Те, що твори художньої літератури вагомі не тільки своєю формою, але і що вони вагітні вагомою інформацією про психологічний, цебто емотивний, вольовий і когнітивний стан відійшовших поколінь, а у випадку індівідуального твору, прозаїка, поета чи драматурга. А що́, з другого боку, з позиції сучасної теорії рецепції, в ньому неясно чи нез'ясовано? Неясно те, як ця інформація сприймається рецепієнтом, в тому і істориком літератури? Що художні твори, попри все інше, доносять таку чи іншу інформацію, не підлягає сумніву, але вона часто ідеосинкретична, часто захована діяфорично, часто зумисно фіктивна. Не випадково, сучасні теоретики окреслюють її «нібито інформацією», чи навіть «псевдо-інформацією». Крім цього, ця інформація твориться у певному культурологічному контексті з яким історик, як реципієнт тексту, не обов'язково може бути знайомий, і тому, те, що виникає у його рецепції може бути уже його власною інформацією.

Грушевський, не будучи теоретиком літератури, цими питаннями не займався. Його окреслення літературного чи естетичного факту, однак, вказує на те, що для нього цей факт здатний встановлювати між собою і своїм реципієнтом семантичну рівнозначність. Коли б, однак, Грушевський уважніше прислухався до теорії Потеоні, то, припускаю, про таку рівнозначність, чи суголосність, він би говорив обережніше.

Потебня довів, що образність тексту і її відтворення у рецепції, як правило, асиметричні.

Чому Грушевський зосередив свою увагу на тому, що в поетичних творах емпірично відсутнє? Думаю, що причини тут більш складні ніж загроза схолястичного трактування форми.

Так само як і такі видатні історики літератури як Ґустав Лансон (*Histoire de la littérature française*), Франческо де Санктіс (*Storia della litteratura italiana*), Герман Геттер (*Literaturgeschichte des achzenten Jahrhunderts*), Александр Пыпин (*История русской литературы*), він шукав за тою тематичною філіяцією словесних і писаних творів, яка б робила предмет його дослідів цілісним, за тими ідейними константами, які були б характерні всій укр. літературі, і, накінець, за тою differentia specifica, яка робила б цю літературу унікальною серед інших літератур.

Про те, чи цей пошук за такими атрибутами зменшив об'єктивність його *Історії,* а збільшив її гіпотетичність, щоб не сказати її ідеологічність, говорити не стану. Це тема велика і надто вимоглива. Скажу тільки, що його видатний, французський сучасник, Ґустав Лансон, який помер в тому самому році, що і Грушевський, так само як і він, не дивлячись на свою скрупулятність щодо фактів, на методологічну здисциплінованість у вивченні джерел, хронології та бібліографії, не дивлячись на його «la saine discipline des méthodes exactes», настирливо шукав у своїй багатотомній історії «l'esprit français», цебто «les qualités permanents de notre esprit».[20] Чи і його історія французької літератури меньш наукова, а більше ідеологічна? Залишаю це питання відритим.

[20] Gustav Lanson, *Méthodes de L'histoire Littéraire,* Paris, 1925, p. 33. і *Histoire de la Littérature française,* Paris, 1896, 4-те вид., стор. 501.

Сергій Білокінь
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

РЕЦЕНЗІЯ ОЛЕКСАНДРА БІЛЕЦЬКОГО НА ШОСТИЙ ТОМ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ»

Під неухильним наглядом спецслужб радянські суспільні й гуманітарні науки являли собою струнку ідеологічну будову. Одна частина вчених займалася взаємоузгодженням текстів і систематизацією марксистсько-ленінського вчення, а також пристосуванням його до державних потреб даного моменту. Друга частина вчених конкретизувала це вчення на матеріялі відповідних наукових дисциплін. Процес функціонування цієї системи продумувався щодо всіх її рівнів і передбачав розгалужені мережі контролю й самоконтролю, де не останнє місце займало рецензування творів, що готувались до друку.

Рецензування вже опублікованих текстів у Радянському Союзі звиродніло. Воно перетворилось або на реферування, або на реклямування тієї чи іншої книжки, до якого вдавалися залежні від їхніх авторів вчені. Зате рецензування рукописів стало обов'язкове: без цього не могла з'явитись на світ жодна праця.

Рецензії, що їх пишуть колеґи на колеґ, корисні, коли фахівці, обсервуючи розвідку свіжим оком, висловлюють нові думки, допомагаючи щось уточнити, а щось виправити. Але саме рецензування не для того заводили. Головне його призначення полягало в контролю. Публікую рецензію,[1] де це завдання виступає в чистому вигляді. З точки зору здорового глузду ця рецензія цілком зайва, оскільки сама праця належить академікові республіканської та союзної академій, отож уже будь-які його міркування начебто мали право на існування. Крім того, ідея рецензування була абсурдна й тому, що жодної користі з неї автор не міг одержати: він помер кілька років перед тим.

Рецензовано твір академіка Михайла Грушевського. Написав рецензію літературознавець Олександер Білецький, єдиний, крім Миколи Петровського, український гуманітарій у ранзі професора, хто пережив війну на території.

Це другий або третій примірник машинопису (7 сторінок, без під-

[1] Оригінал зберігається в приватній збірці (Київ).

пису). Орієнтовно датувати її 1938-м роком можемо на підставі заяви Катерини Грушевської, що збереглася разом з рецензією:

ДО ДИРЕКЦІЇ

Інституту української літератури АН УРСР
ст.н.сп. (старшого науково співробітника)
Грушевської К.М.

заява

Коли надавано відпустки співробітникам інституту на цей рік, мені визначено відпустку на вересень місяць від 1/IX до 1/X. Я не заперечую проти цієї пори, але вважаю, що один місяць спочинку для мене замало і прошу надати мені 2 місяці. На протязі трьох попередніх років 1935-1937, хоч мені давалось відпустку по два місяці, я, за ходом роботи, ні разу не мала змоги використати її і не мала спочинку всі ці роки. В цьому ж році думаю, що мені треба спочити як слід.

Тому дуже прошу Дирекцію надати мені два місяці відпустки з тим одначе, що коли б почалася робота над виданням VI т. «Історії укр[аїнської] літератури» М. Грушевського, я з охотою відложу свій спочинок, нехай і до кінця року.

Оскільки призначення рецензії Ол. Білецького мало характер позанауковий, не диво, що так мало в ній дослідницьких спостережень, зате багато об'єктивістського визначення параметрів та орієнтації на режимного начальника. Є навіть запевнення, що працю Михайла Грушевського треба видати для «боротьби із всілякими націоналістичними фальсифікаціями».

Ми не знаємо, чи мав Ол. Білецький якесь відношення до видання першої частини десятого тому, що несподівано з'явився в світ у Києві 1936 року. Але взяті разом, обидва ці факти сиґналізують про наявність якоїсь сприятливої для Грушевського ситуації саме наприкінці 1930-х років, хоч би як парадоксально це виглядало.

Рецензія Білецького кінчається побажанням видати не лише шостий том «Історії української літератури», що мав у двох частинах 970 аркушів, а й продовження цієї праці, що доводить виклад до останніх десятиріч XVIII ст. Тут ми виходимо на чи не найскладнішу з тих нерозв'язаних проблем, що Грушевського стосуються. Це проблема його наукової спадщини останніх років життя.

Оксана Степанишина (безперечно, з вуст Марії Сильвестрівни Грушевської) перераховує його останні праці: «У Києві залишився цілком готовий до друку VI том «Історії української літератури», отже там у Москві Михайло Сергійович заходився готувати матеріяли далі і впродовж цих трьох років закінчується VII том, VIII, частина IX і деякі розділи тому X, що охопив XVIII століття. Підшукував також і впо-

рядковував матеріяли для дальших томів «Історії України-Руси»: в Києві залишився готовий до друку X том, частина перша. Дуже сподобались Михайлові Сергієвичеві романи-біографії російських письменників, і він пише роман-біографію Котляревського.[2] В цій роботі Михайло Сергійович знаходив відпочинок і задоволення».[3]

Отже, невідкладне завдання сучасних дослідників полягає в розшукуванні тих праць Грушевського, місцезнаходження яких досі не відоме.[4] Доведеться зайнятись і пошуками листування Грушевського оскільки у його фамільному архіві листи до нього збереглись дуже нерівно. Листи до М. Грушевського починаються від 1883 року (No. 277 від матері, No. 781 — від Д. Танячкевича й No. 871 — збірна справа). Натомість обриваються вони, як правило, на 1927 році (від близько 50 адресантів). До 1928 року дотяглося листування Михайла Сергійовича з дружиною та Порфирієм Мартиновичем. Листи 1929 року маємо лише в одній збірній справі No. 303, а 1930 — No. 872. Де поділася решта, — поки що не відомо. Цікаво, що листи самого М. Грушевського до різних осіб в тому самому архіві лежать в інтервалі між 1884 роком (до І. Нечуя-Левицького) й знову ж таки 1927 роком (No. 275).

16 жовтня 1989 року відбулося третє засідання Комісії по вивченню наукової спадщини академіка Михайла Грушевського. На ньому обговорювалась підготовка «Історії України-Руси» до фототипного перевидання. Визначивши авторів передмови (Ф. Шевченко, В. Смолій та С. Білокінь), а також склад редколегії, обговоривши проспект довідкового тому, комісія зосередилась довкола продовження багатотомника, що лишилося свого часу не видане.

Ярослав Дашкевич, який доповідав це питання, наголосив на тому, що десятий том у виданні 1936 року було розділено на дві книги, — тоді видано книгу першу. Виходить, існувала й друга. Він визначив як публічний секрет той факт, що сліди використання рукопису можна зауважити в дисертації покійного історика В.А. Дядиченка, що вийшла в світ 1959 року під назвою «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.». Дуже прикро, що в огляді літератури цей дослідник не втримався, щоб не приписати М. Грушевському «найбільш реакційні погляди», назвавши його фальсифікатором історії українського народу, пропаґандистом

---

[2] Правдоподібно, цієї роботи стосується спомин Тамари Марківни Грушевської: «В одному з листів до київських родичів із Москви Катерина Михайлівна писала: "Перечитували Котляревського. Було смішно, але не весело"» (Запис кінця 60-х років).

[3] Степанишина О. «Останні роки життя М. Грушевського». — *Український Історик,* Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1981, 1-4 (69-72), стор. 177.

[4] Див.: Копань Лариса. «Куди ж подівся рукопис Грушевського?» — *Літературна Україна,* 1989, 7 грудня, 49 (4354), стор 8; Тищенко Е. «То куди ж подівся рукопис М. Грушевського?» — *Слово,* К.: Вид. Т-ва укр. мови ім. Тараса Шевченка, 1990, Лютий, стор. 4.

ідеології українського націоналізму. Нарешті, є третій доказ існування рукопису. Відомий архівіст Іван Бутич особисто тримав його в руках, працюючи в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Оскільки зараз у цьому сховищі рукопису не виявлено, Я. Дашкевич запропонував створити компетентну комісію з залученням фахових юристів.

Запрошений на засідання Микола Візир, що в ті роки керував рукописним відділом (з 1957 до 1986 рр.), заявив, що за роки роботи передивився по аркушику увесь фонд відділу, але рукопису продовження «Історії України-Русі» не бачив. Він згадав колишнього завідуючого відділом бібліотечного спецфонду В.С. Григор'єва, який, залишаючись після роботи, палив безліч книжок і паперів. Перед цією людиною, — розповідав М. Візир, — директор бібліотеки ходив навшпиньках.

Цікавий сам по собі, цей спогад, на жаль, не має відношення до справи. Адже із спецфонду до відділу не повернулись лише листи діячів української культури, що вилучались у тридцяті роки. Як відомо спецфонд бібліотеки спалено 1941 року, коли до міста наближалися німці. Що ж до тих матеріалів, які вилучалися вже по війні, — всіх їх за актом було повернуто.

Характеру детективу надала засіданню заява також запрошеного на нього Івана Бутича, колишнього головного редактора журналу «Архіви України», що разом з академіком І. Крип'якевичем підготував свого часу корпус «Документи Богдана Хмельницького». Як розповів І. Бутич рукопис завтовшки в два томи «Історії» мав звичайний для свого часу формат (аркуш у 16 сторінках). Для письма вчений використав зворот аркушів конторських книг. Серед тексту лежали списки актів, що зберігалися в різних сховищах, — проти окремих назв М. Грушевський нотував: «Зкопіювати». Тут же таки лежали копії документів.

Ветеран Інституту історії Лідія Пономаренко нагадала М. Візиреві одну їхню давню розмову. Свого часу Візир розповів їй, що на вимогу О. Корнійчука (тодішнього члена ЦК й заступника голови Ради міністрів) він готував матеріали для Корнійчукового родича Натана Рибака, який саме писав роман «Переяславська рада». Вона припустила, що якісь матеріали могли залишитись у Н. Рибака. Лідія Антонівна розповіла також, що довгі роки в безладді перебували матеріяли архіву Інституту історії. Їх переглядав А. Барабой, кілька стосів паперів довго лежало у відділі, поки їх не забрала на макулатуру вчителька дружина В. Сарбея. Лідія Антонівна розповіла, що врятувала верстки М. Ткаченка, передавши їх до іншого сховища. Зі свого боку можу додати, що в інститутському архіві я рукопису Грушевського не виявив.

Багаторічна завідувачка відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України Людмила Проценко пригадала, як за ініціятивою С. Пількевича — у два прийоми — до архіву надійшли папери Грушевських. У п'ятдесятих роках з усієї родини була жива

лише дружина Олександра Сергійовича, Ольга Олександрівна. Архівістів вразило тоді убожество її хатньої обстановки, нужденність її життя. Людмила Андріївна підкреслила, що Міністерство внутрішніх справ, у віданні якого перебували тоді архіви, на придбання архіву Грушевських асиґнувало півтори тисячі карбованців. На той час (1958 р.) це були чималі гроші.

Представник Інституту літератури Юрій Луценко повідомив, що зараз інститут заходжується довкола перевидання «Історії української літератури». Ця праця М. Грушевського вийшла у п'яти томах, — їх вирішено відтворити фотомеханічним способом. У рукописному відділі інституту зберігається тим часом рукопис шостого тому, — його потрібно друкувати новим набором.

Продовжуючи тему, я запропонував використати докладні покажчики до всіх томів, що увійшли до десятого тому закордонного перевидання «Історії України-Руси» (Нью-Йорк: Книгоспілка, 1958). Як сказав мені В. Смішко, він бачив рукопис десятого тому теж у Центральній науковій бібліотеці, тільки чомусь у відділі ООН. Я звернув увагу й на дальше продовження «Історії української літератури» (томи 7-10). Де зберігається рукопис, поки що невідомо.

Як бачимо, ситуація склалася досить гостра. Я. Дашкевич пригадав, що свого часу в рукописному відділі київського Інституту літератури було викрадено рукопис тритомної «Історії української літератури» Сергія Єфремова. Коли для розшуків створили відповідну комісію, анонім надіслав (або надіслала) рукопис до інституту поштою.

Сказане виводить нас на ще загальнішу, причому доволі делікатну проблему. Добре відомо, що зараз на руках, зокрема у Львові, плавають окремі рукописи М. Грушевського. Називають записник із щоденниковими записами, інші матеріали. Але походження дечого нинішні власники не завжди можуть оголосити, тим-то ці матеріали досі лишаються не відомі. Покійний львівський бібліотекар Ярослав Янчак розповідав мені, що під час винищення мистецьких творів у львівському Національному музеї причетним до цього людям пощастило дещо врятувати буквально з полум'я (нібито й нарбутівські гральні карти). Як леґалізувати тепер ці матеріали — ще одне важливе питання.

Лишається додати, що комісія по розшуку невиданої частини десятого тому «Історії України-Руси» (голова — П. Сохань) припинила свою діяльність, ледве почавши.

ДОДАТОК

Олександер Білецький

Академик М. Грушевський. Історія української літератури, т. VI, ч. 1-2, стор. 970.

В послесловии ко второй части своей обширной работы автор ее следующим образом объясняет ее происхождение и формулирует основную идею своего труда (стор. 967 і далі):

> «Ця книга спочатку уявлялась мені як перша частина VI-го тому, що мав би сягати в XVIII вік. В процесі роботи — а робота тривала довго, чотири роки (з перервами) закруглилася ця книга під моїми руками в окремий том — не тільки тому, що виросла розмірами, а й тому, що ясніше ніж перед тим виступило перед моїми очима переломове значення цього моменту... кінець революційної ролі православної церкви і поворот її на становище офіціальної урядо-послушної установи, позбавленої тих елементів громадськості, що вона набула в першій своїй активізації, ув'язуючись з різними опозиційними громадськими елементами».

Этот период церковной активизации — который автором относится к 20-ым годам XVI века и длится до 20-х, примерно, годов XVII-го века — бросил, по его словам, ретроспективно свет на более раннюю пору и создал распространенную в украинской (буржуазной. — А.Б.) литературе теорию исконной общественности, демократизма, выборности православной украинской церкви, которые будто бы были только придушены панским режимом литовско-польской эпохи — реставрировались в XVI-XVII веках и остались характерными признаками ее и в дальнейшем. Эта теория поддерживалась и проводилась церковниками, мечтавшими о возрождении церковной автономии, народниками, «просвітянами», мечтавшими «демократизованную» и «автономизованную» украинскую церковь сделать средством активизации народных масс. Особенно ясно такой подход выступал у Драгоманова; документальные обоснования этой теории взял на себя Ор. Левицкий.

Опровергая зту «теорию» еще в прежних своих работах, автор показывает на основании данных литературы, какою непрочною и недолгою явилась на самом деле зта церковная «активизация», вызванная вторжением городского мещанства XVI-го века в церковную жизнь. С начала XVII-го века, после упадка городского мещанства в Западной Украине, церковники меняют ориентацию — стремясь завязать тесные связи с козачеством, в ту пору игравшим в известной мере роль революционного начала. Однако, в среде самих церковников нет единства: значительная часть их стремится к тому, чтобы, добившись компро-

мисса с властью, отгородить церковную сферу от всяких посягательств «мирских людей» — козачества, мещанства й даже шляхты. Возникает борьба между «радикальными» и склонными к компромиссу группами: но радикальные течения не успели оформиться — в то время, как пронырливый молдавско-польско-украинский магнат (Петр Могила), пользуясь удобным моментом, сумел соединить свои магнатские связи с каноническим православным ригоризмом, и заняв место официального руководителя украинской церкви — подавил в ней радикальные и оппозиционные течения и возвратил украинскую церковную жизнь в то иерархически-монархическое русло, из которого она вышла.

Таковые основные мысли VI-го тома «Історії української літератури», обнимающего сравнительно короткий промежуток времени, преимущественно 20-ые и 30-ые годы XVII-го столетия. Давая в начале историческое введение с характеристикой упадка мещанского движения в Западной Украине в начале XVII-го века и вызванного им передвижения культурно-национального центра на Восток (на Киевщину), автор в дальнейших главах анализирует литературную продукцию Захарії Копистинського, останавливается на стихотворстве Лаврского кружка — виршах Памвы Берынды, Тарасия Земки, Митуры, дает характеристику братских школ, их учебных программ, их литературы; следит за оживлением «исторической, национальной и государственной традиции», выразившейся в попытках связать козачество с историческими преданиями Киевской княжеской Руси-Украины, останавливается, продолжая сказанное в V-ом томе на новых фактах церковной полемики (новый этап деятельности Мелетия Смотрицького), переходит затем к характеристике писаний, вызванных колебаниями в среде киевских церковников — то ищущих поддержки у русского царя и московского патриарха, то стремящихся к компромиссу с польской государственной и церковной властью. Показав, как, параллельно с этим процессом, пытается заявить свои требования более «радикальное течение» (Мужиловский, Зизаний) — он заключает свое изложение выступлением Петра Могилы, обзором его ранних писаний и литературных произведений, вызванных его триумфом над противниками — панегирических виршей 30-х годов, выходящих из среды деятелей основанной Петром Могилою Лаврской Киевской школы — будущей Киевской коллегии — будущей Киево-Могилянской Академии.

Для читателя, знакомого с предыдущими произведениями академика М. Грушевського — его «Історією України-Руси» т. VI и VII, популярной книгой о культурно-национальном движении на Украине конца XVI — нач. XVII-го века и др. — VI-ой том «Історії української літератури» не явится совершенною новостью: в нем только уточнены и широко аргументированы мысли, в свое время шедшие вразрез не только с упомятуными выше теориями Драгоманова и Ор. Левицького, но и всей русско-украинской церковной историографией XIX-го ве-

ка. Равным образом для специалиста-литературоведа, знакомого с трудами Завитневича, Щегловой, Засадкевича, Голубева, Макария, Отроковского, Перетца и многих других, издававших и комментировавших литературные памятники данной поры или исследовавших отдельные моменты рассматриваемого в книге процесса — VI-ой том не дает каких-либо откровений по части неизвестных прежде или неизданных памятников, совершенно новых фактов и т.д. Правда, надобно сразу указать, что изложения фактов в такой системе и с такой обстоятельностью, какую дает VI-ой том М. Грушевського, украинская литературная историография вообще никогда не знала. Что касается последнего из указанных качеств — то вообще найдется весьма немного историко-литературных обзоров — и на других языках, — которые могли бы быть сопоставлены с работой М. Грушевського. Книга представляет не только обзор фактов, их анализ, оценку — с точки зрения исторической ценности и литературных достоинств, но и подробное изложение содержания всех изучаемых в ней памятников, с обширными, занимающими по несколько страниц выписками из них — иногда в подлиннике, чаще в переводе на современный украинський язык. Таким образом, VI-ой том (как и предыдущие томы «Історії української літератури») — является соединением историко-литературного курса с обширною хрестоматией памятников, напечатанных в специальных, в настоящее время труднодобываемых изданиях — типа «Актов, относящихся к истории Западной России», «Памятников полемической литературы», — а иногда и сохранившихся только в оригинальных старопечатных изданиях. В русской литературе нечто подобное — только в весьма сокращенном масштабе, представляет «Курс русской литературы» В.А. Келтуялы, отличающийся от работы акад. М. Грушевського тем, что Келтуяла не был самостоятельным исследователем и только популяризовал чужие труды, иногда по-своему комбинируя и освещая их результаты: акад. М. Грушевський, пользуясь трудами специалистов, знает все их источники и, располагая сам колоссальным знанием сырого матерьяла, может легко проверить правильность их выводов, сделать к ним в иных случаях поправки. В западной литературе известную аналогию к работе М. Грушевського представлял бы немецкий «Grundriss» Гедеке или французская «Histoire litteraire de France» или же известная «камбриджская» история английской литературы; но у Гедеке элемент исследования отступает на второй план перед элементом описання — а две другие названные многотомные книги явились плодом коллективного составления — между тем как свой труд ак. М. Грушевський выполнял единолично.

Здесь не место ни характеристике исторических и историко-литературных воззрений акад. М. Грушевського, ни полемике с ним по ряду отдельных вопросов. Автор является, конечно, крупнейшей фигурой буржуазного украинского литературоведения — фигурой, вполне определившейся и законченной. Необходимо отметить, что в рецензируе-

мом томе, по своему типу соответствующем ранее вышедшим томам, несравненно реже, чем в предыдущих, мы встретим места, которые резко расходились бы с нашим пониманием исторического процесса и процесса литературного. В этом отношении он отличается, например, от охватывающего тот же материал (и последующие десятилетия) 2-го тома «Історії української літератури» Михайла Возняка (1921). Можно, конечно, усумниться в правильности, например, определения козачества как «спеціального, західно-европейській схемі незвісного, нашими спеціальними колонізаційними обставинами створеного воєнного класа» — но в дальнейшем неоднократно говорится и о том, что единого класса козачество не составляло, что в нем «ферментували різні соціальні і ідеологічні елементи». Впрочем, разобраться в подобных утверждениях автора дело историка более, чем литературоведа. Литературовед с интересом прочитает книгу, которая с большим искусством извлекает живые элементы из памятников, до сих пор мертвым пластом лежавших в архивах истории литературы. Автор правильно, на наш взгляд, характеризует их значение именно для истории литературы, устанавливая границы «эстетического подхода» (стор. 45-46) и указывая, что «естетика і формальні літературні прикмети не одинокий критерій літературного значення твору; емоція і вплив на уяву осягається часом і іншими засобами, і не раз в історії літературно-формально-невисокі твори мають більше значення з цього становища емоціонального впливу, ніж різні естетичні пустоцвіти». Сам он, оценивая памятники полемической, публицистической, виршевой литературы XVII-го века со стороны их историко-культурного значения, вместе с этим всегда дает и характеристику их литературной специфики — сплошь да рядом до него никем не сделанную. В итоге получается, несмотря на детальность, чрезвычайно живая и запоминающаяся картина литературно-идейной борьбы нач. XVII-го века — а вместе с этим и изображение усилий художественного живого слова выбраться из-под толстой коры, в которой держит его все еще полновластная — основная форма идеологии — религия.

Книга акад. М. Грушевського — является одним из памятников того «культурного наследства» старого мира, которое мы должны изучить и критически освоить. Содержание именно данной книги — помимо своей научной ценности — может пригодиться и в нашей борьбе со всевозможными националистическими фальсификациями историко-литературного процесса. Для читателя-педагога, для читателя, готовящегося к научной, исследовательской и педагогической работе — книга эта может оказаться высоко полезной в деле овладения фактическим материалом т.н. «древней» украинской литературы. Полагаю, что издание ее было бы весьма желательным — так же, как опубликование ее продолжения, доводящего историю украинской литературы до последних десятилетий XVIII-го века.

А.И. Белецкий

М. Грушевський і його співробітники

Ярослав Малик
Українське Історичне Товариство
Львів, Україна

КАТЕРИНА ГРУШЕВСЬКА

До останнього періоду ім'я Катерини Грушевської не згадувалося в жодному доступному підручнику чи енциклопедії. Лише у першому томі «Української літературної енциклопедії» (Київ, 1988) можна прочитати декілька скупих рядочків. Проте сьогодні, коли ми повертаємо із забуття в безсмертя імена славних синів і дочок України, ми повинні віддати шану життєвому подвигу на благо України і Катерини Грушевської — видатного соціолога, фолкльориста і етнографа. Це тим більш актуально в період відзначення 125-річчя з дня народження її батька — найвидатнішого українського історика Михайла Сергійовича Грушевського.

Народилася К. Грушевська 21 червня 1900 року у Львові. За станом здоров'я, освіту здобула вдома. З великим задоволенням вивчала Кулюня (так ласкаво називали Катерину в сім'ї) українську мову та літературу, історію, фолкльор та етнографію. Значну увагу звертала на вивчення європейських мов. В 1917-1918 рр. навчалася на відділі правознавства Київського університету. У зв'язку з еміґруванням батька весною 1919 р. продовжила навчання в Женевському університеті.

У період навчання в Женевському університеті розпочинає Катерина Грушевська активну наукову роботу. Зокрема, вона бере участь у Семінарі вивчення примітивної культури, що працював під керівництвом М.С. Грушевського в організованому ним на еміґрації «Українському соціологічному інституті». Результатом роботи молодої дослідниці став вихід у 1923 р. першої її наукової праці *Примітивні оповідання, казки і байки Африки й Америки.*

З поверненням у 1924 р. сім'ї Грушевських в Україну, у Держвидаві України вийшла друга ґрунтовна праця К. Грушевської *З примітивної культури.* Тут вона вже виступала як зрілий дослідник.

Починаючи з 1924 р. К. Грушевська активно співробітничала в наукових установах Всеукраїнської Академії Наук, створених М.С. Грушевським, зокрема в Культурно-історичній Комісії та Комісії історичної пісенности, а в 1925 р. очолила новостворений Кабінет примітив-

ної культури. З великою енергією працює вона над втіленням у життя програми збирання фолкльорного і соціяльно-побутового матеріялу, залучає до цієї роботи громадськість, зокрема вчителів, для чого розробила для них спеціяльні пам'ятки. Поряд з тим, К. Грушевська вела заняття з групою фолкльористів, за дорученням Лондонського антропологічного інституту розробила програму збирання матеріялів народного сонника в Україні. Одночасно вона веде всю кореспонденцію історичних установ ВУАН із закордонними науковими установами. На сторінках відновленого журналу «Україна» майже в кожному номері публікуються повідомлення та критичні оцінки новинок західноевропейської літератури з питань соціології, етнографії та фолкльору.

Завдяки особистим організаторським здібностям, К. Грушевській вдалося згуртувати колектив однодумців, які, працюючи в інших установах Академії Наук, все-таки знаходили час для дослідження фолкльору, звичаїв та побуту українського народу. Активними помічниками й однодумцями К. Грушевської стали Климент Квітка, Василь Денисенко, Василь Кравченко, Борис Лозовський та інші. У роботі комісій взяли активну участь академік П. Тутковський, академік Ф. Колеса, ф. Савченко, К. Копержинський, П. Глядківський, Л. Шевченко, Т. Гавриленко, Є. Смолинська. Оцінюючи цю роботу, М.С. Грушевський підкреслював, що

> «свою роботу вони проводять енергійно, пляново, методично, надробляючи революційним ентузіязмом нашої будівничої доби брак матеріяльних засобів. Всякими способами стягають біжучу світову літературу, з мінімальними засобами відбувають наукові екскурсії, жваво дебатують методичні і організаційні питання в надії їх реалізації, і я сподіваюсь, що цей енергійний молодняк таки дочекається засобів реалізації поставленої програми».[1]

Незважаючи на труднощі, організовано було під керівництвом Катерини Грушевської, поряд з дослідженням Київсько-Прип'ятського Полісся, ряд експедицій на Запоріжжя й Чернігівщину. Матеріяли Комісії поповнювалися розшуканими рукописними фолкльорними збірниками, записаними ентузіястами ще до революції, а також матеріялами, надісланими від кореспондентів із різних місць України. Катерина Грушевська звертала особливу увагу на якість матеріялу кореспондентів, керувала їх працею. Для цього вона розробила програми для збирання фолкльорного і соціяльно-побутового матеріялу.[2]

Розпочавши з дослідження соціяльного побуту і фолкльору, К. Грушевська дедалі більше скеровує роботу комісії на вивчення питань устрою первісної передклясової громади та її господарської діяльности,

---

[1] М. Грушевський, «Вступне слово», *Первісне громадянство та його пережитки на Україні.* Науковий щорічник. 1926. Вип. 1-2. С.У.

[2] Центральна наукова бібліотека ім. В. Вернадського АН УРСР. Відділ рукописів. Ф.Х. Спр. 18628. Арк. 3.

впливу цієї діяльности на світогляд, дослідження обрядового календаря та обрядовости назагал. У 1926 р. під її керівництвом почав виходити квартальний журнал «Первісне громадянство і його пережитки на Україні». На сторінках журналу, на основі використання джерел світової скарбниці, висвітлювалася соціяльна праісторія України, тобто відносини людей в той період, куди не сягала людська історія, пережитки примітивного господарства в обрядовості і світогляді українського народу, народна творчість в соціологічному аспекті в її зв'язках з громадським життям в давніх та нових умовах.

У цей період проявляється надзвичайно висока творча активність молодої дослідниці. На сторінках редаґованого нею журналу «Первісне громадянство» вона опублікувала праці «Дума про пригоду на морі поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням», «Спроби соціологічного пояснення народної казки», «Людський колектив як підвалина пам'яти», «До соціології старцівства», «До нових матеріялів про первісний монотеїзм» та інші.

Часопис «Первісне громадянство» зустріто з великою увагою в наукових колах як в Україні, так і поза її межами. Познайомившись із журналом, один із науковців писав до Катерини Грушевської з Москви:

> «Із всіх наших організаторів Ви перші здійснили ідею «товстого» дослідницького журналу».[3] «Сердечно дякую Вам за Ваші книжки «Первісне громадянство», — писав В. Кравченко із Житомира. — Як не дивно, а я, старший учусь по них. Самий підбір статтей такий добірливий, остільки навчаючий, що я не відважився б поділити їх на якісь категорії, що мають назву «кращі» або «гірші» [...] На Вашому «Перв(існому) гром(адянстві)» я примушую й молодь, що працює за моїм керівництвом, учитись».[4]

Поряд з цією велетенською роботою К. Грушевська приділяє як найбільше уваги дослідженню українських народних дум та підготові видання їх повного корпусу, про пляни видання якого оголосив М.С. Грушевський на ювілейних зборах в 1924 р. з нагоди 50-річчя виходу *Исторических песен малорускаго народа* В. Антоновича та М. Драгоманова.[5]

Під керівництвом Катерини Грушевської розгорнулася багатоплянова робота над розшуком та опрацюванням народних дум. Поряд з упорядкуванням уже опублікованих вдалося здобути чимало нових записів. Так, надзвичайно цінні записи прислали Олена Пчілка з Поділля, С. Курило із Сосницького повіту на Чернігівщині, Б. Луговський з Чернігова, В. Кравченко, М. Гайдай, Н. Дмитрук з Волині, Є. Сіцінський, Ю. Філь і М. Недужа з Кам'янеччини. Праця з підготови зби-

---

[3] ЦНБ ім В. Вернадського АН УРСР. Відділ рукописів. Ф.Х. Спр. 15101. Арк. 1.

[4] *Там же.* Спр. 12147. Арк. 1.

[5] М. Грушевський, «П'ятдесят літ "Исторических песень малорускаго народа"», *Україна,* 1924. No. 1.

рачів народної творчости, що їй велику увагу приділяла К. Грушевська, не пропала даром.

Перший том корпусу українських народних дум об'ємом понад 50 друкованих аркушів вийшов наприкінці 1927 р. за редакцією К. Грушевської, а також з її вступною статтею, що займала майже половину тому. В томі опубліковано тексти тринадцяти дум з науковим апаратом. Рецензенти, оцінюючи це видання, визнали його найзначнішим не тільки в галузі історичної пісенности, але й всієї української фолкльористики за останнє десятиріччя.[6]

1927 рік увінчався ще однією знаменною подією в житті К. Грушевської — її обрали дійсним членом філологічної секції Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові.[7] Це було визнанням її наукових заслуг у міжнародному масштабі.

Раділо серце батька М.С. Грушевського за успіхи дочки на науковій ниві. «Одну потіху маю — в своїй доньці, котра дуже гарно працює науково і в декотрих галузях наукової праці починає мене зовсім добре заступати»,[8] писав він в листі до Є. Фариняка у США в 1927 р.

Але наукова робота для К. Грушевської лише починалася. Другий том повинен був вмістити всі наступні відомі оригінальні тексти дум. Третій том, що його готував відомий дослідник народних дум зі Львова Філарет Колесса, призначався на музичні записи мелодій народних дум та їх дослідження. У четвертому томі повинні були бути опубліковані підробки дум і доповнення текстів новими варіянтами. П'ятий і шостий томи призначалися для дослідження паралелей і вияснення основних мотивів цієї історичної поезії. Публікація повного корпусу українських народних дум повинна була стати невмирущою окрасою нашої науки, за висловом М.С. Грушевського, «великим атракціоном української культури в очах слов'янського і західного світу».[9]

Було ясно, що досягти світових успіхів у наукових дослідженнях можна було лише при розширенні міжнародних зв'язків. К. Грушевська перша серед українських вчених здійснила за власний рахунок закордонну наукову поїздку.

Виїхала К. Грушевська за кордон наприкінці грудня 1927 р. За кордоном пробула 6 місяців. Виїхавши з Києва в дуже кепському стані здоров'я, вона опинилася перед необхідністю негайного лікування. Відновилася хвороба легенів. Три з половиною місяці вона провела на лікуванні в санаторії Ортман в Австрії. Проте і в період лікування, в межах доступних засобів, користуючись фондами віденських бібліотек,

---

[6] В. Перетц, «Українські думи в новому виданні К.М. Грушевської», *Етнографічний вісник*, 1928. Кн. 7.

[7] Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 503.

[8] *Український Історик*. 1977. ч. 3-4. С. 112.

[9] ЦНБ ім. В. Вернадського АН УРСР. Відділ рукописів. Ф.Х. Спр. 17189. Арк. 8.

вона написала ряд наукових досліджень, зокрема «З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства», «Про жебрацькі обходи» (для збірника на пам'ять В. Гнатюка, що готувався НТШ у Львові) та інші.

Після лікування у Австрії К. Грушевська здійснила подорожі до Франції та Німеччини, де ґрунтовно ознайомилася з організацією досліджень у Французькому Етнологічному інституті в Парижі та з фондами «Народознавчого музею» у Берліні. Перебування К. Грушевської у Відні, Парижі й Берліні мало багатообіцяючі наслідки. Вона не тільки ввела співробітників ВУАН в коло найновіших досягнень європейської науки, але й зацікавила західноєвропейських вчених досягненнями й науковими плянами українських вчених. Відомі західні вчені стали співробітниками видань Історичної секції ВУАН. Серед них П. Ріве (Париж), Менгін (Відень), Нідерле (Прага) та інші.

Західні вчені прикладали зусилля, щоб залучити українських вчених до участи в своїх виданнях, з'їздах, виставках. Так, за рекомендацією відомих вчених, організаційні комітети ряду виставок, що намічалися, звернулися до К. Грушевської за допомогою та консультаціями з питань українського народного мистецтва.[10]

Закордонне наукове відрядження К. Грушевської дало нові імпульси в її дослідженнях. На сторінках «Первісного громадянства» поряд з дослідженнями, підготовленими за кордоном, вона опублікувала нові дослідження — «До вивчення статевих громад в первіснім суспільстві», «Навколо дикунової душі», готує велику працю про форми обміну в примітивнім господарстві. «Се дуже цінні праці, — писав М.С. Грушевський, — які ставлять дуже цінні поправки до існуючих в науці поглядів, а їх українські факти кидають яскраве світло на мало досліджені питання соціяльної передісторії України, мало або зовсім не освітлені історичними джерелами».[11]

Разом з Катериною Грушевською успішно працювали й інші дослідники, В. Денисенко глибоко досліджував тему про роль колективу у випадку смерти його члена. Ф. Савченко вивчав форми кумівства й побратимства. К. Копержинський аналізував старі народні святкові обряди українців у зв'язку з історією їх господарства. Це були серйозні досягнення в галузі соціології та етнографії, які роблять честь українській науці, через брак коштів було обмаль польових дослідників. Але й цим проблемам належну увагу приділяє К. Грушевська. Вона

---

[10] ЦНБ ім. В. Вернадського АН УРСР. Відділ рукописів. Ф.Х. Спр. 17189. Арк. 6.

[11] ЦНБ ім. В. Вернадського АН УРСР. Відділ рукописів. Ф.Х. Спр. 17189. Арк. 7.

читає для аспірантів та наукових працівників курс: «Методологія комплексного обслідування» й веде на цю тему науковий семінар.[12]

Поряд з цим К. Грушевська продовжує роботу над другим томом корпусу «Українських народних дум». Завершено роботу над ним в 1929 р., але вийшов він в світ лише в 1931 р., проте невдовзі був вилучений з продажу. Він містив, як і перший, велику передмову упорядника та тексти двадцяти дум з науковим апаратом до них.

З кінцем 20-х років наступив важкий період в діяльності ВУАН. У 1930 р. відбувся процес в справі так званої «Спілки Визволення України», що її ніби-то очолював віцепрезидент Академії С.О. Єфремов. Припинялися видання історичної секції ВУАН — журнали «Україна», «Первісне громадянство», інші серійні видання. Тоді ж закрито під претекстом реорганізації, поряд з іншими відділами, комісії історичної пісенности, культурно-історична, Кабінет Примітивної культури, в яких активно співпрацювала К. Грушевська. Історичні установи, якими керував М.С. Грушевський, обслідувало ряд комісій. Стало ясно, що щупальця ДПУ добираються до нього. Про це свідчили і арешти, які почалися навесні 1931 р. в Історичній секції ВУАН. А 7 березня 1931 р. М.С. Грушевського відправлено у довготривале відрядження в Москву, а насправді на заслання. Його супроводжувала дочка Катерина.[13]

У Москві К. Грушевська взяла на себе основний тягар в допомозі батькові в науковій роботі. Вона збирала в архівах необхідні для батька документи і матеріяли, вдома допомагала їх упорядковувати. При її безпосередній допомозі М.С. Грушевський закінчив сьомий, восьмий і частину дев'ятого тому «Історії української літератури», готував десятий том «Історії України-Руси». Уся ця робота проходила в надзвичайно важких умовах і під безнастанним наглядом НКВС.

25 листопада 1934 р. під час відпочинку в Кисловодську М.С. Грушевський несподівано помер. За урядовою постановою його поховано в Києві, на Байковому кладовищі, а за його сім'єю був закріплений їхній власний будинок. Наркомосвіти УРСР на основі прохання ВУАН утворив комісію для вивчення наукової спадщини академіка М.С. Грушевського. Для роботи в цій комісії була запрошена Катерина Грушевська.

Одержавши таке відповідальне завдання — упорядкувати і підготувати до друку рукописи батька, К. Грушевська з головою поринула в роботу. На протязі року вона упорядкувала і видала першу частину десятого тому *Історії України-Руси* (він був одразу ж вилучений з обігу). В наступному 1937 р. упорядкувала шостий том *Історії української*

---

[12] *Первісне громадянство,* 1929. No. 2. с. 142.

[13] О. Степанишина, «Останні дні життя Михайла Грушевського», *Наші дні* (Львів). 1943, ч. 3; Ці спогади передруковано в *Українському Історику,* ч. 1-4, 1981.

літератури, який готовила до друку в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка, де вона тепер була науковим співробітником. В 1938 р. працювала над підготовкою до друку сьомого тому *Історії української літератури.*

«Працювала вона, — писала потім мати, — можна сказати безперервно, не виїжджаючи на літній відпочинок, і це тому, що хотіла якнайкраще і найшвидше виконати заповіт батька. Тому і відклала остаточну обробку своїх наукових праць. Вона від природи хвороблива, а посилена праця без відпочинку ще сильніше підірвала її здоров'я».[14]

В Україні в цей період з новою силою розгорнулися репресії, скеровані в першу чергу на знищення української інтеліґенції. Чорне крило не минуло й К. Грушевської. Щоб бути об'єктивним і передати цю страшну трагедію тих днів, будемо послуговуватися документами, які почерпнуті з Центрального історичного архіву в Києві та архіву КДБ УРСР. Почнемо з документу, який був заготовлений працівниками НКВС напередодні арешту. Цей документ особливо характерний для розуміння, як тиражувалися справи у цьому відомстві.

ДОВІДКА НА АРЕШТ К.М. ГРУШЕВСЬКОЇ

За показами арештованого бувшого професора Київського держуніверситету Штепи, Грушевська являється учасником антирадянської української націоналістичної організації і в своїй антирадянській діяльності була зв'язана з Любченком, Затонським і Поповим.

Грушевська, як подає Штепа, зв'язана з націоналістичними організаціями у Львові і Празі.

Штепа подав:

«Мені відомо, що Грушевська Катерина Михайлівна постійно підтримує зв'язок із Львовом, з розміщеними там націоналістичними організаціями УНДО, науковим товариством ім. Т.Г. Шевченка та ін.

Головним її кореспондентом являється чоловік її кузини, відомий політичний діяч українського націоналізму в Польщі, член УНДО, зв'язаний з іншими націоналістичними колами (мається на увазі Михайло Мочульський — Я.М.).

Грушевська мені сказала, що вона в переписці із своїми закордонними кореспондентами користується шифром, який зводиться до використання домашньо-родинних позначень або вказівок на погоду. Грушевська Катерина використала свою поїздку по Західній Європі для зміцнення зв'язків з націоналістичними організаціями Польщі і Чехословаччини, в особі ОУН і УВО.

Відомості, що поступали від учасників контрреволюційної організації, пересилалися Грушевській за кордон під виглядом родинної переписки, зав-

[14] Центральний державний історичний архів (далі ЦДІА) України в м. Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 934. Арк. 5.

дяки чому Грушевська відіграє в націоналістичній організації дуже важливу роль передаючої і зв'язуючої ланки між місцевими її групами і закордонними організаціями».

Грушевська Катерина є дочкою одного з видатних керівників української контрреволюційної націоналістичної організації Грушевського — бувшого голови українського уряду при Центральній Раді (Грушевський М.С. був головою Центральної Ради, а головою уряду був В. Винниченко — Я.М.).

Грушевська Катерина жодного вченого ступеня не має, звання наукового співробітника їй присвоєно самим Грушевським. За наявними даними, вона в 1927 р. виїжджала за кордон.

Грушевська К.М. підлягає арешту.

Начальник III відділу УДБ НКВС УРСР капітан держбезпеки Ратинський».[15]

Цей документ вирішив долю К. Грушевської. До ролі К. Штепи ми ще повернемося.

Маховик знищення був запущений в хід і працював. 10 липня 1938 р. оперуповноважений III відділу УДБ НКВС УРСР Митрушин на основі цієї довідки розпорядився К. Грушевську арештувати. Санкціонував постанову бригвоєнюрист Потьомкін. Арешт було здійснено в той же день. Щоб арештувати хворобливу дівчину, що жила із своєю старою матір'ю, прибуло більше десятка озброєних осіб. Під час арешту із кімнати К. Грушевської забрано книги, її рукописи та різні виписки й замітки, а також рукописи батька, над якими вона тоді якраз працювала.[16] Треба відмітити, що ордер на обшук і арешт був виписаний лише на наступний день.

Почалися довгі дні перебування К. Грушевської у Лук'янівській тюрмі. Про методи, та й взагалі про перші допити кримінальна справа мовчить. Вона досить «почищена». В справі між старою і новою нумерацією сторінок не вистачає мінімум 81 сторінки (майже половини). Ми можемо лише догадуватися, які, як тепер висловлюються, «незаконні методи слідства» використовувалися, порівнявши з методами в справі так званого Українського національного центру в 1931 р. Тим більше, що К. Грушевську допитував Хаєт, який вів разом з іншими слідство у 1931 р. Ось як про допити в справі УНЦ згадував у 1957 р. В. Чехович: «Мене на протязі 8-9 діб безперервно допитували, при чому я не мав можливости за цей час відпочити і заснути. Використовувано також і деякі інсценізації розстрілу... Такий психічний тиск продовжувався близько 9 місяців, і я, звичайно, не витримав, і дав покази, потрібні слідчому».[17] Проходив час і методика допитів — «удосконалювалася».

---

[15] Архів КДБ України. Кримінальна справа Катерини Грушевської. Арк. 1-3. (Тут: далі документи архіву КДБ та документи, які стосуються періоду ув'язнення К.М. Грушевської подаються в перекладі з російської мови).

[16] Архів КДБ України. Кримінальна справа К. Грушевської. Арк. 5.

[17] Архів КДБ України. Довідка в кримінальній справі No. 51692. Арк. 10.

К. Грушевській не було в чому признаватися. На протязі місяця вона не давала показань, бажаних для слідства. Алеж не витримала. 15 серпня 1938 р. під диктат Хаєта написала заяву, в якій себе визнала винною.

У справі К. Грушевської є лише один протокол допиту від 7 вересня 1938 р. В ньому вмістилося все, на що здатна була хвороблива фантазія та великий досвід фальсифікацій кримінальних справ слідчого. В чому тільки не звинувачувалося К. Грушевську. Це запрошення німців на Україну, участь в засіданнях ЦК партії есерів, вибір Чехословаччини для формування еміґрантських сил з метою повалення Радянської влади в Україні, антирадянська робота на Заході. Після повернення — підготова повстання в Україні. Для цього переговори з П. Любченком про допомогу проникнення в Червону Армію, зв'язки з Ю. Коцюбинським, В. Затонським, М. Поповим, зустрічі з М. Бухаріним, використання етнографічних експедицій для формування повстанських кадрів. Зв'язки з галицькими націоналістами — М. Кордубою, К. Студинським, І. Крип'якевичем. І ще, і ще, і ще... Як дві каплі води, в справі К. Грушевської відбилася методика роботи НКВС.

15-16 квітня 1939 р. відбувся над К. Грушевською суд. Військовий трибунал Київського особливого військового округу на закритому судовому засіданні під головуванням бриґвоєнюриста Галенкова практично в основу ухвали поклав наведену вище нами підготовлену в НКВС довідку. Трибунал встановив:

«Підсудна Грушевська, еміґрувавши в 1919 р., при втечі петлюрівського уряду за кордон, до повернення в 1924 р. в УРСР активно співпрацювала з своїм батьком і допомагала йому, відомому українському націоналістові, діячеві Центральної Ради і одному з керівників українських есерів, в його антирадянській діяльності за кордоном і в збиранні розбитих і вигнаних з Радянської України буржуазно-націоналістичних кадрів.

Після повернення в 1924 р. до СРСР підсудна Грушевська, будучи на позиціях буржуазного націоналізму в своїй практичній праці, на літературно-історичному фронті проводила буржуазно-націоналістичні ідеї, ігноруючи класиків марксизму. Будучи в оточенні буржуазних націоналістів і перебуваючи в постійному зв'язку з ними, що входили в антирадянську українську націоналістичну організацію, яка існувала в системі інститутів Академії наук УРСР, академіком якої був її батько Грушевський М.С., підсудна Грушевська під час закордонного наукового відрядження на протязі декількох місяців 1927-1928 рр. виконувала ряд доручень щодо зв'язків з представниками антирадянської буржуазно-націоналістичної української організації за кордоном та інформувала їх про працю, що проводилася націоналістами на культурному фронті.

Звинувачення, пред'явлене підсудній Грушевській у проведенні шпигунської роботи, підтвердження на судовому слідстві не знайшло.[18]

---

[18] Архів КДБ УРСР. Кримінальна справа К. Грушевської. Арк. 66-69.

Суд визнав К.М. Грушевську винною в посібництві антирадянській діяльності української націоналістичної організації і засудив її до позбавлення волі у виправно-трудовому таборі строком на вісім років з позбавленням політичних прав на п'ять років та з конфіскацією майна, що їй особисто належало. Строк відбуття покарання вважався чинним з 11 липня 1938 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР своїм рішенням від 5 червня 1939 р. вирок у відношенні Грушевської Катерини залишила в силі. Місцем її ув'язнення був визначений один з найстрашніших островів сталінського архіпелягу Ґулаґ: Маґаданська область, бухта Нагаєво, радгосп Ельґен.

Мати Марія Сильвестрівна все робить, щоб доказати невинність єдиної дочки. В листі до Верховної Ради СРСР вона писала:

> «Вона все своє життя прожила в сім'ї на очах, і я знаю, що вона ніколи не брала участі в ніякій політичній авантюрі, не мала жодних знайомств; після смерті батька вона припинила навіть і ті нечисленні знайомства, які були раніше. Від природи хвороблива і несмілива, вона уникала будь-яких зносин з людьми і присвятила все своє життя, науці... її наукова кар'єра припинилася на 38 році життя. Я прошу, умоляю переглянути її справу, щоб не пропадало даремно її життя. Адже вона могла б дати ще багато науці, так як добре до роботи підготовлена, з великою ерудицією».[19]

Після єднання західних областей України з УРСР в боротьбу за К. М. Грушевську включився Кирило Студинський, який був обраний депутатом Верховної Ради СРСР.

> «Що торкається турботи твоїй справі, — писала мати до дочки, — то я їх ніколи не залишаю: я післала в Президію Верх(овної) Ради СРСР в Москву дві заяви, а третю послав разом зі мною депутат К.О. Студинський 14 травня. Крім того, ще (приблизно в той час) послав він просьбу (чи заяву) НКВС т. Берія і Ген. Прокурору т. Панкрат'єву. Мені говорили, що і ти теж повинна від себе послати заяву. У всякому випадку, я турбот не залишаю і тільки цим і зайнята».[20]

В цей період матері стало відомо, що буде перегляд справи її дочки. Нам важко сьогодні сказати, як розвивалися події. Достовірно лише відомо, що К. Грушевську в липні 1940 р. несподівано відправили до Владивостоку, проводили повторне слідство, а потім відправили в табір в Уфу. Ув'язнення продовжувалося.

Зберігся останній і єдиний лист К. Грушевської до матері від 10 червня 1941 р. На звільнення вона уже не надіялася.

---

[19] ЦДІА України в м. Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 934. Арк. 17.
[20] *Там же.* Спр. 1015. Арк. 7-10.

«10.VI.1941 р.

Дорога моя!

Я одержала твій другий лист, написаний 29 травня, а ти, напевно, одержала вже другого листа від 30 травня. Спасибі, рідна, ще раз за листи і за гроші, і за те, що ти була у доктора і полічилася, і дальше дуже прошу не запускай своє здоров'я. А як Анна Олександрівна (сестра Ольги Олександрівни — Я.М.), вона не хворіє?

Я просила тебе написати мені, як у тебе з пенсією, чи одержуєш ти і скільки? Як з квартирою, як з книгами твоїми і моїми, і батька, чи були вони забрані зразу після суду? А також що з рукописами? Де вони і коли взяті, якщо взяті? Якщо ти мені ще не писала про це, то напиши. Напиши також, чи не знаєш, що трапилося з томом VI («Історії української літератури» — Я.М.), який був в інституті, і з іншими тими рукописами, які я сама здала в Академію? І чи не чула чого-небудь про переклад шостого тому? Коли забрали книги, чи було відмічено, що там є бібліотечні книги, які необхідно здати?

Чи не були запити із Ленінграда відносно того екземпляра Мужилівського, який був у мене? (Всього там було три книжки, я вже не пам'ятаю всіх.) Я про це писала разів п'ять за ці роки, але не знаю, здали його чи ні?

Про все це напиши мені, дорога, але якщо тобі тільки не важко, спеціяльно ходити не потрібно, спішити мені нікуди! Напиши головне про себе, і скоро, як одержиш листа. Мені так цінно мати від тебе вісточку, як ти живеш, що робиш. Як твої очі, чи не втомлюєшся? Чи є у тебе що читати? Як ти влаштовуєшся на час відпустки Анни Олекс(андрівни)?

Я здорова і почуваю себе добре, особливо коли маю від Тебе вісті — тепер знову буду чекати листа від Тебе. (Але я вже писала Тобі — не треба нікому говорити про те, що Ти мені пишеш, і про мої листи теж). Тут погода прохолодна, і це мені добре, добре, що не душно. Як в Києві? Як у Тебе із взуттям, тепер, я чую, дістати легко? А то я все турбуюся, як ти із своїми бідними ногами? Чи буваєш на цвинтарі?

Цілую, Тебе, моя мамунечко, будь здоровенька і благополучна. Цілую міцно, всіма думками з тобою. Твоя К.

Адресу ти пам'ятаєш: поштовий ящик No. 686».[21]

Більше листів не було. За два тижні почалася війна. Важко було перебути ці трагічні роки. Але тільки було визволено Київ, знову почала Марія Сильвестрівна пошуки. Надходили важкі одинокі звістки про спільну важку долю, випадкові зустрічі на етапах. Ось один з листів, одержаний в 1948 р. від невідомої з Сибіру, який не можна читати без хвилювання.

---

[21] ЦДІА України в м. Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 941. Арк. 1-2.

«Здрастуйте, дорога і мила Марія Сильвестрівна. Одержала Вашого листа... Зараз же відповідаю... Та дама, яка бачила Вашу Катерину Михайлівну в минулому році на станції «Уфа», зустрілася з нею і провела з нею декілька місяців. Тепер дозвольте мені Вам повідомити деякі відомості про Вашу дочку. Катерина Михайлівна зробила на мене особливе і виключне враження. Вона мене зачарувала з перших фраз, коли я з нею познайомилася. Я з нею зійшлася характером, і можна сказати, здружилася, як з рідною сестрою. Прекрасна як людина; я з нею просиджувала по декілька годин і ніяк не могла відірватися від її прекрасних оповідей, моралей, лекцій, які вона мені читала, і моральностей, які вона мені наставляла. Маріє Сильвестрівно, коли ми просиджували з нею вечорами, (вдень ми потрошки працювали), вона мені часто говорила, коли ми згадували про їжу, що мамочка мені готувала якось дуже смачно, моя мамочка готовила печиво, торти дуже смачно, і я б зараз з'їла хоча би кусочок тої лакомки, що готувала моя мамочка.

... Адже це неволя, прийшлося підкоритися, назначений був етап, і Катерину Михайлівну відправили, а мене залишили в таборі. Дальше її доля мені невідома».[22]

У 1947 р. не стало Марії Сильвестрівни. Її поховали на Байковому кладовищі у спільній могилі з чоловіком Михайлом Сергійовичем Грушевським. У 1956 р. було розвінчено культ особи Сталіна. Почалася реабілітація невинно репресованих в 30-х роках. Здавалося б, про Катерину Михайлівну Грушевську нікому потурбуватися. Але залишалася ще живою Ольга Олександрівна Грушевська, дружина Олександра Сергійовича, єдина з великого і славного роду Грушевських. 10 лютого 1958 р. вона звернулася до прокурора Київського військового округу із заявою про перегляд справи племінниці Катерини. Почався перегляд справи. Свідчення давали колишній науковий співробітник Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка Д.Д. Копиця, члени-кореспонденти Академії наук УРСР Є.С. Шабліовський і П.М. Попов, директор інституту суспільних наук у Львові І.П. Крип'якевич, які оцінювали Катерину Грушевську як визначну вчену в галузі етнографії та фолкльору.[23]

Справу про реабілітацію Катерини Грушевської розглянула 30 липня 1959 р. військова колегія Верховного Суду СРСР під головуванням генерал-майора юстиції О. Костроміна. Суд встановив, що К. Грушевська була репресована необгрунтовано. Також було встановлено, що К. Штепа «був зацікавленою в справі особою і виконував роль провокатора». Суд визначив: «Вирок військового трибуналу Київського особливого військового округу від 15-16 квітня 1939 р. і визначення Військової колегії Верховного Суду СРСР від 5 червня 1939 р. у відношенні Грушевської Катерини Михайлівни за обставинами, що відкри-

---

[22] ЦДІА України в м. Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 934. Арк. 19.

[23] Архів КДБ України. Кримінальна справа Катерини Грушевської. Арк. 73, 78-79, 83.

лися, відмінити і справу про неї припинити за відсутністю складу злочину».[24] Про своє рішення Верховний Суд СРСР повідомив О.О. Грушевську, вказавши при цьому, що вона померла в 1943 р.

Здавалося б, можна поставити крапку, але не все вирішено. Потрібний розшук. Треба розшукати, якщо це можливо, рукописи Катерини Грушевської. Актуальним є видання її наукових праць. На них би вчитися глибини дослідження сьогоднішнім фолкльористам і етнографам. Їм би і продовжити працю — здійснити академічне видання українських народних дум.

[24] *Там же.* Арк. 88-89.

+ Зеновія Франко
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

М. ГРУШЕВСЬКИЙ І І. ФРАНКО

Стосунки І. Франка і М. Грушевського, як стосунки двох учених-істориків української культури, двох найвидатніших діячів національного відродження в Україні на межі XIX і XX століть, виразників і творців ідейно-політичної і історико-культурологічної концепції української державности в радянському літературознавстві й історіографії трактувались в «доперебудовний» період тільки в одному ракурсі — конфронтації, без достатніх на це доказів, а в перебудовний — однодумства, без належного наукового їх обґрунтування.

В «доперебудовний» період діяла «дальтонічна» чорнобіла дистрибуція. На одну терезу — проґресивну — ставився Франко, на другу — реакційну — Грушевський, і таке протиставлення беззастережно підводилось під ленінське твердження про дві культури в кожній національній культурі. Правда, Грушевський під культуру «Пуришкевичів і Струве» як культуру конформізму й вірнопідданства ні своїми науковими працями, ні, тим більше, пізнішою державно-політичною діяльністю ніяк не підходив. Але врешті решт нестача дійсних фактів і доказів для цього ad hoc виготовленого соціяльно-політичного протиставлення нікого особливо не турбувала, бо йшлося не про істину ідеологічну позицію вченого, а про дискридитацію наукового доробку найбільшого історика України, про заперечення ним створеної концепції цієї історії, а з нею і української дожовтневої історіографії в цілому. І це для того, щоб не обтяжена традиціями, на голому місці могла писатись радянським істориками історія України, якою доводилася б закономірність «єдинонеділимости» Росії і складова невід'ємність УРСР в імперії «перемігшого соціялізму» — СРСР. Дискридитація «Історії» Грушевського потрібна була і для того, щоб позбавити Україну права власности на Київську Русь на її першій стадії існування, коли вона охоплювала ще землі середньої Наддніпрянщини, і на півтисячолітній (антський) період і щоб датою її народження, а звідси й відліком літописання, зробити XIV ст., а в колисці «трьох братніх народів в IX-XIII ст. представити її молодшою, а потім меншою від північної сестри (чи брата). І це тоді, коли в тріяді східнослов'янських народів вона

була і за віком і за державно-творчими потенціями і їх реалізацією — найстаршою. Незмінна «молодість», а потім «малість» Руси-України (дарма, що Мала у сполуці Мала Русь означала первинність, тоді, як Велика в аналогічній — вторинність) потрібна була і для мотивації вічного реґентства «старшого брата».

Для російської історіографії, маловідмінної в питанні про походження Росії і тисячолітньої історії її держави в дожовтневий і радянський час, праці Грушевського, в яких історія України вела свій початок з антського періоду, з IV ст.н.е., а Київська Русь розглядалась як українська держава, яка зуміла підкорити собі північні і південні землі і об'єднати таким чином у своєму лоні племена, з яких складались вже тоді три східнослов'янські народи, з яких український був визначальним у прийнятті християнства і письма і у створенні оригінального світського письменства, були цілком несприйнятливі. Звідси й потреба їх паплюження, а не об'єктивної наукової критики, якщо на таку заслужили, звідси й необґрунтовані звинувачення в «перекручуванні фактів» і навіщування ярликів. Навіть сам заголовок *Історія України-Руси,* де хороніми Русь і Україна стояли в синонімічній парі, муляв очі, бо ототожнювати Русь і Росію мали право тільки російські історики, так само як тільки російським гуманітаріям дозволялось ототожнювати етноніми «руський» і «русский» і тим камуфлювати привласнювання собі духовної спадщини Київської Руси і навіть давньоруської мови. Правда, в радянський час, у зв'язку з утвердженням теорії «колиски» ця духовна спадщина дістала трьох власників, але два менші мусіли навіть в переліку трьох претендентів віддавати першість «старшому» і не мали права «порівну» ділити її між собою. А хоронім Русь, похідні «руський» і етнонім «руский» були повністю віддані росіянам. Грушевський, який по-іншому все це трактував, мусів бути відкиненим. Когось треба було йому протиставити. І на таку роль вибрано Франка, хоч він і не був істориком України, правда, зате був істориком її культури, її літератури. Обидва вони жили у Львові в один і той же час і активно співпрацювали і в Науковому Товаристві ім. Шевченка і в його численних органах, зокрема в «Літературно-науковому віснику». Незважаючи на їх тісне співробітництво, їх намагались представити антиподами, ворогами, використовуючи для цього їх взаємні критичні зауваження і навіть товариські і сусідські стосунки, не завжди рівні. В той же час обходились мовчанкою історіографічні і історіософічні погляди кожного з них, бо висвітлення їх не давало б змоги провести між ними чіткої демаркаційної лінії.

Якими ж були їх погляди на історію України? Спочатку треба зазначити, щодо співпраці, а звідси й приятелювання вони прийшли вже сформованими вченими і один на одного впливати не могли. Грушевський до приїзду до Львова в 1894 р. вже був відомий як автор «Истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века», «Суспільно-національної історії Поділля XVII-XVIII століть» та низки окре-

мих розвідок, що ввійшли потім у перший том його десятитомної «Історії». Ну, а Франко був відомий, як автор праці «К истории апокрифических сказаний», «К обьяснению одной колядки», «Червонорусские вирши XVIII в.» (ж. *Киевская старина*), «Літературне відродження Полудневої Русі», про Івана Вишенського і Варлаама і Йоасафа та ряду студій на ниві фолкльору і української літератури. Обидва були ознайомлені з найдавнішими пам'ятками письменства, з історичними й філологічними працями тодішнього наукового світу, отже, були добре підготовлені для вироблення власних поглядів на питання про етногенезу східних слов'ян, власне про час і місце їх виникнення та шляхи їх дописемного розвитку, на питання про територію їх осілости і розселення, побут, звичаї, вірування. Хоч тогочасний обсяг знань не давав ще змоги запропонувати цілісну і довершену гіпотезу етногенези, врешті і досі ця проблема навіть при найбільш переконливому її розв'язанні натрапляє на ряд контроверсій, тим не менше Грушевський прийшов до думки, що українці, що живуть на території від витоків Дністра до середньої течії Дніпра, автохтони і своїм родоводом як етнічна група, а не як носії тих чи інших археологічних культур, сягають, якщо не венедів II ст.н.е., то безперечно антів (тобто полян) IV ст., існування яких засвідчене у візантійських і ґотських хроніках, зокрема у творах історика Йордана. З цієї території вони нікого не витісняли, зате асимілювали скитів-орачів і кельтів. Такий погляд на генезу і родовід українців як етносу чи етнічного об'єднання був українській та й не тільки українській історичній науці новим. Франко розділяв його повністю, хоч до його розв'язання підійшов не як історик, а як фолкльорист і етнограф. Зате відмінних точок зору обидва вчені дотримувались в питанні про походження давньоруської держави, названої за містом, яке її утвердило, Київською Руссю. За твердим переконанням Грушевського, її створили поляни, без стимулюючого впливу будь-яких зовнішніх чинників (наприклад, хозарів), а в результаті цілком природного розвитку їх суспільних відносин, розвитку обороноздатности, ремесла і торгівлі. В її управлінні, констатував він, поряд з русичами брали участь і скандинави — Рюриковичі, які разом з своїми воїнами і дружинниками як варяги прийшли до Києва з Новгорода, куди раніше прибули із Скандинавії, але не вони створили її структуру, а застали готову. Відкидаючи норманську теорію, він як аргумент проти неї висував суто умоглядний аргумент: про «неймовірність такого покликання до управи чужого народу, та ще й ворожого» (*Історія,* т. I, с. 344), бо такий факт не має аналогій у світовій історії. Останнє заперечив Франко, навівши як одну з аналогій покликання саксонців до володіння Шотландією. Грушевський не допускав принесення зі Скандинавії і назви Русь. За його припущенням, вона мусіла бути слов'янського походження, але цього довести і не намагався. Ясна річ, ці твердження були контроверсійні, хоч і струнко сконструйо-

вані для фактологічного доведення автохтонности давньоруської тобто української, як він твердив, держави.

Франко одстоював протилежну точку зору, у якої, до речі, було чимало адептів у слов'янській історичній науці, про міґраційність чи привнесеність української держави. Для обґрунтування цієї точки зору він приводив дані фолкльористики, етнографії і археології. Так, твердив він, у фолкльорі дописемного періоду, успадкованому наступними епохами в автентичному вигляді чи відображеному в літературі як ремінісценції немає ніяких згадок про власних верховних правителів і їх діяння, а етнографія не дає ніяких речевих доказів, які давали б підставу кваліфікувати їх як реалії буття соціяльної верхівки населення, так само як серед археологічних пам'яток немає монет власного виробництва, немає решток палаців і капищ, зате є все, що стосувалось укріплених городищ. Якби державний апарат комплектувався з власних сил, то таких верховних правителів народ неодмінно оспівав би у своїх піснях і слава про них переходила б з покоління в покоління. Але оскільки фолкльор не залишив нам імені ні одного вождя, то можна припускати, що й не було такого факту, щоб хтось з русичів-хліборобів, пастухів, ремісників і навіть перевізників був удостоєний звання владики-кагана. Владикою, тобто таким, хто б чим небудь відрізнявся і чимось перевищував своїх одноплемінників, не міг стати корінний жительрусич. Таку роль міг виконати тільки пришелець, що прибув у супроводі дружини і слуг і силою нав'язав свою владу над тубильцями. Хоч на користь цієї гіпотези промовляв ряд доказів від заперечення, тобто неґації, що робило її уразливою, тим не менше і вона мала право на існування, і її Франко як альтернативну протиставив теорії автохтонности, але повністю не перекреслював останньої, і не ставав її адептом. В цьому питанні Грушевський і Франко однодумцями не були. А це одне з найістотніших питань історії України, яке згодом, правда не на довго, поділило істориків на автохтоністів і міґраціоністів. В радянській науці була беззастережно прийнята, без посилання на її творця, теорія автохтонізму, яка для одних стала просто декларацією правовірности, для інших переконанням. Так, автохтоністом у своїй праці «Походження Руси» став М. Брайчевський.

Таких же кардинальних розходжень, як в питанні про виникнення держави Київської Руси між Франком і Грушевським більше не було, хоч дрібних було чимало. Один і другий не визнавали ніяких «возз'єднань» (як це зробив П. Куліш в своїй тритомній «Истории воссоединения Украины с Россией») і приєднання до Росії в 1654 р. розглядали як вимушений акт, що відразу привів до ліквідації завойованої Б. Хмельницьким державности, а потім до зруйнування гетьманської автономії і в кінці до повного національного, а за ним і соціяльного поневолення України. Боротьбу українського народу проти російського імперіялізму і тоталітаризму трактували як національно визвольну, тобто як боротьбу за відновлення української держави. За їх трактуванням

історія України творилась власним народом і його видатними одиницями, творилась і в умовах короткотривалої державности, і в умовах багатовікової бездержавности, творилась не як територіяльний різновид чи провінціональне відгалуження історії тих імперій, в склад яких входили її землі, а як історія народу, що боровся за своє національне самовизначення, за волю права і незалежність. У цих питаннях вони були повними однодумцями. А в дрібних питаннях було чимало розходжень, а звідси й критичних зауважень Франка на адресу праць Грушевського. Власне такі і використовувались для підтвердження надуманої полярности цих двох великих людей, а звідси й міту про існування антидемократичного фронту, роль натхненника якого приписувалась Грушевському. Тоді в хід пускались окремі критичні зауваження Франка до тих чи інших тверджень Грушевського і замовчувались, одноразово висловлені слова похвали й визнання, а останніх було значно більше. З боку критикованого не наводилось нічого не тому, такого не було (адже взаємини двох творчих одиниць спорідненого профілю немислимі без суперечок), а тому, що не принято було цитувати «другу сторону», щоб не популяризувати її думок і не захитати ними позиції критикуючого. Виходило, що один критикував, а другий відмовчувався. А так, як відомо, в науковому світі не буває, а тим більше в суто людських взаєминах, а вони тривали більше 20 років.

На схилі віку Франко виступив з грунтовною рецензією на історичні праці Грушевського, на його «Історію України-Руси», яка тоді мала ще сім томів, на «Очерк истории украинского народа» (1904) і на «Ілюстровану історію України» (1911), притому виступив не з наміром заперечити їхню концепцію (як це за припущенням теоретиків антиподства і повинно було бути), чи хоч би засумніватися в істинності їх основних тверджень, а з необхідности заповнити прогалину в критичній думці, бо ці великі твори на той час, як констатував сам Франко, не мали ще розгорнутої фахової оцінки. Плянована як рецензія «Причинки до історії України-Руси» вилилась у книжку розміром майже 10 аркушів. У ній, крім низки завважень переважно джерелознавчого характеру (пропуски ряду джерел, які кидали світло і доповнювали матеріялами висвітлювані теми), були вміщені оригінальні розробки сюжетів тих чи інших джерел, а звідси і свої міркування щодо інтерпретації джерел, які або не були використані автором «Історії», або були використані недостатньо. Франко закидав Грушевському, що виступаючи з новою етнологічною теорією (як про антів — українців), він не називав тих вчених, які вже ці питання досліджували і джерел, за якими зроблені були їх припущення чи висновки. І такі праці і джерела Франко перераховує і приводить цитати з них, інколи досить обширні. Тут цитати з праць Геродота, Прокопія і Йордана, з візантійських авторів Г. Гамартола, Анни Комнени, Акоміната і готських Кіннама, посилання на праці чеських істориків Ф. Пубічки (про антів) і П. Шафарика, на найстаріші літописи і фолкльорні матеріяли. Вод-

ночас висловлював жаль, що не повністю опрацьовані і використані в «Історії» праці київського історика П. Голубовського про хозар, що привело Грушевського до надто категоричного твердження про те, що хозарська держава аж ніяк не могла стимулювати виникнення Руси, далі Брунона із Кверфурта, що був гостем Володимира Великого в 1007 р. і багатьох інших.

Власне тому, що рецензію на «Історію» Франко поповнив досить значною джерелознавчою літературою, він і назвав її «Причинками...» Але цими причинками він не намагався хоч в найменшій мірі підважити її концепцію, за якою творцем історії України був український народ і творив її без постороннього втручання чи спонукання, що сам він створив могутню державу — Київську Русь, спромігся запровадити в ній християнство, письмо і школу, проніс ідеал демократичної держави через епоху литовського і польсько-литовського панування, відродив його в козацтві і в оточенні абсолютистських режимів держав, до складу яких входила Україна, у Запорізькій Січі, утвердив демократичний устрій, хоч державно закріпити його не зумів. Переяславська угода 1654 р. в його працях — це один з можливих, а не єдиний оптимальний вихід із тодішньої ситуації і аж ніяк не етнічне «возз'єднання», тому гетьман П. Дорошенко, І. Виговський і І. Мазепа в своїх діях, спрямованих на розрив угоди, яка і до того була порушена царською Росією, були не зрадники, а розумні державні діячі, герої українського народу. Ці твердження праць Грушевського ніяких заперечень з боку Франка не зазнали. Навпаки повне визнання, бо це були і його погляди.

В свою чергу Грушевський без будь-яких застережень приймав Франкові твердження про різнонаціональний характер письменства Київської Русі і про різні способи його вираження, хоч ці питання висвітлював по-своєму, тобто у своїй інтерпретації.

Давньоруську літературу Франко поділяв за її призначенням на церковну, неоригінальну і світську, і оригінальну. Світську ж поділяв за її національною приналежністю на південно-руську (українську) і північно-руську (російську) з західним (білоруським) відмежуванням від неї. Церковне (сакральне) письменство обслуговувала церковнослов'янська (чи старослов'янська) мова, яка хоч і мала певні територіяльні відмінності, що йшли від помилок переписчиків і глосів, що давало підстави локалізувати ту чи іншу копію, але аж ніяк не письменство в цілому. Воно було спільне для всієї східнослов'янщини. Світська література користувалась давньоруською мовою, яка була націоналізованою на грунті говорів церковнослов'янщиною, тобто штучно витвореною літературною мовою, яка, природно, не збігалась з живим розмовним мовленням. Вона, знову ж таки при деяких регіональних ознаках була єдиною для всього світського письменства, тому не могла виконувати функцію чинника, який би це письменство диференціював за національною належністю. Факт далеко не безпрецендентний, бо так було і

з латинською мовою, яка виконувала роль літературної з багатьох країнах Західної Європи в період раннього середньовіччя. Давньоруська мова, як твердив Франко, була фактором не диференціяції, а інтеграції, тому роль перших виконали інші форми і засоби національного самовираження. Такими стали фолкльоризми, етнографізми і мітологізми разом з гомонімами — власними іменами і географічними назвами, а ці мали яскраві не просто регіональні, а етнічні і національні ознаки. За їх сукупністю Франко і поділив світське письменство на українське і російське, а в межах останнього виділив ще й білоруську групу. Українська мова не вийшла з «колиски» давньоруської, а існувала синхронно з нею як розмовна мова населення центральних і південних земель Київської держави у вигляді її говорів. Так само існували тоді і російська та білоруська мови, але кожна з цих трьох мов знаходилась в різному ступені взаємодії з давньоруською, що їх все більше відрізняло одну від одної. Жодна з них не була наріччям другої і всі розвивались, хоч і в певних стосунках між собою, але незалежно за своїми іманентними законами.

Подібну думку висловлював і Грушевський в своєму «Очерку», яку Франко процитував у своїх «Причинках», за його словами, розумну і влучну. Процитуємо її у Франковому перекладі:

> «Коли філологи перечаться про те, чи українські діялекти творять самостійну мову, чи тільки наріччя загальноруської мови, яка обіймає також язики великоруський та білоруський, то се суперечка більше формальна, спір за слова; поняття мови і наріччя — се поняття зглядні, так що ледве чи й можливо усталити, які квантитативні чи квалітативні признаки дають групі говорів право на титул самостійної мови. Далеко важніше і тут не може бути суперечки, — що група українських говорів творить окремий, більш або менше самостійний лінґвістичний тип, зв'язаний певними рисами, що зливають різнорідність українських говорів в одну цілість — байдуже, чи назвемо їх язиком, чи наріччям. Ті риси особливо замітні в вокалізмі і різко вирізняють українські діялекти, особливо їх центральну групу, надаючи їм своєрідну фізіономію. Ті різниці виявляються вже в найдавнішій добі письменства, в найдавніших місцевих пам'ятках XI-XII вв.» (ст. 12-13, цитуємо за 50-титомним зібранням творів І. Франка, т. 47, с. 446).

Франко також не обурювався, коли називали українську мову діялектом. Коли місцеві мови називають «діялектами» це, — писав він (в 1899 р. в анотації на брошуру А. Фаресова), — «ще не біда, якби тільки вони (соціял-демократи — З.Ф.) тим діялектам не відмовляли права на життя і на розвій!» (50-титомне зібрання, т. 45, с. 275).

Отже, і в цьому питанні повна одностайність і ця одностайність далі чітко продемонстрована і підтверджена в «Причинках».

Як би не хотілося у «Причинках» знайти критику світоглядних чи концептуальних тверджень «Історії», то її, якщо не підходити до неї тенденційно, тобто з прицілом те чи інше зауваження підняти до рангa методологічного, не знайдеш. Тим часом автори коментарів до

«Причинок» у 47-ому томі 50-титомного зібрання творів І. Франка апріорно задались метою за допомогою критичних закидів Франка до «Історії» створити уявлення про непримиренність тих двох людей, а звідси утвердити за працями Грушевського оцю, спущену ще на початку 30-их років і посилювану впродовж кількох десятиліть, а потім сліпо повторювану деким аж до останнього часу, кваліфікацію як буржуазно-націоналістичних. Коментарі до «Причинок» у 47-ому томі складались з явним наміром приписати Франкові не те, що він сказав прямо, без натяків і недомовлень, а те, що хотілось за сказаним добачити авторам коментарів, а саме — критику «націоналізму», звичайно, як ворожости до інших народів, а не як патріотизму там, де її і сліду не було. Щоб пересвідчитись у тенденційності, а водночас і безпомічності такого препарування, звернемось до того абзацу, який і послужив основою для коментаторських маніпуляцій. А він в «Причинках» підсумований. Завершуючи розгляд рецензованих праць, Франко звертає увагу на їх мову та стиль. При тому зауважує, що «Грушевський належить, без сумніву, до найплодовитіших і найрухливіших письменників сучасної України: «Він не тільки авторитетний історик та університетський професор, але також редактор та співробітник численних наукових та літературних видань»; «проф. Гр(ушевський) знаменитий організатор, а аґітатором стати не позволяє йому тільки його незвичайно бистрий практичний розум, що хоронить його від усякого запалу та того, що росіяни називають «увлечение». Тій психічній вдачі нашого автора відповідає також його стиль, який можна назвати «холодною прозою». Автор, — пише рецензент, — кладе головну вагу на аналізування історичних явищ, але не має дару групування історичних фактів; от тим-то при всій глибокій обдуманості його пляну важні історичні події, а ще більше визначні історичні діячі тонуть у масі подробиць та розумувань. Звертаючи більшу увагу на відносини, ніж на живі особи, автор мусить скрізь заповняти прогалини історичних відомостей своїми розумуваннями та комбінаціями, іноді не зовсім щасливими. До властивостей його стилю належить перевага абстрактів над конкретними словами, навіть іноді з насилуванням звичайної мови...» І далі низка прикладів мовно-стилістичної невправности.

З цієї великої цитати, яку ми тільки-що навели, ясно, що Франко, віддаючи належне Грушевському як історикові, письменникові, редакторові і організаторові наукової роботи в установах, які він очолював, критикував його історичні праці не тільки за певні пропуски, неточності, суб'єктивні оцінки, але й за стиль і мову. Наведена цитата є свідченням останнього. Але автори коментарів добачили в наведеному пасажі «критику концепції Грушевського і його методу», свідомо ставлячи знак рівности між стильовим методом, тобто із способом нанизування думок, і світоглядним, тобто із способом інтерпретації фактів та явищ. Перевагу «абстрактних слів над конкретними», що є ознакою стилю, теж підвели під «послідовну й із широких засад критику»

Франком концепцій Грушевського. Прикро і сумно за тих учених Інституту історії АН УРСР, які готували ці коментарі. Але врешті і їх можна було б зрозуміти. Адже був час, коли подібні трактування просто нав'язувались. Якщо ці натяжки робились тільки в дусі вимог часу, то їх авторам слід поспівчувати. Але якщо за ними стояли переконання, які так і залишились незмінними досі що, на жаль, засвідчує згадувана стаття В.Г. Сарбея,[1] то тут вже не до розуміння їх.

У «Причинках» Франко вказував на ряд фактичних помилок, наявних в «Очерках» і в «Ілюстрованій історії», які стосуються дат, відомостей про окремі факти, про діяльність Шевченка, Драгоманова, «недокладність і натяжки в оповіданні про початки повстання Хмельницького», і говорив про менш влучні конструкції «Історії» стосовно «культури й побуту українського народу в передісторичні часи» та ін. І разом з тим визнав, що «Історія — це фундаментальна праця», «безприкладна на українськім ґрунті», «велика та патріотична», «величезна», що третій том є «найціннішою частиною його великої праці», що «Гр(ушевський) опанував величезний історичний матеріял, скрізь даючи докази незвичайного критичного ума. Особливо важні тут загальні характеристики суспільних та політичних відносин». І нарешті підсумкове: «проф. Грушевський — се поява так важна в нашім національнім житті, що кождий крок її повинна освічена громада слідити з найбільшою увагою, що мої критичні уваги, хоч не обіймають цілости історичної будівлі вченого професора, а торкаються тільки деяких питань більше з літературного, як із тісно історичного погляду, будуть початком та імпульсом до дальшої дискусії...»

Чи міг Франко, наділяючи Грушевського високими похвалами і роблячи при тому застереження, що його зауваження стосуються тільки питань літератури, джерел, а не історичних поглядів, не розділяти позицій автора розглядуваних ним праць? Цілком ясно, що ні.

Врешті, сам Франко письменство Київської Руси, зокрема найдавніші літописи, розглядав як українсько-руські. Не розходився і у ставленні до Росії, розділяючи її на абсолютистську, тобто реакційну й ретроградну, служити якій не рекомендував (чого доказом є хоча б вірш

---

[1] Див. статтю В. Сарбея «Як нам ставитися до М. Грушевського» в газеті *Радянська Україна* за 27.VIII.1988. У ній говориться, що в радянських істориків «нема підстав переглядати своє загальне критичне ставлення до творчої спадщини Грушевського, відмовлятися від критичного сприйняття його історичної концепції і викриття у ній хибних буржуазно-націоналістичних та ідеалістичних положень».

Іншої думки Ф.П. Шевченко. «У своїй громадській діяльності та наукових дослідженнях, — пише він, — Грушевський дотримувався прогресивних поглядів». І далі: «На жаль, серед численних поціновувачів наукового доробку М. Грушевського були й такі, що не розкривали суті поглядів ученого, а обмежувалися необґрунтованими визначеннями, а то й вульґаризаторськими ярликами».

(«На часі — всебічний аналіз», — *Київ*, No. 9, 1988).

«Не пора»), і Росію неофіціяльну (не царефільську) тієї духовної культури, що, за його словами, була світочем прогресу і високих демократичних та гуманістичних ідеалів, з якою солідаризувався, як і Грушевський. Тут досить назвати його листи до Франка з 1895-96 рр. з порадами систематично подавати в журналі «Житє і слово» інформацію про революційні події в Росії, а таку можна почерпнути з европейської преси, і готувати для журналу переклади творів Чехова і Мамина-Сибіряка. Однаково трактували ці два вчені питання об'єднання всіх гілок українського народу і їх земель в одну державу, однаково дивилися з надією на революцію в Росії 1905 р., чекаючи від неї не тільки соціяльних, але й національних перетворень, за що заслужили осуду і кваліфікації «націоналістів» і «сепаратистів» з боку великодержавника С.Н. Щоґолєва в його книзі «Украинское движение как этап южнорусского сепаратизма», про якого В.І. Ленін сказав: «черносотенец бешенный: ругает украинцев гнусными словами». І вже те, що він взявся за «причинки», а не за рецензію якогось розгромного характеру, свідчить про його намагання доповнити новими міркуваннями тільки те, що сам визнавав, а не те, що йому не імпонувало чи що заперечував як ідеологічно хибне. Чи не так? Звичайно, так. І це для всіх очевидне. Але не для теоретиків вигаданого антиподства. Франкові похвали на адресу Грушевського мають, за їх словами, «загальний характер», тобто вони неістотні, не варті уваги, бо «в більшості розходяться з його конкретними критичними оцінками». В чому ж вони розходяться? Якщо всетаки розходяться, то виходить, що у Франка ліва рука не відала, що робить права. Чи варто тоді прислухатись до думок такого непослідовного у своїх твердженнях рецензента «Історії»? Адже у нього щось на зразок роздвоєння особи. Ясна річ, у Франка ніякого роздвоєння не було. Все висловлене ним було чітким і логічно детермінованим, зате в коментарях вийшов явний алогізм. Чомусь їхніх авторів анітрохи не бентежив той факт, що за висловами «менш влучні конструкції», «натяжки», «непорозуміння» (це формулювання найтяжчих сторінок рецензованого тексту ох як мало) не могла стояти і не стояла «критика концепції», бо закиди щодо якихось недоробок, недоглядів аж ніяк не є критикою ідеологічних позицій.

І навіть повторений у сильнішій формі в листі до В. Дорошенка з листопада 1915 року закид про фальшивість, слабкість і нетривкість деяких конструкцій праць Грушевського (а ними, як можна судити з «Причинок» він вважав характеристику українського старожитнього побуту, сімейних стосунків та генезису села), що їх відчуває начебто кожен історик, то цей закид нічого, крім емоцій, не додавав до попередніх оцінок і не може розглядатись як доказ перегляду колишніх позитивних оцінок і, тим більше, як поглиблення неіснуючої критики методологічних позицій історичних праць Грушевського. А втім, згущення фарб, висловлене, до речі, в приватному листі, написаному за півроку до смерти, мало своїм поясненням ряд фактів особистого пля-

ну. Дуже охололи тоді взаємини з Грушевським, який, переїхавши до Києва, вже з кінця 1908 року фактично не залучав Франка до творчої співпраці в очолюваному ним «Літературно-науковому віснику», а більше до редакторсько-коректорської, і це ображало Франка. Сам він жив теж цілком самотньо після смерти майстаршого сина, відходу на війну двох інших, від'їзду до Києва дочки і клінічного лікування дружини. І сам потерпав од ревматозного поліартриту, до речі, успадкованого від матері, а не нажитого, який вперше проявив себе, коли йому було 22 роки, і який, коли йому було 52 роки, спаралізував праву руку. Ясна річ, що в такому тяжкому стані, посиленому ще й матеріяльними нестатками, одну з першопричин яких вбачав в усуненні його Грушевським від співробітництва в «ЛНВ», й могли вирватись рядки про «фальшиві історичні конструкції», тим більше, що про слабість окремих сюжетів він писав у своїх «Причинках». Але більше нічого. Бо врешті заслуги Грушевського і як вченого, і як керівника Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ) Франко завжди визнавав. «Організація наукової праці в ньому, — писав він у статті «З останніх десятиліть XX в.» (1901), — «вповні належить М. Грушевському. Чоловік широкої освіти, незламної волі і невичерпної енергії, він сполучає в собі серйозність і критицизм ученого історика з молодечим запалом для справи, піднесення рідного народу, з трудолюбністю і терпеливістю». А в іншій — «Новини нашої літератури» (1907) — турбувався тим, як «іде (тобто як поширюється — З.Ф.) популярна, а при тім справді науково і гаряче написана історія України М. Грушевського». Звичайно, тих рядків не знайдемо ні в 37-ому, ні в 41-ому томах 50-томника. Вони купюровані. Чому? Тільки для того, щоб не розвіювати створений міт про антиподство цих людей. Зрештою, із нарису «Римські враження» (про подорож до Італії, яку Франко здійснив разом з Грушевським у квітні 1903 року) для тогож знято вираз «з моїм другом» Грушевським, але у листі від 16.VIII.1898 звертання «дорогий друже» залишено.

Листування Франка і Грушевського мало суто діловий характер, демонструвало їх взаємоповагу і при окремих дрібних розходженнях, приятельську добросердечність. В листах Грушевського Франко називається «приятелем», «найлучшим товаришем в роботі», «дорогим другом». Листи закінчуються висловами «щиро прихильний Вам», а Франка — «з глибоким поважанням», «здоровлю щиро», «цілую Вас». І це не просто узвичаєний для епістолярії набір конвенціоналізмів, а природний вияв взаємоповаги. В час спільної праці в НТШ і в «ЛНВ» це почуття скріплювалось ще й сердечним приятелюванням (вони були добрими сусідами по вул. Понінського, 4 і 6, і власне Франко у Грушевського відкупив частину земельної ділянки для того, щоб жити з ним по сусідству), людьми одних поглядів і прагнень.

Сердечність листів засвідчує не тільки форма, але і зміст. З них довідуємось, як часто вони один одного виручали і в роботі, і в житейських перипетіях і як допомагали один одному. Доказом цьому було

Франкове сприяння у перекладі на німецьку мову трьох томів «Історії», імовірне виготовленя Франком покажчика до них і врешті переклад на німецьку мову статті Грушевського. При тому всі ці послуги Франко робив з власної ініціятиви, безкорисливо, в інтересах спільної справи. Грушевський платив Франкові такою ж увагою і допомогою — написав рецензію на його повість «Для домашнього вогнища», на збірку поезій «Мій Ізмарагд» та ін. Однак ці добрі взаємини дещо погіршились після переїзду Грушевського до Києва, хоч ділові контакти і тоді не переривались. Причиною похолодання взаємин послужило несхвалення в кінці 1907 року Франкової праці «Історія української літератури», про яку Грушевський вже апріорно виробив собі несхвальну думку і відмовився її прочитати. Франко, природно, відчув себе скривдженим, тим більше, що написав її саме за намовою Грушевського. У листі до свого шваґра Є.К. Трегубова він скаржився, що «проф. Грушевський нараз з великого прихильника і протектора моєї праці зробився її завзятим ворогом». Отже, навіть з наведених уривків видно, що між письменниками, починаючи з кінця 1907 р., пролягла певна борозна, хоч це не завадило Грушевському взяти участь в ювілеї на честь свого колеги в 1913 р.

Очевидно, відчуття якогось розчарування і певної кривди, з якими ділився Франко не тільки зі своїми друзями, але насамперед з рідними, передалося і дочці Франка Ганні Ключко, і вона в своїх спогадах про батька висунула чимало звинувачень на адресу Грушевського за його нібито невдячність, нетовариськість і недоброзичливість, що були продиктовані не так об'єктивними судженнями, як суб'єктивним сприйманням певних вчинків Грушевського. У свій час тими її закидами послуговувались для підкріплення міту про антиподство цих двох людей. Для приниження постаті історика використовувались і не пов'язані з її батьком «дані» про нього, наприклад, про те, що лекції у Львівському університеті він читав нецікаво. Нехай і так, але ж це не ставить під сумнів вартости наукових праць ученого, чого, треба віддати належне, Ганна Іванівна, усвідомлюючи свою некомпетентність у цьому питанні, ніколи не робила.

Тому її свідчення, нехай і написані очевидцем, але написані в надміру згущених темних фарбах, не здатні похитнути твердження про суголосність світоглядних позицій цих двох велетнів думки.

Співпраця між Грушевським і Франком не обмежувалась тільки науковою роботою і науковими дискусіями, а виходила за її межі. Обидва вони займались реорганізацією Наукового Товариства ім. Шевченка, яке в 1894 р. очолив Грушевський. Завдяки їх спільним зусиллям це товариство набрало наукового характеру і стало вже в першому десятилітті XX ст. по суті вільною Академією наук, хоч формально такого статусу не набуло. Обидва вони були активними членами його Історично-філософічної секції, входили в склад редколеґій його різних періодичних і неперіодичних видань, в склад редколеґії «Літературно-

наукового вісника» і обидва забезпечили його високий фаховий рівень. Грушевський був членом Вченої ради університету, коли Франко 18-го лютого 1895 р. габілітувався на професора катедри української літератури. Він підтримав його кандидатуру на цю посаду, схваливши його габілітаційну лекцію, хоч Франко з політичних мотивів на цю посаду не був проведений.

Все це робило стосунки між цими двома вченими близькими, приятельськими, що апріорно, принаймні в той час, виключало можливість якогось ворогування і непорозумінь. Тим не менше і на цій ділянці апологети «двох культур» дошукувались їх протиборства. Звичайно, певні суперечки і дебати між ними точились, не без користи для справи, але без таких немислима співпраця вчених, кожен з яких мав свої вироблені погляди, свою вдачу і темперамент, але вони проходили в коректній і інтеліґентній формі і мали діловий чи науковий характер. Як друзі вони здійснили поїздку до Риму в 1903 році, про яку написав Франко у статті «Римські враження». Тільки в останні роки життя ці тісні взаємини були певною мірою перервані і їх стосунки погіршились, на чому і «гріли руки» теоретики антиподства.

Пов'язувала вчених і громадська робота.

З 1890 по 1895 рр., з часу заснування радикальної (селянської) партії, Франко був її членом і співробітником її органу газети «Народ». Він взяв участь у складанні її програми разом з М. Павликом, В. Будзиновським при допомозі і М. Драгоманова. Вже тоді між її творцями виникли дебати в питанні про те, як трактувати Марксове становище щодо селян, які, за словами Франка, тільки тоді «будуть дозрілі до поступу і соціялізму, коли цілком щезнуть з лиця землі як самостійні господарі, а всі поробляться наймитами, фабричними робітниками і пролетаріями» (50-титомне зібрання, т. 45, с. 273). Одностайності в цьому питанні не було, але щоб якоюсь мірою засвідчити причетність до марксизму лідерів партії було на пропозицію М. Драгоманова прийнято «методу Маркса» про «рівність і справедливість» і таким чином соціяльну проблему з площини економічної та політичної перенесено на етичну. Національні ідеали, як недозрілі для постановки, в програму не ввійшли. З неможливістю прийняття їх прихильники примирились, розуміючи, що на той момент соціяльні ідеали для селянства — верстви найбільш упослідженої і визискуваної, були найболючіші, а значить і такі, що для їх здійснення мала б активізуватись селянська маса. Але до часу, поки не визріють і національні ідеали. А такі треба було готувати і до їх прийняття готувати маси. Тим часом замість того, програма радикалів все чіткіше виводилася на рейки Марксової доктрини. Коли ж стали відомі статистичні дані про зубожіння селян сплила потреба накреслити шляхи, як вийти з того становища. На пропозицію В. Будзиновського був прийнятий «єдиноспасительний рецепт» Маркса про «пролетаризацію селянських мас», тобто про перетворення їх у пролетаріїв, що мали б стати рушійною силою соціяль-

них реформ чи соціяльних перетворень. Прийняття цього Марксового постуляту зобов'язувало і вести роботу радикальної партії в руслі, що забезпечував би здійснення цього рецепту. Ясна річ, цього Франко прийняти не міг, тому вийшов з партії з такими ж як він «немарксистами».

На базі того крила радикальної партії, що не прийняло в ній доктрини Маркса, в 1898 р. організовується національно-демократична партія, прапорами для якої стають Франко і Грушевський, які на той час вже досить чітко сформулювали програму дії, спрямовану не лише на національне самоусвідомлення, але й на державницьку діяльність народних мас. Національно-демократична партія основним пунктом своєї програми проголошувала створення української держави на українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, при тому створення її парламентським шляхом. Можна з повною вірогідністю припустити, що до участи в установчих зборах цієї партії Грушевського залучив Франко, щоб його авторитетом утвердити програму і накреслені шляхи та способи парламентської боротьби, що мали вестись за її здійснення.

Але в партії Грушевський і Франко були більше почесними її членами, ніж активними працівниками. Можливо такими вони залишилися б в ній і надовго, якби не те, що в середині партії над важливими питаннями почали брати верх дрібні, повсякденні, а з ними незгоди, особисті амбіції, а то й чвари. Це привело до того, що обидва вони вийшли з неї, хоч її платформу і програму максимум розділяти не переставали.

Національні ідеали, що знайшли відбиття в концепції «Історії» Грушевського стали наскрізними при писанні дальших томів, і дійовими в усій його науковій, педагогічній, організаційній роботі та в громадській діяльності. Те саме було і у Франка що переживши етап «симпатизування» марксизмові згідно зі своїм соціяльним походженням, прийшов до його критичного сприйняття і дуже чіткого вироблення національного ідеалу. З позицій того ідеалу він підійшов до написання критичних статей з історії соціялістичного і робітничого руху і таких же зауважень про праці німецьких і російських соціял-демократів. Перед згубним впливом їх ідей він застерігав українську молодь. «Дуже сумно, що на сю (соціял-демократичну — З.Ф.) доктрину, — писав він, — ловиться в значній часті гарячіша українська молодіж, хоча соціял-демократизм стає ворожо як против усяких обов'язків суспільної самодіяльности та децентралізації, так само і против національного українського руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціял-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному грунті» (*там же,* т. 45, с. 272).

Франкові належить введення в обіг, відстояння і обгрунтування терміну та поняття «самостійна Україна», що він зробив у статті «Поза межами можливого», написаній у 1903 р. «Глибока і сильна віра, — писав у ній, — в західноєвропейські ідеали соціяльні рівности і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійности, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою» (*там же,* т. 45, с. 283).

До здійснення того ідеалу, який тоді ще здавався «поза межами можливого», і реальними до нього були тільки шляхи, Франкові дожити не судилось. Зате Грушевський, який своєю «Історією» і національно-просвітительською діяльністю спричинився до пробудження національної свідомости, забезпечив її виникнення і став першим головою Української Народної Республіки. Хоч цій республіці і не довго довелося проіснувати, але ці державно-творчі пагінці, прищеплені до стовбура всенаціональних надбань, виросли в плодючі гілки, що дали, дають і даватимуть надалі все більші прирости.

М. Антонович
Українське Історичне Товариство
Монреаль, Канада.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У ЛИСТУВАННІ ІВАНА ФРАНКА

Тема Михайло Грушевський та Іван Франко протрясалася не раз. Покійне «радянське франкознавство», переповнене найгострішими нападками на М. Грушевського, постійно підкреслювало якісь ідеологічні розходження між цими двома славними діячами українського життя, при чому в цих вправах пера Франко обов'язково виступав як «революційний демократ», а Грушевський як «буржуазний націоналіст».[1] З дійсним станом речей ці намагання радянських літературознавців ідеологізувати проблему не мали нічого спільного, а по суті, численні статті, в яких мова була про взаємовідносини між двома велетнями українського життя на порозі нашого сторіччя, мішали з болотом не лише Грушевського — це ж було приписано згори — але непрямо принижували і Великого Каменяра, оскільки в цих горе-статтях, «наукових працях» і монографіях — слава виняткам — і сам Франко, не зважаючи на компліменти, часто виходив якоюсь недолугою, обмеженою людиною, себто відбивав рівень борзописців, які про нього складали свої праці, виконуючи свої партійні замовлення.

Протягом років назбиралося безліч гнівних засуджень «буржуазного націоналіста» Грушевського, який, нібито, постійно принижував, поборював і всіляко нищив «революційного демократа» Франка.[2] Олії до вогню долила з свого боку дочка Франка, Анна Ключко, якої з'ясування взаємин Франка з Грушевським у її спомінах про батька так і починаються: «Та надійшли події, що скорим темпом приспішили катастрофу цілої родини».[3] (Мова про приїзд М. Грушевського до Львова).

Це й спонукало Володимира Вікторовича Дорошенка написати статтю «Іван Франко і Михайло Грушевський»,[4] в якій він досить вичерп-

---

[1] Напр. у *Зібранні творів у 50-ти томах* Івана Франка, т. 50, Київ 1986, ст. 450.

[2] Напр. О.І. Дей, *Іван Франко.* Життя і діяльність. Київ 1981, ст. 277.

[3] Анна Франко-Ключко, *Іван Франко і його родина.* Спомини, Торонто 1956, ст. 50.

[4] В. Дорошенко, Іван Франко і Михайло Грушевський. *Сучасність* 1962, ч. 1, ст. 16-36, ч. 2, ст. 10-23. Статтю написав автор 1957 р., як видно з початку (ч. 1, ст. 16).

но і дуже об'єктивно з'ясував взаємини між цими непересічними діячами.

В. Дорошенко прийшов до висновку, що на самому початку свого перебування у Львові, від осени 1894 р. М. Грушевський міг і справді «ставитися до Франка... здержливо»,[5] але скоро ці взаємини перейшли у тісну співпрацю, і до 1907 р. І. Франко та М. Грушевський співпрацювали в повній згоді, а після того зносини між ними внаслідок хвороби Франка погіршилися, хоч і лишилися, поза кількома винятками в рамках noblesse oblige.

Спомини Гандзі, як загально називали українці дочку Франка перед першою світовою війною, В. Дорошенко хвалить за добре з'ясування відносин між дітьми і батьками,[6] але доводить їх фантастичність і безпідставну ворожість до М. Грушевського.[7] Листи Франка, яких Дорошенко не знав, не лише підтверджують дані Володимира Вікторовича, але й доповнюють їх новими фактами, які вказують, що відносини між Франком і Грушевським навіть мали досить інтимний характер.

У 50-му томі творів Івана Франка упорядники помістили 43 з усіх 45-ти збережених листів І. Франка до М. Грушевського, які дотепер ніде не друкувалися і становлять цінне джерело до вивчення їх взаємин, незважаючи на те, що упорядники зазначили, що це «листування... має діловий характер», в якому «І. Франко полагоджував з ним (М. Грушевським) різні питання як з редактором Записок НТШ... і одним з редакторів «Літературно-наукового вісника»...»[8]

Насправді це листування дуже цінне і цікаве, бо заторкує цілий ряд справ, які треба брати до уваги при вивченні наукових, адміністраційно-організаційних і суто дружніх зносин Івана Франка з М. Грушевським за десятиріччя 1897-1907, а далі вже й не таких дружніх взаємин (1908-1913).

Звичайно листи І. Франка до М. Грушевського не вичерпують усіх аспектів, хоч би вже й тому, що дотепер не опубліковано листів Грушевського до Франка. Тай більша частина комунікацій між ними відбувалася під час особистих зустрічей, чи то вранці (в домі Грушевсь-

---

[5] Там таки, ч. 1, ст. 25. В. Дорошенко приписує це початковим впливам на Грушевського — О. Барвінського, а також київських друзів Михайла Сергійовича В. Антоновича та О. Кониського.

[6] *Сучасність* 1962, ч. 1, ст. 31.

[7] Там таки.

[8] Іван Франко, *Зібрання творів,* т. 50, ст. 484. Автор цих рядків звернувся до відповідального секретаря видання і одного з упорядників цього тому Федора Петровича Погребенника, подати хоч приблизний зміст двох ненадрукованих листів. На превеликий жаль, у зв'язку з хворобою та переобтяженням працею Федір Петрович міг відповісти лише загально: «Думаю, що нічого страшного в тих листах І. Франка до М. Грушевського нема. Такі були часи, страх і цензура ще вітали і над п'ятдесятим томом, хоча не були вже такими й страшними».

кого), чи пополудні в кав'ярні «Метрополь»,[9] чи врешті в будинку НТШ, в якому Грушевський разом з Франком і Гнатюком, а в перші роки і з Томашівським на своїх плечах несли ввесь тягар праці НТШ.

Незважаючи на ці обмеження листи Франка до Грушевського подають дещо цікаве і дотепер невідоме. Велика частина листів присвячена і справді поточним діловим справам. Ці листи треба поділити на два періоди, як про це щойно була мова 1. 1897-1907 і 2. 1908-1914. У 1914 р. листування між ними припинилося, оскільки Грушевський виїхав на Україну, а звідтіля був засланий далі.

Від першого друкованого листа (23.IX.1897),[10] Франко постійно згадує також особисті, інтимні справи, які вказують на те, що вже й тоді співпраця між ними була тісна і перейшла в дружні, близькі зносини. Крім ділових справ, у цьому листі Франко згадує, що «Варлаама» закінчив «з тяжкою бідою, пишучи серед болю голови і загального ослаблення і супроти виразного заказу лікаря...».[11] «Моє здоров'я сильно підкопане, — продовжує Франко, — і я попросту в розпуці, що з собою робити далі...» та повідомляє, що хотів їхати до К[иєва], але російська влада його не пустила.[12]

Таких інтимних повідомлень Франко байдужим, постороннім людям не писав би. Подібно в листі з липня 1899 р.: «Моє здоров'я не надто добре. Деколи рано плюю кров'ю, потім знов робиться ліпше...»;[13] у серпні того ж року: «Моє здоров'я трохи поправилось, тільки голова втомлена...».[14] Такі повідомлення можна інтерпретувати як важливі з уваги на працю в НТШ, подібно, як і повідомлення в листі з вересня того ж року про незадоволення в Києві з приводу того, «що їх не іменовано (Мельничка, Багалій, Житецький). Спеціяльно гніваються за щось на Вас»[15] і радив Грушевському по дорозі з Кавказу заїхати в Київ і вияснити ситуацію.[16]

Тут варто вказати на два листи Франка з трохи пізнішого часу. Перший від 20 листопада 1901 р. до Б. Грінченка описує невимовно трудні відносини, в яких приходилось Грушевському працювати у Львові,[17] а другий від 23 січня 1905 р. присвячений оцінці Грушевського як східньоукраїнського діяча в Галичині в порівнянні з попередниками.[18]

---

[9] В. Дорошенко, *Сучасність*, 1962, ч. 1, ст. 35.

[10] І. Франко, *Твори*, т. 50, ст. 92. Арабські числа означають день, римські місяць.

[11] Там таки.

[12] Там таки.

[13] Цит. твір, ст. 136.

[14] Лист від серпня 1899, ст. 138. Ми подаємо листи за виданням, яке ми наводимо з прим. 8. Упорядники вживають теперішній правопис.

[15] Лист з вересня 1899, ст. 139. Мова, очевидно про те, що Мельник, Багалія і Житецького не обрано членами НТШ.

[16] Там таки.

[17] Т. 50, ст. 177-187.

[18] Там таки, ст. 261-262.

Пишучи Грінченку про кризу в НТШ Іван Франко вказує на те, що непорозуміння наростали «кілька літ... були різні причини: одному не дано в пору задатку за будучу працю — вже йому кривда. Другому упімнено, що треба відробити взятий завдаток — і сьому кривда. Третьому представлено, що коли взяв на себе обов'язок у Товаристві, то повинен сповняти його — і сей покрутив носом. Заставши адміністрацію Товариства в повнім патріярхальнім безладді, проф. Груш. мусів заглядати у всі найменші деталі, сваритися з директором друкарні, зі слугами, наборщиками, заглядати в бухгальтерію, в рахунки паперу, в укладання біляисів; усюди він вносив свою залізну витривалість, бистрий розум і дисципліну — і робив собі ворогів...» (ст. 177-178). Цитування можна було б продовжити — воно лише доповнило б картину розладу...

Звернемо увагу на позитивний образ, який дає І. Франко про роль Грушевського в розвитку Галичини. У згаданому листі до Зубрицького він підкреслює, «що заініційовані проф. Гр-им взаємини (між Україною і Галичиною) уперве були поставлені не лише на леґальні, але й на офіціально санкціонованій дорозі» (ст. 261). Далі він проводить паралелі між працею попередників Грушевського (із східних земель) і ним самим. «Куліш — безцільне і безпрограмове дилетанство... Драгоманов — головно політика і вироблення критичного світогляду, Грушевський — практична наукова робота, не чужа й практичних політичних питань» (ст. 261).

Від 1901 р. у листування Франка з Грушевським входить ще один момент, що поглиблює інтимність взаємин між обома діячами. У цьому році почала себе гостріше проявляти психічна хвороба дружини Франка, а це утруднило ситуацію Франків, які саме вирішили будувати поряд з Грушевськими хату. Іван Франко мусить раз-у-раз позичати гроші в Грушевського, часом досить значні суми. Раніше фінансові трансакції обмежувалися тим, що Франко просив Грушевського, який багато подорожував, придбати йому ту або іншу книжку потрібну для наукової праці. Отже мова про малі суми грошей.

Тепер це змінюється: 16.XI. 1901 р. Франко просить Михайла Сергійовича «дати д(обродію) Заходньому сьогодні 1000 ґульд., а я постараюся звернути Вам їх коли не завтра, то найдалі до вівторка».[19] Після двох тижнів (кінець листопада — початок грудня) просить Грушевського позичити йому 300 ґульденів;[20] приблизно в той самий час просить почекати із зворотом йому грошей за шафу.[21] Ці позики стоять у зв'язку з будуванням дому.

У 1906 р. здоровельна тай фінансова ситуація Франка значно погіршується і він (27 жовтня) радиться з Грушевським у справі продажу

[19] Там таки, ст. 177 (521).
[20] Там таки, ст. 191 (523).
[21] Там таки, ст. 199 (525-526).

дому і бібліотеки, а разом з тим з уваги на «повне вичерпання сили» уважає «себе нездібним до такої праці, як редагування ЛН «Вісника» і не бачить „можності держати далі дім"».[22] Тепер у листуванні відбиваються перші сліди якихось непорозумінь між Франком і Грушевським. Як звичайно буває, невдоволення переносяться на інші справи навіть суто побутові — нічне гавкання собак дітей Франка. Все ж таки взаємини далі лишаються, якщо судити по безпосередньому листуванні між Франком і Грушевським, коректні.

Як і перед тим Франко постійно інформує Грушевського про працю редакції ЛНВ (Грушевський переконав Франка не кидати журнала і не продавати будинку, принаймні Франко цих справ більше не порушує в листах до Грушевського. Ми не помилимося, коли припустимо, що Михайло Сергійович пообіцяв і далі фінансово помагати в разі потреби). Як і раніше, інформує Грушевського про ЛНВ, Записки НТШ тощо. Коли ж існували якісь непорозуміння між ними, то аж до 1908 р. вони в листуванні не згадуються.

Проте вони виявляються в листах Франка до інших (Вовка, Трегубова тощо).[23] Листування між Франком і Грушевським далі зберігає коректний, а навіть можна сказати, дружній тон. Франко інформує Грушевського про всі новини (заходи спровадити Франка до Петербурґу чи до Болгарії) обговорює кореґовані ним праці та врешті описує перебіг лікування в Ліпіку (Хорватія) тощо, радить, що друкувати в «Записках НТШ» та в ЛНВ, а часом згадує свою працю над українською літературою.[24]

Конфлікт між ними виник наприкінці 1907 р. над питанням, де друкувати «Історію української літератури», над якою І. Франко працював довгі роки, але так і не скінчив,[25] хоч і робив конкретні заходи видати її. Трохи згодом Франко писав Ф. Вовкові (20 лютого 1908), «що проф. Грушевський поставив собі за довг чести видати сю літературу, коли буде готова, накладом видавничої спілки і здобув уже й 1000 р.[инських] гонорару для мене...».[26]

Однак, під свіжим враженням спору Франко писав Трегубову «по довгих літах мовчанки»[27] (під строгим секретом). Грушевський заохочував Франка написати «Історію української літератури»,[28] а коли він її написав

> «нараз із великого прихильника і протектора моєї праці зробився її завзятим ворогом. Зразу він домагався, щоб я друкував її в ЛНВ, та коли я звер-

---

[22] Там таки, ст. 298-299 (577).

[23] В. Дорошенко, *Сучасність* 1962, ч. 2, ст. 11.

[24] Листи Франка з 1908 р. до Грушевського від січня 1908, 24.III., квітень-червень того ж року і т.д.

[25] Вийшла в 40-му т. творів І. Франка 1983 р. (пор. ст. 475).

[26] І. Франко, *Твори,* т. 50, ст. 351.

[27] Лист від 30.XI. 1907, ст. 337.

[28] Там таки.

нув його увагу на те, що праця надто простора і для читачів ЛНВ може бути нецікава, він замовчав, але робив усе можливе, щоб пересікти мені всяку можність її опублікування».[29]

Франко описує, як Грушевський не хотів допустити її до друку у Видавничій спілці, ні в виданнях НТШ. Тепер Франко через Тригубова цікавиться можливостями видання цієї історії в Києві.[30]

Крім того виданням цієї «Історії української літератури» зацікавилося петербурзьке товариство ім. Шевченка, яке пропонувало Франкові гонорар у тисячу рублів.[31]

Якщо цей спір першопричина,[32] то треба припустити, що Франко хотів видати свою «Історію» окремим виданням, а Грушевський хотів її друкувати в ЛНВ. З перенесенням цього журнала в Київ, Грушевський боявся за рівень його і хотів забезпечитися великою працею Франка. На це вказує P.S. до листа Вовкові від 16-17.XII.1907 р., де Франко пише:

«... говорив сьогодні з проф. Грушевським. Він, почувши про Ваш проєкт від Гнатюка, раптом став на тім, що я обов'язаний дати літературу для «Вісника», що у мене контракт і що сам він зв'язаний своєю обіцянкою надрукованою в «Ділі» і в «Віснику», що Франко дасть нарис історії літератури до «Вісника»...»[33]

Як пише В.В. Дорошенко Грушевський вирішив присікти інтриґи, які ходили по Львову про спір між ним і Франком і переконав Франка підписати спільну заяву, яку Грушевський помістив у «Ділі» (ч. 262) і в «Раді» ч. 265:

«Від проф. Грушевського і д-ра Івана Франка одержуємо отсе письмо: З огляду на поголоски, які розширюють в нашій суспільності деякі наші «приклонники», мов би в редакції «Літературно-наукового Вісника» заповідаються якісь корінні зміни, заявляємо рішучо, що поголоски ці вповні безпідставні. Оба ми будемо брати ближчу участь в сім виданню, а д-р Франко, звільнившись від деяких механічних робіт по редакції, буде мати спромогу вкладати навіть ще більше праці літературно-наукової. Між іншими, зараз по викінченню свого нарису історії української літератури, над яким тепер працює, зачне її друкувати в тім же журналі. Прибуде також цілий ряд

[29] Там таки, ст. 338.

[30] Там таки.

[31] Там таки, ст. 345.

[32] Ольга Франко, без ніяких причин з перших же днів знайомства зненавиділа Грушевських і постійно настроювала свого чоловіка проти них, отже треба дивуватися, що понад десять років між Франком і Грушевським взаємини утримались на такому рівні дружби і довір'я. Ворожнеча взагалі до всіх чужих, а до Грушевських зокрема, була постійною кісткою незгоди між Франком і його дружиною. Це знаємо також із споминів дочки Франка, Анни Франко-Ключко (Пор. прим. 3).

[33] І. Фанко. *Твори*, т. 50, ст. 342.

нових постійних співробітників і журнал буде значно побільшений. У Львові, 2 н.с. грудня.

М. Грушевський, Іван Франко».[34]

У цитованому вже листі до Федора Вовка (16.XII.1907) д-р Франко коментує цей спільний лист так:

«З не зовсім зрозумілим поспіхом проф., вернувши з Києва і почувши про се (що Грушевський, мовляв, витискає Франка з НТШ), поспішився оголосити в «Ділі» кумедну заяву (яку і я мусів по своїй слабості підписати), що між нами нема ніякого розладдя і що я згодився друкувати свій нарис, коли він буде(!) викінчений у ЛН «Віснику»... Я не розумію гаразд поступування проф. Груш. в сій справі, бо ж він не поцікавився... як виглядає моя робота... а тепер сам заварив кашу і пошив мене в дурні. Се мені за мою 10-літню працю... і за те довір'я, з яким я відносився все до проф. Груш....»[35]

Тут варто внести дрібну коректуру в твердження В. Дорошенка; коли він каже, що здоровельний стан Франка погіршувався протягом 1906-07 років, то це зовсім правильно і ми це підтвердили цитатами з його листів, однак катастрофічний стан настав щойно на початку 1908 р. після удару. Це нещастя Франка пережила дуже близько ціла Галичина, а в першу чергу НТШ. Тоді зібрано значну суму для хворого Франка, з якої він черпав до кінця своїх днів при допомозі повіреного Бандрівського. Грушевський ще раніше дійшов згоди з Франком, задовольнив його бажання і погодився видати його «Літературу» у Видавничій спільці.[36]

Взагалі треба сказати, що між ними тривали далі, якщо не дружні, то принаймні коректні відносини аж до 1913 р. Коли хворий і частково спараліжований Франко приїздив до Києва 1909 р., то галюцинації його були пов'язані з Драгомановим, а не з Грушевським, як це знаємо з споминів Д.І. Дорошенка.[37] Між Франком і Грушевським продовжується коректне листування, як і до початку важкої хвороби. Якби ми не мали інших джерел, то можна було б подумати, що в їхньому відношенні нічого не змінилося, хіба що тепер листування стало менш інтензивне.

Щоправда, в листах до інших Франко собі дозволяв на саркастичні коментарі на адресу Грушевського. Так наприклад, на листа Надії Кибальчич, яка нарікала, що редактор ЛНВ відіслав їй прислані для друку твори назад, Франко відписує:

«Я мав розмову з проф. Грушевським про редаґування «Вісника» в р. 1908

[34] *Сучасність,* 1962, ч. 2, ст. 11.

[35] І. Франко, *Твори,* т. 50, ст. 342-343.

[36] Там таки, ст. 351. Лист писаний у Львові 20.II.1908.

[37] Д. Дорошенко, *Мої спомини про давнє минуле,* 1901-1914. Вінніпеґ 1949, ст. 103-110.

і про прямо скандальні речі, які друкувалися там... Не знаю, які твори Ви посилали йому, але все-таки думаю, що гірших від того, що там друкували Леся Українка, Хоткевич і оба Грушевські, Ви не могли написати».[38]

Звичайно, таких листів не треба брати надто поважно. Лише від 1913 р. Франко почав у досить нервозних листах вимагати від Грушевського грошей, які йому, на його думку, були винні різні видавництва, що мали відношення до Грушевського.[39]

Відома також справа листа Франка до В.В. Дорошенка від 4 листопада 1915 р. з гострим випадом проти «фальшивих історичних конструкцій проф. М. Грушевського, яких слабість та нетривкість уже тепер відчуває кожний історик». Про це вичерпно пише сам В.В. Дорошенко в цитованій тут «Сучасности». Зрештою в передмові до своїх «Причинків»[40] Франко далеко достойніше і об'єктивніше оцінив труд Грушевського, хоч в деяких питаннях і дискутує з ним, часом досить вдало.

Загально можна сказати, що недруковані дотепер листи Франка до Грушевського, які ввійшли в останній том 50-титомника лише підтверджують правильність статті Володимира Вікторовича Дорошенка надрукованої в «Сучасності» 30 років тому, однак вони значно доповнюють дані Дорошенка, який не знав листів Франка, що зберігалися в архіві.

[38] Лист від 9.III.1909 р. *Твори* т. 50, ст. 370-271.

[39] Листи від 24.XI. і 6.XII. 1913 р. т. 50, ст. 411-412.

[40] Писання Івана Франка УІ. *Причинки до Історії України-Руси.* Часть перша. Львів 1912, 196 ст. Напр. ст. 3, 4, 5, 6 і т.д.

Петро Одарченко
Українське Історичне Товариство
США

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ЛЕСЯ УКРАЇНКА

(До 125-ліття з дня народження Михайла Грушевського і 120-ліття з дня народження Лесі Українки)

Леся Українка завжди з глибокою пошаною ставилася до проф. Михайла Грушевського. Про це свідчать її листи до М. Грушевського, а також згадки про Грушевського в листах до інших осіб.

У листі до Івана Франка 3/16/ вересня 1901 року, написаному в Чернівцях, Леся Українка писала, що вона має намір приїхати до Львова 20 вересня і пробути у Львові до 23 вересня. І далі вона пише: «сподіваюсь, що Грушевський вже буде на той час».[1] Отже, Леся Українка очевидно хотіла зустрітися з проф. М. Грушевським.

Але ця зустріч не відбулася, до 20 вересня 1901 р. Леся Українка повідомила І. Франка, що вона до Львова не приїде і через три години їде на Україну.[2]

У листі до В. Гнатюка (4/17 листопада 1902 року) Леся Українка пише: «Прошу передати мою велику подяку проф. Грушевському за прислану книжку».[3] Це речення цензура викреслила в радянському виданні листів Лесі Українки 1956 року.[4] Але у радянському виданні листів Лесі Українки 1978 року це речення відновлене.[5]

У листі до Івана Франка (1/14 серпня 1903 р.) Леся Українка рішуче відкидає принцип «друзі наших ворогів — наші вороги». Леся висловлює здивування, що «високоосвічені і культурні люди наших часів можуть ще с в і д о м о признаватись до таких пережитків». І далі вона пише: «Адже я не вимагала від п. Грушевського і його приятелів,

---

[1] Ольга Косач-Кривинюк, *Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* За редакцією Петра Одарченка. Нью-Йорк. Українська Вільна Академія Наук у США. 1970, стор. 563.

[2] *Там же,* стор. 564.

[3] *Там же,* стор. 641.

[4] Леся Українка, Твори в п'яти томах. Том V. К. ДВХЛ. 1956, стор. 423.

[5] Леся Українка, *Зібрання творів* у 12 тт. Том одинадцятий. К. 1978, стор. 372.

щоб вони конечне погодились з Павликом, коли хочуть бути в добрій згоді зо мною, то чого ж вони жадають, щоб я з ним посварилась задля доброго тривку з ними?... Тут тільки підношу той факт, що Павлик ніколи не брав мені за зле моїх зносин з його противниками..., і якби я, користаючи з запрошення, спинилась переїздом у пані Грушевської (чого не зробила тільки з огляду на меншу знайомість і на клопіт для її родини від пробування в домі чужої, хорої і «бродячої» людини), то з того не вийшло б жадної трагедії між мною і Павликом, я в тім абсолютно певна».[6] І далі Леся Українка пише, що вона вибирає собі «не друзів моїх друзів, а друзів моїх ідей». Цими словами Леся Українка ясно стверджує, що Михайло Грушевський був «другом її ідей». І ці дружні взаємини великої української поетеси з великим українським ученим не могли розбити прихильники Павлика. У Лесі Українки і в М. Грушевського була одна спільна ідея — ідея вільної незалежної України.

І ця спільність ідей особливо яскраво виявляється в листах Лесі Українки до Михайла Грушевського. Ці листи виявляють глибоку пошану Лесі Українки до великого українського вченого і патріота Михайла Грушевського.

Збереглося шість листів Лесі Українки до Михайла Грушевського. Ці листи надруковано в кн. О.П. Косач-Кривинюк «Леся Українка. Хронологія життя і творчости». Два з цих листів надруковано в 10 томі творів Лесі Українки (Київ, 1965).

Але в радянських виданнях листів Лесі Українки — в київських виданнях 1956 р. (V том) та в XI і XII тт. 1978 і 1979 рр., листів Лесі Українки до М. Грушевського не надруковано. Брежнівська цензура не дозволила, бо ці томи мали тиражі в 100 000 примірників.

Проте раніше — в часи так званої відносної відлиги в 1960 році Лесині листи до М. Грушевського були надруковані обмеженим тиражем (3000 прим.) у збірнику *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. III* (Видавництво Академії Наук Української РСР. Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка).

Тексти цих листів нічим не відрізняються від текстів, надрукованих у «Хронології» О.П. Косач-Кривинюк.

У першому листі (23.XII.1902 р.) Леся Українка дякує М. Грушевському за книжку і просить вибачення за те, що довго її затримала. В кінці листа Леся вітає з Різдвяними святами і просить передати «низенький уклін Вп. Пані Добродійці, а Колюнці "па"»![7]

У другому листі (31.I.1908) Леся Українка звертає увагу на те, що в першій частині драматичної поеми «Кассандра», надрукованій у 1 кн. «Літературно-Наукового Вісника» за 1908 рік, трапилось багато друкар-

---

[6] Ольга Косач-Кривинюк, *цит. праця*, стор. 709.

[7] *Там же*, стор. 646.

ських помилок, і тому вона посилає список цих помилок і просить надрукувати цей список у 2 кн. журналу.[8]

Леся просить також прислати їй коректу 2-ої частини «Кассандри». К. Квітка у своїх спогадах про Леся Українку пише, що, пославши «Кассандру» до «Літературно-Наукового Вісника», Леся боялася, що знову критики нарікатимуть, чому письменниця знову обрала тему не з української історії. «Але, — каже К. Квітка, — надійшов лист проф. М. Грушевського з приводу «Кассандри», який, невважаючи на лаконізм, дуже втішив і підняв духа їй».[9]

Третій лист (1 лютого 1908 р.) також стосується тексту «Кассандри».[10]

Четвертий лист до М. Грушевського Леся Українка вислала з Єгипту 12 травня 1910 р. У цьому листі Леся Українка послала М. Грушевському свою драматичну поему «Руфін і Прісцілла». Леся просить проф. М. Грушевського прочитати цей твір і вказати «на промахи в ній щодо історії». У своєму листі Леся Українка пише: «Безмірно буду вдячна Вам за всяку поміч і пораду в сій справі. Ся драма дуже лежить мені не серці і хотілось би випустити її в світ без грубих промахів». Леся повідомляє, що вона «завтра» виїжджає з Єгипту до Києва. «Була б рада, — пише вона, — якби щасливий випадок поміг зустрітися там з Вами».[11]

У п'ятому листі (28.X.1910) Леся пише, що тяжка хвороба не дала їй можливости відповісти досі на два листи М. Грушевського. У цьому листі, посланому з Кутаїсу, Леся пише: «І тепер чуюся слабо, ледве можу писати, тому коротко скажу: драму свою вже не прошу посилати мені назад, бо не знаю, коли могла б зайнятися нею — не маю здоров'я. Як можна друкувати так, як єсть, то прошу». Закінчується цей лист такими словами: «Взяти на себе обов'язок постійного критика тепер не можу. Дякую дуже за запросини. Як матиму силу, то при нагоді щось і в сім напрямку напишу, але виразно ще нічого не можу обіцяти. З найщирішою пошаною Леся Українка».[12]

В шостому листі, написаному 14 березня 1912 року, Леся просить Грушевського допомогти їй в справі одержання гонорару за надруковані в «Літературно-Науковому Віснику» вірші і драму, себто за драму «Руфін і Прісцілла» (ЛНВ, кн. X-XI, за 1911), за поему «Віла-посестра» (ЛНВ, кн. XII, 1911) та за поезію «Хвиля» (ЛНВ, кн. I, 1912).[13]

---

[8] *Там же,* стор. 808.

[9] Климент Квітка, *На роковини смерти Лесі.* Спогади про Лесю Українку. В кн. Леся Українка, *Документи і матеріали. 1871-1970.* Київ. Архівне Управління при Раді міністрів Української РСР. В-во «Наукова Думка». 1971, стор. 310.

[10] О. Косач-Кривинюк, *цит. праця,* стор. 809.

[11] *Там же,* стор. 839.

[12] *Там же,* стор. 840.

[13] *Там же,* стор. 854.

На жаль, нам невідомі листи Михайла Грушевського до Лесі Українки. Якщо колись ці листи знайдуться і будуть опубліковані, то тоді ми зможемо повніше й докладніше ознайомитися з взаєминами славетного вченого і славетної поетеси.

Про прихильне й дружнє ставлення М. Грушевського до Лесі Українки і до її творів свідчить уже згаданий раніше в спогадах К. Квітки лист М. Грушевського до Лесі Українки, в якому він позитивно оцінив Лесину драматичну поему «Кассандра» і цим самим «дуже втішив» Лесю Українку і «підняв духа їй». Треба ще згадати такі факти: 26 травня 1911 року на засіданні Товариства прихильників української літератури в присутності М. Грушевського, Франка і М. Мочульського одноголосно обрано Лесю Українку членом цього Товариства.[14]

24 жовтня 1912 р. на засіданні цього ж Товариства в присутності М. Грушевського ухвалено запропонувати Лесі Українці видати ті її твори, які не ввійшли в збірку, видану Видавничою спілкою.[15]

Але найважливішим документом, який свідчить про те, що М. Грушевський високо оцінював твори Лесі Українки, є виступ Михайла Грушевського з промовою на жалобних зборах, присвячених пам'яті Лесі Українки після її смерти. Ця промова була надрукована в «Літературно-Науковому Віснику» 1913 року за жовтень-грудень.[16]

На початку своєї промови М. Грушевський сказав, що Україна впродовж одного року зазнала безмірно тяжких утрат: помер Михайло Коцюбинський «величний майстер нашої белетристики», а за ним Леся Українка, поетеса, що винесла нашу поезію «на висоти вселюдських символів, вічних проблем світового життя». Творчість Лесі Українки, підкреслив М. Грушевський, — була перервана, коли поетеса «підіймалася до верхів своїх».

Останні п'ять років творчости Лесі Українки М. Грушевський схарактеризував такими глибокозмістовними словами:

> «... В останнє п'ятиліття починається цей величезний, нестримний поступ її, якийсь титанічний хід по велитенських уступах, не рушених ніякою людською ногою, де кожний крок, кожний твір означав нову стадію, відкривав перед очима громадянства нашого все нові перспективи мислі, все нові обрії образів. Глибоко національна в своїй основі, всім змістом своїм зв'язана нерозривно з життям свого народу, з переживаннями нашої людини в теперішню переломову добу, ця творчість переводила їх на ґрунт вічних вселюдських змагань, уясняла в їх світлі й зв'язувала з одвічними переживаннями людськости».[17]

---

[14] Леся Українка, *Документи і матеріали. 1871-1970.* Архівне Управління при Раді міністрів Української РСР. К. В-во «Наукова Думка», стор. 211.

[15] *Там же,* стор. 226.

[16] М. Грушевський, «Пам'яті Лесі Українки. Вступне слово, сказане на засіданні Українського наукового товариства, присвяченім пам'яті Лесі Українки», *Літературно-науковий вісник,* жовтень-грудень, 1913, стор. 10-11.

[17] *Там же,* стор. 10.

Ця блискуча характеристика творчости Лесі Українки, що її дав М. Грушевський, підкреслює почесне місце Лесі Українки в світовій культурі. в інших обставинах, ніж ми живемо, — зазначає М. Грушевський, — твори Лесі Українки «переходили б у вибрані круги світової інтеліґенції, знаходили б тут тонких цінителів і адептів».[18]

Закінчуючи свою коротку, але глибоку й змістовну промову, Михайло Грушевський підкреслив, що для української літератури і те, що Леся Українка встигла дати, залишається «вічним даром, новою стадією розвою, історичним моментом в нашім культурнім, національнім поступі».[19]

У той час, коли деякі критики літературної творчости Лесі Українки через свою обмеженість не розуміли творів нашої поетеси з неукраїнською тематикою і, — як слушно зазначає М. Грушевський, — не встигали «йти за цим захоплюючим бурним потоком надхнення»; тоді як для пересічного читача «високий рівень ідей, на який вела творчість Покійної був незвичайний», — Михайло Грушевський розумів глибокий ідейний зміст драматичних поем Лесі Українки, їх зв'язок з пекучими проблемами сучасного українського життя, був захоплений високою художньою майстерністю творів великої поетеси, і тому він дав таку високу оцінку літературної творчости Лесі Українки, підкреслюючи її значення не тільки для української, а й для світової літератури.

[18] *Там же,* стор. 11.
[19] *Там же.*

Академічна діяльність, наукові установи

Аркадій Жуковський
Українське Історичне Товариство
Франція.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ФРАНЦІЯ

Всестороння діяльність Михайла Грушевського загальновідома: історик, літературознавець, соціолог, письменник, публіцист, політик, організатор української науки. У кожній з цих ділянок він залишив вагомі праці, вартість яких є тривала, тому більшість з них перевидається в сучасній Україні.

Дещо менш відомими є зв'язки і зацікавлення Грушевського однією з важливих під кутом культурним, науковим і політичним країн Західньої Европи, а саме Францією. Про ці зв'язки писалося тільки доривочно, наприклад деякі статті І. Борщака, тому й цей короткий нарис присвячений цій темі.

Знайомство Грушевського з Францією здійснювалося за посередництвом літератури, студій і насвітленням історичних процесів Франції, читанням і реферуванням франкомовних праць з українознавчим змістом, зустрічами з політичними представниками Франції, але також через зв'язки і співпрацю з визначними французькими науковими діячами, які започатковано під час його короткотривалого перебування у Франції.

Назагал М. Грушевський подорожував, поза Східньою Европою, не багато. Однією з перших подорожей у Західній Европі була його подорож до Франції у 1903 р. Цій подорожі й побутові в Парижі Грушевський присвятив значну увагу. У своїй першій *Автобіографії,* що охоплювала період до 1906 р., на всіх 15 сторінок, Парижеві присвячена майже одна сторінка. Свою подорож до Парижу, а згодом і до Лондону, Липська і Берліну Грушевський представляє як «крайню потребу популяризувати й маніфестувати українську наукову роботу й її результати супроти умисного ігнорування, яким очевидно надіялися на смерть замовчати її неприхильники українства, та дорогою видань на інших мовах постаратися проломити заборону наукових українських публікацій в Росії».[1]

[1] Михайло Грушевський, *Автобіографія.* Львів, 1906, стор. 11.

А історія цієї поїздки така: «з початком того року [1903 рік — А.Ж.], пише Грушевський, я дістав від вищої російської школи в Парижі запросини прочитати в ній курс з української історії. Я прийняв радо сю пропозицію... Тепер пропозиція паризької школи відогріла ці пляни і гадки [популяризації української науки — А.Ж.] і я постановив прочитати в паризькій школі короткий курс української історії, і слідом обробити його для видання в російській і якійсь европейській — наприклад французькій мові, заразом використати цю подорож для нав'язання особистих зносин для популяризації української ідеї».[2]

Свої виклади [які він називає відчитами], а саме 14 лекцій Грушевський прочитав у квітні й в початках травня 1903 р. у «Русской Высшей Школе Общественных Наук в Париже» (16, вул. Сорбонни). Йдеться про навчальну установу, що її заснували в 1901 р. вчені з Росії, яким царський уряд за їхні переконання не дозволяв викладати у власних університетах. Керівником цієї школи був українець Максим Ковалевський, родом з Харкова. Серед викладачів були росіяни: Мечніков, П. Мілюков, П. Струве; два місяці перед Грушевським тут мав доповіді Ленін, який прибрав собі псевдонім Владимир Іллін; конференції давали також французи, а саме Анатоль Леруа-Больє (Anatole Leroy-Beaulieu), Шарль Сеньобос (Charles Seignobos), професор Сорбонни, Поль Бойє (Paul Boyer). Крім Грушевського, у цій школі виклади мали І. Лучицький, М. Туган-Барановський, Ф. Вовк (антропологія і етнографія слов'ян у Росії). Був також запрошений І. Франко для курсу історії української літератури. Число слухачів доходило до 300, серед яких був і Троцький.

У Парижі Грушевський нав'язав знайомство з французькими славістами, особливо з Полем Бойє, Шарлом Сеньобос і Антуаном Мейє (Antoine Meillet), які й пізніше сприяли франко-українським зв'язкам на науковому полі. У 1903 р. Грушевський робив заходи, щоб у Державній Школі Східніх Мов викладалася українська мова й література, як також про видання української граматики французькою мовою. Однак ці заходи-проєкти, напевно з політичних причин, не були реалізовані.

Вдруге Грушевський перебував у Парижі в осені 1919 р., коли брав участь в організуванні і редаґуванні журналу *L'Europe orientale,* що появлявся у Парижі рівночасно французькою і окремо англійською (*Eastern Europe*) мовами як двомісячник від 1 вересня 1919 до 16 січня 1920 р. Головним редактором цього журналу був приятель Грушевського Федір Савченко, а серед українських співробітників Михайло Лозинський, М. Кушнір. У цьому журналі Грушевський опублікував 6 статтей: «Про визволення Галичини», (№ 1), «Століття українського театру», (№ 2), «Конґрес неросійських народів», (№ 5), «Проклята спадщина», (№ 4), «Хто замирить Східню Европу?», (№ 7) і «Сторіччя великого

[2] *Там же,* стор. 11-12.

українця (про П. Куліша)», (№ 8). Останню статтю чомусь пропущено у *Бібліографії праць Академика М. Грушевського,* ВУАН, Київ, 1929.

В інших обставинах, за часів українських визвольних змагань, під час періоду Української Центральної Ради, яку Грушевський очолював, він продовжував розпочаті попередні зв'язки, але тепер з французькими політичними і дипломатичними представниками, які приїжджали на Україну для розвідування ситуації, головно для заанґажування України у протинімецько-австрійському альянсі по стороні Антанти. Політична орієнтація Грушевського була тотожною з офіційним ставленням Української Центральної Ради до двох воюючих між собою блоків під час першої світової війни. Спочатку це було прихильне наставлення до антантського союзу, насамперед до Франції, але через нерішучість Франції підтримати ефективно молоду українську державу, та коли Україні грозила ізоляція, і в її імені збиралася говорити на міжнародному форумі Росія, а згодом і грозила большевицька небезпека, Рада і Грушевський не завагалися вислати до Берестя Литовського делеґацію УНР для мирових переговорів з почвірним союзом Центральних Держав. Очевидно, що це рішення не сприяло франко-українським відношенням, про що французи не раз пригадували і не забули по сьогодні.

Однак ще перед тим, почавши з літа 1917 р., Франція, союзниця Росії, зацікавилася українським питанням й висилала на Україну різних своїх представників, які інформувалися серед впливових українських політичних діячів, серед яких на головному місці був М. Грушевський, про політичні пляни української держави в процесі формування.

На жаль, через дезінформацію французів, а ще більше через ворожу настанову їхніх аґентів-посередників, що стояли під впливом недругів української державности, вони представляли М. Грушевського у викривленому насвітленні. Вже 3 липня 1917 р. французький представник у Петрограді Жорж Петі (Georges Petit) інформував французький уряд, що німці стараються підтримати український рух, який стремить до розчленування Росії. Цей рух представляє Грушевський, президент Центральної Ради, якого вибрали австрійці на професора історії у Львові, воліючи його, замість австрійського громадянина зі симпатіями до чехів. Автором цієї інформації був французький аґент Яґершмідт.

Фальшивій інформації піддався і генерал Жанен (Janin), шеф французької військової місії в Росії, який заявляв, що багато з українських провідників «як Грушевський, бувший професор Львівського університету... є членами або аґентами руху, що його підготовив кілька років тому архикнязь наслідник Франц Фердинанд...» (депеша з 21 липня 1917), а після шести тижнів цей же генерал оцінював Грушевського «доказаним австрійським аґентом» (30.7.1917).

Прихильно наставлений до українських національних стремлінь відомий французький публіцист Жан Пелісьє (Jean Pélissier) був упов-

новажений французьким амбасадором у Петрограді Нуленсом зібрати на Україні інформації про політичних діячів і національний рух. У Києві він зустрічався з українськими політичними провідниками, але також з французькими, російськими, польськими, єврейськими діячами. У своїому звідомленні до міністерства зовнішніх справ він рапортував, що провідники Центральної Ради не є германофілами і що вони не хотіли б помочі від Німеччини, а натомість радо спілкувалися б з Францією. З боку росіян — М. Балаховський твердив, що «професор Грушевський це зрадник на службі Австрії», а окруження Василя Шульгина, потверджуючи повище, пояснює, що Грушевський «змагаючись за відділення України від Росії, він діє так якби був аґентом Австрії і Німеччини».[3] Дещо пізніше, в другій половині жовтня 1917 Пелісьє старався спростувати закиди проросійських кіл про співпрацю Української Центральної Ради з Союзом Визволення України, особливо з О. Скоропис-Йолтуховським і В. Степанковським, наводячи свою розмову з Грушевським. На питання Пелісьє, чи представники Союзу Визволення України мають право говорити в імені Центральної Ради, Грушевський, відповідаючи в свойому імені, як також Центральної Ради, заявив категорично, що «Степанковський не має ніякого права говорити в імені українського народу, єдиним офіційним представником якого є Центральна Рада, та що ми заперечуємо заяви [Степанковського] мовляв, що Україна повинна остатися невтральною... та що Рада аж до заключення миру останеться по боці демократичної Росії і Союзників [значить Антанти]».[4]

Також і французькі військові круги не були позбавлені від ворожої українству пропаґанди. Генерал Нісель (Niessel), наступник генерала Жанена, голова французької військової місії в Росії, який на початку жовтня 1917, будучи в Києві, відвідав Генеральний Секретаріят Української Центральної Ради, у пізніших своїх спогадах надалі вважав, що «український рух розвинувся завдяки інтриґам Австрії і Німеччини, а сучасний голова Ради, професор Грушевський, був добре відомим за своє германофільство».[5] Проте генерал Нісель зустрічався у французькому консуляті в Києві з Грушевським і іншими українськими політичними провідниками.

Другий французький генерал, Табуї (Tabouis), якого Франція назначила 3 січня 1918 «комісаром Французької Республіки при уряді Української Республіки» склав візиту М. Грушевському, голові Української Центральної Ради, 13 січня 1918. У своїх пізніших спогадах генерал Табуї мимоволі пригадує закиди, що робилося Грушевському як пере-

---

[3] "Le rapport de Jean Pélissier du 15 septembre 1917." Archives du Ministère des Affaires Etrangères (AMAE). Archives diplomatiques. Vol. 694, fol. 4-26.

[4] E. Borschak. *La Paix Ukrainienne de Brest-Litovsk.* Paris, 1929, p. 10-11.

[5] Général Niessel, *Le triomphe des bolsheviks et la paix de Brest-Litovsk.* Souvenirs 1917-1918. Paris, 1940, p. 18.

конаному австрофілові, і стверджує, що голова Ради висловив тоді своє розчарування з приводу 14 пунктів Вільсона, в яких не фіґурує справа України, однак Грушевський заявив що «Україна є фактично незалежна. Якщо йдеться про федерацію [народів бувшої Російської імперії — А.Ж.] вона може бути побажаною, але це справа майбутнього тоді, коли сучасність є іншою».[6] У половині січня М. Грушевський висловився перед генералом Табуї також відносно переговорів у Берестю, де українська делеґація вимагала визнання України як незалежної держави. Цьому противилася Австрія, побоючися вмішання нової української держави в справи Галичини. Однак, під пресією Німеччини, Австрія прийняла українські вимоги.

Багато пізніше, з нагоди 60-річного ювілею М. Грушевського французький славіст Поль Бойє, привітавши українського вченого і висловивши признання за його наукові здобутки, з резервою висловився про його політичну діяльність.

Перечулиність французів під час першої світової війни щодо німецької небезпеки використали противники самостійности України, насамперед росіяни і поляки, щоб представити українську справу, як «інтриґу німецьку», а визначного будівничого незалежної України — М. Грушевського обвинуватити в австрофільстві, германофільстві, включно до аґентури на службі Австрії. Ці обвинувачення базувалися на тому, що Грушевський був професором всесвітньої історії з особливою увагою до Східньої Европи, читай історії України, у Львівському університеті в 1894-1914 роках під австрійською владою. Проживаючи двадцять літ на західних українських землях в австрійсько-німецькому офіційному оточенні, Грушевський добре його пізнав, щоб бути імунізованим від германофільства. На це є низка фактичних підтверджень. Ось так, після атентату у Сараєво, Грушевський написав статтю «Сараєвська трагедія» у журналі *Літературно-Науковий Вісник* з гострою критикою політики архикнязя Франца Фердинанда, за яку австрійська влада сконфіскувала книжку *ЛНВ,* а проти автора статті розпочато дисциплінарне слідство.[7] Грушевський був примушений австрійською поліцією покинути Галичину і він через Відень, Італію прибув у половині листопада 1914 до Києва. Тут, ще перед його арештом, йому вдалося поінформувати своїх однодумців з Товариства Українських Поступовців про страшні переслідування українців у Галичині з боку австропольської влади, як також про створення проавстрійського Союзу Визволення України еміґрантами з Наддніпрянщини, акцію якого не схвалював Грушевський.[8]

---

[6] Général Tabouis, "Comment je devins commissaire de la République Française en Ukraine," *Праці Українського Наукового Інституту. Спогади.* Варшава, 1932, стор. 157.

[7] Дмитро Дорошенко. *Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1918).* ч. І. Львів, 1923, стор. 26.

[8] *Там же,* стор. 28-29.

* * *

Політична діяльність М. Грушевського була по-різному оцінена французами, переважно критично, натомість вони висловлювали високе признання його науковій діяльності. Для цього доброю нагодою були ювілейні святкування його 60-річчя в 1926 році. До президії ювілейного комітету прибула низка побажань з Франції, серед яких деякі заслуговують на особливу увагу.

Визначний французький учений-славіст А. Мейє, член Інституту Франції, професор Колеж де Франс та президент Інституту Слов'янських Студій Паризького університету, вибачаючися, що не може взяти особисто участь у відзначенні 60-річчя, просить голову комітету «запевнити нашого славного колеґу [Грушевського], що зі всім серцем прилучуємося до пошани, що йому віддасть Україна за його велику історичну працю...»[9]

Андре Мазон (André Mazon), професор Колеж де Франс, який особисто познайомився з Грушевським перед 23 роками, будучи його гостем у Львові в 1903 р., висловив ювілятові свій подив за його наукову працю, таку обширну і багату, як також побажання для його майбутніх праць.

Інший знайомий Грушевського ще з паризьких відвідин у 1903 р. Поль Бойє привітав його особисто і від імени Школи Східніх Мов, коротко характеризуючи постать ювілята такими словами: «Наш знаменитий колеґа Михайло Грушевський поділив своє життя на дві частини: одну присвятив політиці, а другу науці. Щодо політичної дії М. Грушевського, було б передчасно давати осуд. Ця дія належить історії, і вона скаже своє слово. Натомість наукова діяльність Михайла Грушевського вже перейшла пробу критики і може протистояти осудові нащадків; ця творчість є вершком українського патріотизму на світанку XX століття. Тому, пане президенте, ваше товариство [Академія — А.Ж.], яке горде з того, щоб стояти осторонь всякої політики, правильно зробило, що взяло ініціятиву, щоб урочисто святкувати сорокову річницю наукової і освітньої праці апостолату Михайла Грушевського, славного історика своєї нації, духовного провідника патріотів України.

Я мав нераз нагоду зустрічати Михайла Грушевського. Тому хочу передати мої поздоровлення і побажання особисті з тими, що я їх сьогодні висилаю як в імені Інституту Слов'янських Студій і в імені Школи Східніх Мов.

Для мене було великою честю прилучитися до всіх тих, що приносять свідчення подиву, вдячности, симпатії М. Грушевському. Я бажав прибути особисто до Києва, однак це мені тепер не можливо, то-

[9] *Ювілей академика М.С. Грушевського.* 1866-1926. I — Ювілейне засідання; II — Привітання. Київ, 1927, стор. 137.

му я доручаю двом моїм бувшим учням, які незабаром будуть у Києві — Антуанові Мартелеві, доцентові Університету, і Андре Мазонові, професорові Колеж де Франс, щоб у мойому імені як вам, пане президенте, так і молодій, але вже славній Українській Академії Наук висловити мою глибоку і зворушливу вдячність».[10]

На адресу ювілейного комітету прибули ще привітання Михайлові Грушевському від професора Андре Ліröндель (Lirondelle). Лільського університету, ректора університету з Екс-Марсей (Aix-Marseille), від Президії Союзу Українських Громадян у Франції за підписом Ілька Борщака і Омеляна Савчина, та низки приватних людей, поклонників М. Грушевського.

* * *

Михайло Грушевський був насамперед істориком України; він трактував різні періоди, стислі теми, але також узагальнюючі праці з історії України. Натомість він тільки виїмково порушував теми з-поза української історії. Однією з таких є *Всесвітня історія,* праця, яку він започаткував писати на засланні в Росії в 1916 р., яка появилася у двох томах у Відні 1920 р. і була приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих кляс середніх шкіл. У цій історії багато місця присвячено поодиноким епохам з історії Франції від античних часів до кінця першої світової війни. Автор велику увагу присвячує не тільки аналізі політичних, але також соціяльно-економічних і культурних процесів у житті Франції. Після формації Франції як державного організму, з X віку наступило політичне роздроблення і Франція була класичним краєм феодалізму, де він розвинувся повно, розкладаючи стару монархію. Після релігійних війн XVI в. у Франції розвинувся абсолютизм, необмежена королівська влада. У XVIII в. на тлі економічного суперництва, йде боротьба з Англією за колонії. Багато уваги присвячено Великій Французькій Революції й добі Наполеона. За другої імперії Франції приходить ривалізація з Прусією, а згодом до створення республіканського ладу. У контексті знайдення рівноваги сил зароджується союз з Росією, а згодом Франція відограє важливу ролю в таборі Антанти під час першої світової війни.

Хоча ця праця написана вже більш як 70 років, вона може служити за основу до написання історії Франції для українського читача.

Згідно зі своєю настановою про потребу популяризувати і маніфестувати знання про Україну серед інших народів, М. Грушевський підготував низку підставових праць, серед яких також праці французькою мовою. У широких кругах Франції М. Грушевський відомий завдяки своїм двом публікаціям з ділянки української історії і української літератури.

Першим появився у 1920 р. *Короткий нарис історії України,* у перед-

[10] *Там же,* стор. 137.

мові до якої (правдоподібно написаної самим М. Грушевським), видавництво, Український Соціологічний Інститут, пояснює ролю історії для національного відродження України і стверджує, що дотепер не було ні однієї праці загальної історії України, написаної великими європейськими мовами. «А проте, сказано в передмові, Вольтер був вражений оригінальними рисами, що виказувала вже за його часів наша нація. Вже у XVII ст. наша національна боротьба за здобуття волі привернула увагу цивілізованого світу і стала сюжетом багатьох розвідок латинською, французькою, італійською і німецькою мовами...».[11] Після представлення праць Грушевського з ділянки історії, сказано, що автор «міг би був задовольнитися перекладом (на французьку мову — А.Ж.) одного з своїх творів, однак щоб краще задовольнити наміри Соціологічного Інституту, він (Грушевський) волів дати в руки чужинецького читача книжку, в якій цей читач зможе легко знайти відповідь на питання, що можуть його цікавити».[12] Іншими словами *Короткий нарис* не є ні перекладом, ні переробкою *Очерка истории украинского народа,* як це часто повторювали деякі історіографи, а оригінальним твором М. Грушевського.

Франкомовна історія України охоплює 40 розділів, почавши від загальних даних про Україну і український народ, перегляду найважливіщих історичних процесів за княжого, литовського, козацького періодів, культурно-національного відродження XIX ст., і допровадивщи свій нарис до Визвольних Змагань з детальним представленням подій за Української Центральної Ради, згадки про Гетьманат і початок Директорії УНР, проголошенням Соборности українських земель 22 січня 1919 р. кінчаючи.

До загального 239 сторінкового тексту, додано: Головні події історії України в хронологічному порядку, від 839 року до 22 січня 1919 р. (об'єднання ЗУНР з УНР), список князів і гетьманів України від Олега Віщого до Кирила Розумовського, як також реєстр розділів з восьми томів великої *Історії України-Руси* М. Грушевського. До підручника подано в тексті п'ять історичних карт України різних періодів.

Назагал цей короткий нарис історії України дав можливість французькому читачеві простежити безперервний історичний розвиток українського народу на протязі більш як одного тисячоліття. При цьому Грушевський не відмовився від прийнятого народницького напрямку історіографії, в якій двигуном історичних подій є народ, а не історичні постаті. Це можна проаналізувати на представленні чорними красками гетьмана Івана Мазепи.

«Це була постать, пише Грушевський, досить чужа українському народові. Він прийшов (до влади — А.Ж.) темними і крутими шляхами; вкінці він купив гетьманство у Ґоліцина... Мазепа не був популярний

[11] M. Hruchevsky, *Abrégé de l'histoire de l'Ukraine.* Paris-Genève-Prague, 1920, p. V.
[12] *Там же,* стор. V.

серед народу, який його вважав за ставленика царя і шляхти, правдивий «лях», поляк».[13] Або ще й дальша сентенція Грушевського: «Найбільша частина українського народу в ніякій формі, і оправдано, не брала участи у спробах Мазепи... Проєкти Мазепи остались справою малого гурта осіб, його співробітників і Запорожців Січі...».[14]

Короткий нарис історії України виготовлявся у 1919-1920 роках між Парижем, Женевою, Прагою і Віднем, і, на жаль, остаточний продукт не позбавлений багатьох прогріхів щодо французької мови, до чого французи дуже чутливі. Завважуються також помилки щодо історичної термінології, наприклад, у середньовіччю назву «Русь» перекладено як Росія, Київську Русь чи Київську Державу перекладено як Королівство Києва (Royaume de Kiev). Також непотрібно українські імена Петра Сагайдачного, Петра Могили зфранцужено на П'єр.

Звертаючи увагу на ці недомагання, як також на вичерпаність видання, після другої світової війни молоді інтелектуали з Організації Української Молоді у Франції задумали перевидати цю історію України, поправляючи деякі з представлених повище недоліків твору Грушевського. Це друге видання під заголовком *Курс історії України* (*Cours d'histoire de l'Ukraine*) зредагував Олександер Шульгин і появилося у видавництві «Українського Слова» (PIUF) у 1959 р.

Нове видання, яке після тридцять років, знову було вичерпане, не позбавлене інших недоліків. Насамперед редакція дозволила собі на часті скорочення з оригінального тексту, наприклад, шостий розділ «Інтелектуальне життя Київської Руси», з чотирьох сторінок звужено до двох, аналогічно і в кінцевому розділі про «Українську Республику — УНР». Поправивши французьку мову, редактор нового видання не поправив деяких фактичних помилок, наприклад дата заснування Київської Софії залишено 1034 роком, а смерть Катерини II 1795 р. Нова редакція не помістила добрі історичні карти з першого видання, натомість подала не завжди вдалі ілюстрації історичних діячів. Так само вилишено цінні додатки: головні події і список князів і гетьманів. До другого видання О. Шульгин додав добру біографію М. Грушевського і його концепцію історії Східньої Европи, пояснюючи французькому читачеві відому «Схему Грушевського».

Заходами того ж Українського Соціологічного Інституту появилася в 1921 р. французькою мовою *Антологія української літератури до середини XIX століття,* що її підготовили Михайло й Катерина Грушевські, а вступне слово написав професор Колеж де Франс Антуан Мейє, приятель Грушевського. Цей славний французький славіст пробує доказати спільне походження української і російської мов, однак вкінці мусить признати, що «дві групи населення (українці і росіяни) мали,

[13] *Там же,* стор. 122.
[14] *Там же,* стор. 131.

проте, минуле так різне, їхня духовість, емоційне сприймання так відмінні, що їхні літератури цілковито не подібні».[15]

Обширну передмову до *Антології* зладив М. Грушевський, що становить стислий перегляд історії української літератури, її розвиток і періоди, єдиної на той час французькою мовою. Будучи свідомим про необізнаність з українським питанням у світі та про змішання понять щодо національностей в Східній Європі, внаслідок дезінформацій, що їх плекає «російська деспотія і польська аристократія», Грушевський ще раз пробує визначити історичне тло в якому розвивалася українська література, пояснити еволюцію національної термінології, почавши від середньовічної Руси (перекладену в книзі на Росію), вияснити назву Малої Росії, щоб у XIX ст. дійти до України. При кінці розвідки Грушевський дав поясняльну статтю для французького читача про назви Русь, рутенці, малороси, українці.

Грушевський розглядає український літературний процес, почавши від перших писань у Києві у XI-XIII століттях церковно-слов'янською мовою, згодом продовжених у Галичі й Володимирі-Волинському. Йдеться про різні літописні твори, панегірик митрополита Іларіона, проповіді Кирила Турівського, поему про похід князя Ігоря. У XIII-XV століттях літературні сюжети зміняються, як також і мова, яка прибирає льокальний кольорит, збагачуючись коштом різних діялектів. Рівночасно меншає в літературі вплив церкви, до слова приходять лаїстичні елементи з адміністративною мовою, що панувала в канцеляріях великого князівства литовського. Коли Київ знову став українським національним вогнищем, у XVII ст. приходить перше відродження в українській літературі, яке нав'язується до традицій Київської Руси, а козаків представляється як продовжувачів чину, що його започаткував князь Володимир Великий, оборонців Христової віри і національної культури проти аґресії дикого степу (Меморандум українських єпископів до польського уряду з 1621 р.). Літературними проявами цього періоду є творчість Герасима і Мелетія Смотрицького, Івана Вишенського, також народна поезія у формі дум і історичних пісень (пісня про воєводу Стефана), як також пісні на різні свята року чи любовні пісні.

У XVIII столітті відбувається процес переходу від штучної літературної мови до народної мови, який ілюстрований творами Івана Мазепи, Павла Полуботка, Самійла Величка, Митрофана Довгалевського, Григорія Сковороди, *Енеїдою* І. Котляревського кінчаючи. Предвісником нового етапу в українській культурі й історії.

Нове відродження в літературі в XIX ст. відбувалося на Наддніпрянщині при сприянні наукових осередків, створених при університетах у Харкові й Києві, як також на Західних Українських Землях при лібе-

[15] A. Meillet, *Avant-propos à l'Anthologie de la littérature ukrainienne jusqu'au milieu du XIXe siècle.* Paris-Genève-Prague, 1921, p. V.

ральніших умовинах під австрійською владою. Це друге відродження Грушевський представляє творчістю І. Котляревського, П. Гулака Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, М. Шашкевича і Я. Головацького. Значну частину *Антології* заповнюють твори «великих майстрів XIX-го століття» — Т. Шевченка, М. Костомарова і П. Куліша.

В аналізі Грушевського історії української літератури підкреслюється безперервність літературного процесу і переємність здобутків, почавши від виникнення і джерел за княжої доби, відродження за козацько-гетьманської доби, перехідний етап XVIII-го століття між двома відродженнями і зародження модерної клясичної української літератури XIX століття. У цій розвідці, однак, тяжіє перо історика над дослідженням літературним, що й було потрібним для необізнаного з українським питанням французького читача. Це й потверджується деякими баламутними поняттями А. Мейє про українську проблему.

У серії франкомовних видань, публікованих Делеґацією Української соціялістичної революційної партії (центральної течії), Грушевський підготовив три брошури: *Соціяльна і політична боротьба в Україні в 1917-1918-1919 рр.*,[16] *Аґрарна проблема в Україні й аґрарний закон Центральної Ради (18 січня 1918)*[17] і *У справі Галичини. Заклик до світової демократії.*[18]

У першій розвідці М. Грушевський подає історичний перегляд соціяльної структури України з XIV ст., основніше застановляється над революцією в 1917 р., вияснює політичний і соціяльний розвиток в Українській державі у 1917-1919 роках, вважаючи, що він буде можливим тільки тоді, коли Україні дозволять, щоб вона сама займалася своєю соціяльною перебудовою і своїми національними інтересами, без чужинецької інтервенції. Україна бажає суверенно впорядкувати свої специфічні умови, які вона знає найкраще і не потребує для цього імпортувати ніякі чужинецькі рецепти.

До франкознавчих занять Грушевського слід зачислити велику кількість його рецензій на франкомовні праці з ділянки українознавства чи загального слов'янознавства. Вони появлялися у редаґованих Грушевським періодичних виданнях, у *Записках НТШ, Літературно-Науковому Віснику,* журналах *Україна, Первісне Громадянство.* Своїми рецензіями Грушевський знайомив українського читача з працями французьких славістів чи тих, що писали французькою мовою, а одночасно виправляв деякі неправильні погляди на українські справи.

У серії *Записок НТШ* Грушевський містив рецензії на розвідки ві-

---

[16] [M. Hruševsky]. *La lutte sociale et politique en Ukraine 1917-1918-1919.* Prague, 1919 (без зазначення автора).

[17] Le problème agraire en Ukraine et la loi agraire du Centralna Rada (le 18 janvier 1918). Prague, 1920.

[18] M. Hruševsky, *Pour la Galicie! Appel à la démocratie mondiale.* Prague, 1920.

домого французького археолога барона де Бай,[19] визначного славіста Люї Леже,[20] візантолога Ґустава Шлумберже,[21] а також українських авторів антрополога Т. Волкова[22] (Ф. Вовка) і етнографа В. Ястребова.[23]

У київському науковому журналі *Україна* Грушевський прорецензував такі праці: чеського етнолога Любора Нідерле *Підручник слов'янської старовинности,*[24] виданий паризьким Інститутом Слов'янських Студій, підручник, який хибує на змішання понять руський, російський, український; А. Дебідура *Дипльоматична історія Европи,*[25] Л. Леві-Брюла *Примітивна ментальність,*[26] М. Ростовцева *Походження Росії,*[27] В. Ледніцького *Чи існує спільна слов'янська спадщина,*[28] П.П. Панаїтеску *Вплив творчости Петра Могили, Київського митрополита, в румунських князівствах.*[29]

У *Первісному громадянстві* Грушевський помістив обширну соціологічну розвідку про «Відродження французької соціологічної школи Дюркгема».[30]

М. Грушевський не стояв осторонь також літературознавчих дослідів на відтинку французької літератури, особливо в періоді, коли разом з І. Франком і В. Гнатюком редаґував ж. *Літературно-Науковий Вісник.* З нагоди смерти французького новеліста Альфонса Доде, за визначенням Грушевського «одного з найбільше популярних письменників у світовій літературі»,[31] І. Франко подав біографію Доде, а Грушевський підготовив обширний огляд його літературної діяльности.

---

[19] Le baron de Baye, *Sépulture du Xe siècle à Kiev.* Paris, 1896. *ЗНТШ,* т. XIV, 1896; Etudes sur l'archéologie de l'Ukraine antérieure à notre ère. Paris, 1895. *ЗНТШ,* т. XXVII, 1899; En Nouvelle Russie. Une visite à Gavrontzy près de Poltava. Paris, 1903. *ЗНТШ,* т. LIV, 1903.

[20] Louis Lèger. Etudes de mythologie slave, No. I: Peroun et Saint Elie. Paris, 1895; No. II: Svantovit et les dieux en "vit." Paris, 1896; *ЗНТШ,* т. XIX, 1897; La mythologie slave. Paris, 1901. *ЗНТШ,* т. LX, 1904.

[21] Gustave Schlumberger. L'épopée byzantine à la fin du X-e siècle. Paris, 1896. *ЗНТШ,* т. XXVII, 1899.

[22] Th. Volkov. Le traîneau dans les rites funéraires de l'Ukraine. Paris, 1896. *ЗНТШ,* т. XV, 1897.

[23] Vl. Jastrebow. Pains de noces en Ukraine. Paris, 1895. *ЗНТШ,* т. XI, 1896.

[24] Lubor Niederle. Manuel de l'antiquité slave. Tome I: L'histoire. Paris, 1923. *Україна,* кн. 1-2, 1924.

[25] A. Debadour, *Histoire diplomatique de l'Europe depuis le congrès de Berlin jusqu'a jours.* Paris 1916-1918. *Україна,* кн. 3, 1924.

[26] L. Lévy-Brühl, *La mentalité primitive.* Paris, 1922. *Україна,* кн. 1-2, 1924.

[27] M. Rostowtzeff. Les origines de la Russie. RES, 1922. *Україна,* кн. 4, 1925.

[28] Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études slaves? *Le Monde Slave,* XII, 1926. *Україна,* No. 3, 1927.

[29] P.P. Panaitescu. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines. Paris, 1926. *Україна,* кн. 4, 1927.

[30] *Первісне громадянство та його пережитки на Україні,* Київ, 1926, стор. 112-117.

[31] М. Грушевський, «Літературна спадщина Альфонса Доде», *Літературно-Науковий Вістник,* кн. IX, стор. 179-196; кн. X, стор. 15-31, 1899.

Підсумовуючи повищі спроби розглянути українсько-французькі взаємності у зв'язку з особою Михайла Грушевського, завважуємо, що вони ще слабо досліджені, а тема заслуговує на увагу, бо йдеться про провідну українську постать як на відтинку науковому, так і суспільно-політичному.

Труднощі, які зустрічав Грушевський у контактах з французами у політичних справах, є й труднощами загального українського питання. Ідеться про закиди в германо- чи австрофільстві, аналогічно як представляється Україну як видумку чи інтриґу німецьку. Сьогодні ці справи дещо покращали, але не цілком, бо дезінформація противників українства не розбирає в засобах.

На науковому відтинку, особливо історичному, положення краще, бо мається діло з фахівцями, для яких наукова продукція Грушевського є великим арґументом. Але й тут треба ще багато зробити. Його «схема» історії України і східнього слов'янства надалі остається поза увагою французьких істориків, бо над ними тяжіє інша традиційна схема російського імперіялізму.

Два посібники з української історії і літератури Грушевського є цінним джерелом загальної інформації про Україну, які, однак, не були як слід використані. Деякі термінологічно-мовні дефекти першого видання, а відтак довільні куп'юри в другому, не дали їм можливости відіграти ту ролю, яку поставив собі автор.

Сьогодні, коли українська проблема починає знову бути актуальною, і Франція дещо більше цікавиться Україною, франкомовні праці Грушевського можуть стати початкуючою інформацією, але при перевиданні слід їх доповнити відповідним науковим апаратом.

Перед НТШ у Франції одним із завдань є видати французькою мовою монографію про Грушевського, в якій крім біографічних даних про українського вченого, слід видати французькою мовою його «схему», деякі статті з загального українознавства, а навіть дещо з його публіцистики. Саме таким конкретним способом французька вітка загального НТШ найкраще відзначить свого великого сподвижника, що своїм вкладом допровадив нашу установу до вогнища модерної науки.

Ярослав Грицак
Наукове Товариство ім. Т. Шевченка
Львів, Україна

КОНФЛІКТ 1913 РОКУ В НТШ: ПРИЧИНИ І ПРИЧИНКИ

Історія конфлікту 1913 року в Науковому Товаристві ім. Шевченка (далі НТШ), у результаті якого Михайло Грушевський змушений був уступити з посади Голови Товариства, постійно привертає увагу дослідників українського інтелектуального життя.[1] Оскільки конфлікт набрав дуже гострого особистого характеру, то нерідко його трактування мало апологетичний, суб'єктивно-тенденційний характер. У т. зв. радянській історіографії його використовували для очорнення Михайла Грушевського.[2] Щоправда, в останні роки в Україні робляться перші серйозні кроки в напрямку об'єктивної оцінки причин та основних персонажів цього конфлікту.[3] Цьому сприяє розкриття «спецхранів» і зняття ґрифу секретности з багатьох документів у архівах України.

Дана стаття не має за свою мету дати вичерпну історію покинення Михайлом Грушевським посади Голови НТШ. Вона має радше причинковий характер, додаючи до уже добре відомих сторінок цієї історії нові фраґменти, що дозволяють подивитися на історію конфлікту з нового, часом несподіваного боку.

Конфлікт 1913 року має свою далеку передісторію. За винятком двох перших років перебування Грушевського у Львові (1894-1895) НТШ потрясало гострими внутрішніми розходженнями, які в окремі

---

[1] Винар Л., *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка: 1892-1930* — Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1970; Ґерич Ю. До біографії М. Грушевського (Дещо про конфлікт в НТШ і про «донос», якого не було), Український історик. — 1972. Ч. 1-2 (33-34). — с. 66-84 (див. також коментарі М. Антоновича та Л. Винара до цієї статті. — *Там же.* — С. 85-99; його ж. Статути Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові) Там же. — 1973. — Ч. 1-2 (37-38). — с. 43-64; В. Дорошенко, «Іван Франко і Михайло Грушевський», *Сучасність.* — 1962 — ч. 1 (13). — с. 16-36 та ін.

[2] Див., наприклад: В. Сарбей, «Як нам ставитися до М. Грушевського», *Радянська Україна.* — 1988. — 27 серпня.

[3] С.І. Білокінь, «До питання про новий статут НТШ 1913 р.» «Т. Шевченко і українська національна культура», *До 175-річчя від дня народження Т. Шевченка та 115-річчя заснування Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові.* Матеріали наукового симпозіуму (Львів, 8-9 червня 1989 р.). — Львів: Світ; 1990. — с. 72-73.

моменти, здавалося, ставили під загрозу саме існування цієї інституції. Опозиційні групи всередині Товариства виникали і розпадалися, їх особовий склад постійно змінювався, але центральною фігурою, проти якої спрямовувалися їхні атаки, беззмінно був Михайло Грушевський. Це наводить, природно, на думку, що конфлікт до певної міри провокувався особистими рисами характеру Грушевського. Зокрема, його автократичну вдачу відмічали навіть ті, які, на загал підтримували з ним теплі і товариські відносини — В. Дорошенко, О. Маковей, В. Стефаник, В. Гнатюк, О. Лотоцький, Є. Чикаленко.[4] Не сприяли загальній атмосфері у Товаристві нервозний темперамент Грушевського, його небажання звертати увагу на певні усталені норми дрібноміщанського життя галицького суспільства.[5] Однак сама опозиція не була безгрішною: її діяльність нерідко відзначалася грубим порушенням моральних норм. Досить сказати, що ні одне з висунутих проти Грушевського звинувачень у зловживанні громадськими грошами не виправдалося. Як відзначив Л. Винар,

> була велика різниця між Грушевським і його опозицією в НТШ в аспекті академічної і публіцистичної етики. Михайло Грушевський свої публіцистичні статті підписував власним прізвищем і за них ніс повну авторську відповідальність. Опозиція уживала «закаптурених» методів у боротьбі з Грушевським і воювала зброєю анонімних статтей.[6]

Однак було б грубим спрощенням зводити коріння конфлікту 1913 р. лише до особистих непорозумінь. Ці непорозуміння були лише наносною піною на поверхні тих глибоких протиріч, які нуртували всередині Товариства. Як вихідну точку нашого дальшого аналізу приймім засаду, що особисті конфлікти у такій інституції, як НТШ, були неминучими. Давно уже помічено, що чим тіснішими є взаємини в окремих групах, і чим більше людей втягнуто у ці відносини, тим більше є причин для появи конфлікту, і тим гострішого характеру він може набирати.[7] З другого боку, наукове середовище само по собі є виняткова сприятливим для завогнювання конфліктів. Окрім прагнення пізнання істини і виконання певним чином зрозумілого громадського обов'язку, наука часто виступає як природне поле для реалізації особистих амбіцій. НТШ з його великою кількістю першорядних учених

---

[4] Л. Винар, *Михайло Грушевський...* — с. 46-47. Щоправда, у листі до Б. Грінченка (20 листопада 1901 р.) І. Франко спростовував звинувачення М. Грушевського в автократизмі: «Се... закид... настільки невловимий, наскільки й гнусний. Невловимий, бо ніхто не вміє подати факту якогось автократизму, окрім хіба того, що він (Грушевський — Г.Я.) пильнував, щоб усе потрібне для правильного ходу діл у Тов(аристві) було зроблено впору, як слід». (Франко І. Зібр. творів: У 50 т. — Т. 50. — К., 1986, с. 178-179.

[5] Детально див.: Винар Л. Михайло Грушевський.., с. 47-48.

[6] Винар Л. Замітки до статті Ю. Ґерича «До біографії М. Грушевського», Український Історик. — 1972. — Ч. 1-2 (33-34). — с. 89.

[7] L.A. Coser, *The Functions of Social Conflict*, New York, London, 1964, pp. 67-72.

та високим академічним престижем було постійним місцем зіткнення таких амбіцій.

Інша справа, що структура Товариства провокувала до загострення цих конфліктів, замість того, щоб згладжувати їх і переводити у спокійніше русло. Тому при оцінці конфлікту в НТШ у 1913 р. варто бачити, що стояло за цими особистими розходженнями і служило їхньою внутрішньою пружиною.

На нашу думку, такою першопричиною був суперечливий статус НТШ як наукової інституції та громадської організації водночас. У момент перетворення Товариства у наукове (1892 р.) галичани — О. Барвінський та Гладилович — запевняли київських українців, що за австрійською конституцією після двох років видавничої діяльности НТШ віденська адміністрація надасть йому статус академії наук з відповідним фінансуванням. Однак їхні надії не справдилися: Товариству офіційно так ніколи і не було надано академічного статусу. Ініціяторам реформ вдалося добитися щорічних державних субсидій, розміри яких, однак, були незначними як у порівнянні із самим бюджетом НТШ, так і з огляду державного фінансування, що надавалося іншим науковим установам в Австро-Угорщині.[8]

Діяльність Товариства була можливою при умові постійного надходження грошей від українського суспільства. Це давало право представникам ненаукової громадськости бути членами Товариства і втручатися у його внутрішні справи. До НТШ, як писав Іван Франко, «долучилися деякі людці, сказати б спортсмени, що роблять собі спорт з ведення опозиції, а може, мають і інші укриті цілі. Маємо тут (у Товаристві — Г.Я.) людців, які всюди мусять бути там, «де коровай крається», загарбати в свої руки всяку справу, всяку інституцію, з якої могло б для них капнути дещо. Ось вони простягають руки і на Товариство».[9]

Характерно, що у 1901 р. опозицію проти Грушевського в НТШ очолював адвокат Микола Шухевич (брат Володимира Шухевича, автора «Гуцульщини»), за словами Франка, «звісний у товариствах руських як чоловік, що потрафить наробити борб, але не всидить довго при ніякій затяжній роботі».[10]

Суперечливий характер НТШ намагалися подолати цілим рядом реформ статуту. Статут 1892 р., згідно якого Товариство було перетворене у наукове, розділив наукову й адміністративну працю: Наукова праця велася у наукових секціях, а Виділ керував адміністрацією. Однак відносини між Виділом і секціями залишилися неясними — чле-

---

[8] Грицак Я.Й., «Формування академічного статусу НТШ», *Т. Шевченко і українська національна культура.* До 175-річчя від дня народження... — с. 71; М. Грушевський, «Три академії», *Український Історик.* — 1983. — Ч. 2-4 (72-80). — с. 136.

[9] Франко І., *Зібр. творів:* У 50 т. — Т. 50. — с. 180.

[10] *Там же.* — 182.

ном секції міг бути кожен, кого прийме Виділ. Теоретично існувала загроза, що Виділ прийме людей без наукової кваліфікації, які ввійдуть у секції і своїми голосами зупинять усяку наукову роботу. Недосконаліть статуту 1892 р. спровокувала гострі суперечки всередині Товариства. Нарешті після досягнення угоди між окремими групами у 1898 р. прийнято новий статут, який розділяв членство у НТШ на декілька категорій (дійсні, звичайні, основателі й почесні члени). Звання «дійсного члена» присвоювалося лише на підставі наукової кваліфікації («за самостійні наукові праці, а передовсім за визначну участь у виданнях товариства).[11]

Таке рішення послабило, але не усунуло головну пружину конфлікту — відсутність розділу між адміністративною і науковою діяльністю. Так, Виділ вибирав склад редакцій періодичних органів НТШ, іменував дійсних членів, не потребуючи на це згоди наукових секцій. У 1901 р. у результаті дійшло до парадоксальної ситуації: редакції «Літературно-наукового Вістника» і «Записок НТШ» — основні видання Товариства — відмовилися нести відповідальність за їхній зміст як перед Виділом (як некомпетентним), так і секціями, які ці редакції не вибирали.[12]

Потреба налагодження нормальної науково-видавничої діяльності при відсутності чіткого розподілу функцій між адміністрацією і науковими органами та невисокій виконавчій дисципліні членів Товариства неминуче вела до підвищення ролі Виділу та його Голови — Михайла Грушевського.

«Заставши адміністрацію у Товаристві в повнім патріярхальнім безладді, проф. Груш(евський) мусів заглядати у всі найменші деталі, сваритися з директором друкарні, зі слугами, наборщиками, заглядати в бухгалтерію, в рахунки паперу, в укладання балансів, усюди він вносив свою залізну витривалість, бистрий розум і дисципліну — і робив собі ворогів. Товариство росло, аберди його розростались, і потреба одного чоловіка, що дбав би про те, щоб усі «disjecta membra» в'язалися в цілість і служили одній меті — розвоєві наукової і літературної праці на нашім національнім ґрунті — потреба такого чоловіка ставала чимраз більше пекучою та й завдання його чимраз більше трудним. Треба знати, — та й не мені характеризувати Вам, — центрифуґальний, непривичний до дисципліни характер наших людей. Приходилось боротися, загризатися на кожному кроці. Звільна довкола проф. Груш(евського) лишилася тільки невелика купка людей, що віддали цілу свою екзистенцію праці в Товаристві, посвятили йому всі свої сили, весь час, се Гнатюк, Томашівський і я. Їх і названо клікою або фамілією Грушев-

[11] Ґерич Ю., «Статути Наукового Товариства...», с. 45-54; Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2 зв.

[12] Ґерич Ю. «Статути Наукового Товариства...» — с. 55-56; І. Франко, *Зібр. творів:* У 50 т. — Т. 50. — с. 181, 185.

ського», — писав Іван Франко у листі до Б. Грінченка від 20 листопада 1901 року.[13]

Зосередження влади у руках «кліки Грушевського» сильно дражнило опозицію. Не дивно, що її основною вимогою була «демократизація» внутрішнього ладу НТШ. «Наша ціль: зробити з нашого товариства учену республіку з ясними, правними постановами, з докладним означенням прав і обов'язків і поодиноких членів, і всіх тіл товариства», — писалося у проєкті статуту НТШ, запропонованого опозицією (С. Дністрянським, М. Павликом. В. Шухевичем, О. Барвінським, І. Верхратським, І. Кокорудзом, О. Колессою та ін.) восени 1903 р. Задля виходу із цієї ситуації опозиція пропонувала створити Раду Товариства, яка б відала виключно науковими справами.[14]

Вимоги опозиції здавалися справедливими і привабливими. Однак деякі деталі будили поважний сумнів щодо щирости цих заяв. Виступи окремих членів опозиції мали відверто демагогічний характер. Навіть якщо б науково-адміністраційні справи всередині Товариства одержали ідеальне вирішення, то, на думку Михайла Павлика, боротьба опозиції проти Виділу не припинилася б. У такому випадку вона велася б лише за науку — «за суть науки, її обсяг, напрями та приклад до потреб нашого народу». Ця боротьба, твердив Павлик, не є шкідливою, а, навпаки, потрібною для нації; власне, вона ще й не почалася, доки не зроблено критичного огляду дотеперішньої діяльности НТШ.[15] Таке формулювання могло означати лише одне — що супротивники Грушевського прагнули стати перманентною «опозицією ради опозиції», а конфлікт всередині Товариства мав набрати характеру безперервної і затяжної боротьби.

Вимоги опозиції могли б бути виправданими лише тоді, якщо б НТШ мала статус офіційної академії, з відповідним фінансуванням та належною структурою. Але такого статусу вона не мала і не могла мати. З цього факту виходила «правительственна партія», від імені якої в статутних суперечках виступав Іван Франко. Керівництво НТШ пропонувало не приймати нового статуту, а лише спростити уже діючий на основі проєкту Франка, з деякими доповненнями і поправками опозиції. Врешті-решт, на загальних зборах Товариства у 1904 р. перемогла власне ця пропозиція.[16]

Суперечливий характер НТШ як наукової та громадської організації водночас проявився і в тому, яке місце у внутрішніх суперечках зай-

---

[13] Франко І., *Зібр. творів:* У 50 т. — Т. 50. — с. 178.

[14] Проєкт статуту Наукового Товариства ім. Шевченка, зладжений статутовою комісією на спільнім засіданню всіх секцій Товариства 8 листопада 1903 р. — (Львів, 1903). — без паґ. сторінок; Павлик М. З «Наукового Товариства ім. Шевченка» у Львові. — Львів, 1905. — с. 4.

[15] Павлик М. З «Наукового Товариства», с. 5.

[16] Грицак Я.Й., Формування, — с. 71-72; *Хроніка НТШ,* Львів, 1904. — Ч. 18. — с. 1-5.

мали політичні мотиви. Опозиція, як правило, прагнула приховати їх. «... Треба конче підкреслити, — писав Михайло Павлик у 1904 р., — що в обох наших товариських таборах (Виділі й опозиції — Г.Я.) є репрезентанти всіх політичних партій — знак, що боротьба в нім іде зовсім не за суспільну політику».[17] Але дійсність була іншою: на протязі всього періоду головування Грушевського політичні антагонізми відігравали дуже важливу роль у розвитку конфлікту всередині Товариства. Парадоксальність ситуації полягала однак в тому, що саме Грушевський виступав за повну елімінацію політики з внутрішнього життя НТШ. Він заступав лінію, згідно якої Товариство «не може бути рекламою для національних партій, бо не є політичне, а науково-культурне, і з принципу тримається якнайдальше від усього, що пахне політикою».[18] Цю лінію Грушевський послідовно проводив за весь час свого перебування на посаді голови НТШ.[19]

До моменту перебрання Грушевським у свої руки керівництва Товариство було твердинею правого, консервативного народовства. Сам переїзд Грушевського до Львова та зайняття ним катедри історії у Львівському університеті у 1894 р. були результатом угоди правих народовців з польською владою в краю — угоди, яка за задумом її ініціяторів мала покласти початок «новій ері» в українсько-польських відносинах у Галичині.

Консервативне керівництво закрило доступ у НТШ для лівих елементів — радикалів і соціял-демократів, ставлячи таким чином питання про членство у Товаристві у залежність від політичних поглядів претендентів. Досить сказати, що з тої причини на початку 1890-х років І. Франкові було відмовлено у праві стати членом НТШ.[20]

---

[17] Павлик М. З «Наукового Товариства», с. 9.

[18] М. Грушевський, «Як мене спроваджено до Львова», *Український Історик.* — 1984. — Ч. 1-4 (81-84). — с. 234.

[19] Досить навести дві характеристики лінії Грушевського, які вийшли з двох різних таборів і в різні часи. Перша належить І. Франкові і відноситься до 1901 р. — т. до того часу, коли їхні взаємини не були затьмарені пізнішими конфліктами. Франко писав, що Грушевський «зумів поставити себе вище понад усякі підшепти та партійні або кружкові конфлікти, зумів згромадити у Товаристві всіх людей, оживлених ідеєю українського відродження... без огляду на їх традиційні становища». — Франко І. З останніх десятиліть XIX в. Писання... — Т. 4. Молода Україна. Ч. 1. Провідні ідеї й епізоди. — Львів, 1910. — с. 73-74. (Цитовані слова опущені в останньому, 50-томному виданні творів І. Франка. — Див.: Зібр. творів: У 50 Т. — К., 1984. — Т. 41. — с. 522). Даючи під час першої світової війни свідчення австрійському урядові щодо діяльності Грушевського С. Томашівський, голова опозиції у 1913 р., стверджував, що «він (Грушевський — Г.Я.) прагнув у цьому Товаристві мати цілком незалежних від політики і сліпо відданих йому людей». — Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2074. — Арк. 5. — с. 234.

[20] Дорошенко В. Іван Франко... — с. 25, 29; І. Франко, «До товариства «Просвіта» у Львові. бл. 25 березня 1892 р.», *Зібр. творів:* У 50 т. — Т. 49. —

Ситуація поступово змінилася з приходом Грушевського. При його активній підтримці постійними співробітниками НТШ стали радикали Іван Франко (1895 р.) та Михайло Павлик (1897). На той час Грушевський уже пережив глибоке розчарування «новоерівською» політикою. Разом з Володимиром Гнатюком, який теж відзначався своїми радикальними поглядами,[21] Грушевський та Франко зосередили у своїх руках весь контроль над видавничими та науково-адміністративними справами і фактично усунули «новоерівців» на чолі з Олександром Барвінським («барвінчуків») від керівництва Товариства. Тому уже в 1898 р. почалися перші напади на Грушевського з їхнього боку.[22]

У 1899 р. Михайло Грушевський разом з Іваном Франком очолили рух за створення націонал-демократичної партії, яка мала складатися з опозиційного до «барвінчуків» крила народовців та більш поміркованих радикалів. Ця партія мала центристський характер і зайняла головне місце в українському політичному таборі Галичини. Однак її характер та діяльність не виправдали первісних надій Франка і Грушевського. Обидвоє вони незабаром покинули новостворену партію, зосередившись повністю на науковій роботі.

У свою чергу, радикальна партія залишилася дуже ослабленою після виходу Франка та ще декількох її активних членів. Керівництво радикальної партії звинувачувало Грушевського у шкідливому впливі на Франка та у розбитті єдности своїх рядів. Ім'я Грушевського стало непопулярним не лише серед «барвінчуків», але й серед радикалів. Не дивно тому, що в опозиції проти Виділу об'єдналися Михайло Павлик та Олександер Барвінський.

Хоча загальна атмосфера у НТШ залишалася напруженою, але після 1904 року конфлікт досить довго не проступав назовні. Під час наступних виборів Михайла Грушевського на посаду голови Товариства голоси опозиції були дуже нечисленні; їхня кількість зменшувалася з року на рік. Невдоволення опозиції викликало становище редакції «Літературно-Наукового Вістника» у дискусії про потребу будови українського театру у Львові (1905 р.), а також спроби М. Грушевського перенести центр наукової діяльности зі Львова до Києва.[23] Однак принаймні ще на початку 1906 р. Михайло Грушевський мав міцну підтримку серед своїх найближчих товаришів, які займали найвідповідальніші посади у НТШ. Ювілейний адрес на честь десятиріччя наукової праці Грушевського у Галичині, підписаний В. Гнатюком, В. Коренцем, І.

с. 324; До М.П. Драгоманова, 19 лютого 1893 р. Там же, с. 391; Prymak T.M. *Mykhajlo Hrushevsky: The Politics of National Culture.* — Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press. — p. 38.

[21] Див.: М.С. Грушевський, «Акад. Володимир Гнатюк (1871-1926)», *Україна.* — 1926. — Кн. 6. — с. 183.

[22] Грушевський М., «Як мене спроваджено до Львова», с. 234-235.

[23] Винар Л. Михайло Грушевський.., с. 54-55.

Кревецьким, С. Томашівським, І. Франком 1 лютого 1906 р., закінчувався такими словами:

«Дорогий Учителю, шановний Товаришу!

Прийми отсю скромну пам'ятку на ознаку прихильности, поважання й любови. Нехай вона стане Тобі хоч за частину признання, яке Тобі належиться за повну пожертвування Твою діяльність на сій нещасній землі! Нехай вона Тобі стане за дрібку вдяки за провід у праці громади та буде хоч малою подякою за ті прикрості, що прийшлось Тобі витерпіти за той час від чужих і своїх...»[24]

Поява такої подяки два-три роки пізніше була б вже неможливою. Більшість із підписаних на той час уже або самі перейшли в опозицію (С. Томашівський), або виступили на загал невтрально, особисто вважаючи себе покривдженими Грушевським (В. Гнатюк та І. Франко). Становлення нової опозиції співпало з розвитком серйозної психічної хвороби в І. Франка, що унеможливила його активну роботу в Товаристві (1908 р.). Правда, ще наприкінці 1907 р. у Франка появилися підозріння; що Грушевський чинить йому перешкоди у друкуванню «Нарису історії української літератури». Відсторонення від справ Товариства після переїзду редакції «Літературно-Наукового Вістника» зі Львова до Києва він сприйняв як особисту кривду з боку Грушевського. Але вже на початку 1908 р. непорозуміння між Франком і Грушевським було в основному полагоджене.[25]

Важко зараз встановити, наскільки вмотивованими були підозри Франка. Ради справедливости треба сказати, що подібна історія повторилася двома роками пізніше з Володимиром Гнатюком.

«Доки я був здоровіший і рухливіший, і голова (Грушевський — Я. Г.) бачив, що без мене не обійдеться, бо я потрібний, відносився до мене дуже прихильно, але коли від 1910 р. мене прибило так, що я майже нерухомий, бо можу ходити лише до канцелярії, а більше нікуди, а надто головним дорадником став д(обродій) Ів(ан) Джиджора, що дуже любив займатися сплетнями, голова почав до мене відноситися холодніше (зрештою вслід за «здеґрадованими» передо мною Трушом, Томашівським, Франком — що належали до найближчих його співробітників чи товаришів) — а нарешті дійшло до того, що він почав противитися (підвищенню) мені платні і управненню моїх відносин до т(оварист)ва та т(оварист)ва до мене, а натомість почав видвигати думку, щоб мене або спенсіонувати.., або дати мені якусь одноразову відправу і усунути мене зовсім з товариства. Отсе відношення голови до мене, що з легким серцем і без скрупулів зважується ни-

---

[24] *Науковий збірник присвячений Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці (1884-1894)* — У Львові; 1906 — с. VIII.

[25] Франко І. До Є.К. Тречубова; (лист 1907 р.), Зібр. тв.: У 50 т. — К.; 1986. — с. 337-338; T. Prymak, op. cit. — p. 94.

щити екзистенцію чоловіка, який нераз виставлявся на неприємності за нього і який помагав розвивати товариство також у деякій мірі, мене також не мало заабсорбувало і причинилося, що я не писав нічого»; — скаржився В. Гнатюк у листі до Ф. Волкова (Хв. Вовка) від 15 березня 1912 р.[26]

З бігом часу образа В. Гнатюка на М. Грушевського не загоювалася, а, навпаки, зростала. Як акцію, спрямовану особисто проти нього («Грушевський пішов на мене війною») Гнатюк сприйняв рішення голови НТШ не видавати томи етнографічної комісії обсягом більше 15 аркушів, а якщо більше — то лише два томи на рік. У такому випадку видання підготовлених Гнатюком етнографічних матеріялів з демонології могло б розтягнутися на 20 років.

Рішення М. Грушевського було вмотивоване зовсім іншими обставинами. Галицьке намісництво звернуло увагу на те, що більшість видань Товариства не є науковими дослідженнями, а публікацією джерельних матеріялів. Референт намісництва у розмові з секретарем НТШ І. Раковським пригрозив у зв'язку з тим відібрати Товариству урядові субвенції.[27]

Дальшим кроком у поглибленні конфлікту стало позбавлення В. Гнатюка звання директора Руcько-Української видавничої спілки, редактора видань й адміністратора «Літературно-Наукового Вістника» і наділення цими посадами (відповідно) І. Джеджору, М. Мочульського і Федюшка (Євшана). В. Гнатюк мав намір подати у суд на Видавничу спілку.

«... Хоч би я нічого не виграв, то бодай вийде компроментація для Груш(евського), а йому її треба вже раз, бо так по-нелюдськи поступати з людьми, як він, годен дійсно тільки російський вихованок, а мабуть жоден інший ні» — писав В. Гнатюк у листі до Ф. Вовка від 21 лютого 1913 року.[28]

Ф. Вовка на загал поділяв позицію В. Гнатюка. «Як не тішили й не тішать мене успіхи Т(овариства) і(м). Шев(ченка), а я не міг і не можу (не) бачити, що успіхи ті більш адміністративно-комерційні, ніж справді культурні і навіть наукова їх сторона завше була пристосована до осягнення більш або менш персональної мети. І от через 15 років

---

[26] Оригінал листа зберігається в Інституті археології АН України; наук. архів. — Ф.А; — Спр. 1704. — Арк. 1-4. Лист опублікований у збірнику «Володимир Гнатюк: документи і матеріали», який після майже двадцяти років заборони появиться у 1991 р. у львівському видавництві «Каменяр». Висловлюю подяку О. Купчинському та Г. Сварник за дозвіл ознайомитися з машинописною копією збірника.

[27] Лист В. Гнатюка до Ф. Вовка 6 жовтня 1912 р. зберігається у Ленінградському (тепер — Петербурзькому) відділені архіву Академії Наук. — Ф. 134. — Оп. 3 — Спр. 370.— Арк. 22-25.

[28] Інститут археології АН України, науковий архів, Ф.А, Спр. 1716. — Арк. 1-2.

ми бачимо, як людей, які (тримали) на своїх плечах усі ті поспіхи (так у тексті — Я.Г.), відкидають, а замість їх зостають люди, які вміли добре прислуговувати, а не робити органічну працю... Мені здається, одначе, що недалеко вже той час, коли «деґрадовані» і молодші сили скинуть з себе усяку диктатуру і поставлять діло інакше, особливо тоді, як на чолі українського університету, який не сьогодні, то завтра буде, стануть інші європейсько-наукові сили, такі, напр(иклад), як Горбачевський, або що. Сього мені, здається, треба Вам усім добиватись і про це дбати, піклуючись, щоб не сталось як-небудь інакше», — писав Ф. Волков у листі до В. Гнатюка від 14 квітня 1912 р.[29]

Листування між В. Гнатюком і Ф. Вовка відтіняють персональну сторону конфлікту в НТШ, який досягнув вершка у 1913 р. Але не менш важливим був його політичний підтекст, що був пов'язаний з появою книги М. Грушевського «Наша політика» (1911 р.). У ній голова НТШ різко критикував діяльність лідерів національно-демократичної партії за їхню схильність до угодовства з польською владою краю. Поява книжки викликала хвилю обурення серед галицького «естаблішменту».[30] У грудні 1911 р. в газеті «Діло» появилася серія анонімних фейлетонів як відповідь на «Нашу політику». Їх автором був С. Томашівський. Як стверджував пізніше сам С. Томашівський, після появи цієї серії фейлетонів М. Грушевський «втратив усяке політичне значення».[31] Конфлікт зайшов так далеко, що на початку 1910-х років НТШ фактично ворогувало з головними українськими організаціями у Галичині — «Просвітою» і «Дністром», а всередині Товариства певний час навіть діяла заборона М. Грушевського поміщати будь-які матеріяли в «Ділі».[32]

До фінальної сутички дійшло на загальних зборах Товариства 29 червня 1913 р. Напередодні появилася анонімна брошура «Перед загальними зборами НТШ», яка звинувачувала голову НТШ в усіх можливих і неможливих гріхах — автократизмі, непотизмі, власному збагаченні коштом Товариства, насаджуванні культу своєї особи, привласненні чужих наукових матеріялів. Про дальший перебіг подій детальну інформацію дав Михайло Лозинський у листі до В. Гнатюка від 29 липня 1913 р. З уваги на те, що звіт про хід зборів так і не був надрукований у «Хроніці НТШ»; подаємо цю інформацію повністю:

> Загальні збори Наукового Товариства ім. Шевченка представляються в загальних рисах так: на засіданні виділу перед зборами Гр(ушевський) до-

---

[29] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України. — Ф.В. Гнатюка, — Спр. 101. — Арк. 27-28.

[30] Детальніше див.: Л. Винар, *Михайло Грушевський...* — с. 56-58.

[31] Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 309. Оп. 1. — Спр. 2047. — Арк. 5; Ю. Ґерич, «До біографії М. Грушевського...», с. 81-82.

[32] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН України. — Ф.В. Гнатюка, Спр. 101. — Арк. 27-28; Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 987. — Арк. 46-47.

відався про брошуру і в своїй промові зажадав, щоб збори перше всього дали йому сатисфакцію, бо інакше він не може оставати в ніяких зносинах з товариством. Та збори рішили, щоб задля брошури не переривати зборів. Справу брошури треба трактувати при внесенню і інтерпеляціях. На се Гр(ушевський) зрезиґнував з дальшого ведення зборів і опустив збори; президентом «ad hoc» вибрано Дністрянського. До виділу перейшла відразу «опозиційна» листа, на голову голосували три рази. Вас (В. Гнатюка — Я.Г.) на «урядовій» листі не було. При кінці зборів вибрали комісію для справи брошури: належать до неї Федак, Бандрівський і ще пару людей, тільки випало мені з думки хто. Комісія має розслідити справу протягом 5 місяців. Проти брошури виступав найенерґійніше Джиджора, говорив проти неї Франко, Копач. В обороні брошури найдалі зайшов І. Труш.

Я думаю, що брошуру написав мій «приятель» д-р І.Г., на мою думку, писана вона незручно. Тіневі закиди прибільшено і приперчено, а крім [того] втягнено політичне становище Грушевського. Такі речі треба писати без найменшої тіні «sine ira et studio», а тут цього не було. Як думають про брошуру і її автора інші, не знаю, бо ніде не бував і не говорив з людьми».[33]

Лист М. Лозинського цікавий принаймні під двома оглядами. По-перше, він засвідчує, що на загальних зборах Товариства 29 червня 1913 р. на захист М. Грушевського виступив І. Франко. Отже, Франко зумів стати вище своїх особистих відносин з тодішнім головою НТШ й об'єктивно оцінити його заслуги та безпідставність звинувачень опозиції. По-друге, М. Лозинський припускає, що автором згаданої брошури міг бути «його старий приятель І.Г.». Очевидно, він мав на увазі Івана Горбачевського, відомого українського хеміка, якого опозиція мала намір висунути на нового голову Товариства. В авторстві цієї брошури традиційно підозрівали С. Томашівського; це припущення ще донедавно повторювалося у дослідженнях історії НТШ.[34] Натомість М. Лозинський подає зовсім іншу версію, яка, при всій своїй правдоподібності, вимагає, зрозуміло, документального підтвердження.

Зміст брошури «Перед загальними зборами НТШ» викликав почуття несмаку навіть серед тих членів товариства, які на загал не схвалювали діяльности Грушевського. «Брошуру про Грушевського читав, і хоч ані кришечки не хочу боронити «нашого славнозвісного», але усетаки брошура мені не сподобалась, бо занадто вже персональна і без усякої потреби анонімна. Обвинувачувати у анонімних скриптах не можна, се робить зле враження...», — писав Ф. Вовк у листі до В. Гнатюка від 17 липня 1913 р.[35]

Як бачимо, конфлікт 1913 р. не варто сприймати у виключно чорно-

[33] Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2276. — Арк. 7-7зв.

[34] Винар Л., «Замітки до статті Ю. Ґерича...», с. 87, Його ж. *Михайло Грушевський...* — с. 59-60.

[35] Оригінал листа зберігається в Інституті археології. ф.А, спр. В/1726. арк. 1-4.

білих кольорах. Насправді, навіть серед членів опозиції спостерігалися різні відтінки у їхньому ставленні до Грушевського. Тому, зрозуміло, позиції нового Виділу не могли бути сильними. Не дивно, що 24 жовтня 1913 р. він попросив Грушевського повернутися до виконання функцій голови НТШ. Однак Грушевський склав з себе не лише уряд голови, але й редакцію видань НТШ (за винятком чергового 116 т. «Записок», якого він відчувався зобов'язаним закінчити).

> З приводу письма Хв(ального) Виділу з 24 жовтня мушу ствердити, що вибір загальними зборами комісії для дослідження закидів анонімної брошури не наступив по моїй інтенції. Позволю собі пригадати, що моєю інтенцією було, аби загальні збори, не приступаючи до порядку денного, вибрали комісію для оцінки цієї брошури і що по вислуханню її справоздання перейшли до дискусії над справозданням уступаючого виділу, — писав М. Грушевський 28 жовтня 1913 р.[36]

6 листопада з проханням повернутися до виконання своїх обов'язків звернулися до Грушевського Виділ й Історично-філософська секція. Але і на цей раз він рішуче відмовився, «не можучи працювати в Товаристві в теперішніх обставинах, а тим самим брати на себе відповідальність за його діяльність і результати».

На кінець грудня 1913 р. були призначені надзвичайні збори НТШ, на яких мала розглядатися справа реформи статуту. Рішення про їхнє скликання було прийняте на попередніх зборах 24 червня 1913 р., які доручили новообраному Виділові підготовити проєкт реформи. Передбачалося ввести зміни в трьох напрямках:

— зрівняння усіх членів у правах на загальних зборах;
— платні урядники не можуть бути членами Виділу;
— загальні збори мають відбуватися щороку.

Але Виділ не обмежився цими побажаннями, а вирішив провести докорінну реформу статуту. Було підготовлено два проєкти: провізоричний (попередній) і дефінітивний (кінцевий). Останній проєкт майже в повному обсязі повторював вимоги меморандуму 1903 р.[37]

Боротьба навколо статуту розгорнулася ще задовго до початку зборів. Для проведення його реформи опозиції (яка, власне, у той час сама уже була «правительственною партією») треба було набрати 3/4 голосів. Боротьба велася за кожен голос. Особливої ваги набрали голоси тих членів, які жили поза Галичиною і не могли взяти безпосередньої участи у роботі зборів. Згідно з діючим статутом, вони могли перепоручати свої голоси комусь із галицьких членів. Оскільки проєкт нового статуту взагалі передбачив позбавлення їх голосу (згідно з вимогою, що кожний член виконує свої права на зборах лише особисто),

---

[36] Центральний державн. істор. архів у Львові. — Ф. 305. — Оп. 1. — Спр. 405. — Арк. 6.

[37] Ґерич Ю. Статути НТШ... — с. 58-59.

то, зрозуміло, більшість із них була негативно наставлена до реформи і передавали свої голоси «партії Грушевського».

Кампанію проти введення нового статуту очолив Грушевський. Як писав В. Гнатюк у листі до Ф. Волкова від 26 грудня 1913 р.

> «Гр(ушевський), як зачувано, розвинув сильну аґітацію проти нього (статуту — Г.Я.). У Львові підніс проти нього студентів головно, яких в останніх часах повписувано в члени; в Києві мусів відбувати окремі наради, бо, як довідуюся, там усі тримають із ним, навіть не члени, і всі страшно обурені на галичан, що викидають Гр(ушевського); на нинішні збори мають привезти з Києва навіть якусь брошуру в справі тов(ариства) з підписами всіх київських членів; чув я, що він їздив на аґітацію також до Москви, а не знаю, чи не був і в Петербурзі... Не знаю, як усе те скінчиться, бо Гр(ушевськ)ий завзятий і не легко піддається, а оборонців знайде все собі, сам не висуваючись на чоло».[38]

Згадана у листі В. Гнатюка київська брошура під заголовком «В справі зміни статуту Наукового Товариства ім. Шевченка» була складена Д. Дорошенком та В. Перетцом за дорученням київських членів Товариства у відповідь на проєкт нового статуту. У самому Львові появилася брошура на захист М. Грушевського, написана від імені членів старого Виділу І. Джиджорою, О. Роздольським та М. Мочульським. Ще раніше, у вересні 1913 р. у Києві відбулася нарада місцевих членів НТШ за участю М. Грушевського, К. Антонович, М. Біляшевського, М. Василенка, Д. Дорошенка, С. Єфремова, О. Левицького, В. Леонтовича, В. Перетца, О. Русова, В. Цимбала, О. Черняхівського та Є. Чикаленка. Нарада вирішила, що у випадку, якщо загальні збори НТШ не дадуть повної сатисфакції М. Грушевському та обмежать права закордонних членів, то всі члени з Наддніпрянської України демонстративно вийдуть з товариства.[39]

Паралельно на сторінках української преси розгорнулася полеміка навколо реформи статуту. Її розпочав С. Єфремов, який у київській «Раді» звинуватив ініціяторів реформи у тому, що вони переносять політичні суперечки всередину НТШ і тим самим загрожують довести Товариство до руїни. Від імені опозиції у «Ділі» йому відповідав С. Рудницький. Через декілька днів до нього приєднався М. Павлик. Зміст їхньої відповіді зводився до повторення старих аргументів ще з 1903 р. про потребу поставити «на місце авторитарного режиму... учену республіку», запровадити порядок у фінансових справах Товариства і т.д. Окрім хиб особистого характеру М. Павлик ставив у вину М. Грушевському ще й політичне русофільство, валення радикальної пар-

---

[38] *Там же.*

[39] Винар Л., *Михайло Грушевський...* — с. 63-65, Чикаленко Є., *Щоденник,* 396-398.

тії, моральне нищення і кривду Франка та інших визначних діячів — Драгоманова, Шевченка, Шашкевича, Федьковича (sic!).[40]

10 грудня 1913 р. до Львова виїхали з Києва Є. Чикаленко, В. Шемет, В. Леонтович. У Львові на спільній нараді з членами старого Виділу вони виробили резолюцію з вимогою до зборів просити Грушевського залишитися Головною НТШ. Також було прийняте рішення голосувати проти нового статуту й обстоювати старий.

Київські члени НТШ зустрілися з головою Українського Парляментського клюбу К. Левицьким, лідерами УНДП Є. Олесницьким. С. Федаком, одним з лідерів опозиції у НТШ І. Трушем. На нараді 20 галицьких нотаблів після довгої дискусії була прийнята резолюція, що загальні збори «не приймають до відома резиґнацію проф. М.С. Грушевського і признаючи його великі заслуги для науки і для Товариства, просять його, щоб задержав провід у Товаристві». Справу з новим статутом було вирішено відкласти на менше як на рік.

Загальні збори 13 грудня 1913 р. пройшли в основному за накресленим напередодні планом. Вироблена на нараді нотаблів резолюція була прийнята абсолютною більшістю голосів. До розгляду проєкту нового статуту так і не дійшло.[41]

1 квітня 1914 р. М. Грушевський вислав лист до нового Виділу з відмовою виконувати обов'язки Голови НТШ. Таким чином конфлікт вичерпався. Щоправда, після від'їзду М. Грушевського особисті відносини між членами Товариства покращалися ненабагато. І, навпаки, з бігом часу, після затягнення старих ран від давніх образ, у багатьох членів НТШ появилася змога спокійно переосмислити свою позицію. Так унормувалися відносини між М. Грушевським та В. Гнатюком. Наприкінці 1920-х років С. Томашівський висловлював свій жаль за ті faux pas, яких він допустився у полеміці з М. Грушевським.[42] Залишається додати, що Наукова Рада НТШ, введення якої так домагалися члени опозиції, була утворена аж у 1938.[43]

Конфлікт 1913 р. не приніс жодної позитивної розв'язки ні щодо наукової, ні щодо організаційної сторони діяльности Товариства. Єдиним його результатом було усунення М. Грушевського від керівництва НТШ. Неґативні наслідки цього кроку не були спочатку такими помітними на фоні загальної кризи Товариства у воєнні і перші післявоєнні роки. Однак, коли становище більш-менш нормалізувалося, НТШ так і не вдалося досягнути такої потужної наукової діяльности, якою воно відзначалося в роки головування М. Грушевського.

---

[40] Єфремов С., «З нашого життя», *Рада.* — 1913. — 6 грудня; С. Рудницький, «В справі зміни статуту Наукового Товариства ім. Шевченка. Моя відповідь д. Єфремову», *Діло.* — 1913. — 24 грудня.

[41] Чикаленко Є. Щоденник, 399-408.

[42] Томашівський С., *Про ідеї, героїв і політику,* Львів. 1929. — с. 129.

[43] Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 3 зв.

Ihor Kamenetsky
Central Michigan University
Mt. Pleasant, Michigan

HRUSHEVSKY'S IDEAS OF A DEMOCRATIC POLITICAL SYSTEM IN THEORY AND PRACTICE

The restoration of Ukrainian statehood under the Central Rada Government in 1917 was originally linked with two primary objectives: to attain a national-territorial autonomy for the Ukrainian people within the framework of a democratic federated Russian republic and to build up a self-government in Ukraine that would be representative and democratic in nature.

The first objective was gradually modified by the transformation of Rada's autonomous status into an independent Ukrainian state. The second objective also experienced some modification in terms of an extension of democratic prerogatives when Rada (and later the Directory) assumed some additional responsibilities, as well as in terms of the limitations of democratic methods in times of crises. The remarkable fact remained, however, that these two Ukrainian governments were determined to carry on with their democratic orientation, to the very end of their war of independence.

The question arises how the democratic concepts did become the guiding principles and methods of Central Rada. When we look backward to the more remote Ukrainian historical experience, we find some beginnings of democratic concepts in various organizations of the Ukrainian Cossacks between the sixteenth and eighteenth century in which the representative type of authority and elective processes were common, and in which public opinion of the grass roots of society could not be disregarded without some dire consequences for the rulers. The term "Rada," which the Ukrainian government accepted in 1917, could be linked to the democratic traditions of the Cossacks in which the "Rada" was frequently expected to elect the Cossack officers and to make decisions on some major policies of the Cossack host. The popular notion that the Ukrainian Cossack State stood for the people's freedom, even though it was not always correct, was reflected in old Cossack epics and other types of folklore still remembered in pre-Revolutionary Ukraine. Such freedom-oriented popular traditions were supplemented by the nature of the Ukrainian national movement in the nineteenth and twentieth centuries. Predominantly, it was not only populist in its direction but also permeated by Western democratic values

in which individual rights and the accountability and decentralization of the government played a leading role.[1] Therefore, it may be said that even though the democratic ideas reflected in President Wilson's Fourteen Points and in some aspects of the February Revolution of 1917 had an instant influence on Rada's democratic orientation, probably more important in this respect were some of the values of an earlier vintage, particularly those common to the nationally conscious Ukrainian intelligentsia.

It seems that among the numerous ideas of modern democratic principles, the idea of popular sovereignty was central to the build-up of the Ukrainian State by Rada. Partially, this reliance on the concept of the people's sovereignty could be linked to the democratic populism of Hrushevsky and his close associates, which had a parallel in Hrushevsky's populist interpretation of Ukrainian history. According to Hrushevsky, at some turning points of history, the Ukrainian governments had lost their capacity to assert an independent status of their states because they had failed to convince the Ukrainian masses that their policy coincided with the basic interest of the people. He thought that this applied to Hetman Khmelnytsky's successful uprising against the Poles in the seventeenth century until an alienation between the elite and the common people signalled the beginning of the end of Ukrainian statehood.[2]

Hrushevsky's logical deductions from the lessons of history were those that the interests of the majority of a given people must be paramount in the policy of a government, and that it was the responsibility of the government to identify and crystallize the people's will. As head of Central Rada, he wrote: "We have to keep in touch with the pulse of the people's life and move along to the rhythm of its beating. This is the only law to which we have to bow and which we have to register publicly, regardless if we like it or not... ."[3]

It must be added that it was not only a certain political heritage or some historical account that encouraged the democratic approaches in Rada's efforts to build an autonomous Ukrainian state. To a considerable degree, such approaches were also indispensable for successful political programs. At the time of Rada's entrance into the political scene, it only represented the few existing Ukrainian political, cultural, and civic organizations, most of which had no or only a limited contact with the grass roots of Ukrainian society. The upper and middle classes were either of a foreign origin or Russified. However, the common people, mostly peasants, were responsive to the Ukrainian national campaign. Rada initiated the first large-scale interaction with the Ukrainian masses by calling the First All-Ukrainian Congress in Kiev on April 19-21, 1917, in which, besides the delegates of the various political parties, there would participate also the representatives of professional organizations, peasants, educa-

[1] Ivan L. Rudnytsky, "The Fourth Universal and Its Ideological Antecedents," in *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution;* ed. by Taras Hunczak (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1977), 208.

[2] M. Haliy, ed., *Mykhailo S. Hrushevsky, Vybrani tvory* (New York: The Association of Ukrainians of Revolutionary-Democratic Persuasions in the U.S.A., 1961), 107-08.

[3] Vasyl Prokhoda, *Symon Petlura* (Neu Ulm, Germany: Ukrainski Wisti, 1968), 48.

tional and cultural associations, and local government units.[4] The All-Union Ukrainian Congress reorganized Central Rada, endorsed Rada's objective to attain a national-territorial autonomy, and requested Rada to find an accommodation for the Russian Provisionary Government with which it was supposed to negotiate a federal relationship. Soon it became clear, however, that striving for Ukrainian national-territorial autonomy and establishing a cooperative relationship with the Provisionary Russian Government proved to be unworkable goals. Theoretically, the Provisionary Government would postpone the issue of autonomy until the meeting of the All-Russian Constituent Assembly in December 1917. Practically, it did nothing to encourage the idea of the Ukrainian autonomous state. In reality, it meant that the Provisionary Government in its official business in Ukraine worked together either thru the administrative units that had survived from the time of the Tsarist regime or thru the Russian civic organizations. Agencies that Rada created in the process of establishing an autonomous government were largely ignored.

Instead of resorting to militant tactics against this boycott, Rada concentrated on promoting certain mass-organizations that had become active during the Revolution, by helping to sponsor their conventions, providing suggestions for solving their professional or public problems, and soliciting their support for establishing an autonomous state. It was the surprisingly successful mobilization of the Ukrainian masses, as reflected in mass demonstrations and conventions of Ukrainian peasants, workers, soldiers, and others, that created the impression that Rada had a wide and dynamic popular backing, undoubtedly contributing to the Provisionary Government's reconsideration of attitudes toward Rada when the chips were down. This occurred when on June 10, 1917 Rada challenged the inertia of the Provisionary Government by proclaiming the so-called First Universal. Using the principle of national self-determination endorsed by the Provisionary Government at the outbreak of the February Revolution, Rada claimed its right "to manage its own life on its own soil."[5] It also claimed a popular mandate that seemed to be unmistakable, and it opened possibilities for cooperation with the Provisionary Government and the forthcoming All-Russian Constituent Republic within the framework of a democratic and federated Russian state. It was difficult for Kerensky and his associates to settle for potentially losing a grip on Ukraine or to respond to a peaceful and democratic proposal by force. Therefore, the negotiations started, and eventually brought a truce in form of a legalization of most of the agencies and activities of Rada by the Provisionary Government.

At the time of the introduction of the First Universal, two projects were introduced by the Rada Government that further helped to strengthen the democratic framework of the Ukrainian State. One of these was to grant to the

---

[4] Andriy Yakovliv, *Osnovy Konstytutsii U.N.R.* (New York: "Hoverla," 1964), 6 and Wolodymyr Stojko, "Ukrainian National Aspirations and the Russian Provisional Government," in Hunczak, ed., 6-7.

[5] Hunczak, ed., 382.

minorities living in Ukraine cultural and political autonomy, which meant that certain representatives of those nationalities were to be included in Rada's government. This indicated the desire to assure a harmonious coexistence of Ukrainians and non-Ukrainians in Ukraine and to involve the citizens of Ukraine, without consideration of ethnic or racial origin, in political participation and to provide them with equal opportunities.

Attempts to democratize Ukraine were reflected in a new approach to other nationalities of the former Tsarist Empire. To counterbalance the pressure of the Russian Central Government, Rada extended an invitation on June 27, 1917 to various nationalities of the former Tsarist Empire to send representatives to a conference in Kiev. Such a conference took place during the last week of September 1917, confirming the principle of national self-determination and pledging to work towards a federative system in the future Russian state. This move represented a precaution of the Ukrainian government to provide countervailing forces against a possible revival of oppressive Russian centralization. Yet, Rada hoped to accomplish it by democratic procedures and for democratic objectives.[6]

The legal position of Central Rada and its organs, as agreed with the Provisionary Government, is reflected in the Second Universal of Rada, dated July 3, 1917. Its most important passages read as follows:

> The Ukrainian Central Rada, elected by the Ukrainian people through its revolutionary organizations, will soon be expanded on a just basis by representatives of the revolutionary organizations of other peoples who live in the Ukraine: subsequently, it will become that single supreme body of revolutionary democracy in the Ukraine which will represent the interests of the entire population of our land.
>
> From its own midst, Central Rada will select anew a separate body — the General Secretariat — which will be responsible to Rada and which will be subject to confirmation by the Provisionary Government as a repository of the highest regional authority of the Provisional Government in the Ukraine.[7]

Unfortunately, the agreement created considerable dissatisfaction on the Russian side as well as on the Ukrainian side. Russians resented the Ukrainian claim that Ukrainian state autonomy was in principle predetermined, and that only its nature could be subject to deliberations by the All-Russian Constituent Assembly. Ukrainians resented Kerensky's limiting of Rada's jurisdiction to only five out of nine Ukrainian provinces and banishing Rada's involvement in such fields as armed forces, postal and telegraph service, justice, railways, and financial institutions.[8]

There was also a major disagreement on behalf of Rada's implementation of policy in those fields in which it was given jurisdiction. Rada pursued a policy

---

[6] Volodymyr Stojko, "Ziizd narodiv u Kyevi 1917 roku," *Ukrainian Historian,* 3-4 (1917):15; L. Vasylkivskyj, "Prychynky do istorii ukrainskoi dyplomatii v 1917-21 rokakh," *Sučasnist* 6 (197): 109; Evhen Onackyj, *Po pokhylij ploshchi* (Munich: Dniprova Khvyla, 1964) Part I: 55.

[7] Hunczak, ed., 386.

[8] Yakovliv, 12.

in the spirit of state autonomy, whereas the Provisionary Government authorized only administrative autonomy.[9]

The mutual distrust contributed little toward progress in the development of democratic institutions in Ukraine during the remaining months of the Provisionary Government, with the exception of the integration of the national minorities organizations in Rada's political system. A major confrontation between Rada and the Provisionary Government developed again by the end of October, 1917. With increasing skepticism concerning the Russian Government's impartiality on the autonomy issue, Rada insisted on calling a separate Ukrainian Constituent Assembly prior to the meeting of the All-Russian Constituent Assembly. Kerensky considered such a proposal as high treason and made preparations to prosecute Rada's leaders who were responsible for it. The bitterness of this confrontation was one of the reasons why Rada did not support the Provisionary Government when the Bolsheviks staged the seizure of power. Faced with local disturbances in Ukraine involving Bolsheviks and supporters of the Kerensky Government, Central Rada was able to remove both forces from the Ukrainian territory, partially by use of force and partially by skillful diplomacy. This brought Rada almost overnight to the status of a *de facto* sovereign government, with new challenges to its democratic framework.

More than before, the Rada Government was now burdened with waging war against the Central Powers in which the Ukraine was technically involved. As we know today from German and Austrian documents, there was no way for Rada at that time to obtain an earlier separate peace treaty from the Central powers without the consent of the Soviet Russian government with which Germany and Austria expected to conclude peace along the entire length of the Eastern Front.[10]

The victory of the Bolsheviks in the central provinces of Russia seriously affected the discipline of the Russian troops, millions of which held the front on the Ukrainian territory. They represented a serious liability for the newly independent Ukrainian state. This risk was supplemented by the presence of numerous semimilitary Bolshevik organizations in Ukraine that were the potential source for insurgencies and disorders. In spite of this precarious situation, the Third Universal promulgated by Central Rada on November 7th, 1917 and representing the formal legal framework of the proclaimed Ukrainian People's Republic, reflected a commitment of the Ukrainian authorities to the methods of a democratic system rather than to the security of an authoritarian state.

The Universal not only referred to the Ukrainian people and other fraternal peoples of Ukraine as the source of its authority but also came with an enumeration of the civil liberties with which the government was not expected to interfere. To these liberties belonged the freedom of speech, of the press, of worship, assembly, association, and strikes, as well as the inviolability of per-

---

[9] Yakovliv, 11.
[10] Yakovliv, 8.

son and residence, and the right and opportunity for minorities to use their native languages in dealing with all administrative agencies.[11]

Also, while at that time in Soviet Russia the death penalty was reinstated, Rada reaffirmed the abolition of capital punishment in the Ukrainian State. Further, the General Secretariat of Justice was supposed to check and adjust the court system in Ukraine in terms of its fairness of practice, so as to make sure that it would administer the laws in compliance "with the legal conceptions of the people."

One of the aspects of a democratic system — besides of the bill of rights and an equitable justice system, is the limitation imposed upon the power of the government. Rada proclaimed such self-imposed limitations on its authority on several counts. One of these was the commitment to schedule the elections to the Ukrainian Constituent Assembly for December 27, 1917, and the convocation of the Ukrainian Constituent Assembly for January 9, 1918. This meant that after the convocation, the authority of the Rada Government was theoretically expected to end, while a new Ukrainian government was planned to be elected that was indirectly based on a popular vote.

Other limitations on the prerogatives of the Central Rada Government were reflected in its willingness to delegate more power to the local government in Ukraine and to "guarantee to all nationalities residing in Ukraine their own self-government in all matters of their national life."[12]

The Third Universal, while indicating Rada's limits of authority, nevertheless was reminded of the fact that Rada remained the main center of legal power in Ukraine until the elections. We also see in this document a shift in favor of strengthening the sovereignty rights of Ukraine in its relationship with Russia. Even though the concept of a federation of Ukraine with the free democratic Russian Republic in principle remained intact, the question of subordination of the Ukrainian governmental institutions was left open. Thus, even though the Third Universal referred to the Ukrainian and All-Russian Constituent Assemblies as being both responsible for deciding the new governmental forms of the future, nothing was said about the obligation of the Ukrainian Constituent Assembly to secure the approval of its constitutional law.

While Rada's implementation of the people's sovereignty, the civil liberties bill, the extension of authority to local governments, the granting of some autonomy to minorities, and the adjustment regarding the administering of justice to the needs and expectations of the people could be described as steps in harmony with democratic goals and political potentialities, there were some other fields where this was not necessarily the case. This applied in particular to Rada's promulgation of socio-economic rights that, even though well meant and directed to help the common people, were frequently imprecise, inconsistent, and of limited practicability in both an economic and a political sense.

---

[11] Hunczak, 390.

[12] "Zakon pro natsionalno-personalnu autonomiiu," in M. Hrushevskyi, *Na porozi Novoi Ukrainy.* Edited by L. Wynar. New York, 1992, p. 222.

Thus, while the introduction of an eight-hour working day for workers was a step forward and could be enforced, the announcement of an immediate control over the production and distribution of consumer goods by the state and representatives of workers was unclear in its purpose, scope, and duration, and probably could not have been enforced with the limited apparatus that Rada had at its disposal.

Another measure of Rada along the lines of an economic reform was the transfer of land (public and private) from nontoilers to toilers, with no compensation to those who were expropriated. This land reform was guided by the idea that the peasants in Ukraine, who represented the overwhelming majority of the population, must be assured of a minimum of land, so as to meet ends economically, and that those who held land for speculation purposes or other less essential reasons must yield it to those who would cultivate it. Rada was convinced that this reform had extensive popular support in Ukraine at that time.

Hrushevsky and the majority of the members of Rada, who were populist in their orientation, believed that a nationalization of land without compensation was justifiable, both in terms of moral justice and in terms of democracy. The leading argument was that land owned by nontoilers had been taken from the Ukrainian people some centuries ago by foreign occupying governments which had distributed it to the elites affiliated with them. Thus, the nationalization of land was considered as restoration of land to the rightful owners, the people.[13]

In spite of the democratic orientation of this measure, it is obvious that this provision was not clearly formulated and would negatively affect many persons whose support Rada wanted to secure. The feeling of insecurity and disappointment increased when Rada announced with the Fourth Universal of January 25, 1917 that private property in terms of land would be altogether abolished. The unpopularity of this measure, even among the less wealthy peasants, motivated Rada in April 1918 to limit the expropriation of land to farms exceeding thirty desyatyn in size. However, by this time much of the political damage had already been done. Misleading and counterproductive were Rada's attempts to promote cooperation with the organs of revolutionary democracy,[14] and to rely on popular revolution to stem off the Bolshevik invasion.[15] The first policy not only increased the chances of insurgency behind Rada's lines but it also blurred the cause with which Rada identified itself and neutralized or made indecisive many circles which originally had supported Rada.[16] A proclamation of the people's war was unpopular in all parts of the former Tsarist Empire at the beginning of 1918, not only in Ukraine,[17] and when the partisan war later

[13] Yakovliv, 8.

[14] See: Third Universal, Hunczak, 392.

[15] Third Universal, Hunczak.

[16] Yakovliv, 12.

[17] See N. Ovsianikova, ed., *Lenin i Brestskii Mir (statti i rechi N. Lenina v 1918 o Brestskom mire). Sostavleno po materialialam iv toma Sobraniia sochinelii N. Lenina* (Moscow: Gosizdat, n.d.), 16.

on started to pick up momentum, Rada did not have a sufficient logistic system to harness these forces for a national cause.

Still, it must be admitted that with many of its weaknesses and errors, Rada, and later its succeeding democratic government, the Directory, were the only two Ukrainian governments in Ukraine, during the struggle for independence, that could assert themselves without support of foreign bayonets until Lenin decided to intervene. This applied to such peaceful political contests as the struggle with the Bolsheviks for the control of the All-Ukrainian Congress of the Soviets,[18] and to the election in Ukraine in the All-Russian Constituent Assembly on December 1917, from which Rada emerged victoriously,[19] in which Rada was able to assert herself. It was only in the cases of foreign interventions aimed at their elimination that the two Ukrainian democratic governments were brought to an end. In the case of Rada, as well as in the case of the Directory, we see a stubborn persistency to return to a democratic type of government, even when confronted with considerable odds and risks.

All in all, it is an undeniable fact that Hrushevsky tried to follow some of his populist ideas in building Ukrainian statehood within the framework of the Central Rada. However, he was not dogmatic in this process. In applying his populist ideas, he was willing to look for a compromise wherever the broader concepts of democracy were threatened or where some expectations became unrealistic in a political sense. But in his reconsiderations and adjustments he never promoted activities that were in conflict with fundamental democratic principles. His political agenda placed a high priority to the basic freedoms of the individual, a decent living standard for the common man, and respect for the democratic rights of other nations and minorities. These priorities were only partially available to the Ukrainian people under Rada, due to its extraordinarily short rule and the turbulent events of the Ukrainian Revolution. But Hrushevsky's struggle and persistency did lay the foundations for an independent Ukrainian state based on democratic principles.

---

[18] P. Khrystiuk, *Zamitky i materialy do istorii ukrainskoi revolutsii. 1917-1920 rr.*, Vol. II (Vienna: Dzwin, 1921-22, rpt. New York: Czartorysky Publisher, 1969), 69-75.

[19] Jurij Borys, *The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine: A Study in the Communist Doctrine of the Self-Determination of Nations* (Stockholm, 1960), 173.

Джерельні матеріяли

+ Олександер Оглоблин
Українське Історичне Товариство
Лудлов, Америка

ПЕРША ЗУСТРІЧ З МИХАЙЛОМ ГРУШЕВСЬКИМ

(З *Щоденника* Олександра Оглоблина)

Від Редакції: Друкуємо уривок з недрукованого «Щоденника» проф. Олександра Оглоблина (1889-1992), провідного українського історика і знайомого Михайла Грушевського. Автор «Щоденника» не працював в історичних установах М. Грушевського в Києві, а в 1920-их роках, разом із акад. Д. Багалієм, належав до опозиції Михайла Сергійовича в ВУАН. Взаємини Олександра Петровича з проф. М. Грушевським і «грушев'янцями» вимагають окремого насвітлення. Уривок із «Щоденника» містить важливі інформації про першу нараду скликану М. Грушевським 30.IV.1924 року в приміщеннях Академії Наук, що відносилася до видання історичного і українознавчого журналу «Україна», що появлявся від 1924 до 1930 року за головною редакцією М. Грушевського. Він також подає інформації про першу зустріч двох істориків і їхню розмову, що провадилася, як згадує автор «Щоденника», українською мовою. Пів року перед своєю смертю, проф. О. Оглоблин говорив мені, що з «перспективи часу» він уважає, що не потрібно було загострювати взаємини з Михайлом Сергійовичем, який спершу позитивно ставився до Олександра Петровича, як молодого і талановитого історика. Він уважав, що брат історика, Олександер Сергійович Грушевський і близький співробітник М. Грушевського — історик О. Гермайзе безпосередньо причинилися до цих напружень.

«Щоденник» Олександра Оглоблина зберігається в Архіві УІТ і в майбутньому буде опублікований.

Любомир Винар

ІЗ «ЩОДЕННИКА»

30.IV.1924

Сьогодні познайомився з М.С. Грушевським. Я був запрошений на нараду українських істориків під його головуванням в Академії Наук.

Обмірковувалися питання пов'язані з виданням історичного журнала (в цьому випадку «України»), й зясовувалася участь окремих осіб. Були крім М.С.,[1] «брат»,[2] Гермайзе,[3] Ткаченко,[4] Клименко,[5] Щербаківський,[6] Макаренко,[7] Добровольський,[8] Міяковський[9] і я. Здається це всі,

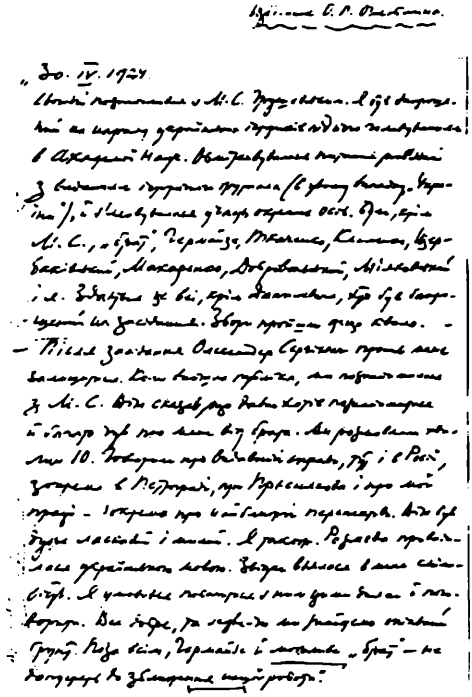

Автограф. Сторінка із «Щоденника» Олександра Оглоблина.

---

[1] М.С. — Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934), основник Історичних установ Української Академії Наук, головний редактор журналу «Україна».

[2] «брат» це Олександер Сергійович Грушевський (1877-1943), брат Михайла Сергійовича і його найближчий співробітник в ВУАН.

[3] Осип Гермайзе (1892-?), один з близьких співробітників М. Грушевського в Історичних установах УАН. Заарештований ҐПУ в процесі СВУ.

[4] Микола Ткаченко (1893-1965), історик, співробітник Грушевського.

[5] Пилип Клименко (1887-1955), історик, співробітник Грушевського в Академії.

[6] Данило Щербаківський (1877-1927), видатний етнограф і музеолог. Поповнив самогубство, як протест проти доносів ҐПУ.

[7] Микола Макаренко (1877-1936), історик мистецтва, співробітник М. Грушевського.

[8] Леонід Добровольський (1867-1929), історик, співробітник Грушевського в Академії.

[9] В. Міяковський (1888-1972), історик, архівіст, член Археографічної Комісії ВУАН.

крім Данилевича, хто був запрошений на засідання. Збори пройшли дещо кволо.

Після засідання Олександер Сергієвич просив мене залишитися. Коли вийшла публіка, ми познайомилися з М.С. Він сказав, що давно хотів познайомитися й багато чув про мене від брата. Ми розмовляли хвилин 10. Говорили про видавничі справи, тут і в Росії, зокрема в Петрограді, про Преснякова[10] і про мої праці — зокрема про найближчі перспективи. Він був дуже ласкавий і милий. Я також. Розмова провадилася українською мовою. Звідки взялася в мене сміливість. Я умовився побачитися з ним цими днями й поговорити. Все добре, та ледве — чи ми знайдемо спільний грунт. Поза всім, Гермайзе й *можливо* «брат» — не допустять до зближення нашої роботи.

[10] Олександер Пресняков (1870-1929), російський історик. В 1920-их роках О. Оглоблин з ним переписувався.

Ігор Гирич
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

ЩОДЕННИК М. ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Серед півторатисячі одиниць зберігання фонду родини Грушевських справа під номером 25 може вважатися чи не найціннішою. Це щоденник великого історика. З 466 аркушів власне до нього відносяться лише 3/4 цього обсягу, решта — різночасові записи, що малюють внутрішній стан М. Грушевського юнацького й молодого віку. Щоденник являє з себе чотири зброшуровані записничка з темноколінкоровими палітурками кишенькового формату приблизного розміру 10 х 20 см. Записи в них велися з січня 1904 р. до середини червня 1910 р. Саме про них і піде далі мова.

В першому записі М. Грушевський сповідав, що дістав цю книжечку від доньки, Кулюні, і що буде записувати в ній кожний день, але події прожитого дня буде нотувати наступного дня зранку. І цьому рішенню він точно слідував протягом семи років. Перерви у записах незначні. Їх лише дві: одна — в 1907 році, з 20 по 29 березня; друга, досить суттєва, — в 1904 році, з 17 березня по 17 вересня. Кілька записів (з 30.03 по 21.04. 1907 р. та з 28.01. по 2.06. 1908 р.) робилося на окремих аркушах, очевидно, коли під руками не було відповідного записничка.

Характер записів досить одноманітний, розмір денного запису дуже стислий, обмежується кількома, а іноді й одним реченням. М. Грушевський не вводить читача в колізії біжучого моменту, не пояснює причин конфліктів тощо. Отже навряд чи його щоденник можна вважати певною саморекламою, розрахованою на майбутнього читача. Й у цьому пляні він дуже відрізняється від аналогічних творів Є. Чикаленка, Д. Дорошенка, О. Лотоцького, В. Винниченка. Історик чітко фіксує роботу, яку виконував щодня, людей, з якими мав зустріч вдома, або під час ділових подорожей, зрідка дуже лаконічні власні реакції на ту чи іншу громадсько-політичну подію.

Нотація ведеться поспіль, дата доби виставлялася на марґінесі записничка, рік іноді згори аркушу. Самі записи перенасичені скороченнями, почерк дуже дрібний і нерозбірливий. Очевидно, Михайло Сергійович не дуже дбав про майбутнє видання свого щоденника. Він вів

його для себе начеб-то контролював себе, вносячи до нотатника найсуттєвішу інформацію. Тому звідси випливають безперечні плюси щоденника історика, як історичного джерела. Його переваги — це висока ступінь об'єктивності, фактажність, щоденність, стисліcть, На підставі щоденників 1904-1910 рр. можна скласти безпомильний літопис життя та діяльности вченого. І в цьому пляні він цінніший, приміром, за щоденник Є. Чикаленко, що власне являє з себе радше уривочні спомини по певній темі і за певний проміжок часу, а ніж власне щоденник. Тому треба зазначити, що М. Грушевський чітко дотримується жанру щоденника. Лише під кінець його ведення він застосовує своєрідний узагальнюючий метод, коли записував в один день події за прожиті два-три дні. Текст записів відзначається літературною невибробленістю, часто зустрічаються повтори в одній фразі, багато описок, відсутність синтаксичних позначок. Оскільки запис характеризувався максимальною лаконічністю, М. Грушевським в нотатках фіксуються ключові на його погляд моменти дня, а отже й життя. Він з маси подій і фактів вибирає найсуттєвіше на його погляд і саме це заносить на сторінки щоденника. Що ж було найголовнішим для Михайла Сергійовича? Ми не помилимося, якщо скажемо, що робота й ще раз робота. А оскільки сил витрачалося чимало, то ще однією важливою темою, міцно пов'язаною з першою була тема здоров'я, яке особливо в 1904-1905 рр. залишало бажати на краще.

Дуже важливим для Михайла Сергійовича був сон, його якість впливала на продуктивність праці. Хороший сон давав можливість довгий час не втомлюватися. Він майже щодня з січня по травень 1904 р. говорить про сильні головні болі — «міґрени», яких ніяк не може позбутися. Спроби лікуватися спиртовими обтираннями ні до чого не призвели. Так само не допомогло й виконання лікарських порад про тимчасове припинення розумової праці, голова продовжувала боліти навіть якщо більшу частину дня він проводив на повітрі та на прогулянках. Очевидною причиною скарг на головні болі було нервове напруження, пов'язане з конфліктною ситуацією в середині НТШ та з галицькими політичними колами, що групувалися в Народному Комітеті. Принаймні зразу після розмов з С. Рудницьким та В. Левицьким, що представляли погляди С. Дністрянського, І. Верхратського та В. Шухевича, ідуть скарги М. Грушевського на міґрень.

Лікарі заспокоювали, що головні болі не загрожують в цілому здоров'ю, але Михайло Сергійович, можливо більше під впливом психічного напруження й нервів, іноді гадав, що загроза його життю існує. Цікаво, що в такі моменти він згадував про свій розпочатий фундаментальний твір — «Історію України-Руси», й жалкував з приводу того, що він може залишитися нескінченим. Але після деякої перерви у веденні щоденника, ми бачимо, що здоров'я М. Грушевського поліпшилося настільки, що тепер єдиною проблемою, яка турбувала історика в цьому пляні, був здоровий сон.

Всі випадки, коли сон був або гірший за норму, або навпаки кращий за неї, обов'язково відзначалися у щоденнику. Була занадто тепла ніч і тому спав зле, або навпаки, ніч була холодна і тому спав добре, записував львівський професор. Часто бували випадки, коли вночі спати заважав пес І. Франка, що жив власне, на одній садибі з М. Грушевським. Це надзвичайно дратувало М. Грушевського й він прохав Івана Яковича, іноді навіть офіційно, через лист, аби він якось вирішував таку прикрість.

Скільки тривав робочий день М. Грушевського, за записами встановити важкувато. Він не писав о котрій годині вставав і о котрій — лягав спати. Лише іноді вказуючи точну годину. Найчастіше фіґурує одинадцята година вечора й трохи пізніше. В день, як правило, очевидно, в першій половині дня, він намагався робити прогулянковий моціон, і робив його в більшості в парку, благо що Стрийський парк був під боком. Періодично ходив до міста, де любив відвідувати львівські кав'ярні.

Першу половину дня він відводив, також як правило, на відвідування архівів та бібліотек, ходив на читання університетських лекцій; як проходили ці виклади він занотовував дуже фраґментарно. Головним чином це однослівна оцінка: добре, погано, посередньо.

Але найбільше часу йшло на творчу роботу за письмовим столом. Згадки про роботу над історичними, публіцистичними, літературними працями, редакційну роботу без перебільшення займають у щоденнику перше й основне місце. Часто-густо ввесь свій робочий день М. Грушевський присвячував саме роботі над рукописами статтей та монографій, коректами книжок та ін. За раз робилося кілька робіт, — історик робив правки по гранкам набраних своїх книжок, потім писав нові праці, редагував матеріали до «Записок» тощо.

Значне місце приділялося також писанню листів-відповідей своїм численним кореспондентам. Отримання важливого листа від того чи іншого діяча, часто заносилося до записничка. Відповідь, як правило, писалася в той же день. Листування відбирало багато часу, на нього витрачалося іноді кілька годин.

Після обіду до родини Грушевських дуже часто, ледь не щодня заходили численні гості, яких сам Михайло Сергійович умовно ділив на тих, що складали своєрідну «фамилію», тоб-то були майже членами родини й постійними відвідувачами Грушевських, та тимчасових гостей, як правило, не львів'ян, що приїжджали до історика з Великої України, з російських столиць, з різних европейських наукових центрів, а також велика кількість українців-галичан, що приходили за підтримкою, порадою, або з бажанням працювати на полі українознавства. До членів своєрідної «фамилії» приблизно до 1907 р. входили І. Франко, С. Томашівський, І. Труш, М. Гнатюк та Д. Лукіянович. Після 1907 р., коли намітився розкол між М. Грушевським і його старими соратниками по НТШ і «Літературно-науковому віснику», склад постій-

но відвідуючих професора дещо змінився. Тепер це найбільше молодь, учні М. Грушевського, — І. Джиджора, М. Залізняк, В. Козловський, В. Дорошенко, але останнім вже не судилося скласти поправді рівну компанію, відповідну старій «фамилії». У відносинах в 1908-1910 рр. відчувається дуже сильне розчарування історика новими умовами галицького життя.

Відвідини близьких за духом і настроєм до М. Грушевського людей часто співпадали з нарадами по важливим питанням громадського і політичного життя на Україні й зокрема в Галичині та у Львові. На хаті у Грушевських спільно з старими товаришами по культурній роботі вирішувалися важливі тактичні питання: стосунки з українськими галицькими політиками з Віденського парляменту й Галицького сойму, що вели угодовську політику по відношенню до польської політики в Східній Галичині; вироблення позиції щодо суспільного пріорітету українських приватних гімназій перед будівництвом у Львові українського театру; перенесення до Києва видання «ЛНВ» та багато інших питань.

Під час гастролей у Львові, частими гостями М. Грушевського були корифеї українського театру: М. Садовський, Л. Саксаганський, М. Заньковецька, інші артисти цієї трупи. Багато разів відвідував родину історика й Гнат Хоткевич. Буваючи проїздами у Львові, до М. Грушевського заходив Д. Багалій з родиною, Ф. Вовк з дружиною, брат історика — Олександер Сергійович, шведський славіст А. Єнсен, німецький професор О. Геч, багато інших людей.

Сам М. Грушевський робив часті візити. Ходив з дружиною до Трушів та Гнатюків, в ділових цілях був частим гостем зібрань і конференцій національно-демократичної партії, де спілкувався з С. Федаком, Ю. Романчуком, В. Охримовичем, В. Будзиновським, І. Заячківським тощо. Дуже любив відвідувати театральні вистави: як драматичні українські, так і оперні европейські, зокрема бував на опері «Кармен», слухав музику Р. Ваґнера.

М. Грушевський — головна постать всеукраїнського єднання й української соборности, — дуже багато їздив з цією метою зі Львова до Києва і досить часто до Петербурґу. Поїздки на Велику Україну частішали в часах першої російської революції. За щоденником легко прослідкувати його переміщення, а пересуватися історикові доводилося дуже багато, особливо в 1907 р., коли вирішувалися практичні питання переносу видання «ЛНВ» і створення Українського наукового товариства в Києві. Так, у цьому році Михайло Сергійович з 6 лютого по 8 травня, з 4 вересня по 5 жовтня, з 7 до 18 листопада, а також з 21 грудня до нового року знаходився у Києві. Тут він веде численні переговори, ходить на партійні й грумадські конференції, налагоджує літературно-видавничу справу. Дні дуже насичені зустрічами, їх кількісно навіть більше, ніж у Львові, бо на Наддніпрянській Україні професор бував лише наїздами. Найчастіше він ходить і приймає з візи-

тою Є. Чикаленка і В. Леонтовича — двох головних українських меценатів. За грошима М. Грушевському доводилося звертатися й до В. Симиренка й Р. Штейнгеля. У видавничій справі йому постійно у пригоді ставав П. Сірий (Лавров), І. Джиджора та І. Кревецький, а з метою організації всіх сторін українського життя йому доводилося дуже часто бувати у Старицьких (власне, Людмили Старицької-Черняхівської та її чоловіка), М. Лисенка, В. Науменка, І. Стешенка, В. Перетца, В. Антоновича та в інших.

З переїздом родини М. Грушевського до Києва й будівництвом там на Паньківській вулиці власного будинку, перебування у столиці України стають частішими й довшими. В щоденникові досить значне місце приділене самому процесу будівництва, вибору садиби під забудову, що її допомогав знайти Ф. Красицький, а зводити — інший художник і близький друг В. Кричевський. Історик радісно споглядав й нотував, як ростуть поверхи його будівлі, як свій захват з приводу неї висловлював В. Винниченко і т.і. В Києві М. Грушевський також любив ходити до театрів. М. Садовський опікувався присутністю історика на своїх виставах. В квітні 1907 р. він навіть ледь не відклав початок п'єси через те, що історик запізнювався. Михайло Сергійович писав також про прогулянки у Шулявську рощу, згадував поїздку до Ніжина, кілька проходів з родиною до Києво-Печерської Лаври.

Брав щоденника з собою історик і в подорож по Европі, але записи вже занадто лаконічні, лише географія мандрівок. А ось відвідини Петербурґу знайшли в нотатниках порівняно детальне висвітлення. Дуже важливий візит до столиці Російської імперії відбув професор тоді, коли створювалася українська фракція в середині першої Державної думи та готувалося видання російськомовного журналу. В цій справі М. Грушевський намагався спертися на впливові наукові й політичні кола Петербурґу. В кінці весни 1906 р. він заносить до щоденника відомості про зустрічі там і переговори з Д. Багалієм і Д. Дорошенком, О. Шахматовим і В. Мякотиним, думськими депутатами, що створили Український клюб П. Чижевським, Р. Штейнгелем, М. Шрагом та ін., а з приводу «Украинского вестника» — з О. Лотоцьким і М. Славинським.

Літні місяці М. Грушевський разом з родиною за цей період в більшості проводив у Криворівні і на відпочинку в цілому розпорядок дня нагадував звичайні дні у Львові. Більшість часу він проводив за роботою, прогулянки займали не багато часу, але в теплий день Михайло Сергійович дозволяв собі відволіктися, й тоді купався в Черемоші, що протікав повз садибу історика. Дуже продуктивним для роботи виявилося літо 1907 р. За 7 тижнів перебування у Криворівні М. Грушевським було розпочато сьомий том «Історії України-Руси», зроблені вставки у третій й прочитано коректи. Крім цього, істориком було написано сім статтей для «ЛНВ», «ЗНТШ», й СПб газети «Товариш», не рахуючи великої кількости рецензій.

В науково-літературній праці М. Грушевського період між 1904-1910

рр. був дуже інтенсивним і насиченим. Щоденник дозволяє чітко встановити черговість в написанні майже всіх основних його робіт, заглибитися в творчу лабораторію історика, а й іноді навіть дізнатися його власної думки про свою творчість. Так, наприклад, на основний твір життя — «Історію України-Руси», Михайло Сергійович дивився неінакше як на національну справу, як на свій першочерговий обов'язок перед українським суспільством. І тому, коли він мав скарги на своє здоров'я, то найбільший сум викликало саме те, що він може не виконати свого громадського обов'язку. Дуже ревно він приймав недооцінку сучасниками важливости написання національної історії України і його власного труду. А робота над «Історією» забирала, за щоденниковими записами, левову частину робочого часу. За розглядаємий нами період він працював над першими і другими редакціями шести томів, з третього по восьмий (до написання восьмого тому він взявся десь на початку весни 1910 р.).

Іншими значними роботами, що згадки про них постійно зустрічаються на сторінках записників, були: «Очерк истории украинского народа» (згадується не тільки сам процес, але й листування з петербурзькими українцями й видавцями про друк книги, підготовка другого видання, поради С. Єфремова та інших про переробку деяких моментів «Очерка» тощо), «Ілюстрована історія України», перекладна монографія «Киевская Русь», інше. Безліч історичних студій і розвідок згадується в щоденнику, деякі з них невідомі за бібліографічними покажчиками творів М. Грушевського. Наприклад, стаття до газети «Товариш» (яка редагувалася В. Водовозовим у Петербурзі), написана істориком у 1907 р., у покажчику не згадана.

Чималу увагу в записках приділено організаторській науковій роботі. Є багато згадок і про засідання історично-філософічного відділу, НТШ, й про загальні збори НТШ, її числених комісій. З 1907 р. М. Грушевський спеціально їздить до Києва й організує засідання УНТ. Про перебіг подій на таких засіданнях свої короткі враження історик часто заносив у щоденник.

Окремо хотілося б спинитися на тих проблемних питаннях грушевськознавства, які можуть бути з великим успіхом вирішені за допомогою щоденника Михайла Сергійовича. Досить умовно такі проблеми можна виокремити за такими темами: М. Грушевський і І. Франко; М. Грушевський і С. Томашівський; галицькі націонал-демократичні політики та історики; опозиція М. Грушевському в середині НТШ; київська українська громада і львівський професор. Це, так би сказати, ґльобальні теми, що насвітлюються всім часовим періодом щоденника. Вони доповнюються й, так би мовити, льокальними темами. А саме: відносини історика до громадсько-політичного руху на Наддніпрянщині й зокрема до Української радикально-демократичної партії; Петербурзька українська громада й історик; проблеми навколо переносу до Києва видання «ЛНВ» і багато інших моментів.

Особливо хотілось би сказати про взаємини М. Грушевського та І. Франка в світлі тих фактів, що відкриває щоденник. Постать видатного письменника й громадського діяча цілком може вважатися найближчою до історика. Вони жили поруч, зустрічалися ледь не щодня, разом їздили до Києва, і майже на кожній сторінці записничків від 1904 до 1910 рр. згадується прізвище Івана Яковича. Ще й досі існуючий стереотип про ворожість між цими двома великими людьми, на мій погляд, щоденник спростовує. У більшості справ, що вони робили разом, І. Франко виступав як перший помічник М. Грушевського, а в деяких моментах, навіть речник тої позиції, що виробляв історик на те чи інше питання. Так, львівський професор замовляв І. Франкові статті для «ЛНВ», де той захищав правопис «ЛНВ» від обвинувачень з боку наддніпрянців в обгаличенні літературної української мови, в неґативному ключі рецензував «Нову громаду». І. Франко ставав на бік М. Грушевського в його зіткненнях з галицькими політиками. Історик читав в його присутності важливі публіцистичні статті, що друкувалися в «ЛНВ» і часто отримував схвальні відгуки від Івана Яковича.

Лише після 1906 р., коли хвороба Івана Яковича почала проґресувати, стосунки дещо погіршилися. Але звинувачувати в такому стані М. Грушевського видається цілком недоречним. Історик, навпаки, жалкував, що І. Франко охолов до співробітництва у «Вістникові», буквально примушував письменника до виконання взятих на себе робіт по журналу. Одночасно він не переставав опікуватися письменником, виділяв гроші за ще не зроблені статті, купував у Києві в книгарні Оглобліна потрібну для І. Франка літературу.

Вражають записи про стан здоров'я І. Франка, його важкий психічний стан, часті галюцинації, розпач, який викликав цей стан у близьких людей, зокрема у Є. Трегубова, поведінка хворого письменника. В цьому пляні матеріяли записників історика дають значно більше за аналогічні звістки в щоденнику Є. Чикаленка. У письменника були паралізовані руки і в цьому він звинувачував то М. Драгоманова, то ще когось, намагався їх звільнити від невідомої сили, яка його буцім-то скувала. Марення І. Франка часто шокували М. Грушевського.

Але коли здоров'я І. Франка поліпшувалося, він продовжував свою співпрацю з М. Грушевським. Тому, на мій погляд, навіть останні десять років життя великого Каменяра не можна важати роками цілковитого розриву з істориком. І в цьому нас пересвідчує щоденник.

Не меньш цікавою є тема взаємин М. Грушевського з С. Томашівським, спочатку ревним послідовником і адептом професора, потім настільки ж затятого противника його політики в НТШ й неприхильника його історіографічної схеми. Псування відносин М. Грушевський сприймав з болем, і як міг, намагався йти з С. Томашівським на компроміси. Але коли розходження стало носити принциповий характер, М. Грушевський з прикрістю визнавав, що його учень віддаляється від нього остаточно. Цікаво, що період між 1905-1907 рр. став водорoз-

ділом, коли почалися негаразди М. Грушевського не тільки з І. Франком, але й з С. Томашівським, М. Гнатюком, взагалі представниками «старої гвардії», що групувалися навколо історика в НТШ з 1894 року.

В боротьбі за всеукраїнське культурне й політичне єднання М. Грушевському доводилося долати опір не лише галичан, але й наддніпрянців. Ці складні колізії проходять також по всіх сторінках щоденника. Охолодження стосунків з В. Антоновичем, С. Єфремовим, Ф. Матушевським, несприйняття позиції Б. Грінченка, балянсування з Є. Чикаленком й В. Леонтовичем, які намагалися примирити М. Грушевського з радикальною частиною громади, відображені на численних сторінках нотаток.

На закінчення, відзначаючи виключну цінність щоденника М. Грушевського для вивчення української історії початку XX ст., хочу повідомити про те, що Інститут української археографії приступив до його автентичного видання. Очевидно, за рік ми вже зможемо побачити його з друку.

Є. Пшеничний
Українське Історичне Товариство
Дрогобич, Україна

«... ЩАДІТЬ ЦЕНЗОРСЬКОГО ОЛІВЦЯ»

(До історії появи статті С. Томашівського «Наша політика. Ґльосси до брошури проф. М. Грушевського»).

На початку грудня 1911 року щоденна львівська газета «Діло» надрукувала низку статтей анонімного автора під назвою «Наша політика. Ґльосси до брошури проф. М. Грушевського».[1]

У цих статтях піддавалась нещадній критиці книга професора історії і довголітнього голови НТШ М. Грушевського *Наша політика,* яка вийшла того ж таки року.

Стиль статтей вказував на вправність їх автора у письмі, виклад матеріялу — на добру обізнаність із політичною ситуацією в Галичині, а безсоромна дразливість — на велике бажання дошкулити професорові М. Грушевському, показати українській громадськості краю його «справжнє» політичне обличчя.

У двадцятих числах грудня 1911 року стаття «Наша політика. Ґльосси на брошуру проф. М. Грушевського» вийшла окремою відбиткою, знову ж таки без вказівки на її автора.

Особливого резонансу цей «еляборат» не набрав, а згодом про нього і зовсім забули.

Правда, після виходу статті в «Ділі» і після появи її окремою відбиткою, в колах галицької інтеліґенції довго мусувалось питання про те, хто б міг бути отим «сміливцем», який звинуватив М. Грушевського ні більше, ні менше в антипатріотичній діяльності?

Авторство статті приписували то В. Охримовичу, то В. Панейку, то В. Кушніру.

Були навіть спроби викрасти рукопис із друкарні з метою ідентифікації почерку, однак жодних результатів це не дало, анонімність автора статті забезпечувалась надійно.

Сьогодні вже не секрет, що тим загадковим анонімом був Степан

---

[1] Таких статтей під заголовком «Наша політика. Ґльосси до брошури проф. М. Грушевського» було 7. («Діло» від 9 грудня, 11, 12, 13, 14, 15, 16 грудня 1911 року, числа 273-279).

Томашівський, доцент катедри австрійської історії Львівського університету, талановитий історик, один із улюблених учнів професора М. Грушевського.

На питання, чому С. Томашівський вирішив дискутувати із своїм учителем у такий не зовсім етичний спосіб, українські історики, гадаю, ще дадуть відповідь.

Їм доведеться врахувати і «гідне» продовження цієї статті С. Томашівського, яким виявилась брудна (і теж анонімна) брошура *Перед загальними Зборами,* що побачила світ у Львові 1913 року, співавтором якої був очевидно і невдячний улюбленець професора М. Грушевського.

Але то вже інша тема...

Отож, 1911 року щойно спечений доцент Львівського університету С. Томашівський їде до Італії з метою визбирати по архівах, музеях, бібліотеках матеріяли, що торкаються історії України.

Живучи в Італії, він не пориває тісних зв'язків із Україною: листується з друзями, цікавиться італійськими маршрутами М. Коцюбинського і В. Леонтовича, тримає руку на пульсі політичного життя цілої Европи.

Степан Томашівський був талановитим істориком і цікавою людиною.

Однак, це не знімає з нього відповідальности за суб'єктивізм і необґрунтовані закиди супроти М. Грушевського, якими переповнена його стаття в «Ділі» за грудень 1911 року.

Мабуть він і сам це зрозумів пізніше, позаяк, за свідченням В. Липинського, С. Томашівський «... коли Грушевський вибився на верх в 1917 році, визбирав скрізь оцей свій твір, так, що навіть в бібліотеці НТШ його нема».[2]

Дякувати Богові, що зберігся річний комплект «Діла» за 1911 рік, в якому можна прочитати полемічну статтю С. Томашівського, і зробити після цього певні висновки.

У Львівському Державному Історичному Архіві зберігається листування Степана Томашівського із дописувачами: працівниками видавництв і редакцій, друзями, родиною.

Увазі дослідників пропонується кілька його листів із Італії до І. Кревецького, історика, бібліографа, бібліотекаря НТШ, близького своїми політичними поглядами до С. Томашівського.

У листах ідеться про підготовку статті «Наша політика. Ґльосси до брошури проф. М. Грушевського» до друку, а також про реакцію автора на публікацію її в «Ділі».

У «Додатках» публікуємо лист і фраґмент із листа В. Панейка до С. Томашівського, які переконливо свідчать про спляновану інтриґу нав-

---

[2] Цитую за виданням: Любомир Винар. *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. 1892–1930.* Видавництво «Дніпрова хвиля». Мюнхен. 1970, стор. 60.

коло імени М. Грушевського і про наслідки публікації статті проти нього в «Ділі».

Усі листи друкуються за правописом оригіналу, граматичні помилки виправлені без застережень, невідчитані слова, а також пропущені та імовірні беруться в квадратні [ ] дужки.

№ 1

Лист С. Томашівського до І. Кревецького.[3]

Дорогий Пане Товаришу!

Дуже Вам Вдячний за лист із цікавими інформаціями. Очевидно спасибі за протекцію в справі копіювання, хоч не знаю, чи буде можна багато зробити поза 1657, бо ватиканські копісти дуже заняті, хоч не дорогі.

Що до «передмови» до Жерел VI,[4] то прошу (офіціяльно) приймити і подати до відомости, що вона апробати секції не потрібує, бувши зреферована на археогр. комісії. Вона у мене зовсім готова, але не готовий показчик — і я його тут зробити не в силї задля браку деяких книжок (та й часу нема на всьо) — і зроблю його аж у Львові. Передмова буде складати ся, як тілько в друкарні буде трохи вільнійше.

А тепер *довірочно:* Я VI т. не хочу випускати в сїм роцї, бо я попри «передмову» хочу дати і вступну розвідку, очевидно контрабандою помимо секції, бо вона зажадала б її до «Записок», а я до «Записок» писати вже не хочу по тім [не відчитано] поступованю зі мною.

А на секцію зголошу post festum.

Буде се неформально, може й нельояльно — одначе серед великої піраміди з инших неформальностей і нельояльностей се не великий гріх буде.

Прикро мені дуже, що справа «прагматика» такою пійшла дорогою. Я би був рішучо тому спротивив ся аж до votum separatum. Як не будь — а Ви зараз зажадайте контракту хоч би й на 6 літ, але низше платні IX ранги не ідіть. Зробіть се по можности перед виїздом професора.

Що до ЛНВ. се дійсно сензація! Що в тім є? Очевидно і в Києві «гетьманство» не знайшло доброго ґрунту...

Що до нових дійсних членів — то не маю нічого против Крипякевича і Єнсена, натомість я противний Василенкови. Та ж є прецінь параграф, що Українець — кандидат на д. члена має мати хоч 2 розвідки в вид. Товариства, та й инші [мериторичні] згляди не дуже за

---

[3] Лист зберігається у Центральному державному історичному архіві м. Львова, у фонді 309с, Опис 1, одиниця зберігання 1006, сторінки 20-21. (Далі ЦДІАЛ, номер фонду, опису, одиниці зберігання і сторінки).

[4] Йдеться про підготовку до видання 6 тому Жерел до історії України-Руси, який вийшов у Львові 1913 року.

ним промовляють (се ж редактор росийської часописи між иншим!). Сю мою опінію можете передати й секції.

Як до нового члена Тва прихильників (членів іменує і виключає сам тілько видїл) маю просьбу довідати ся полїтично, чи мене вже вичеркнено зпоміж членів чи ще ні? В кождім разі перед загальними зборами не повинні були викидати, тож я прецінь «контрольна комісія», мабуть навіть сам один! Та в тім я сам себе не уважаю членом «Товариства прихильників» і на збори не пійшов би, хоч би був у Львові.

Я тут збираю ся засісти до написання уваг до «Нашої політики» (secretissimo!) Як будуть готові пришлю П-ови і Вам zum Begutachten. Дуже се річ невдячна, але треба її конче зробити.

Тут тепер гарно, навіть дуже. Хотів я зразу написати щось до «Неділі» про ювилейні вистави, одначе вони дуже не імпонують, тож і охоту стратив. Та може ще зліплю що.

Здоровлю Вас сердечно і прошу дальших новинок.

С. Томашівський.

Поздоровте від мене Гнатюка і пригадайте йому членів комітету.

Рим. 8/11,911.

№ 2

Лист С. Томашівського до І. Кревецького.[5]

Шановний Пане Товаришу!

Ось прийшов грудень і треба ювилейний комітет[6] пустити в рух. Посилаю Вам концепт запрошеня для письменників; очевидно, можете його до волї зміняти або розширяти поговоривши із Гнатюком і Панейком. Найкраще таки видрукувати — друкарня нехай створить конто. Та було б незле писати на машині з відбитками. Подумайте, як краще. Опісля розсилайте помалу запрошеня — найперше до тих, яких творів напевно не прийде ся відкидати. З запрошеня — до Коцюбинського пішліть і Леонтовичеви, що тепер на Капрі, а я буду старати ся через Коцюбинського, щоби він дав дещо грошей на кошти.

З Коцюбинським я бачив ся — дякую Вам, що його спровадили до мене. Леонтович хоч переїздив, не шукав очевидно мене, хоч не знаючи ніякої европейської мови, дуже потрібував товариства. Чи йому у Львові нїхто не сказав, що я тут?

Мій еляборат я вже перед тижнем післав Панейкови — очевидно ви мусіли вже також читати. Цікавий я Вашої думки.

Slowo polskie — дістав — дякую дуже.

Дуже мені прикро, що притиснений Весоловським мусїв я написати полємічну відповідь Франкови на критику моєї статейки про Скше-

---

[5] ЦДІАЛ, 309, 1, 1006, стор. 23-24.

[6] С. Томашівський пише про ювілейний комітет, який був створений для відзначення сорокаріччя письменницької діяльності І. Франка.

туського. Франко готов почути жаль до мене, та щож я тому винен? Се річ Весоловського була оперти ся рішучо друкованю купи нїсенїтниць. Чи нема способу відвести Франка від наміру друкованя? Потрудїть ся до Весоловського і прочитайте його замітки і мою відповідь.

Думаю, що у Львові знов назбиралось доволі новин, тож сподію ся дістати незабаром лист від Вас, тимчасом здоровлю Вас сердечно.

С. Томашівський.

Рим, 4.XII.911.

№ 3

Лист С. Томашівського до І. Кревецького.[7]

Шановний Пане Товаришу!

За лист сердечне спасибі. Що до Вашої пропозиції в справі пропусків, то писав про се й П. Він має повну власть у тім напрямі — отже як урядите, так буде. Одначе я не зовсім годжу ся з Вашими мотивами.

Найперше — се нїякі секретні рїчи, а загальне звісні, отже по тих слїдах не далеко можна зайти. Друге — се справи занадто характеристичні, щоб їх не піднести як раз на сїм місци. Третє — частина з них то важна громадянська «квестія», на яку таки слїд реагувати і в інтересї загальнім.

Що до сього остатнього, то Ваша найновійша реляція про конференцію у Людвига сю загальногромадянську вагу тілько скріпляє — та ж се вже нечесна й брудна гра, яку веде сей добродій! Отже рішучо треба дати по пальцям. А деж пригіднійше місце можливе?

Та Ви з П. візьмете справу з мого субєктивного боку, що ось то для мене так краще. На се відповім, що Ваше дїло передусїм подбати, щоб нїхто непотрібний не знав автора *дефінітивно,* бо перед здогадами не охорониш ся. Та й признаю ся, *підозрінь* я не буду бояти ся, вони навіть будуть мати добру сторону, переконавши «високопоставлені сфери», що рахованє на дотеперішню льояльність і мовчазність таки має свій кінець, і ті «сфери» почнуть по просту бояти ся перетягати струну дальше, ну... і я сам буду трохи краще респектованим. Значить — і з сього боку нема особливої причини так дуже старанно затирати слїди.

Одним словом — я не бажав би собі, щоби згадані інкриміновані місця цїлком пропущено, хоч не противний, щоб їх подано в як найсолодшій мікстурі. Що до затирання певних язикових і стилїстичних індивідуальностей — то повна згода.

Отже пійдїть Ви до П.[8] і ще раз уважно обговоріть ті місця і — по можности щадїть цензорського олівця.

---

[7] ЦДІАЛ, 309, 1, 1006, стор. 26-27.

[8] П — це швидше всього Василь Панейко, на той час співробітник «Діла»; може бути й Михайло Павлик, який у цій історії відіграв не останню роль.

Що до відбитки — то я її не домагався зовсім, а вже й не думав про «Вчора й нині».

«Нашої школи» ще не дістав, отже й не можу висловити Вам своєї думки.

Відомість про погребанє «Тижня»[9] зажурила мене щиро. Рішучо шкода!

Коли поверне професор?

Про Коцюбинського я Вам уже писав — наші листи очевидно розійшли ся в дорозі. Дуже хотів би я ще бачити ся з Леонтовичем, та не знаю, чи вдасть ся.

Дякую Вам ще раз за ласкаві інформації.

Остаю Ваш щиро прихильний

С. Томашівський.

8/XII.911.

P.S. Вкажіть на П., щоби припильнував коректи — аби не вийшли які дурниці.

Хто нові дійсні члени?

З ЛНВ як?

№ 4

Лист С. Томашівського до І. Кревецького.[10]

Дорогий Пане Товаришу!

Проєкт Гнатюка в теорії гарний,[11] одначе я не знаю, як випаде у практиці. Як би всї проєктовані прислали, то може не стало б місця для наших; та напевно мало хто з них візьме участь. Не знаю, чому робити якусь спеціяльно словянську збірку. Чи не краще запросити тих чужинців (без огляду на національний [комплєт]), що близше знали Франка і що правдоподібно візьмуть участь, отже так із Поляків тілько Бодуена д. К., з Болгарів Шишманова, з Хорватів Ягіча (але він не пришле нїчого), з Чехів Масарика. Зрештою даю Вам волю що до осіб, тілько треба з гори рішати ся що до язика. По мойому язикова мозаїка тут не має рації і все повинно б бути по українськи — значить і белєтристика, а з тою троха труднійша справа. Одностайність у мові потрібна з огляду на бажаний захід. Очевидно для не-Українців мусять бути запрошеня трохи инакші і — в якім язиці? Ceterum censeo, що з

[9] Про це довідуємось із ще не друкованого листа І. Кревецького до С. Томашівського від 5 грудня 1911 року: «З наших справ цїкавим буде для Вас остаточне *погребанє* видаваної професором (згл[ядно] Джидж[орою] газетки. «Заслуга» се — Залїзняка. По первісним плянам він мав бути дійсним редактором сеї часописи) імя їй мало бути «Тиждень» — мав тримати в своїх руках цїле видавництво». (ЦДІАЛ, 368, 1, 177, стор. 208-209.)

[10] ЦДІАЛ, 309, 1, 1006, стор. 29-30.

[11] Йдеться про запропонований В. Гнатюком варіянт Збірника на пошану 40 річчя письменницької діяльності Івана Франка.

сим треба почекати трошки. Як верну, то зійдемо ся вкупу і може щось розумного врадимо. Тимчасом готовіть запрошеня для наших і починайте розсилати, одначе терміну присиланя не зміняйте, бо й так поперетягають. Перед кінцем 1912 не встигнемо зібрати всього матеріялу. Спису бажаних авторів наших не роблю Вам, бо ж Ви там лїпше в курсї ніж я. Зачинайте від найпевнїйших і найстарших (окрім мамутів в роді Нечуя або Верхратського), а про инших рішимо вкупі в половинї січня.

Леонтович повертав із Капрі і заходив до мене, але мене не застав дома і зараз відїхав. Я дуже жалував, що не міг його натягнути на якусь жертву. Може б Ви там попробували, як що він затримає ся у Львові.

Оба фейлєтона «Нашої політики» маю в руках і бачу з жалем, що пропуски роблено досить механїчно без журби о добру звязь; непотрібно затирати слїди словами, «а втаємничені оповідають», бо се була публична річ а не секрети; та найбільше вражає недбалість переписувача у розділюваню поодиноких уступів (a linea). Раз повязано річи чужі з собою, другий раз одну думку розбито на окремі уступи. Видко, що нїхто не редагував копії. Будьте ласкаві натиснути на Павлика, щоб рятував, що ще можливе у відбитці. Спитайте його також, чи автора статї знає його жінка; як так, то нехай дбає, щоб жіночим звичаєм не виговорила ся де.

Ви мені винні цїлий ряд відповідей на поставлені питання; чи забули?

Здоровлю Вас сердечно.

С. Томашівський.

Рим, 14.XII.1911.

ДОДАТКИ

1. Лист Василя Панейка до Степана Томашівського.[12]

Субота, 9/12 [1911], в редакції.

Дорогі Пане Доктор!

Посилаю Вам рівночасно No. «Діла» з початком статї. В порозуміню з Бачинським скоротив я трохи вступ, змінив титулики, денеде скоротив текст — зрештою Самі завважите.

Мову виправив я на копито «Дїла». Між и. «тільки» — замість Вашого «тілько» (правильного). Користуючись Вашим дозволом, лишу всї ті особисті історії, що-до котрих має сумніви Кревецький. Хиба, якби щось занадто вказувало на автора (а сього там мабуть нема), то зміню.

Відбитку робить ся коштом Народного Комітету.

Напишіть менї, чи не видають ся мої скороченя невідповідними.

---

[12] ЦДІАЛ, 368, 1, 182, стор. 42.

Бачинський, мотивуючи, пропонував, аби зразу таки in medias res. Я й зробив се.

Що Весоловський зробить з Франком? Здаєть ся менї, що він хоче ще передержувати се, може Фр. таки призабуде. Як же нї, то надрукує разом з Вашою відповіддю.

Вертаючи до статї: тож-то буде сензація в руськім народї!

Піду нинї умисне на Народний Комітет, аби побачити — даруйте за слово! — «морду» Джиджори. Чи знаєте, що Залїзняк страшенно зворохоблений проти проф.? Аж землю дре під собою, такий лютий.

Вигадали ми нинї з Longinus-ом[13] дуже цїкавий (аякже!) плян, але він не надаєть ся до списування. Тож довідаєтесь аж після приїзду.

Скрипт Ваш, розумієть ся, переписаний. Вже чув я здогади, хто такий автор. Ну, ізгадайте, кого згадували? — Охримовича!

Здоровлю Вас якнайкраще.

Руку стискаю. В. Панейко.

2. З листа Василя Панейка до Степана Томашівського.[14]

26/12. 1911.

Дорогі Пане Доктор!

Був недужий на інфлюенцу і не писав ані не посилав «Діла». Простїть! Тепер висилаю рівночасно готову відбитку, яку вчора продавали вже на Народнім Зїзді. Мені *справді* дуже прикро, що багато дечого Вам у статї не сподобало ся. Тільки ж вина в сїм лише в части моя. Розкажу Вам особисто і про мою боротьбу і компроміси з «поправками» і вичерканнями Кушніра, про безуспішну в переважній части боротьбу зі складачами за друкарські похибки в коректї й ревізії. Дещо з редакт. «поправок» Кушніра я у відбитцї пробував бодай як-так реституватн (пор. стор. 14, втручена фраза про редакцію «Діла» — своєю дорогою, знов з друкарською похибкою!). Такої плюгавої друкарнї, безчесної і драптивої, як наша, мабуть нема другої у Львові.

Мимо корект моїх і Longinus-a тай мимо моїх особистих інтервенцій і прошень — бачите Самі, в якім станї вона видала брошурку.

Здійміть отже часть вини з мене!

Статя Ваша зробила тут — і, довідуюсь, також на провінції — вражінє. Катюзї по заслузї! Можете Собі уявити «шевську пасію», здивованє і збентеженє «нашого кружка» (термін професора, сказаний менї в розмові про відкинену мою статю ізза перших статей про «Нашу політику»). Лаяв же мене Джидж[ора], лаяв! Сукин син, хам... все, підозріваючи в менї автора. Менї врешті було сього забагато і я коротким письмом звернув ся до Нар[одного] Коміт[ету] з домаганнєм, аби признав такі напасти свойого члена на співробітника партийного органу за річ негідну. Письмо відчитано — знов мала сензація. Говорив Бачинський,[15] Охримович і Кость Лев[ицький], всї «остро» проти такої нахальности. Дж[иджора], перепуджений, заявив, що він «не мав на думцї» мене і взагалї не те говорив — просто відбрехав усе — серед іронічних сьмішків присутних.[...]

---

[13] Псевдонім Longinus розшифрувати не вдалось. Припускаю, що під цим псевдонімом «ховався» І. Кревецький.

[14] ЦДІАЛ, 368, 1, 182, стор. 26-27.

[15] Запевнив між иншим словом чести, що автором є хто инший, не я.

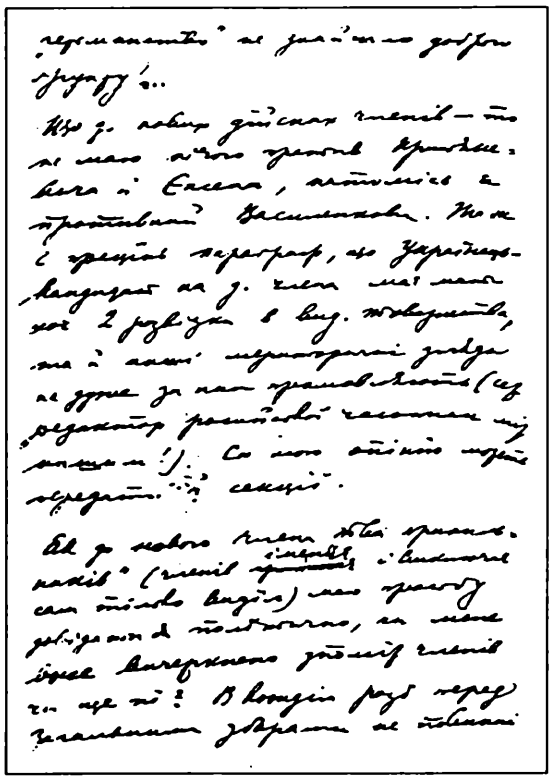

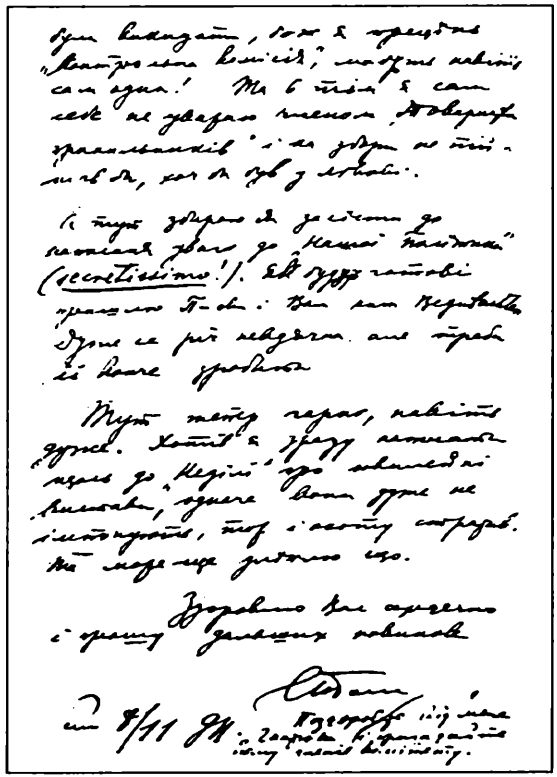

Третя і четверта сторінка листа С. Томашівського
до І. Кревецького з 8.11.1911 р.

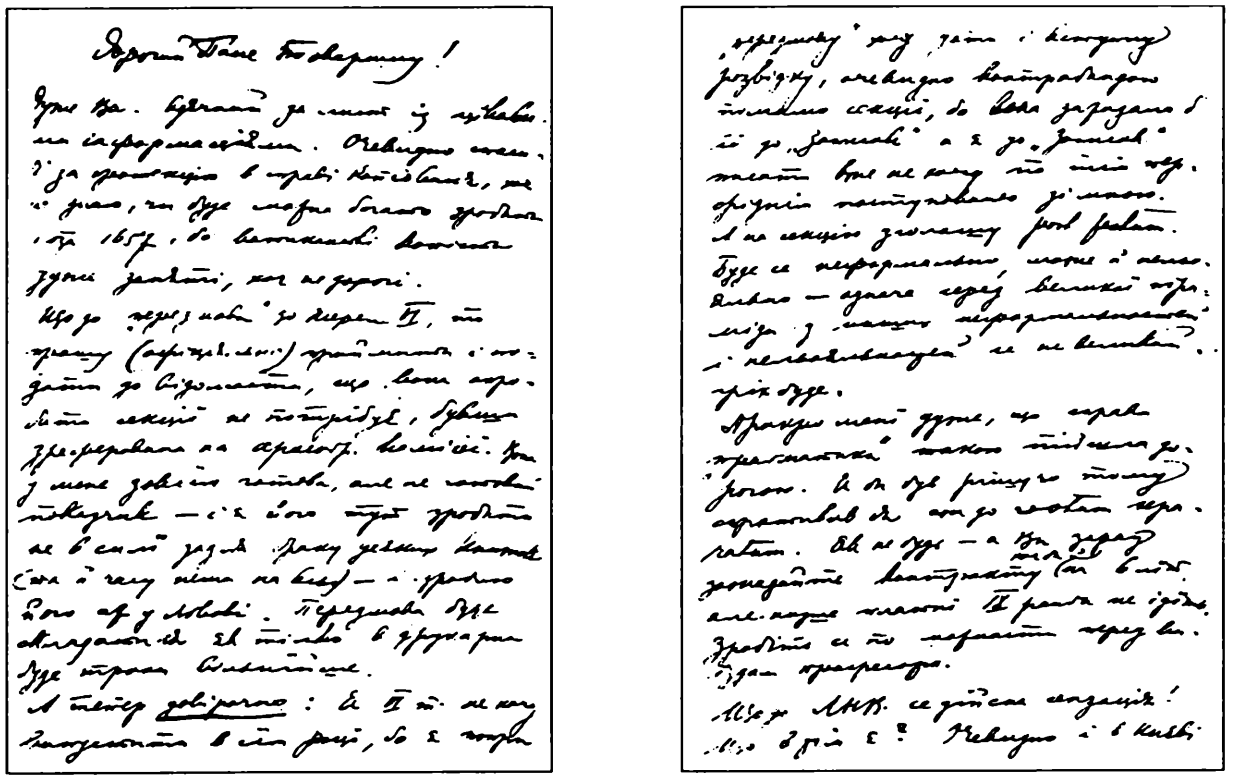

Автограф листа С. Томашівського
до І. Кревецького з 8.11.1911 р.

Спогади

І.В. Макогон
Київ, Україна

ПРО СТВОРЕННЯ ПАМ'ЯТНИКА НА МОГИЛІ МИХАЙЛА СЕРГІЙОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО

Після того, як на Байковому кладовищі в Києві в урочистих обставинах були предані рідній землі останки Михайла Сергійовича Грушевського — славного історика України — академіка Академії наук Української РСР, Рада народних комісарів УРСР винесла постанову про спорудження пам'ятника на його могилі, й для цього було виділено три тисячі карбованців державних грошей.

Весною 1936 р. були прийняті заходи про виконання цієї постанови. Але діло просувалось дуже мляво, й лише завдяки Ініціативі й енергії співробітниці АН УРСР, історику Катерині Михайлівні Грушевській — дочці Михайла Сергійовича Грушевського, виконання цієї постанови поступово стало практично здійснюватися.

Проєкт надгробка, безкоштовно, створив видатний український архітектор, професор Київського державного художнього Інституту Василь Григорович Кричевський, який, до речі, з давніх часів був в щирих дружніх стосунках з родиною Грушевських. Проєктом передбачалось виготовлення скромного, але монументального пам'ятника з ґраніту.

Образ споруди являв собою кремезний обеліск з барел'єфним портретним зображенням М.С. Грушевського.

В зв'язку з практичним виконанням проєкту надгробка постали питання: де взяти ґраніт та знайти таких майстрів, які б могли виконати пам'ятник в такому трудному матеріялі.

Виконання пам'ятника було доручено скульптурній майстерні товариства «Київ-художник». Адміністрація товариства домоглась того, що для спорудження пам'ятника київська міськрада виділила частину постаменту з-під колишнього пам'ятника царю Миколі І, який стояв перед фасадом Київського державного університету й на місці якого протягом 1936-1939 рр. було споруджено пам'ятник Тарасу Григоровичу Шевченку.

Таким чином, проблема з каменем була вирішена, але ще не було вирішено, кому доручити виготовлення скульптурного зображення й

керівництво виконанням всього пам'ятника. Керівництво товариства «Київ-художник» звернулось до скульптора Петра Мартиновича Ульянова (1899-1964), який справедливо вважався таким майстром, який успішно працював в мармурі та ґраніті, з пропозицією аби він взяв на себе відповідальність і виготовив пам'ятник. Але П.М. Ульянов прийшов до висновку, що для виготовлення такого пам'ятника потрібна сума коштів в п'ять тисяч карбованців і од цієї пропозиції відмовився.

У зв'язку з цим, склалось скрутне становище тому, що рідні й родичі М.С. Грушевського: дочка, сестра, брат Олександер Сергійович з дружиною, жили в надзвичайно складних матеріяльних умовах і не мали жодних заощаджень аби докласти грошей до необхідної кількости, які потрібні для спорудження пам'ятника.

Треба було, неодмінно, вкластися в той кошторис, який був визначений урядом. А між тим, родина М.С. Грушевського, з уболінням, наполягала на тому, щоб пам'ятник було споруджено за проєктом професора В.Г. Кричевського без змін. Тоді керівництво «Київ-художник» звернулось до П.М. Ульянова з проханням, аби він підказав їм, хто крім нього міг би виконати таку роботу, у відповідь, він указав на мене й тільки на мене.

Між іншим, я двома роками раніш, зарекомендував себе на художніх виставках камерними творами, виконаними в мармурі й ґраніті; деякі з них можна й тепер бачити в експозиції Київського музею українського образотворчого мистецтва. Це, в той час, зробило сильне враження на художників, скульпторів і глядачів; оскільки тоді на виставках не було творів в матеріялі: камені та бронзі, а лише в гіпсі.

Таким чином, я своїми творами, виконаними в камені, утвердив себе скульптором-майстром і тим став відомим в колі художників і художньої громадськості. Так, от тими обставинами, і рекомендацією П. М. Ульянова, я пояснюю те, що мені запропонували взятися за створення пам'ятника М.С. Грушевському.

Я погодився на ті умови, які були й не гаячи часу приступив до роботи. На моє рішення вплинули такі роздуми: по-перше, я добре розумів кому саме повинен бути виготовлений пам'ятник, по-друге, я недавно повернувся з дійсної дворічної військової служби в Червоній Армії й потребував роботи й заробітку й тому гадав, що краще працювати, ніж очікувати на вигіднішу в грошовому пляні роботу, й, по-третє, й це мало великий вплив, я був пройнятий великим співчуттям до родини Грушевських, великою симпатією до неприступної, фанатичної вченої — Катерини Михайлівни Грушевської.

І так я приступив до роботи.

Уважно вивчивши проєкт пам'ятника, я вирішив, що для користі мистецтва, треба портретне зображення Михайла Сергійовича побільшити в маштабі, порівняно з проєктом, і вирішити не низьким рел'єфом, а горел'єфом, бо це давало мені змогу виразніше й правдиво передати образ великого вченого. І так, я почав створювати горел'єф в

глині. Для роботи над портретом Михайла Сергійовича я одержав декілька фотографій М.С. Грушевського — те, що було у родичів, і не можу сказати, що їх було багато. Я вибрав ті, які більш-менш, відносились до одного періоду його життя, де він був зфотографований в поважних літах.

Робота в глині набула необхідної поступової ходи й стало яскраво видно, що зміна портрета з площинного рел'єфа на горел'еф набагато ускладнює подальшу роботу в ґраніті. Тому адміністрація скульптурної майстерні почала мене звинувачувати в самоуправстві та що я порушую волю архітектора й настоювали на тому, щоб я строго тримався малюнка, який був на кресленнях проєкта. На овальної форми площині, в проєкті, було схематично накреслено погруддя літньої людини, при чому голова чоловіка займала менше третини овалу, а решту плечі та піджак, а я уявив голову портретованого такої величини, яка заполонила цілком всю площину 85-сантиметрового овалу, та до того ще й обличчя різко виступало від плошини медальйона.

Оскільки я не погодився з адміністрацією на зміну свого твору й настоював на своєму рішенні, то мені було заборонено далі працювати над рел'єфом до тої пори, поки погодять справу з архітектором — автором проєкту.

Між іншим, я працював в нашій колективній майстерні, де крім мене працювали постійно 5-6 скульпторів, а крім нас ще, час од часу, працювало декілька скульпторів. При цій же майстерні, цеху скульптури, як він іменувався, було дві маленькі кімнатки, які знімала наша дирекція. Так що праця моя відбувалась на виду всіх включаючи, звичайно, дирекцію.

Тому, десь через 2-3 дні зустріч з архітектором відбулася. Я побачив високу худорляву людину, з лагідними, поважними, спокійними рухами і уважним проникливим поглядом. Це був професор Василь Григорович Кричевський. Я його вже знав і відразу його пізнав як тільки він з'явився в нашому скульптурному цеху.

До речі сказати, що за рік перед тим, я на роботі по оформленні міста до свята, зустрівся з його сином Василем Васильовичем Кричевським — художником-живописцем до того ж не абияким майстром по оформлювальним декоративним роботам. Але все таки з його батьком Василем Григоровичем, так близько, віч-на-віч, мені до того не доводилось зустрічатись.

Наш адміністратор підвів архітектора до станка, на якому я працював над моделем портрета в глині. Я зняв вохку простиню з моделі й відкрив її Василю Григоровичу для огляду.

Він мовчки вдивлявся в мою роботу, мовчав і я. А тим часом, мій начальник докоряв мені за те, що я відступив від накресленого проєкту, звертаючись до архітектора за підтримкою свого обурення. Після того, як Василь Григорович прослухав усі докори на мою адресу, він спокійно спитав мене, чому я саме так вирішив робити цей портрет.

Я відповів так, що враховував те, що брила обеліска вражає своєю потужністю й обсягом, тому плоскісна різьба в даному разі буде дуже слабкою формою і не відповідатиме гармонійному співвідношенню скульптурної частини до архітектури пам'ятника. Тому тут потрібна сильна форма горел'єфу. Але горел'єфна форма малого формату голови також не вирішує синтези скульптури з архітектурою. Тому мені при тому, коли я обмірковував своє завдання, вважалась велика, вражаюча голова вченого.

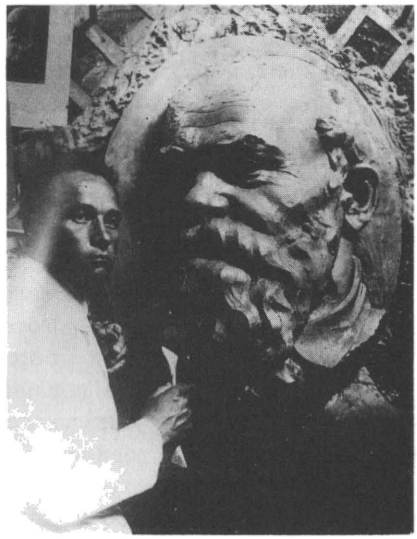

Скульптор Іван Макогон працює над горельєфом М. Грушевського. Фотографія з 1936 року.

Розмовляли ми з Василем Григоровичем українською мовою, а мій помічник російською. Коли я висловився і замовчав, наступила коротка, але виразна тиша. А за тим, Василь Григорович простяг мені руку, я подав йому свою. Він лагідно потиснув мою руку й промовив: «Спасибі! Я дуже радий Вашому рішенню. Це те, що треба. Коли я наскреслив архітектурний пам'ятник, то на медальйоні я зазначив те, що тут має бути портретне зображення, не хотів цим приборкувати творчий процес скульптора й так і думав, що скульптор мусить це сам вирішувати. Спасибі ще раз, і спокійно працюйте далі». А за тим він повернув свою голову в бік мого начальника й мовив російською мовою: «Все идет правильно, прошу Вас не мешайте скульптору работать!»

На цьому він чемно розпрощався з начальником і мною. З того часу мені дійсно адміністрація перестала заважати й особливо після того, як я запевнив їй, що доплати за збільшений обсяг роботи вимагати не буду. Окрилений тим, що архітектор був задоволений моєю роботою, я в 5-6 днів викінчив модель в глині. Між іншим, мушу зізнатись, що я все таки дуже хвилювався, очікуючи зустрічі з архітектором, бо відчував, що його несприймання моєї роботи могло стати для мене вироком.

Для затвердження моделі портретного горел'єфа була скликана художня рада, в яку також входили родичі Михайла Сергійовича та співробітники АН УРСР. Модель була схвалена до виготовлення її в ґраніті, а присутні рідні та друзі М.С. Грушевського підтримали рішення художньої ради та подякували мені за сумлінну роботу.

Всім здавалось, що мені вдалося правдиво передати образ вченого в

скульптурі й тому раділи. Але я, ще не відчував повного задоволення з своєї праці, бо чим більше поринав у творчу працю над портретом М.С. Грушевського й чим уважніше вивчав родинні риси Грушевських, тим ясніше розумів те, що можна вдосконалити в моєму творі. І це продовжувалось і навіть тоді, коли я працював над портретом в граніті.

Тут, для повного показу творчого процесу, слід повідомити те, що я, приступаючи до створення портретного горел'єфа М.С. Грушевського, крім вивчення фотоматеріялу, зробив з натури в глині ще портрет його брата Олександра Сергійовича та зарисовки з Катерини Михайлівни. Тому, гадаю, ці підготовчі роботи й дали мені змогу добитись подібності скульптури з образом Михайла Сергійовича.

Нарешті, настав відповідальний й прекрасний момент, я почав втілювати образ М.С. Грушевського в граніті. В цей час почались і підготовчі роботи по створенню пам'ятника Т.Г. Шевченку в Києві. Місцем постановки цього пам'ятника було визначено в парку, на майданчику, перед центральною частиною фасаду Київського університету; саме на тому місці, де колись, до революції, стояв пам'ятник російському царю Миколі першому. Після революції, на виконання відомої постанови Леніна «про знищення пам'ятників царям та їх слугам», бронзова статуя царя була знята, а на місці пам'ятника залишився великий постамент з сірого граніту. Підготовка до спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченка розпочалась з того, що ввесь майданчик циркульної форми було обнесено високим дощатим парканом, з східньої сторони якого паркан мав широке відкрите накриття — навіс. В такий спосіб були створені численні майстерні під тим навісом; там же дали місце й мені для роботи над нагробком М.С. Грушевського. Коли я прийшов на місце роботи, то на будівельному майданчику лежали боком величезні брили граніту з постаменту згаданого пам'ятника Миколі першому. Так от, як я уже згадував вище, з того граніту було частину виділено й для пам'ятника М.С. Грушевському.

Архітектор-професор В.Г. Кричевський розмітив і прослідкував за тим аби каменорізальники правильно виготували архітектурні деталі пам'ятника, і коли центральний блок був виготовлений, я приступив до своєї скульптурної роботи.

Перед собою я бачив потужну форму частини гранітного обеліску, де на лицевій стороні його, на місці овальної форми, стовбучила груба й достатньо велика маса необробленого граніту, в якому треба було виявити образ, уже створений в глині й зафіксований в гіпсі.

В цей момент треба було вирішити, який спосіб вибрати для перенесення готового образу в граніт. Сам камінь підказав це, й я обрав самий тяжкий, але самий творчий, тобто відмовився від пунктір-машинки, а лише за допомогою двох циркулів вписав форми моделі в камінь, а далі видовбував образ, відчуваючи й осмислюючи кожну частину його заново, в цьому новому матеріялі. Це був прекрасний час і

працювати було радісно. Навколо працювали будівельники, і я в цьому середовищі відчував себе гордовито робітником-художником. Робота моя просувалась скоро й приємно мені було бачити, як досвідчені ґранітчики, яким добре відомо, що таке праця в ґраніті, з неприхованим подивом і повагою вдивлялись в ґраніт, над яким я працював, помічаючи як з нього виникають живі форми обличчя людини, сповнені якогось розумного змісту. Сьогодні я з подивом пригадую, що не відчував великих прикростей від того, що для того, щоб працювати повний літній робочий час, треба було щодня перековувати й заново гартувати 30-40 інструментів: шпунтів та скарпелів, бо в той час ми ще не мали такого прекрасного знаряддя, яким ми озброєні тепер, завдяки чудовому інженеру Валентину Миколайовичу Бакулю, який винайшов вольфрамо-кобальтову крицю.

Нагробок на могилі Михайла Грушевського, на Байковому цвинтарі в Києві. Скульптор І. Макогон, архітект В. Кричевський.

Однак, робота просувалась успішно й закінчена була протягом тридцяти днів. Професор Василь Григорович Кричевський, коли побачив готовий горел'єф, виявив задоволення й без вагань організував установку пам'ятника.

І так, пам'ятник був створений і встановлений на могилі Михайла Сергійовича Грушевського. В широких колах української інтеліґенції відчувалось моральне полегшення, бо люди гадали, що ця подія свідчить про те, що репресії проти імені Грушевського, а разом з тим, нарешті, скінчились пошуки націоналізму в самих простих — природних для України патріотичних проявах.

В цілому, створення цього пам'ятника мало велике значення й люди з нетерпінням очікували офіційного урочистого його відкриття.

Багато інтеліґентних людей спішили оглянути пам'ятник, особливо ті, хто знав Михайла Сергійовича, або слухав його лекції. Всі одностайно висловлювали думку, що скульптурний образ правдиво передає форму й риси академіка-історика. Але я ще з хвилюванням очікував оцінки спеціялістів: художників і скульпторів, бо ще не був впевнений в досконалості своєї праці.

З приводу цього, втішив мене прекрасний художник Анатолій Га-

лактіонович Петрицький, який, після огляду пам'ятника, запитав мене, чи я бачив живого Михайла Сергійовича, й коли я повідомив, що не бачив, то він висловився так: «Дивно! Як це Вам пощастило з такою правдою й силою передати образ Грушевського та ще й у ґраніті!» Пізніше я довідався, що Анатолій Галактіонович дуже близько знав Михайла Сергійовича й всю його родину, бо був у свій час, одружений з його племінницею.

Створення цього пам'ятника стало для мене відповідальним випробуванням-екзаменом на зрілість. Крім того, це була творча й корисна праця для мене в співдружності з прекрасним архітектором Василем Григоровичем Кричевським, з яким я зблизився в процесі створення пам'ятника й який замовив мені монументальний бюст Т.Г. Шевченка та рел'єфи на сюжети творів великого поета для меморіяльного музею в м. Каневі, який в той час будувався за його проєктом. Бюст Т.Г. Шевченка був створений і сьогодні його можна бачити в тому музеї, а військові події в Фінляндії та німецька навала в 1941 році, не дали мені здійснити серію рел'єфів для фасаду музею.

Для нашої української культури пам'ятник-надгробок М.С. Грушевському став першим, за радянський час, меморіяльним образотворчим пам'ятником, виготовленим у вічному матеріялі — ґраніті. Це треба знати, бо після такого прикладу уряд намагався увічнити інших діячів науки й культури достойними пам'ятниками надгробками, для чого були проведені відкриті конкурси. В конкурсі на пам'ятник Дмитру Івановичу Яворницькому та Панасу Карповичу Саксаганському мені були присуджені перші премії й право здійснити їх. Створені були макети в гіпсі, очікувався показ їх на затвердження урядовій комісії, але війна 1941-1945 перекреслила всі культурні й будівничі плани.

Але повертаюсь до розповіді про пам'ятник М.С. Грушевському. Урядове відкриття його чомусь довго зволікалось. Але раптом поповзла чутка, що готуються урочисто його відкрити й що будуть запрошені як гості делеґації українських товариств Канади й Франції. Напруження, очікування й тривоги спали з душі. Відкриття очікувалось з радісним піднесенням, яке, за моїми спогадами, після чутки повинно було відбутися через 3-4 неділі.

Але раптом приголомшила всіх людей культури страшна вістка, що заарештовано всіх колишніх учнів-істориків М.С. Грушевського й в тому числі ув'язнили й його дочку Катерину Михайлівну Грушевську. Про відкриття, вже й думки не було. Прийшлось багато років тремтіти душею, аби вцілів пам'ятник од зруйнування.

Тому, стоїть пам'ятник М.С. Грушевському урочисто не відкритий ось уже 54 роки — очікує свого освячення. Стоїть нетлінним документом нашої багатостраждальної історії.

P.S. Репресовані по справі СВУ в більшості загинули в в'язницях або лагерях. В тому числі й Катерина Михайлівна Грушевська. Але

перед тим, з в'язниці до мене дійшла відомість про неї. Одна жінка, вдова знайомого мені художника, теж була репресована в 1937 р. (не по політичному звинуваченню) й, звільнена в 1941 р., повідомила мене, що вона була в ув'язненні в одній камері з Катериною Михайлівною. Я поцікавився про те, що там відбувалось, але вона відмовчувалась, а потім сказала так: «Я мушу Вам лише сказати те, що вона свята жінка!» З цього я зрозумів, яке ж благородство і витримку виявила Катерина Михайлівна в тому гнилому й страшному вертепі.

Грудень 1991 р.
Київ

ПРО АВТОРА СПОГАДІВ

Іван Васильович Макогон належав до тієї ґенерації українських мистців, хто захопив ще роки Великого Відродження двадцятих і проніс запалений тоді творчий вогонь до кращих часів у роки повоєнні.

Він народився 1907 року і навчавсь у Харківському художньому інституті та в майстерні І. Севери. Створив композицію пам'яті різьбаря І. Левитського (1934), портрет І. Севери (1936), пам'ятник Юрієві Яновському (1958). З 1954 року Іван Васильович викладає в Київському художньому інституті, з 1972 року — професор.

Був у нього твір, майже нікому не відомий. Точніше, твір знали, але лише одиницям було відомо, що автором його був саме він. Це пам'ятник на могилі Михайла Грушевського, до якого всі ці роки одні люди нишком несли квіти, й коло якого час-від-часу чигали інші люди, фіксуючи тих, перших. Сталося так, що освячення надгробку відбулося 24 листопада 1991 року. Історію створення цього пам'ятника розповідає сам Іван Васильович у мемуарному начерку, що друкується в журналі. Висловлюю подяку Людмилі Лисенко за допомогу в його одержанні.

Сергій Білокінь

Документація

Марко Антонович
Українське Історичне Товариство
Монреаль, Канада

ДО ДИСКУСІЇ НАВКОЛО М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

ВІД РЕДАКЦІЇ

З нагоди відзначення 100-ліття з дня народження М. Грушевського в 1966 р., проф. Омелян Пріцак помістив статтю «Із нагоди столітнього ювілею історика» в журналі *Листи до приятелів* (1966, чч. 157-159, кн. 5-7). О. Пріцак у цій статті наніс образу і висунув поважне обвинувачення Голові Української Центральної Ради і найвидатнішому українському історику, мовляв він «*своєю науковою і політичною діяльностю спричинився у вирішаючий спосіб до моральної і фізичної ліквідації української аристократії*» (цит. пр., стор. 13, наше підкреслення). Президія УІТ звернулася до О. Пріцака, щоб він відкликав цей неетичний закид, зроблений з нагоди 100-ліття народин Грушевського, або, щоб дав джерельні докази на свої твердження. Він нічого не відкликав, ані не дав жадного джерельного підтвердження на свої виводи. Проте в 1992 році в київському часописі О. Пріцак дальше боронить свої «критичні зауваги в 1966 році» і твердить, що Грушевський «зневажав еліти»(?) і вивищував «народні маси» та декретував, «що власне оті сліпці повинні бути альфою і омеґою історичної розвідки...» (*Старожитності,* ч. 9, 1992, стор. 4). Також М. Грушевського, який з Центральною Радою допровадив в 1918 році до реалізації державного постуляту української нації, називає «антидержавником»... Отже автор дальше продовжує ширити свої гіпотези з 1966 року, не звертаючи уваги на їхню контроверсійність і недолугість.

Тепер друкуємо статтю д-ра Марка Антоновича «До дискусії навколо М.С. Грушевського» написану в 1966 року з нагоди гіпотез О. Пріцака відносно творчости і діяльности М. Грушевського, які він висловив у статті «Із нагоди столітнього ювілею історика». Стаття М. Антоновича не втратила своєї актуальности в 1992 році, в якому О. Пріцак дальше намагається «боронити» свої гіпотези. Вже найвища пора, щоб він відкликав свої образливі обвинувачення нанесені акад. М. Грушевському.

Л. Винар

* * *

Столітній ювілей з дня народження Михайла Сергійовича Грушевського не міг пройти незамітно в українському житті. І справді більшість українських пресових органів у вільному світі відзначила цю дату, як уміла.

Не пройшли ці замітні роковини без відгомону і на Україні. Вперше на сторінках радянської преси після понад 30-річної перерви згадано М. Грушевського не лише як «фальсифікатора, буржуазного націоналіста, бандита чи неука».[1] Щоправда спільна стаття І. Бойка і Є. Кирилюка грішить багатьма недоліками, перекрученнями та тенденційним тлумаченням. Але, чого ж можна сподіватися від учених, над головою яких висить Дамоклів меч Москви? Отже, хоч та стаття і написана з грубо комуністичних позицій її все ж таки треба привітати, як першу ластівку, першу спробу показати одного із найбільших українських учених хоч у трохи реалістичнішому світлі.[2]

Тим незрозумілішим є гострий напад проф. О. Пріцака на цю імпозантну постать нашої науки, а вже зовсім дивним є факт, що стаття появилась у журналі, який за життя його творця і першого редактора св. пам. д-ра Миколи Шлемкевича здобув собі пошану і приязнь як друзів так і противників.[3] Нещасливою треба назвати також обставину, що редакція, намагаючись зробити рекляму проф. О. Пріцакові, якої він, до речі, зовсім не потребує, представила його як викладача Гарвардського університету, надаючи цим надто дискусійній і несправедливо суб'єктивній статті, видимість науковости. Кожен учений має право на дискусію і на писання публіцистичних статтей, але чи ж не краще тоді ці статті писати з позицій звичайного громадянина, а не ученого? Публіцистом був також М.С. Грушевський, однак він ніколи не виставляв своїх публіцистичних статтей як наукових розвідок, як це суґерує нам у випадку статті О. Пріцака редактор «Листів до приятелів».[4]

Основний недолік статті О. Пріцака в тому, що автор писав її з загострено ідеологічних позицій, яких, оскільки ми можемо судити, не поділяють навіть прихильники цієї ідеологічної концепції. Автор статті, дивлячися крізь вузенькі окуляри ідеолога порушує перспективу й

---

[1] І. Бойко та Є. Кирилюк, М.С. Грушевський, *Літературна Україна,* ч. 77 (30 вересня 1966).

[2] Варто підкреслити той факт, що в «Українському історичному журналі», який виходить у Києві, промовчано зовсім роковини Грушевського!

[3] Омелян Пріцак, У століття народин М. Грушевського, «Листи до приятелів», ч. 157-159, книжка 5-7, 1966, стор. 1-19.

[4] Треба підкреслити, що сам проф. О. Пріцак не розглядає цієї статті як наукової, як він виразно зазначив у розмові з нами, отже вина за це падає на редакцію, яка в числі 160-162, книжка 8-10, 1966, стор. 55-60 ще й долила олії в вогонь зовсім уже несерйозною статтею В.Р. «Розмова з читачем».

у своїй упередженості бачить лише те, що підходить під його теорію, а промовчує і не помічає того, що виходить поза рамки його ідеологічних настанов і протирічить його положенням.

Цілком закономірно стаття О. Пріцака з уваги на свої ідеологічні позиції перегукується з деякими положеннями І. Бойка та Є. Кирилюка, зокрема в їх спільній боротьбі з ідеєю безклясовости української нації (народу — широких мас) — тези, яку *теоретично* обґрунтовував і обстоював М. Грушевський. Підкреслюємо слово теоретично, бо в цьому контексті воно важливе.

Від 60-х років минулого сторіччя переважна більшість представників української провідної верстви була рішучим прихильником тої або іншої ідеології. Трудно було б сьогодні назвати з наших тодішніх діячів когось, хто не визнавав би в теорії якоїсь ідеологічної доктрини, і з її позицій не поробив був теоретичних заяв, які дуже часто розходились з світовідчуванням, думанням, характером і темпераментом даної людини. У зрілому віці гострота ідеологічного мислення трохи притуплювалась, втрачала молодечу необдуманість, але завжди була приявна, без уваги на те, чи дана людина стояла ввесь час «на тих самих» позиціях, як наприклад В. Антонович, О. Кониський, М. Драгоманов, С. Русова та інші, чи міняла часто свої позиції, як П. Куліш.

Надто спрощено було б ділити, як це часом робиться, тодішніх громадян на демократів і лібералів, адже ж були й інші світоглядові та ідеологічні позиції. Однак, дослідник ніколи не сміє забувати, що навіть найвірніший представник якоїсь ідеології, цебто більше чи менше статичної форми, був живою людиною, що в практичній діяльності міг розходитись (і розходився) з ідеологічними положеннями, які він теоретично визнавав, хоч сам він цього інколи не помічав, а часом і з обуренням відкинув би такий закид.

Коли б ми це забули, тоді наше розуміння усіх діячів другої половини минулого та й першої половини поточного сторіччя було б силою обставин скресленим. Отже, коли ми в О. Пріцака читаємо, що «Грушевський залишився на все життя вірним світоглядові своєї молодости, що, до речі, ніколи не вийшов поза сферу нереальної романтики та ідилії»,[5] то й тут треба говорити про прикре непорозуміння. О. Пріцак хоче суґерувати думку, мовляв, М. Грушевський не проходив еволюції, не зміняв своїх поглядів.[6] Як можна таке твердити про людину, яка від літеплого українофільства в юнацькі роки, перейшла пізніше на позиції українства і визнавала праві погляди (до речі позиції Антоновича-Конїського, що їх один час поділяв і Грушевський, зовсім

[5] *Op. cit.*, стор. 3-4.

[6] У Києві Грушевський, мовляв, «... в ділянці світогляду не здобув нічого нового...», op. cit., стор. 4; «... Грушевський не мав творчих спосібностей, що уможливили б йому конфронтувати здобуту в молодості теорію з дійсністю та новими здобутками науки про людину, та проробити потрібні корективи у своєму світогляді...» (стор. 16-17).

не були за другої половини 80-х років, коли Грушевський прибув до Києва, такими «аполітичними», як їх з цензурних та інших причин називали визнавці цих позицій). Потім М. Грушевський у Львові обстоював спершу позиції прогресивних народовців, опісля перейшов на позиції Драгоманова, далі став одним з основоположників Народно-демократичної Партії, а ще пізніше почав звертатися чим далі тим більше вліво, доходячи спершу до руху есерів, а ще пізніше до лівого його крила. І як з такої людини можна робити неживу схему, непорушного доктринера, — це вже загадка О. Пріцака.

Та й наукова праця М. Грушевського зовсім не обмежується лише «курсом історії України з перспективи народників 70-х років»;[7] а де ж сотні інших праць, а де «Історія української літератури» М. Грушевського, твору, про який з деяких міркувань можна сказати, що він перевищує навіть 10-томну історію України. Звичайно, цей твір лишився поза сферою уваги О. Пріцака, а шкода, бо він перекреслює багато тверджень, що їх в необдуманому запалі висловив автор статті.

Уже проф. О. Оглоблин у своїх працях про М. Грушевського зазначав і той факт, що праця над Хмельниччиною вплинула на зміну поглядів ученого.[8] Кожний хто, читав останні томи історії Грушевського, це відчуває і можна було б привести багато прикладів на їх підтвердження. Зрештою і раніша праця М. Грушевського, Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці,[9] уже виходить по суті поза рамки звичайного «народництва», і доказує, що Грушевський постійно розвивався і еволюціонував, хоч не мав він на совісті таких різких скоків, які характеризували іншого нашого великого історика Д. Багалія, а ці скоки, як бачимо, виправдує і схвалює О. Пріцак.[10]

Коли ж мова про саму теорію селянської нації, то її ми, очевидно, давно вже розглядаємо, як данину тій епосі. Ця теорія була односторонння, хоч протягом декількох десятиліть (50-ті-80-ті роки минулого сторіччя) вона, на жаль, не була такою вже неправильною, як це сьогодні, підкреслюючи окремі вийнятки, намагаються довести деякі історики.

Зрештою в політичному аспекті ця ідея б'є найбільше по большевиках, бо вона підкошувала базу большевицької революції на Україні й тому саме большевики стільки труду й злоби вклали у спростування цієї ідеї. Та й тут О. Пріцак зовсім неправильно всю вину за «народницьку» концепцію спихає на В. Антоновича і М. Костомарова. А хто її з наших діячів XIX сторіччя, включаючи всіх наших істориків, не поділяв? Той хто хотів би тут цитувати П. Куліша, не сміє забувати,

---

[7] *Op. cit.*, стор. 16.

[8] *Український Історик*, ч. 2-3 (1964), стор. 3-5 і ч. 1-2 (1966), стор. 10-11 (зокрема прим. 14).

[9] Перше видання 1912, друге 1919 р.

[10] *Op. cit.*, стор. 3.

що саме він, як історик і етнограф далеко гостріше обстоював цю «народницьку» ідею до кінця 50-х років ніж будь-хто інший.

М. Костомарова і В. Антоновича українці висилали, коли їм треба було вести переговори з вищими польськими чи російськими верствами, а В. Антонович, як відомо, цю роль виконував не лише на території царської Росії, але й у Галичині.[11] Якраз В. Антонович притягав до Київської Громади представників вищих верств, проти чого бунтувалися інші члени. Ось, наприклад, уривок з оповідань О.І. Левицького: «... Драгоманов доводив (на засіданні Громади — М.А.), що багацько єсть чого закинути українцям. Єсть у нас банкір Рубінштайн, так він у нас громадянин, а разом з тим банкір. Чи це личить українцям? Єсть у нас Беренштам, а в його дім на Олександрівській вулиці. Єсть Михайло Петрович Старицький, а він займається тим, що виробляє сухарі на сухарному заводі. Л. Ільницькому попало за його книгарство. Антонович особливо страждав, сидів, закривши лице руками. Тільки ми й бачили після цього Рубінштейна...»[12] Отже, якщо вже говорити про «теорію українського „народництва"», як про «явище патологічне»,[13] то в цьому ще найменше можна обвинувачувати М. Костомарова і В. Антоновича, як показує цей приклад. А таких прикладів можна було б подати більше.

Саме для покоління 60-ників була досить характерною ідея притягання вищих верств до української справи, а лише дуже радикальні елементи, до яких ні Костомаров, ні Антонович не належали, виступали рішуче проти будь яких контактів з вищими верствами.

В ідеологічній структурі О. Пріцака перебільшену роль приписано шляхті-дворянству. Правда, в 16-18 століттях роля шляхти в будівництві української держави й у веденні української культурної, наукової та мистецької праці була першорядною. Без участи вищих верств тяжко собі взагалі уявити існування України в ту «козацьку» добу. Це нам стало добре відоме після видання історичних праць В. Липинського. Однак, і тут треба спростувати ще одне твердження О. Пріцака; після упадку державного українського життя, швидкими темпами почав проходити процес жахливого занепаду й деморалізації вищих українських верств, позбавлених можливости працювати для рідної держави. Цей розклад так майстерно віддав у своїх творах Г. Квітка-Основ'яненко («Пан Халявський» та інші твори).

І саме тому нам трудно погодитись з положенням О. Пріцака, що «в дійсності український народ і по упадку козацької держави був *нормальним* народом» (підкр. О.П.).[14] Жодного народу, що тривалий час

---

[11] Роль Антоновича у підготовці «нової ери», тощо.

[12] З записок В.П. *Науковий Збірник УВАН у США*, т. I, Нью Йорк 1952, стор. 104-110.

[13] О. Пріцак, *цит. стаття*, стор. 10.

[14] *Op. cit.*, стор. 10.

перебуває в неволі, а ще до того під гострим тиском чужого самодержавства, яка руйнує місцеві порядки й заводить чужі закони, скеровує торгівлю в інше русло, експлуатує населення, тощо, не можна назвати нормальним. Щоправда Україна після Переяславської угоди вміла ще довго триматися й плекати своє відмінне від московського життя, але протягом XVIII-го сторіччя це стає чим далі труднішим. Геройські зусилля найкращих представників нашої провідної верстви віддалили повне поневолення України на багато десятиріч, але запобігти йому врешті решт не стало в них сили. «Нормальними» такі відносини аж ніяк назвати не можна.

Дехто уважає кінцем нашої держави 1654, дехто 1709, дехто 1764, дехто 1775, дехто 1834 рік (скасування маґдебурзького права в Києві). Це лише показує яку вперту боротьбу вів наш народ за втримання самобутности,[15] а все ж таки, мабуть, таки найбільшого удару нашим тодішнім вищим верствам завдала Катерина II прирівнюючи їх у правах до дворянства. Перебороти згубні впливи матеріяльного добробуту, пов'язаного з наданням дворянських прав, зуміли лише окремі представники нашого дворянства. Список досягнень нашої аристократії, що його подає О. Пріцак, можна було б значно поширити (зокрема бідні його дані про технологічні винаходи та про нововведення в сільському господарстві наших тодішніх панів), але чи ж вони щось доказують?

Наприкінці XVIII сторіччя ми мали приблизно сто тисяч українських дворян. А скільки їх лишилося наприкінці XIX сторіччя? Це найкраща відповідь на те, як швидко проходила деморалізація і денаціоналізація цієї О. Пріцаком так возвеличеної верстви. Честь і слава окремим представникам нашої аристократії, які ще подекуди й у XIX сторіччі робили корисну для України та її культурного і економічного розвитку працю, але вони не в стані врятувати честі цілої кляси в цих безпросвітніх часах розкладу.

У цій ситуації, в другій половині XIX століття, наші діячі саме тому, що були реалістами ставили ставку на єдину силу, яка мала потенціяльне значення — селянство. Звичайно спершу воно було ще поневолене, бідне, несвідоме, затуркане. Але розвиток подій виправдав цю ставку. Коли не можна було ставити на дворянство, а робітництва ще не було, та й міщанство, як ми знаємо з спогадів М.А. Славінського,[16] навіть такого великого міста як Київ, було напів селянським, то куди ж мали звернути очі наші діячі 60-70 років? Чи можна собі уявити, якою катастрофою була б ставка на дворянство для української національної ідеї в тих часах?

Позитивна роль дворянства як кляси в історії України закінчується

---

[15] Деякі звичаї й установи козацьких часів жили й пізніше.

[16] Цитуємо за машинописом.

остаточно приблизно наприкінці першої половини XIX сторіччя.[17] А все ж таки О. Пріцак виписуючи каталог досягнень окремих наших дворян забув згадати одне, чи не найбільше досягнення українського дворянства як кляси. Це останній великий спалах енергії його в перших десятиріччях XIX віку, коли наша аристократія стала творцем ідеї українського націоналізму, звичайно у тогочасному значенні цього слова.[18] Процес цей досить довгий, складний і в подробицях ще не зясований, але праці проф. О. Оглоблина про наших передових діячів кінця XVIII і початку XIX сторіччя, про Новгород-Сіверський кружок, про «Історію Русів», тощо, дали для цієї теми багатий фактичний матеріял.

А саме тому, що серед нашої аристократії ще за 30-40 років XIX стол. націоналістичні ідеї були досить поширені, там міг знайти таких палких прихильників Т. Шевченко з своїми революційними і націоналістичними думками, хоч з другого боку саме з життєпису Шевченка ми бачимо й яскраві приклади розкладу дворянства.

У своїй ідеалізації дворянства О. Пріцак доходить до того, що закидає М. Грушевському, що це, мовляв, саме він «своєю науковою і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної і фізичної ліквідації української аристократії».[19] Чи це lapsus calami, чи злобний наклеп, чи прикре непорозуміння? Цей закид настільки голословний і неетичний, що дивуєшся, як хоч би в публіцистичній статті його можна висувати. Питається: кого ж це саме з української аристократії морально й фізично ліквідував М. Грушевський? Нам взагалі невідомо про будь яку ліквідацію, яку проводив чи до якої спричинявся М. Грушевський, а коли О. Пріцакові такі речі відомі, то їх варто назвати по імені.

Окремо можна дискутувати про державнотворчі спроможности нашої аристократії за часів революції. О. Пріцак про них дуже високої думки,[20] однак ця аристократія щось не дуже виявила ці свої здібності та практичний державнотворчий досвід, коли прийшов її час (після 29 квітня 1918), а вона ж мала пів року часу.

Ми мусіли відповісти на деякі закиди О. Пріцака. На жаль не на всі, бо це забрало б надто багато часу і місця. М. Грушевський мав свої прикрі риси характеру, він робив помилки в своєму житті, але ж кладучи на терези його позитивні і неґативні властивості і додаючи до цього його, наукову, літературну й публіцистичну творчість, то згадані хиби характеру будуть рішуче переважені позитивними досягненнями,

[17] О. Кониський у автобіографічному творі «Молодий вік Максима Одинця», Львів 1902, згадує ще з 50-х років багато патріотично настроєних панів з південної Чернігівщини і північної Полтавщини.

[18] На це звернув увагу Л.К. Полухін, Формування історичних поглядів М.І. Костомарова. Київ, 1959.

[19] *Op. cit.*, стор. 13.

[20] *Op. cit.*, стор. 13.

які О. Пріцак згірдливо аж двічі називає «ремеслом».[21] Ми свідомо не торкалися його державнотворчої праці для добра України, залишаючи це більше від нас покликаним людям. Однак, як би риси характеру мали впливати на загальну оцінку людини та досягнень її, то де опиняться такі діячі як, наприклад, Черчіль, Клемансо, Бісмарк та й інші визначні особистості? А Грушевський же був багато лагіднішої вдачі. Чи може, лише тому, що Грушевський був українцем, до нього треба прикладати іншу мірку? Юрій Липа свого часу досить влучно говорив про окислителів нашого життя.[22] Гірко, коли окислителями виступають такі люди, як О. Пріцак.

ДОДАТОК

У СПРАВІ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ М. ГРУШЕВСЬКОГО

На цьому місці друкуємо листа Президії УІТ до проф. Юрія Шевельова, президента УВАН, в справі заплянованої конференції про М. Грушевського в 1986 році. Треба згадати, що УІТ й УВАН у співпраці з іншими науковими товариствами, плянували відбути наукову конференцію в 1984 році у зв'язку із 50-и літтям смерти М. Грушевського. Вже було виготовлено програму заплянованої конференції, але з незалежних від УІТ причин, ця конференція не відбулася. Документація цієї справи зберігається в архіві УІТ. Зміст листа УІТ до проф. Ю. Шевельова говорить сам за себе й не потребує додаткових коментарів.

30.VI.1985

Високоповажаний Пан
Проф. д-р Юрій Шевельов, Президент
Української Вільної Академії Наук у США
і Голова Комітету для підготови конференції
присвяченої М. Грушевському в 1986 році.
Нью-Йорк.

Вельмишановний Пане Професоре,

Президія Українського Історичного Товариства щиро вітає ініціятиву відзначення 120-их роковин з дня народження М.С. Грушевського, хоч це й не прийнята дата для ювілею. Такою датою було б 125 річчя. Все ж таки ми радіємо, що відбудеться чергова наукова конференція,

[21] *Op. cit.*, стор. 4 і 16. О. Пріцак говорить про «ремесло історика». У зв'язку з М. Грушевським це звучить насмішкою.

[22] Ю. Липа, *Українська доба*, (Варшава) 1936, стор. 21-24.

присвячена нашому найбільшому історикові, і віримо, що вона принесе щось нове в галузі грушевськознавства.

Щодо участи Українського Історичного Товариства в цій конференції, то УІТ хотіло б у першу чергу вияснити становище проф. д-ра О. Пріцака, директора УНІГУ і керівника катедри історії України ім. Михайла Грушевського.

З нагоди відзначення 100-ліття з дня народження М. Грушевського, проф. О. Пріцак помістив статтю «Із нагоди столітнього ювілею історика» (*Листи до приятелів,* 1966, чч. 157-159, кн. 5-7) в якій наніс обиду і висунув поважне обвинувачення Грушевському.

Твердження О. Пріцака про те, що М. Грушевський «*своєю науковою і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної і фізичної ліквідації української аристократії* (цит. твір, стор. 13, наше підкреслення) є настільки неетичне й непристойне, що нам справді незрозуміло, як може учений, який висунув таке обвинувачення проти акад. Грушевського, брати активну участь у будь-яких ювілеях, присвячених нашому визначному вченому. Нанесена обида є тимбільше жалюгідна, що великий Покійник не може боронити своєї національної і наукової чести, а його родина також не живе й не може стати в його обороні.

Протягом багатьох років ми домагалися на сторінках «Українського Історика», офіціозу УІТ, і в інших виданнях, щоб д-р Пріцак відкликав свій голословний закид, чи дав докази на твердження, висловлені ним з нагоди 100-их роковин народження М. Грушевського. Оскільки нам відомо, ні відкликання, ні доказів на своє твердження він не дав. Що ж змінилося за цих 20 років? Фізичною і моральною ліквідацією нашої аристократії займалися большевики, але ж ми їхніх ювілеїв не святкуємо. Закид Грушевському, що його зробив д-р О. Пріцак з нагоди відзначення 100 роковин його народження, мусить бути з'ясований, поки Українське Історичне Товариство може взагалі брати до уваги спільну участь у ювілеї.

Українське Історичне Товариство вважає своїм обов'язком станути в обороні світлого імени Титана української національної історіографії і його наукової чести.

У житті і діяльности НТШ й ВУАН М. Грушевський взяв таку активну участь, що обидві наукові установи, які нав'язують до славних традицій минулого, не можуть бути байдужі до неморальних закидів на адресу колишнього керівного діяча обох установ. Тому ми надіємося і віримо, що ці дві наукові установи не лише зрозуміють принципове становище УІТ в обороні національної і наукової чести нашого найвидатнішого історика й організатора українського наукового життя, але вплинуть на проф. О. Пріцака відкликати і з'ясувати безпідставні закиди, зроблені ним з нагоди відзначення 100-тя народження М. Грушевського, або дати докази таких важких закидів.

Будемо вдячні за Вашу відповідь в цій важливій справі.

З належною пошаною

За Президію УІТ

Любомир Винар, Голова УІТ
Марко Антонович, Заст. голови УІТ
Олександер Домбровський, Науковий секретар

Копії: Проф. Олександер Оглоблин, почесний голова УІТ
Проф. Ярослав Падох, Голова АНТШ
Проф. Володимир Кубійович, Голова НТШ в Європі
Проф. Михайло Марунчак, Голова УВАН в Канаді
Д-р Богдан Стебельський, Голова НТШ в Канаді

Для інформації: Президія Наукової Ради при СКВУ

Любомир Винар
Kent State University
U.S.A.

СВІДЧЕННЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО У ХАРКОВІ З 28 БЕРЕЗНЯ 1931 Р.

В Інституті Літератури ім. Т. Шевченка Академії Наук України, Відділ рукописів, у Києві зберігаються зізнання М. Грушевського з його допитів у Харкові з 1931 року (ІЛ, ф. 122, № 13; ф. 122, № 14), а також записка Я.С. Агранова з Москви, що безпосередньо відноситься до харківських допитів Грушевського (ІЛ, ф. 122, № 15). Завдяки доброзичливості д-ра Сергія Гальченка, директора Відділу рукописів І.Л., я мав змогу в серпні 1992 р., під час мого перебування у Києві, переглянути ориґінальні тексти вищезгаданих архівних документів, які значно поширюють джерельну базу грушевськознавства. Також Сергію Анастасійовичу щиро дякую за зроблення відповідних відбиток з рукописів.

Вищезгадані архівні матеріяли, на нашу думку, заслуговують на обширну і глибинну аналізу і публікацію. На цьому місці подаємо дослідження вимушеного зізнання М. Грушевського харківським ҐПУ, в якому він признається до членства в «контрреволюційній організації». Для кращого зрозуміння недавно віднайденого документу, даємо коротке впровадження.

АРЕШТ М. ГРУШЕВСЬКОГО

На початку 1931 року аґенти ҐПУ перевели арешти колишніх політичних співробітників М. Грушевського з часів Української Центральної Ради — П. Христюка, М. Чечеля, В. Голубовича, Г. Коссака та інших. Їх обвинувачувано в членстві видуманого совєтською владою «Українського Національного Центру», що його мав очолювати М. Грушевський. У тому часі майже завершено розгром установ й історичної школи М. Грушевського у Києві. Тоді також започатковано арешти учнів і наукових співробітників Грушевського. Вже раніше автор цих рядків писав, що ліквідацію історичної школи Грушевського Сталін із своїми прибічниками провели великою мірою руками українських комуністів, які пізніше самі стали жертвою «націоналістичних ухилів». Самого Грушевського вислали до Москви в т.зв. наукове відрядження, а насправді, як правильно підкреслює Я.Й. Малик, «на за-

слання».[1] Можна погодитися з висновком, що ҐПУ не відважилося арештувати Грушевського в Києві — тому саме вислали його до Москви. Крім того Грушевський одержав ще в 1924 році від уряду совєтської України охоронний лист, в якому писалося, що «академік Грушевський обшукам, арештам і переслідуванням не підлягає».[2] Цей охоронний лист відносився лише до території УСРР. Дня 7 березня 1931 р. М. Грушевський з своєю донькою Катериною прибув у Москву, а Марія Сильвестрівна, дружина Михайла, залишилася ще на короткий час в Києві. Відносно арешту історика в Москві стали тепер доступні архівні матеріяли, що ними користувався історик Р.Я. Пиріг і інші дослідники, а також спогади учениці історика і близького приятеля родини Грушевських Оксани Степанишин, що появилися в 1943 році п.н. «Останні роки життя Михайла Грушевського».[3] На основі цих матеріялів можна точно визначити день і час арешту Грушевського аґентами ҐПУ, а заразом спростувати невірні інформації відносно цеї події. На увазі маємо перш за все таке твердження Григорія Костюка:

> «З його приїздом у Москву сталися такі події: 9 березня Михайло Сергієвич захворів і ліг з температурою в ліжко. 10 березня 1931 року о пів до десятої вечора його арештували аґенти НКВД, 12 березня вже був у Харкові на допиті слідчого ҐПУ Южного.»[4]

Насправді Михайла Грушевського було заарештовано 23 березня 1931 року на наказ ҐПУ за підписом Г.Г. Ягоди. Арешт відбувся на квартирі співробітника Архіву стародавних актів Кравцова о півдесятої години вечора. Грушевський, як писав Мессінґ, аґент ҐПУ, в звіті «вів себе спокійно, весь час мовчав і звернувся лише з проханням викликати до його камери лікаря. Цеж саме власноручно записав Грушевсь-

---

[1] Я.Й. Малик, *Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914-1934 рр.)*, Львів, 1992, стор. 17.

[2] Р.Я. Пиріг, «М.С. Грушевський: між історією і політикою (1924-1934)», *Український історичний журнал*, № 10, 1991, стор. 44.

[3] Її стаття про М. Грушевського, під криптонімом О.М., була видрукована у львівському місячнику *Наші дні*, ч. 3, березень 1943, стор. 4-5. Згодом її передруковано в ж. «Український Історик», ч. 1-4, 1981, стор. 174-179. Можна припускати, що стаття авторки базована на розповіді дружини Михайла Грушевського — Марії Сильвестрівни, правдоподібно з 1941-42 років. Можливо, що вона одержала також деякі інформації від інших членів родини М. Грушевського.

[4] Григорій Костюк, «Таємниця смерти академіка М.С. Грушевського (За радянською пресою і спогадами сучасників)» в Г. Костюк, *На магістралях доби*, Балтімор, 1983, стор. 11.

Треба згадати, що в недавно опублікованій статті Леоніда Решодька п.н. «Двічі померлий», автор також мильно твердить, що Грушевського «арештували на початку березня 1931 року». Див. *Великий українець. Матеріяли з життя та діяльности М.С. Грушевського.* Київ, 1992, стор. 441.

кий на анкеті заарештованого».[5] Тут треба згадати, що Грушевський в Москві замешкав на вул. Погодинській, в помешканні, яке ще раніше придбала ВУАН для наукових співробітників, які мали наукове відрядження в ВУАН. Там також раніше проживав Б. Кравцов, співробітник Грушевського. Отже історик мешкав на помешканні ВУАН в Москві і там його заарештували. О. Степанишина пише, що «взяли його з ліжка хворого, в НКВД ще скупали в холодній ванні».[6] Це також підкреслив Грушевський в розмові з начальником секретно-політичного відділу ҐПУ Я.С. Аграновим, мовляв «В тюрму я был заключен, находясь в гриппозном состоянии».[7]

З Москви вивезли Грушевського до Харкова, не зважаючи на його хворобливий стан, де в приміщенні ҐПУ протягом трьох днів його допитували, починаючи з 28 березня до 3 квітня 1931 року включно.

«ПРИЗНАННЯ ДО ВИНИ» М. ГРУШЕВСЬКОГО

На окремому листку паперу знаходимо рукописне свідчення М. Грушевського, датоване 28.III.931, без специфічного заголовка, який знаходимо в його пізніших зізнаннях. На самому початку подано замітку «перший допит» і номер «7» (дивись автограф зізнання). Друкуємо повний текст свідчення історика, що вважається важливим джерельним матеріялом в дослідженню арешту М.С. Грушевського.

перший допит

Визнаю свою приналежність до контреволюційної організації, до якої входили між иншима, мої співробітники в минулому Чечель, Христюк, Шраг, Голубович та ин. Рішучо засуджую всякі спроби боротьби з радянською владою та розумію повну абсурдність наших змагань в сім напрямі, урочисто обіцяю по силі моєї можливости освітити всі ланки згаданої організації і всі ті темні сили які ріжними шляхами підготовляють збройну боротьбу з радянською владою.

28.III.931

Михайло Грушевський

Допросил. [невиразний підпис] (Южний)

При аналізі історичних джерел, історик до уваги мусить брати дослідження автентичности джерела, яким займається т.зв. «зовнішня критика» й дослідження вірогідности джерела, яким в історичній методології займається «внутрішня критика». Джерело, яке є фальсифікатом, відкидається в історичному дослідженню. Джерело яке є автен-

[5] Р.Я. Пиріг, *цит. пр.*, стор. 44.

[6] О. Степанишина, *цит. пр.*, стор. 175.

[7] Копія справоздання Агранова зберігається в Відділі рукописів Інституту Літератури Академії Наук України. ІЛ, ф. 122, № 15, стор. 2.

тичне, але містить фальшиві або невірні дані, дослідник мусить критично насвітлити в контексті інших сучасних джерел, і тоді може ним користуватися. Не улягає сумніву, що свідчення Грушевського з 28 березня 1931 року є автентичним документом писаним його власною рукою. Натомість цей документ подає багато невірних інформацій, які зумовлені арештом Грушевського і методами його переслухання органами ҐПУ в Харкові. Тому до свідчення Грушевського з 28.III.1931 треба ставитися критично і слід докладно вияснити обставини серед яких він давав свої зізнання

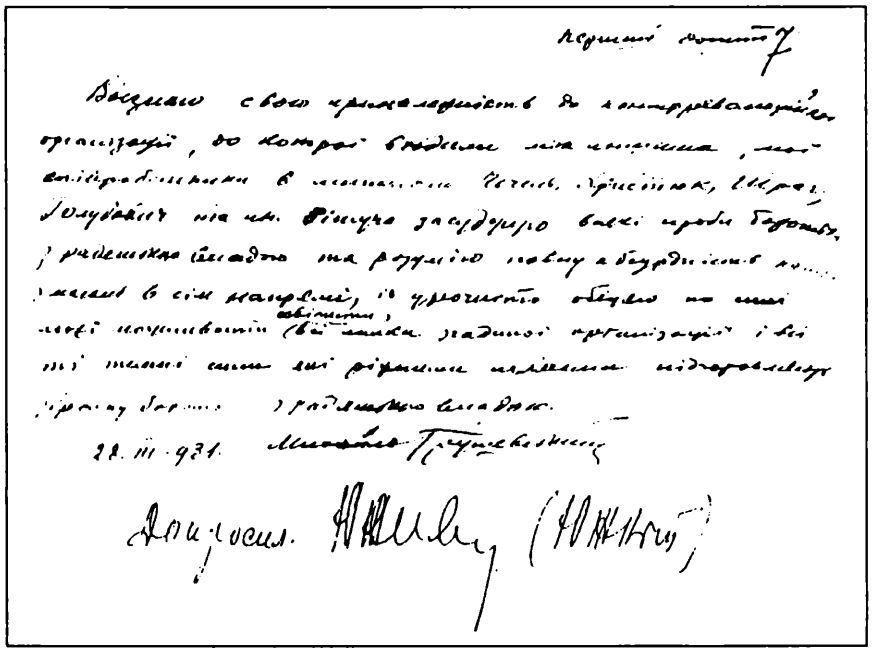

Автограф свідчення М. Грушевського.

Як вже було згадано, перший допит Грушевського відбувся в Харкові 28 березня. Його допитував слідчий ҐПУ Южний, Балицький та інші слідчі. Про що ж ішлося? Голова ҐПУ УСРР Балицький у співпраці з московським ҐПУ, вимагали, щоб Грушевський признався до організації і очолення «Українського Національного Центру» (УНЦ), «націонал-фашистської» контрреволюційної української організації, яка заплянувала повалити совєтську владу. Плян цієї організації був сфабрикований в лябораторіях ҐПУ в Москві і Харкові з головним наміром продовжувати нищення української інтеліґенції в Україні, подібно, як це діялося під час і після процесу СВУ. Після Єфремова — черга прийшла на Грушевського. Методи ҐПУ в допитах М. Грушев-

ського виявилися вийнятково успішними і вже під час першого переслухання він признався до «вини».

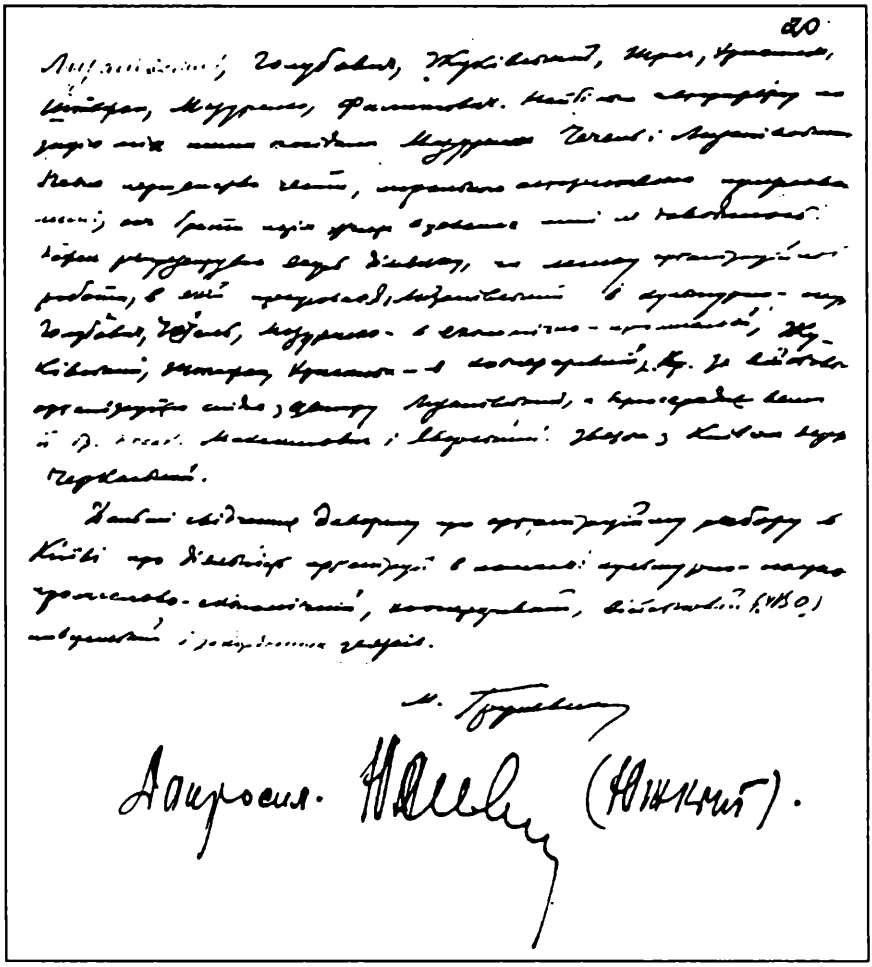

Остання сторінка з зізнань М. Грушевського з 31.III.1931 р.

Ми не знаємо чи Грушевського допитували в Москві або Харкові перед 28 березнем, але у свідченні історика з 28.III знаходимо такі ключеві ствердження:

1) Грушевський признається до приналежности в контреволюційній організації.

2) Між своїми співробітниками в УНЦ він вичислює Чечеля, Христюка, Шрага, Голубовича і інших. Всі вони були будівничими украї-

ської держави в 1917/18 роках, бувші члени Української Центральної Ради або члени уряду Української Народньої Республіки.[8]

3) Грушевський засуджує боротьбу з радянською владою і розуміє «повну абсурдність наших змагань в сім напрямі».

У наступних зізнаннях з 31 березня (ІЛ, ф. 122, № 13) і 1 квітня 1931 року (ІЛ, ф. 122, № 14), Грушевський подає деталі діяльности цього видуманого УНЦ, а також згадує його зв'язок із закордонними установами. Ці зізнання Грушевського вимагають окремої аналізи.

Перед дослідником виринає засадниче питання: чому Грушевський заломився і вже під час першого переслухання «признався» до організації і членства у організації вигаданій органами ҐПУ? Друге питання відноситься до його вичислення інших членів неіснуючого «Центру». Як відомо, до того часу, М. Грушевський ніколи не заломлювався, а тим більше ніколи не вичислював органам КҐБ прізвищ своїх співробітників. Він був вийнятком і своєю поведінкою корисно відрізнявся від інших діячів, зокрема головних учасників процесу СВУ, які часто згадували прізвища своїх співробітників також неіснуючого «Центру» Сергія Єфремова.

Задовільну відповідь на ці питання частинно знаходимо в записці начальника секретно-політичного відділу ҐПУ в Москві Я.С. Агранова «Запись разговора с акад. Михаилом Сергеевичем Грушевским»,[9] опрацьованій для заступника голови «ОГПУ тов. Ягоди» з 15 квітня 1931 року. У цій записці знаходимо також інформації про діяльність Української військової організації, яка мала бути складовою частиною УНЦ, а також про членів соціялістичних партій УПСР і УСРДП, які під проводом Грушевського, намагалися відірвати Україну від СРСР.

Головними архітектами «справи УНЦ» були Г.Г. Ягода в Москві і В.А. Балицький в Харкові. Агранов був один з головних співробітників Ягоди.

---

[8] З вичислених М. Грушевським членів «центру», треба згадати, що всі вони, за вийнятком В. Голубовича, повернулися з еміграції в Україну в 1924 році і працювали в Харкові.

Павло Христюк був ген. писарем у першому уряді УНР Винниченка, Микола Чечель був секретарем УЦРади, а М. Шраг заступником голови Центральної Ради. Всеволод Голубович був головою Ради Народних Міністрів після проголошення IV Універсалу. Усі вони були, в різні часи, співробітниками М. Грушевського.

[9] ІЛ, ф. 122, № 15. Цей звіт складається з чотирьох машинописних сторінок і ми користувалися примірником, що знаходиться в архівних фондах Відділу рукописів Інституту літератури в Києві.

ЗАПИСЬ РАЗГОВОРА С АКАД. МИХАИЛОМ СЕРГЕЕВИЧЕМ ГРУШЕВСКИМ.

2 экз.(кк)

ЗАМ.ПРЕД.ОГПУ тов.ЯГОДА.

ЗАПИСЬ РАЗГОВОРА С АКАД.МИХАИЛОМ СЕРГЕЕВИЧЕМ ГРУШЕВСКИМ.

Сегодня,15-го апреля,мною был вызван М.С.ГРУШЕВСКИЙ для переговоров по вопросу о его индивидуальных обращениях к. ряду деятелей украинского национал-демократического движения за-рубежом.В процессе беседы были затронуты вопросы, относящиеся к области нелегальной деятельности ГРУШЕВСКОГО на советской Украине.Когда мной был задан ГРУШЕВСКОМУ вопро о характере его связи с галицийской военной организацией,вх дившей в состав "Украинского Национального Центра",ГРУШЕВСК после некоторой заминки,заявил,что все его показания,данные им в ГПУ УССР,являются преувеличенными.

В частности,неверными являются следующие моменты:

1)Показания об имевших место в Харькове в 1924 и последующих годах политических совещаниях двух группировок украинских эсеров - в/группировки ЛИВАНЬСКОГО,ГОЛУБОВИЧА, ПЕТРЕНКО и др.,не покидавшей Украины и б/ре-эмигрантской группировки ЧЕЧЕЛЯ,ЗУКОВСКОГО,ШРАГА и др.По словам ГРУШЕВСКОГО,на таких совещаниях он не присутствовал и о них ему ничего неизвестно.

2)Показание о повстанчестве и существовании повстанческ тройки украинского центра.Никакой повстанческой организаци возглавлявшейся близкими к нему,ГРУШЕВСКОМУ,кругами,не существовало и никаких повстанческих тенденций в среде его политических друзей не было.

3)Неверно также показание о командировании заграницу в 1929 г.ЛАЗУРЕНКО и свидании последнего в Париже с ВИННИ ЧЕНКО.ЛАЗУРЕНКО действительно ездил заграницу,но без како

Перша сторінка машинопису записки Я.С. Агранова про розмову з акад. М. Грушевським з 15 квітня 1931 року. Записка виготовлена для «тов. Ягоди».

Треба рівночасно згадати, що Агранов говорив з Грушевським в Москві 4 квітня 1931 р., після його повернення з Харкова,[10] а другий раз 15.IV.1931. Із його звіту довідуємося про обставини в Харкові, що відносилися до допитів харківських слідчих.

У першу чергу Грушевський *відкликав* у Москві усі його зізнання подані в Харкові, зокрема відносно участи Чечеля, Шрага, Жуковського і других в організації «УНЦ». Він відкликав також свої зізнання про існування «повстанської трійки українського центру». Грушевський ствердив, що «Ніякої повстанської організації, очолюваної близькими до него кругами, не було і також не було жадних повстанських тенденцій серед його друзів».[11] Відкликання Грушевським його зізнань складених у Харкові серед неймовірно тяжких обставин терору ҐПУ, свідчить про його характер. Здається, що він був єдиний, або один з нечисленних, українських провідних діячів і науковців, який не побоявся відкликати свої зізнання вимушені харківським ҐПУ, зокрема слідчим Южним. Агранов запитався Грушевського про причину зложення попередних зізнань у Харкові, що є записані в протоколах. Тоді Грушевський розплакався і дав таке пояснення:

> «Мені трудно про це говорити. Я не належу до породи героїв і не видержав 9-и годинного нічного допиту. Я стара людина, сили мої давно підірвані. В тюрму я був кинутий в грипозному стані. Я не видержав різкого натиску слідчих. Ніякого фізичного натиску до мене не застосовано. Але мені показано цілий ряд томів, де майже на кожній сторінці фігурувало моє прізвище. Мене переконували в тому, що я як ідейний вождь свого руху, повинен взяти відповідальність за контреволюційну діяльність організації в цілому і за діяльність окремих її провідників, а також підтвердити дані ними свідчення, що, безумовно приведе до пом'якшення участі всіх притягнутих у цій справі осіб. Я, у стані повної безвихідності погодився підтвердити свідчення МАЗУРЕНКА, ЧЕЧЕЛЯ, Гр. КОССАКА і інших. Мені показали цілу низку протоколів і дали прочитати витяги з них».[12]

---

[10] Харківські допити Грушевського перервалися на початку квітня і його звільнено з арешту. Назагал прийнятий погляд, що М. Грушевського звільнено з харківської вязниці через інтервенцію його родича по матері Г.І. Ломова-Опокова, члена ЦК ВКП (б) і першого совєцького наркома юстиції. Докладніше про цю справу в праці Я.Й. Малика, *цит. пр.*, стор. 18. Також в спогадах О. Степанишин, *цит. пр.*, стор. 175. Вона пише, що Ломов пішов у Кремль на засідання політбюро, де завжди бував Сталін. Сталін начебто нічого не знав, дуже обурився свавільним вчинком НКВД і видав наказ негайно звільнити Грушевського. Цю гіпотезу треба перевірити.

[11] «Показание о повстанчестве и существовании повстанческой тройки украинского центра. Никакой повстанческой организации возглавлявшейя близким к нему, ГРУШЕВСКОМУ, кругами, не существовало и никаких повстанческих тенденций в среди его политических друзей не быо» — Запись, ІЛ, ф. 122, № 15, стор. 1.

[12] Подаємо цю цитату в оригіналі (І Л, ф. 122, № 15, стор. 2):

На вопрос о том, что же побудило его дать те показания, которыє зафиксированы в ряде протоколов допроса, ГРУШЕВСКИЙ расплакалася и заявил: «Мне трудно говорить

Грушевський у своєму зізнанні не пояснює «різкого натиску слідчих». Проте, на нашу думку, тут ідеться про психологічний і дуже правдоподібно фізичний терор слідчих над Грушевським. Твердження Грушевського, що не було «фізичного натиску» треба розглядати з великим застереженням. Є пізніші свідчення М. Шрага, обвинуваченого в справі УНЦ, з 1965 року, в якому він пише, що «На слідстві в 1931 року до мене застосовували заборонені методи слідства. Часті допити в нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих... (фізично і морально замучили мене і деморалізували).[13] Інший учасник слідства М. Чехович 21 березня 1957 року заявив, що «Я протягом 8-9 діб безперервно допитувався, не маючи можливості за цей час відпочити і заснути. Використовувалися також деякі інсценізації розстрілу».[14]

В спогадах О. Степанишиної читаємо, що Марія Сильвестрівна приїхавши до Москви, не пізнала Михайла Сергієвича — так він змінився. Він багато не говорив, але «розказав тільки, що в Харкові його довго допитував слідчий Южний, увесь час загрожував, кажучи між іншим, що зашле дочку на Соловки на 10 років. «Якби ще раз отаке — не витримав би», — зірвалося у Михайла Сергійовича... і більше нічого не розказував».[15]

На основі повищих інформацій і зізнань учасників процесу з 1931 року Шрага і Чеховича, приходимо до заключення, що слідчі правдоподібно уживали фізичний терор і так їм вдалося на короткий час «розколоти» Грушевського. Дуже можливо, що його ставили до стіни і стріляли холостними набоями, як пише В. Заруба в статті «Розгром і знищення київської школи істориків М. Грушевського». Натомість Л. Решодько подає цитату із якогось неуточненого джерела, і пише, що історика «8-9 діб допитували», а також, що Грушевський писав, що «Декілька разів до мене застосовували інсинуацію розстрілу».[16]

об этом. Я не принадлежу к породе героев и не выдержал 9-ти часового ночного допроса. Я старик, силы мои давно надорваны. В тюрьму я был заключен, находясь в гриппозном состоянии. Не выдержал резкого натиска следователей. Никакого физического воздействия ко мне не было применено. Но мне был пред'явлен целый ряд томов, где чуть ли не на каждой странице фигурировала моя фамилия. Меня убаждали в том, что я, как идейный вождь своего движения, должен взять на себя ответственность за контр-революционную деятельность организации в целом и действия отдельных ее руководителей и подтвердит данные ими показания, что безусловно приведет к смягчению участи всех привлеченных по этому делу лиц. В состоянии полной безвыходности и отчаяния я согласился подтвердить показания МАЗУРЕНКО, ЧЕЧЕЛЯ, Гр. КОССАКА и др. Мне пред'явили целый ряд протоколов и дали прочесть выдержки из них».

[13] Архів КДБ УРСР. Висновок по кримінальній справі н 51 692, Арк. 10. Цитуємо за Я.Й. Маликом, стор. 19.

[14] *Там же,* Арк. 10; Малик, стор. 19.

До речі М. Шраг і М. Чехович ствердили, що через ці фізичні і моральні тортури ҐПУ вони не видержали і підписали все, що від них вимагали.

[15] О. Сепанишина, *цит. пр.,* стор. 175.

[16] Л. Решодько, «Двічі померлий», *цит. пр.,* стор. 443. Звичайно, що Гру-

Якщо до уваги взяти, що Грушевського повезли до Харкова хворим — тоді можна краще зрозуміти його фізичну і психологічну невідпорність під час допитів. *Терор слідчих ҐПУ супроти Грушевського — безпосередно причинився до його зізнання з 28 березня 1931 року в якому він визнав свою «вину» і признався до керівництва неіснуючого «Українського Національного Центру».*

Віримо, що ще знайдуться нові архівні матеріяли про переслухання Грушевського в Харкові і тоді зможемо повніше насвітлити арешт і допити історика. Треба згадати, що Грушевський обіцяв Агранову написати звернення до українських політичних діячів за кордоном. Не зважаючи на натиск ҐПУ в цій справі — він не написав жадного листа або звернення. Процес УНЦ був проведений без Грушевського, пише історик, «він з нього був виведений, хоча заведена на нього кримінальна справа не була закрита».[17]

В методологічному аспекті історичного дослідження, зізнання М. Грушевського з 28 березня 1931 року є клясичним прикладом автентичности джерела встановленої на основі зовнішньої аналізи, а заразом невірогідности його змісту встановленої внутрішньою критикою. Він писав свої зізнання в умовах політичного терору ҐПУ, або як ствердив Грушевський, «різкого натиску слідчих».

Офіційно припинено кримінальну справу проти Грушевського після його смерти в 1934 році.[18] Відкликання істориком його харківських зізнань, а також його відмова написати звернення до українських діячів за кордоном, як того вимагав Ягода, а згодом Л. Каганович, на нашу думку, безпосередньо причинилися до передчасної смерти М. Грушевського у Кисловодську.

шевського 9 діб безперервно не допитували. Автор покликується на письмову заяву Грушевського Агранову, але в цій заяві Грушевський не згадує про інсинуацію розстрілу, як також про те, що «таке психічне дійство продовжується біля 9 місяців, і я природно, не витримав і дав свідчення слідчому Бордону», стор. 443. Тут зайшло якесь непорозуміння і Л. Решодько *правдоподібно переплутав різні джерела.* Проте, якщо він має письмову заяву Грушевського до Агранова зі змістом, що його цитує у своїй статті, він повинен якнайшвидше повністю цю заяву видрукувати і вказати на відповідний архівний фонд де вона зберігається. В противному разі цю цитату автора можна уважати звичайною видумкою.

[17] Я. Й. Малик, *цит. пр., стор. 21.*

[18] *Там же,* стор. 22. Натомість Ю.І. Шаповал пише, що справу Грушевського припинено 5 серпня 1933 р. «Сталінізм і Україна», *УІЖ,* ч. 6, 1991, стор. 55.

Miscellanea

Яр. Рудницький
Український Вільний Університет
Монреаль, Канада

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ПОХОДЖЕННЯ КИЄВА

В першому томі *Історії України-Руси* (Львів 1903) Михайло С. Грушевський поставився застережно до відомого літописного оповідання про трьох братів Кия, Щека й Хорива й їхню сестру Либедь й ствердив (дослівно) таке:

> Цїле се оповіданнє про київських братів було т.зв. етимольоґічним мітом: з імен місцевостей зроблено історичні особи (стор. 380).

На жаль, автор не подав ніякої іншої етимології назви Києва й це було причиною, що його становище в цій справі пройшло майже без відгомону в українській і неукраїнській історіографії й назвознавстві. В більшості випадків історики обминали це питання, покликаючися на літописну «леґенду» й цитуючи її приблизно так, як і переказ про св. Андрея на київських горах; рідше старалися знайти якесь інше пояснення, як цей «етимологічний міт» літописця. Отак, напр., добре обзнайомлений із працею Грушевського, Юрій Вернадський виводив назву Києва з «турецького слова *кій* „беріг ріки"».[1]

Вважаючи анти-антропонімне становище Грушевського за єдино правильне, автор цих рядків від довшого часу шукав за розв'язкою питання про назву Києва в дусі апелятивної деривації. І от у 1949 році опрацьовуючи «канадійські географічні назви українського походження»[2] він писав:

> треба цій назві надати первісний зв'язок із словом *кий* у розумінні «паличя»; вона могла відноситися спершу до к и ї в — палісади, яким був обгороджений старий город (стор. 800).

Це пояснення було повторене опісля двічі в чергових виданнях згаданої праці,[3] і врешті в звідомленні про 5-ий Міжнародний Конґрес Назвознавства в Саляманці в 1955 р., дослівно:

---

[1] George Vernadsky, *Ancient Russia.* Yale University Press, 1943, стор. 333.

[2] *Пропам'ятна книга Українського Народного Дому в Вінніпеґу,* Вінніпеґ 1949, стор. 765-819.

[3] *Назвознавство УВАН,* ч. I, Вінніпеґ 1951, 1953.

Коли... я прислухався до доповіді одного з шведських ономастів про походження й значення назви «Стокгольму» («окружений палісадою горб»), у мене утвердилося переконання про слушність моєї гіпотези про генезу назви «Києва», яку я висунув іще в 1949 р.... Стокгольм відповідає значенево Києву.[4]

Гіпотеза Грушевського про первісність назви Києва й пізніші «дороблення» до неї літописного міту інспірувала підписаного не тільки до апелятивного етимологізування назви столиці України,[5] але була товчком до опрацювання доповіді на 6-ий Міжнародний Конґрес Назвознавства в Амстердамі в 1963 р. п.н. «типологія ономастичного фолкльору».[6] Виходячи з таких даних, як леґенда про оснування Риму Ромулюсом і Ремусом, про походження назв Лех, Чех і Рус та інших, автор відрізнив у цій сфері народної творчости, чи «вчених народних етимологій», два основні типи: індивідуальні й групові (родинні) етимології — міти. До цих останніх належить літописне оповідання про братів Кия, Щека й Хорива й їхню сестру Либедь.

* * *

Авторова теорія про походження Києва від *київ* — «палісади» з 1949 р. знайшла свій відгомін у науці.

Отак у довшій статті на тему походження назви Києва в *Наукових Записках УТГІ* в Мюнхені в 1970 р. (том 21, стор. 135) Василь Чапленко писав:

Значення слова *кий* як дерев'яного кілка могло дати розуміння назви «Київ», як фортеці, збудованої з київ, збудованої так, як пізнішого часу будували свої «січі» українські козаки. П. Куліш записав від одного запоріжця спогад про те, як ті січі будовано: «Як зібрались гайдамаки в Мотронинському лісу, то зробили собі січ. Вибрали таке місце, що з трьох боків байрак, я з четвертого поставили башту. Кругом обрубались лісом»... Покликавшись на цей запис, Б. Грінченко пояснив слово «обрубались», як «обгородили частоколом». А що слово «рубати» семантично майже тотожнє із словом «сікти», то звідси легкий перехід і до слова «обсікатись» у такому значенні, тим більше, що в того ж Грінченка є й слово «обсікати» в значенні «обполювати » (городину)... В Даля є вислів (північний) «осень место» — «обнести пряслами, огородить, осекать дачу» (в лісі) — робити межові просіки. Є в Даля й слово «сеча», що його він пояснює як «завал из дерев». Даль також написав, що «можливо, від цього походить і назва Січі Запорізької»... А навколо Києва в давнину були великі ліси, як про це свід-

---

[4] *З подорожі до Скандинавії 1957.* Вінніпеґ-Осло, стор. 77-78.

[5] J.B. Rudnyckyj, *An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language,* Vol. II, Ottawa 1982, стор. 660-666.

[6] "Typology of Namelore." *Proceedings of the 6th International Congress of Onomastic Sciences.* Amsterdam 1963 (published in: 1966), стор. 433-441.

чить і наш Початковий літопис, було з чого будувати таку «січу» на наддніпрянських горах (стор. 135).

На жаль, Чапленко замість придержуватися правильного виводу назви *Києва* від *київ* — «палісади», попав у сіті своєї «адигейської теорії» й саме слово *кий,* найочевидніший український, а тим самим слов'янський, термін зв'язав із адизьким коренем *ківі* «палка, ціпок» (там таки стор. 146-147). Нічого дивного, що підписаний неґативно поставився до Чапленкової концепції.[7] Не згадують про неї автори етимологічного словника з 1985 р.[8]

Найновіше заперечення особи Кия, як основника Києва, походить від німецького вченого Г. Трунте. В статті п.н. «Кий — староруський основник городів?» у мюнхенському славістичному журналі *Ді Вельт дер Слявен* за 1988 рік, він насамперед старається установити вік Києва й стверджує, що *Літопис* Нестора ставить оснування Києва між першим століттям (леґенда про святого апостола Андрея) та між сьомим століттям (похід болгар на Дунай). *Новгородський літопис* знову подає дату оснування Києва на 853/54 роки. «При цій неясній хронологізації нашої події між першим і дев'ятим століттям і невистарчальності джерел історичність героя є скрайно неправдоподібна».[9]

Як другий, ще сильніший, арґумент проти оснування Києва леґендарним *Києм* Трунте висуває наявність назв типу *Київ-Києвець*... на різних слов'янських теренах. «Разом узяти їх понад сотня в слов'янському світі», отож — робить висновок автор — особове ймення *Кий* мусіло б бути дуже поширене в слов'янських мовах, а тут немає на це доказів».[10] Отож Трунте, так як Грушевський, відкидає антропонімічне походження назви Києва.

Без відсилання на авторові праці, починаючи з 1949 р., Трунте виводить назву Києва від *київ* — «палісада»: «Befestigungstyp».[11]

---

[7] Пор. цитований у нотці 5-ій етимологічний словник том II, стор. 664-665.

[8] І.М. Желєзняк-А.П. Корепанова-Л.Т. Масенко-О.С. Стрижак, *Етимологічний словник літописних назв південної Русі,* Київ — Наукова думка, 1985, стор. 77-80. Не вважаючи на обильну документацію й велику бібліографію, автори не вичерпують усіх праць про походження Києва, зокрема на Заході, й ідуть безкритично за традиційним виводом назви «столиці Київської Русі» від антропоніма *Кий* — «ім'я старійшини-князя, перевізника чи звіролова» (стор. 75). Для авторів гіпотеза М. Грушевського не існує, за те вони широко цитують М. Фасмера, О.І. Соболевського, Б.О. Рибакова й ін. Розуміється, вони поминають мовчанкою (проскрибований у тому часі в Україні) етимологічний словник автора цих рядків, хоч у ньому присвячено Києву не менше сторін, як у їхньому словникові.

[9] Hartmut Trunte, "Kyj — ein altrussischer Städtegründer?". *Die Welt der Slaven,* Jg. 33:1, NF12:1, München 1988, стор. 3-25.

[10] Trunte, *ibidem,* стор. 4-5.

[11] Trunte, *ibidem,* стор. 18.

* * *

Для повноти образу й вичерпання проблеми залишаються до обговорення ще три важливі справи, зв'язані з походженням не тільки назви, але й самого Києва.

Перша з них — чужомовні, насамперед грецькі передачі цієї назви. Як відомо, Константин Багрянородний (Порфірогенет) у половині X-го століття нотує назву Києва, як *Самбатас/Самватас,* побіч *Кіо(а) ба/* Кіо(а)ва. Автор цих рядків присвятив цій справі окрему статтю, друковану в атенському журналі *Ономата,* том X (1986), стор. 47-49, у якій, розглянувши всі дотеперішні етимології Києва за переліком Г. Ільїнського,[12] приходить до висновку, що значення грецького *Самбатас/Самватас* зводиться до «палісади», дослівно:

> The word *bat'ь* is well known to all Slavic languages; it means "stick, staff, stake, club." With reference to Σαμβατας, it could have meant "palisade" coinciding with the origin of the name Kiev itself as "the palisaded enclosure, citadel."
>
> (: *kūjb* "stick, staff, stake, club"). Thus the formal-structural diversity (**Sam-bat-* vs. **Kyj-evь-*) is compensated by the identity of meaning — "a palisaded citadel" in both cases. In this connection the Constantinus' VII phrase το καστρον το Κιοαβα το επονομαζομενον Σαμβατας becomes clear as a synonymic designation of the same object — the ancient καστρον Kiev, also called *Sambat by the local population of the X c.
>
> Περιληψη
>
> Ακολουθωντας την ετυμολογια που εδωσε για το ονομα Kiev στο Ετυμολογικο του Λεξικο της Ουκρανικης γλωσσας τομος 2 σελ. 660-66, ο συγγραφεας εξηγει τη μνεια του ονοματος αυτης της πολης του 10. αιωνα απο τον Κωνσταντινο Πορφυρογεννητο ως Sam [o] bat δηλ. «φρουριο περιφραγμευο με πασσαλους».

Друга немаловажна справа — деривація похідних означень від назви Києва. Як відомо, найстарші записи назви мешканців цього міста були кияне (988), кьіянь (1024), кьія ньі (1069) тощо.[13]

Щойно XIX й XX століття приносить назву києвлянин/київлянин, само собою як другісне означення, основане на топонімі Київ.

Що ж говорить *киянин?*

Тут немає найменшого сумніву в тому, що така формація бере свій початок, первісне морфологічне словостворення, не від *Києва,* а від *Кия/Киї.* Виходить, що початкова форма назви столиці України була

---

[12] Пор. І. Ільїнський, «Самбатас Константина Багрянородного», *Ювілейний Збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського,* Київ 1928, УАН, стор. 658-669. — На жаль, автор не цитує наведеного вище становища М.Г. Грушевського до «перевізника» Кия.

[13] Пор. І.М. Желєзняк-А.П. Корепанова-Л.Т. Масенко-О.С. Стрижак, цит. пр., стор. 78.

не *Київ/Кьєвь,* а *Кий/Киї.* Такі назви зустрічаються й досі на слов'янських теренах у Європі, отже їх не треба реконструювати, як абстракти, видумки, утопії. На жаль, східно-слов'янські літописи, чи інші пам'ятки, не зберегли цієї форми для Києва, подаючи вже його пізнішу форму з приростком *-єв-/-їв-*. Первісна форма збереглася тільки в дериваті *киянин/кияне,* звичайно, збережена теж і в усній традиції, пор. запис П. Куліша з половини XIX століття:

> Ой кияне, кияне, панове — громада!
> Погана ваша рада:
> Якби ви Михайлика не віддавали,
> Поки світ сонця вороги б Києва не дістали.[14]

Варто замітити, що в цьому записі вживається вже нова форма назви міста: *Київ,* але дериват від неї зберігає стару форму *кияне;* фолкльорні традиції виявилися сильнішими в деривативній формації, як у збереженні первісної форми топоніма.

Тут годиться відмітити, що російська (молодша) форма *киевлянин* засвідчує як не можна краще пізніший характер своєї будови, чим дається доказ, що Київ не сприймався в російській ментальності як щось «своє», споконвічно успадковане, безпосередньо сприйняте мовною стихією: *Киев/киевлянин* були чужомовними формаціями в російській мові, органічно неприналежними до мовного розвитку.

Третя важлива справа, це хронологія Києва — міста, оселі, первісного городища.

Не входячи ближче в археологічні, передісторичні, чи історичні аґументи, мовознавчо-ономастична «передісторія» назви дає нам переконливі аґументи про те, що вік Києва рішуче давніший, як славне й популяризоване 1500-річчя, що його офіційно відзначали в СССР у 1982 році.

Загально відомо, що арабські записи з X-го й пізніших століть передають назву Києва як Kujaba, Kujabah із довгим -u-; те саме знаходимо ще й у історика Тітмара з XI ст.: пізньолатинську форму Cuieva.[15] Передісторія слов'янської фонології датує перехід довгого -u- в -y- VIII століттям нашої ери. Іншими словами арабські й пізньолатинські записи назви Києва зберігають старе традиційне -u- довге, тобто таке, яке існувало в цій назві перед VIII-им століттям. Коли зрівнювати пра-

---

[14] Readings in Slavic Folklore Part 1: *Readings in Ukrainian Folklore.* The University of Manitoba Press, Winnipeg 1951, стор. 10: «Переказ про Золоті Ворота в Києві».

[15] Дехто ідентифікує ці записи з сучасними українськими діялектними словами *куява* «вершина гори» й т.п., а теж із польською назвою области *Куяви,* чеською *Куяв* у Моравії й ін., але це неприйнятне з історично-фонологічного огляду, пор. іще І.М. Желєзняк-А.П. Корепанова-Л.Т. Масенко-О.С. Стрижак, цитована праця, стор. 76 [там же й стосовна література].

українську форму слова *кий* із литовським kujis «важкий ковальський молот», старопруським cugis «молот», лотиським kuja «кий, дрючок», а там із латинським caudex/codex «(первісно:) бервено, пень дерева», та іншими індоевропейськими відповідниками,[16] то треба відтворити праформу *kūjos для цього слова, а *Kūjos/*Kūjoi для первісної несуфіксованої праформи Києва. Вона, ця праформа, існувала перед переходом довгого -u- в -y-, отже перед VIII-им століттям нашої ери. Наведений порівняльний матеріял і спільні форми праслов'янських та балтійських корелятів дозволяють датувати праформу *Кий/Киї* балто-слов'янською епохою, що тривала від 1500-го до 1000-ного року перед Христом. Іншими словами, хронологія теперішнього Києва, як назви, а тим самим оселі, має за собою принайменше 2500 років, якщо не більше. А тут приходять іще археологічні арґументи, неоліт і трипільська культура, що не тільки потверджують повищу гіпотезу, але дають сильну основу для гіпотези «якщо не більше».

* * *

У висновках доводиться коротко ствердити: Леґенда про Кия, Щека й Хорива та сестру Либідь залишається ненауковим «мітом», яким його вперше окреслив М.Г. Грушевський. Київ, як первісне селище, городище, *Кий/Киї* має за собою 2500 років існування, «якщо не більше».

[16] Julius Pokorny *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch,* I, Bern-München (1959), стор. 535; J.B. Rudnyckyj, *An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language,* Ottawa 1982, Vol. II, стор. 667.

ЛИСТИ В. АНТОНОВИЧА ДО М. ГРУШЕВСЬКОГО

ВСТУП

В умовах нашого сьогодення, яке позначене підвищеною увагою до історичної думки минулого, цілком виправданим є зростаючий інтерес до життя та діяльности визначних громадсько-політичних і культурних діячів, фундаторів української національної історіографії Володимира Антоновича (1830-1908) та Михайла Грушевського (1866-1934). Тому для дослідників закономірно постає завдання — якомога багатогранніше і грунтовніше вивчати все те, що стосується цих імен, особливо їх творчих та особистих зв'язків. Тут поряд з працями істориків, які є головним чинником в історіографічних дослідженнях, особливу цінність має епістолярна спадщина, яка дає змогу прослідкувати творчий процес, виявити ту психологічну та ідейну обстановку, що оточувала авторів листів та їх адресатів і яку важко встановити іншими джерелами.

Все вище сказане значною мірою стосується листів В. Антоновича до М. Грушевського, котрі зберігаються в ЦДІА УРСР у Києві (ф. 1235, оп. 1, спр. 326, арк. 1-105).[1] Ці непубліковані раніше листи охоплюють період з 1889 р. до 1901 р. — час останніх років активної наукової діяльності В. Антоновича і водночас — становлення М. Грушевського як історика, початкового етапу його наукової діяльності у Львові. Всього ми знайшли 44 листи та телеграми. З них перші десять — відносяться до студентських років Михайла Грушевського, а також етапу його роботи над магістерською дисертацією. Решта 34 — стосуються львівського періоду життя історика.

Щодо змісту, листи Володимира Антоновича до одного з найздібніших своїх учнів засвідчують насамперед прагнення вчителя кореґувати діяльність М. Грушевського у Львові. Проте це були не повчання, а товариські взаємини двох колеґ, ще вірніше — неначе батьківська опіка старого, досвідченого наукового мужа над талановитим, молодим науковцем. Як свідчення цього: постійна турбота В. Антоновича про здоров'я М. Грушевського і настійні його поради учневі — обмежити свою громадську і політичну діяльність з метою концентрації

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 326, арк. 1-105.

своїх сил не науковому грунті (листи No.No. 7, 11, 15). В. Антонович постійно інформував М. Грушевського про стан своїх справ, університетські новини. При цьому проявляючи жваву зацікавленість щодо суспільно-політичного і наукового життя у Львові.

Як свідчать листи, Володимир Антонович покладав велику надію на Галичину як центр тодішнього українського духовного відродження. Шляхом його піднесення й активізації, на думку вченого, слід було розгорнути процес національного відродження і на Східну Україну. Зараз ми можемо констатувати, що це був воістину пророчий задум. Роль М. Грушевського під час його перебування у Львові була підпорядкована саме цій меті.

Загалом листування дає досить цілісну картину громадських та наукових взаємозв'язків між Наддніпрянщиною і Західною Україною періоду кінця XIX століття. Зокрема вагоме місце там займає питання підготовки XI археологічного з'їзду та участи в ньому делеґації зі Львова та Чернівців, а також пов'язана з цим проблема користування на з'їзді українською мовою поряд з іншими слов'янськими мовами, вирішення якої мало особливо гостре звучання після прийняття сумнозвісних Валуєвського циркуляру (1863 р.), та Емського указу (1876 р.).

Значне місце в листах В. Антоновича до М. Грушевського займає також інформація про взаємний обмін літературою та фінансові справи.

Олександер Ситник
Ужгород, Україна

ЛИСТИ

(ЦДІА УРСР в м. КИЄВІ. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 326.)

№ 1

27.05.1889

В библиотеку университета св. Владимира

Предявителю сего студенту Михаилу Грушевскому разрешаю получить на каникулярное время поименованныя на обороте сего книги из Библиотеки Университета, за роспискою под мою личную ответственность.

Профессор Антонович.

1889 мая 27 дня

Голубинский. История русской церкви. Т. 1, ч. 1-2. М. 1880-1881

Максимович М. Собр. сочинений. Т. 1-2. (1876-1877)

Арцыбашев. Повествование о России.

Погодин. Древняя русская история, ч. 1 и 2.

Чтения в Московском обществе истории и древностей. 1858, кн. 3, 1859, кн. 1.

Достопамятности русские. Т. 1, 1815.[2]
Szaraniewicz I. Die Hypatios Chronik. 1872.
Замысловский. Атлас русской истории. 1887,
— объяснения по немуже. 1887.[3]

№ 2

Студенту Грушевскому

разрешить получать по мере надобности из библиотеки университета на мое имя и под моею ответственостью.

Професор Антонович.

№ 3

1.12.1889

В библиотеку Университета Св. Владимира

Предявителю сего студенту Михаилу Грушевскому разрешаю получить на вакационное время поименнованные на обороте сего книги из Библиотеки Университета за роспискою в моей книге и под мою личную ответственность.

Професор Антонович. 1889 Декабрь 1 дня.

1) Погодин
2) Погодин. Древне Русская история. Т. 2.
3) Замысловский.
4) Карамзин. История России. Т. 1.[4]

№ 4

22.03.1890

Аркуш 6: Грушевскому разрешаю взять на праздник книги, взятые им из библиотеки на мое имя.

Професор Антонович.
22 марта 1890.

---

[2] Арцыбашев М.С. *Повествование о России.* — М. 1838-1843. Т. 1-3; Погодин М.П. *Древняя русская история до монгольского ига.* — М. 1871. Т. 1-3; *Чтення в Московском обществе истории и древностей российских.* — М. 1858. Кн. 3, 1859, Кн. 1. *Достопамятности русские.* — СПб., 1815.

[3] Мається на увазі окрема книга з пояснювальним текстом, що була додана до третього видання «Атласа русской истории» — видання: 1865, 1869, 1887 рр., під редакцією Є.Є. Замисловського.

[4] Карамзин Н.М. *История государства Российского.* — СПб., 1816. Т. 1.

№ 5

Антонович В.

12.10.1890

Многоуважаемый Михаил Сергеевич

8 декабря состоялось заседание факультета на котором разсматривалось Ваше сочинение,[5] факультет единогласно определил наградить Вас золотой медалью и сочинение напечатать в университетских известиях. Читая Ваше сочинение я напрягал все свои [заплавские] способности, но скажу вам по чистой правде, никакой пищи для них не обрел. Особенно меня прельстили два сюжета в Вашей работе, которые я считаю Вашим самостоятельным достижением. Это указание на существование земской боярщины в Киеве и гипотеза об отсутствии князей после нашествия монголов.

По моему мнению также очень хороши и самостоятельны: объяснения отношений князей после ослепления Василька, объяснения политики Всеволода Юрьевича в вопросе о Торкских городах и т.д.

Согласно нашему условию я укажу Вам только незначительние мелочи, которые можеть быть Вы найдете нужным видоизменить; политическая история 1059-1237 разделена у Вас на три отдела — которые Вы называете эпохами — не найдете ли более удобным слово эпоха заменить [лучшим] словом, более скромным. — Эпохою вообще принято называть более крупные деления и приуравнивать их к граням весьма редким и важным.

В очерке внутреннего быта может быть (путем находок) можно установить несомненное существование сильно развитого гончарного промысла и большее залежание в земле древлян железной болотяной руды не служат — ли указанием исконного существования обработки железа. Вот и все крохи, которыми вскормился мой [заплавский] зубь — исключительно на сочинениях подобных Вашему.

Кстати заметьте стр. 91, 119, 193, 202 — на них как кажется, вкрались описки в именах собственных, я их подчеркнул в тексте; при пересмотре может быть обратите на них внимание.

Биографический Ваш очерк и карта — прекрасны. Стиль до печатания кажется нужно будет несколько выгладить.

Жму Вам сердечно руку и желаю весело провести праздники и основательно отдохнуть после Вашых тяжелых подвигов.

Искренно преданный Вам В. Антоновичъ.

1890 октября 12.

№ 6

13 июня 1891

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

---

[5] Йдеться про роботу М. Грушевського «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века».

ности где еще точно не знаю. К 20 июня возвращусь в Киев и сейчас — же потом выеду в Подолье где опьять пробуду до 1 июля.

Искренно преданный Вам В. Антоновичъ.

№ 7

Киев 1 августа 1892

Дорогой Михаил Сергеевич!

Я безконечно рад, что приятелям удалось уговорить Вас не ездить на вытра[ву] холеры. При непрочности Ваших пищеварительных органов. Это был действительно риск; уже потерпите немного, помните, что «бережоного и Бог береже». Мне говорил Александр Яковлевич,[6] что Вы хочете сделать поездку в Бар — и сам он собираеться сопутствовать Вам. Если же это придется раньше 15 августа, то приезжайте в Бакоту. Вы меня там застанете вероятно купно с отцем Евфимием. Карты нужной Вам не посылаю; если припомните я ее потерял в прошлом году и мне не удалось ее возстановить.

Шлю Вам пожелания всего лучшего.

Искренно Ваш В. Антоновичъ.

№ 8

Михаил Сергеевичъ!

Не откажите в Вашем свидетельстве по делу, которое Вам раскажут — если можете, то я зайду к Вам в 3/4 7-го (17) 189[2].

№ 9

Київ 11 жовтня 1894

Дорогий Михаил Сергіевич!

Щире спасибі Вам за Ваш лист від 30 вересня; я прочитав його з великім заласьем[7] также как і другій Ваш лист до Перебенді: з листів Ваших бачу, шчо в Вашої поїздки труднощів не мало, але шчо Вам бог дайе і змоги і такту скільки треба, шчоби змагатись з трудностями; сердешне радію, бачучи з якім повагом Ви несете прапор дійсного русского професора у Львові. — Нехай Бог Вам счастить трі[м]ати у цьому напрямку до кінцьа. — Пишіть будтье ласкові скільки змога більше подробиць, котрі що сердешне веселять. На мою долю звістіть Ваше враженіння з битности у Огоновського, Шараневича, Петрушевича;[8] чи дав митрополита дозвол теольогам записуватися на Ваши курси?

---

[6] Кониський Олександер Якович (1836-1900) — український письменник, публіцист, громадський діяч і педагог. Один із засновників Літературного товариства імені Т.Г.Шевченка (1873 р. Його літературні псевдоніми: Верниволя, Перебендя, Хуторний та ін.)

[7] насолодою

[8] Огоновський Омелян Михайлович (1833-1894) — галицько-український лінгвіст, літературознавець та історик, професор української мови й літератури

Як до Вас віднісся [нерозб.]?

На скільки науково приготовлена до Ваших викладів Ваша аудиторія? Те, що пишуть про Вас часописи я читаю. З Мілкевичем, думаю що Ваша тактика зовсім справедлива; скільки від Вас залежить допустити його до коллоквіума, на самомуже colloqiumi[9] держатися зовсім обйективно, давати присуд загальної оцінці Ваших колег факультецскіх, з своейіж сторони держучись на становищі наукі и йійі вимагання. У нас нічого нового: біографічний слівник[10] йде добре, на остатньої збірці знесено 72 біографій, на другий раз сподіваємось ще більше, географична робота теж сунеться доволі жваво, — цілую Вас сердешно; щирий привіт Татаеві,[11] завірте його у тому, що приязні відносини до його напрямку зовсім также зістан[у]ться, як и були два рок[и] назад.

— Ваш щироприхильний В. Антоновичъ.

№ 10

14 Падолиста 1894 г. Київ

Дорогий Михайло Сергіевич!

Читав я Ваш лист до приятелів дуже сумний і докірливий; Ви зовсім по правді докоряете нас, алеж повинен я признатись дорогий приятелю, шчо найбільшу частину сього докору я повинен приймити на себе. Мені хлопці віддали давн[о] вже залучені при сьому рецензіи, та я йіх придержав; розганявся кілька раз зробити зміни, про яки ми з Вами говорили та не зміг цього ускутечнити. Ніяк не умію перебороти идіосинкрезі[ю];[12] алеж перероблювати раз зроблену роботу не здолаю. Взагалі кажучи, мои сили до того осунились, шчо я себе не пізнаю, руки опускаються и апатія мене заливає — мабуть шви в черепі зростаються и настає той час, коли чоловік, при всьому бажанні вести зізнавчу працю и при ясному розумінні куди йійіб треба вести, не має сили приложити до неї рук и мусить йійі пропускати обіч себе. Гірко це спізнавати

Львівського університету. Член-основник Літературного товариства імені Т.Г. Шевченка і товариства «Просвіта» (1868 р.). О. Огоновський був головою «Просвіти» в 1877-1894 рр. Його перу належить шеститомна «Історія літератури руської» (1887-1894).

Шараневич (Сидор/Ісидор) Іванович (1829-1901) — галицько-український історик, археолог та етнограф; професор Львівського університету. Був членом Академії наук у Кракові, керівником Ставропігійського інституту у Львові. Представник «москофільського» напряму.

Петрушевич Антоній Степанович (1821-1913) — галицько-український історик, археолог, філолог та етнограф. Жив у Львові. Збирав і вивчав архівні матеріали з історії Західної України. Основна праця — «Зведений Галицький руський літопис (1550-1772)».

[9] співбесіда — екзамен, іспит

[10] Біографічний словник визначних історичних діячів України з найдавніших часів В.Б. Антонович почав складати з початку 90-х років. Пізніше він надіслав зібрані матеріали до Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, з метою видання їх у Записках НТШ. Цим намірам перешкодила перша світова війна, під час якої матеріали загинули.

[11] незрозуміло. Може має бути («татові»)?

[12] Підвищена чутливість людського організму до деяких продуктів та медикаментів.

та не можна не констатувати факта особливо перед найшчиршим приятелем. Отсеж серденько не сердьтеся, та не дорікайте, а вибачте — клянусь Вам своєю совістйю шчо не байдужість и неохайність цьому причиною, а справжня Ohnmacht, від которої я самь найбільше терплю и угризаю[сь]а. Ну йук вже Вам Лазаря співати, будем вести річ про шчо инше. Всі Ваши листи я комунікую О[лександру] Я[ковичу] и його гостямь и вони мені теж прочитують свої листи; кожний з йіх ми читаємо з радістию и дуже Вась за йіх дякуемо. Словар біографічний иде споро — маемо вже за 500 біографий и прибуло нам кілька корреспондентів, котрі мабуть будуть корисніші, яко В.П. Горленко,[13] одесить Вілінскій і т.п. Вашу заяву и карточки закомунікую на найближчому зборі, як то 3 грудня. Про діла шчоденні, про котрі ви питаете, ось Вам відповідь: курс історіи, шчо хтось видав в Москві, нехай друкуе хто хоче в перекладі; я зовсім нічого про те не маю, тілько б треба поправити помилки, в йіх дуже багато, особливо у власних именнях; як би Ви потурбувались це зробити, дуже я Вам був вдячний. Як Вам буде потрібне посредничество до Рудченка[14] то напишіть тільки коли и про шчо його просить и я зараз-же зроблю як можно найскорше и найкрашче. За знакомість з Студінским,[15] я Вам дуже вдячний, бачусь я з йім доволі часто и він видається мені чоловіком доволі шчирим, симпатичним и дотепним. Він мае [і]хати на різдво до дому — через його я перешлю на Ваши руки частину своїх коллекцій, котрі Ви подаруйте або въ товариство им[ені] Ш[евчен]ка,[16] або в Просвіту,[17] де найдете зручнійше; у ме-

---

[13] Горленко Василь Петрович (1853-1907) — український письменник, журналіст, мистецтвознавець і фолклорист. Навчався в Ніжинському ліцеї та Сорбонні. Автор праць про український письменників (І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка та ін. (художників) Т. Шевченка, В. Боровиковського та ін.), кобзарів, лірників тощо.

[14] Рудченко Іван Якович (літературні псевдоніми: Іван Білик та ін.) (1845-1905) — український фолклорист, критик, письменник етнограф та перекладач. Брат Панаса Мирного.

[15] Студинський Кирило Йосипович (1868-1941) — український літературознавець. Досліджував давню українську літературу, літературний рух у Галичині, польсько-українські літературні зв'язки. З 1929 р. — академік АН УРСР

[16] Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ) у Львові. Виникло у 1892 р. на основі реорганізації Літературного товариства імені Т. Шевченка, заснованого в 1873 р. з ініціативи О. Конiського, М. Драгоманова та ін. Було першою та єдиною новітньою Академією українського народу. НТШ мало три секції: історико-філософську, філологічну та математико-природничо-медичну, до складу якої входила низка комісій: археографічна, бібліографічна, етнографічна, правова, статистична та ін. В НТШ працювали М. Грушевський (голова в 1897-1913 рр.), І. Франко, В. Гнатюк, І. Горбачевський, Ф. Вовк, І. Пулюй, І. Раковський та ін. Товариство видавало: «Записки НТШ», «Літературно-науковий вісник», «Етнографічний збірник», «Матеріяли до української етнології та антропології», «Пам'ятки української мови і літератури», «Матеріяли до української бібліографії»; поряд з серійними виданнями НТШ друкувало твори Т. Шевченка, І. Франка та ін. Всього за час своєї діяльності (1873-1939) товариство видало понад 1100 різноманітних наукових та літературних видань.

[17] «Просвіта» — культурно-освітня організація заснована 8 грудня 1868 р. у Львові заходами народовців. Осередки існували на українських землях з кінця 60-х років XIX ст. до 1940 р., а на еміграції існують і донині. В містах і селах Галичини діяли філії товариства. «Просвіта» видавала твори українських пись-

не думка всі свої збори поволі переправити до Вас для одного з двух названих товариств. Через Студінского ми збираемось послати наші голоси на вибори загальні тов[ариства] им[ені] Ш[евчен]ка, як час шче есть, то звістіть будьте ласкаві, чи голоси ці приймуть и чи краще посилати йіх просто на имя товариства, чи довірити кожний голос якому небудь членові, присутньому у Львові. Рецензію на Бобринського[18] вишлю Вамь у понеділок (21 Падолиста); шчоби примусити себе зробити йійі, я назначив в тов[ариство] Нестора[19] реферат про о[цю] працю на 20[-те] и до того часу вже мушу йійі доконче приготовити. Кіевськоі старини[20] 2 книжкі для Вас я отримав и пришлю йіх через Студінського. Про вінок для Огоновського може зведем діло так, шчоб не пересилитись лишне. — Ви залічить на цей захід Ваш довжок (25 руб) а я Вась з йіх поквитую, та напрвлю куди слід зібрані гроші. Прочув я тут спльотку (не знаю чи вірити, чи ні?) начеб-то трудність від митрополита вигляд[ати] дозволу теольогам ходити на Ваші виклади залежить від того, шчо Шараневичь набрехав йому — начеб-то Ви атеіст (sit fides penes auctorem).[21] Знаю дорогий Михаиль Сергіевичь, шчо позиція Ваша трудна, та всі ми все житта, особливо ж першу його половину провадимо у трудноі позиціи, взявшись за діло, шчо не лічиться в авантажі; доля наша така: терпіти і так жирувати; бажаю Вам всяческих сил і утіх, а з досвідчення можу Вам сказати, шчо плоди нашіх виси[в]ків зріють поволі, але ж як назрівають [то] удовольняють совість більш далеко як ті шчо йдуть як по маслі. — Бажаючи Вам сили, здоровйя й духовоі кріпости зістаюсь Вашимь шчирим приятелем.

В. Антоновичъ.

Серденько! Якъ можете пішить Ваші листи виразніше; очі у мене вже погані стае трудно розбирати.

менників, шкільні підручники, популярні брошури, газети «Читальня» та «Письмо з Просвіти», літературно-наукові альманахи, щорічник «Народний календар». З «Просвіти» вийшла ініціатива створення пресового органу народовців «Діло» (1880), першої політичної народовської організації «Народна Рада» (1885).

[18] Бобринський Олексій Олександрович (1852-1927) — російський державний діяч, поміщик, юрист за освітою. Займався археологією. Досліджував пам'ятники бронзи і скіфських часів на Черкащині.

[19] Історичне товариство Нестора-літописця — наукове об'єднання істориків в Києві, засноване в 1872 р., офіційно відкрилось: в січні 1873 р. В 1874 р. перейшло у видання Київського університету, діяло до 1917 р. Мало завдання сприяти розробці вітчизняної історичної науки, поширювати історичні знання, вивчати пам'ятники і сприяти їх охороні. Число членів товариства у 1890 рр. сягало понад 100 чоловік. Активно співробітничали: В. Антонович, В. Іконников, М. Довнар-Запольський, М. Костомаров та ін. Головна увага приділялась історії, етнографії, археології України. Товариство влаштовувало публічні лекції. З 1879 р. видавало «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» (до 1914 — 24 томи).

[20] «Киевская старина» — щомісячний історико-етнографічний і белетристичний журнал. Виходив у Києві в 1882-1907 рр. російською мовою, останній рік — українською мовою під назвою «Україна». Був створений у 1881 р. з ініціативи В. Антоновича та О. Лазаревського, а першим редактором-видавцем був Ф. Лебединцев.

[21] хай буде довір'я до керівника

№ 11

Дорогий Михаил Сергіевич!

Дуже мені сумно було побачити шчо Ви перервали зо мною кореспонденцію; здавалось мені шчо в листі до Вас я не дав до сього приводу; коли Вам як шчирому приятелеві я признався в тому шчо енергія у мене ослабіла и шчо я не можу робити стільки, скільки сам бажав-би, то се не значить, шчо я нічого робить не хочу и йій Богу нема за шчо гніватися. Ол[ександр] Як[овлевич] читав мені відносні частини Вашіх листів, прочувши их я гадаю, шчо маю все таки право вимовити свої думки про их зміст, бо инакше мені б йіх не читано. Ви пишете, шчо Татае[т] не задоволені и шчо його хіба в тому, шчо він дуже багато бере на особисту діяльність и мало радиться з громадою; она справді хіба и не мала; алеж це хіба не напрямку а такту — хібу цю можно указувати Татаеві и радити йому по приятельски змінити її скількі мога; алеж з вугляду на напрямок все ж таки він и його група зістаються найбільше самосвідомі; при таких слабих силах яки загалом дае Русь, при тій безконечній колотнечі, яка розриває и ті сили — все ж таки добуто йіми дуже багато добре у практиці и яснійше як коли небудь, поставлені відносні принціпи (сеймова промова). Порівняючи цю группу з иншими — вона стоїть без порівнаня висче и розуміння принціпа и практичної користи и якості переконання і політичним тактом. Здавалось би, шчо зважившн + и — не треба помилок виставляти на перший плянь и увагі про йіх робити інтимно, а все таки группу підпирати скільки змога. Рижий[22] радить Вам складати окрему незалежну группу; може така группа не була б користна як би було з кого йійі скласти; може вона и сама складеться років через 10-12 як наросте нове покоління з більше свідомим розвитком а більше поважним навиком відноситися до загального діла. Але зараз тепер не знаю з кого змогла бь скластись така группа в склад йійі треба значить відірвати від існуючих груп кого удасться, усилити колотнечу поставивши наче йідну партію, там де йіх і без цього може занадто зібрати людей, з котрих кожний принесе з собою наслідки группи, до котроі раньше належав, ослабити діяльність груп, шчо вже виробили собі становище и все таки шчо можуть роблять и, utinam fallantur vates,[23] попасти без волі в той же, тількі замаскірований соціалізм и через пів года або розійтись без сліду, або зовсім негаданно зупінитись вже в незамаскірованім радикальнім таборі.[24] — Без всякого сумніву мені далеко симпатичніша Ваша діяльність свічника и наукового діяча, и гадаю шчо тоже висилки на организацію групи, йаку пропонує Рижий, знідять Вам марно багато часу и нервових сил, котрі и так шарпають у Вас зо всіх боків — в результаті-ж вийде дурниця.

Про біографічний словник мабуть Вам все писали, він іде добре и сунеться більш шпарко йак можно було сподіватись. Посилаемо Вам через в[исоко] п[оважного] К[ирила] Ст[удинського] полномочія на загальні збори товариства им[ені] Ш[евченка]. — Самі розпишіть на бланках кому роздаете йіх, ми це

---

[22] І. Франко

[23] якби помилялися віщуни

[24] Йдеться про зближення М. Грушевського із кінця 1894 р., з галицькими радикалами і зокрема з І. Франком.

зіставляемо зовсимь на Вашу увагу, просимо тількі, шчоби ті добродії, шчо будуть подавати наші голоси доконче подавали йіх при виборах так якь зазначено в листі, що підписали: Ал[ександр] Я[ковлевич], Шричь та Торскій — во всіх инших питаннях оставляемо наші голоси на волю людей которим йіх доручите. Сердешно Вас вітаю и як не помиляюсь шчо Ви на мене гніваетесь, то прошу Вас «оставити всі моі прогрішения вольниі и невольні» и вірити, шчо маете в мені найправдивійшого и найшчиршого приятеля.
Вашь В. Антоновичъ.

1894 Грудня 20 Київ

№ 12

Високоповажний Михайло Сергіевич!

Прошу Вась пріяттильски принять земляка Миколу Кондратовича Вороного,[25] шчо мае бути Вашим слухачем у Львові.

В. Антоновичъ.

№ 13

Дорогий Михаиль Сергіевич!

Отримав Ваш остатній лист и дуже Вам за його дьакую — пробачайте, шчо не скоро Вамъ за його одповідаю, але післьа своеі болісті я тако ослаб, шчо дуже мені важко взятися за перо. Болість моя пройшла зовсім, але післьа неі осталась така слабість, шчо від часу до часу зомліваю та енергію мені підняти дуже трудно. Були у нас галичанки, ми все шчо уміли зробили шчоби йіх час пройшов весело, не знаю, чи здолали йіх задовольнити.

До Вас у мене есть такого сорта діло, на мій поглад дуже важне за для которого мені доконче треба знати, як ви будете обертатись се літо: чи прийідете до нас, и як прийідете то въ якоі порі. Мені доконче треба з Вами побачитись — найвигоднійшеж було б яко-би Ви могли бути въ Киеві в першій половині сентября. Будьте ласкаві напишіть мені відповідь на це питання як[о]мога докладнійше — повірите, шчо я попустому б Вас не тривожив.

З університецькіх новинок можу Вас сповістити, шчо Иванов[26] представив магистерскую диссертацію «И[сто]рія Волинской земли» и диспут його буде мабуть в Сентябрі. У нас утвержденъ стипендиятомъ для профессорского звания Довнарь-Запольский.[27] Я остаюсь въ Университете сверхштатнымъ профес-

---

[25] Вороний Микола Кіндратович (1871-1934) — український поет, перекладач, журналіст і режисер. Навчався у Віденському та Львівському університетах. Один із перших українських модерністів.

[26] Іванов Петро — український історик. Представник Київської історичної школи В. Антоновича. Головну увагу приділяв історії Волині. Наслідком цієї праці стала магістерська дисертація «Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в.» (1895).

[27] Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867-1934) — український та білоруський історик. Учень В. Антоновича, вслід за яким продовжував розробку історії Литовської держави. Ця тема лягла в основу його магістерської дисертації, що була присвячена історії Литви і Білорусії. Деякі твердження Д.-З. лягли в основу теорії єдиного потоку (безкласовості білоруського народу).

соромъ. З другихъ наукових новинок хиба ше Вам интересне, шчо Кі[е]вскій городовий музей вже буде на певно и шчо будинокъ мають заложити літомъ 1896 року.

Прийміть міи шчирий привіт.

В.Антоновичъ.

(арк. 32-33)

№ 14

16.05.1895.

Перше всього шлю Вамь найшчирійшій привіть и бажання всього найкрашчого у Вашому семейному побуті. Прошу Вас скласти від мене вираз шчироі шаноби и приязні Вашоі високоповажої пані и завірити йійі, шчо має в мені приятеля, шчо коли зможе и чим зможе буде завше готовий сполнити все те шчо вона забажае и буде лічити для себе потрібнимъ. Прошу йійі відмежувати в своїх думках маленьку частину и помістити в нейі незнайомого але сердечного приятеля шчо проситься на кваліфікацію за для того, шчо Вас мае посредникомъ. Гадаю, шчо такъ перейізжатимете на Петра-Павла купно з жінкою, то буду мати счастйя пізнати йійі (я все літо не вийізжатиму з Кіива — семйя моя йіде у Крим лічитися від ревматизму; через те прошу Васъ пройіздом у Крим, як маете зістановитися у Кійіві, то зайізджайте просто до мене — чекатиму Вас з великою жадобою) — Василь Федорович, отримавши Ваш лист двічі вже бачився зо мною, та нічого не каже; знавши його вдачу, я розумію, шчо мені не слід його торкати, алеж книжки йому акуратно поставляю и не трачу надії, шчо при віддачи XI книжки удасться завести розмову про матеріальні обставини видавництва. — Про Записки,[28] на мою адрессу я не думаю, щоби треба було зовсім стриматися, тильки я просивь-би, шчоби на особисту мою адресу не посилати ихъ частійше як одинь раз у місяць; повидь до сього есть такій шчо я зустрівся негаданно з цензором и він про[пи]тував у мене дуже докладно скількі раз у год виходять Записки — и якь я сказав шчо 6 книжок у год, то він [мени] відказав, шчо він гадав, шчо вони виходять шчо 2 тижни через те, шчо він ставить Д.Ц. дуже часто на моихь посвя[т]кахь, — музейнийі адрессы зовсім безпечні и йіми можно користуватись. — Все те шчо лишилось в мене після каталога передплатників, якій я Вам послав, я віддав частиною Ол[ександру] Сергіевичу,[29] частиною О[лександру] Игнатови-

---

[28] Йдеться про «Записки НТШ» — видання Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові. Видавалися з 1892 р., під редакцією М. Грушевського. В них друкувалися монографії, статті, документальні публікації, огляди журналів, що виходили у Галичині, а також у Росії, Польщі та інших країнах. З 1895 по 1937 рр. було видано 155 томів.

[29] Грушевський Олександер Сергійович (1877-1943) — український історик, літературознавець, етнограф. Брат М. Грушевського, був членом Центральної Ради. Закінчив 1899 р. Київський університет, учень В. Антоновича, приват-доцент університетів в Одесі, Петербурзі, Києві, дійсний член НТШ, професор Київського ІНО в 20-х рр., директор історико-географічної Комісії ВУАН, автор численних розвідок, наукових праць; О.Г. належить серія нарисів про українських письменників XIX-XX ст., статті, огляди, рецензії.

чу.[30] — Про скарб Ваш домовий ми вже зладили з Вашим братом; я з охотою його збережу у себе и місця маю доволі, так шчо ні в якому разі він не може мені заважати. Після смерті Ніщинського[31] остався його переклад Иліяди (12 пісень); я зняв з його копію и як побачимось, то віддам Вам йійі для дрюку, при чому поміркуемо, чи не знайдеться кошту на йійі дрюк. —

Бажаю Вам всього крашчого и шлю Вам шчирий привіт и низький поклін Вашої високоповажної пані.[32]

Шчироприхильний до Васъ В. Антоновичъ.

1895 мая 16

Гроші внесені вь кассу на ос[цю] книжку знайдуться зовсім в Вашому розпорядку — можете ихь заб[рати] скільки найдете потрібним.

В. Антоновичъ.

№ 15

Романовка 25 Іюля 1895

Дорогий Михаилъ Сергеевичъ!

Письмо Ваше оть 9 Іюля я получилъ неделю тому назад. Порученіе Ваше относительно Пил[ин]ского сейчас же исполнилъ — (я уплатил ему долгъ в 30 руб): VI книжку я получил немедленно после Вашего выезда. — Из письма Вашего меня безпокоитъ сведение о Ваших неудачах; не нашли-ли бы возможным, раз у Вас таперь период отдохновения и благодушия, посоветовавшись съ медиками, воспользоваться соседствомъ Пятигорска или Боржома и возстановить силы путем минеральных вод? Прошу Вас дорогой Михаилъ Сергеевичъ, подумайте о сем серьезно; относительно Киевских новостей могу Вамъ сообщить только одну очень печальную: неделю назадъ я былъ въ Киеве и Александръ Яковлевичъ сообщиль мне весьма печальное известіе. Марія Васильевна (В-Карачевская) заболевшая опасно на сипь у Борсуків (еще в конце Іюня оказывается больною туберкулезомь кишокъ. Льщу себя надеждою, что это былъ просто кишечный тифъ, от которого она медленно поправляется; она ведь совсем не была похожа на туберкульозную больную. — Завтра поеду в Киевъ, и если узнаю что нибудь по этой части, напишу Вам. Я поступилъ лично по Вашему совету; удалился на лето. Избрал я местомъ своего сиденія Романовку, где нанял хату; кормлюсь физически и морально у моего приятеля

[30] Олександер Ігнатович Лотоцький (1870-1939), визначний письменник, науковець, публіцист, громадський і політичний діяч.

[31] Ніщинський Петро Іванович (літературний псевдонім — Петро Байда; 1832-1896) — український композитор, поет і перекладач. По закінченні Афінського університету (1856) викладав російську і грецьку мови й літературу, виступав з публіцистичними статтями в пресі, збирав українські народні пісні. Перекладав на українську мову твори античних класиків («Антігона» Софокла, «Одіссея» та «Ілліада» Гомера та ін.).

[32] Грушевська (дівоче прізвище — Вояківська Марія) 1860; за іншими даними 1870-1948) — українська громадська і освітня діячка у Львові й Києві, співробітниця «Літературно-наукового вісника», перекладачка. З 1917 р. — член Центральної Ради, член Театральної Ради в Києві. Дружина історика М. Грушевського, мати науковця Катерини Грушевської.

Ф.Р. Рильского[33] и благоденствую. Раз в тиждень йізжу до Кіива. Зустрів я тутъ на весіллі у батюшки Липковського, шчо мені було дуже пріемно. Ну прощавайте дорогій Михаилъ Сергіевичъ, нехай Вамъ Бог дае щастйя та сили. — Ви ж наша найкраща надія. Мій низесенькій поклонь Вашимъ родителямъ и братскій привіт сестрі и йійі чоловікові.

Ваш безкрайу прихильний В. Антоновичъ.

P.S. Не забувайте, шчо ми маемо доконче побачитись. 3 Сентября.

№ 16

Телеграма в Варшаву. 24.07.95

Иван Яковлевич прошу усердно облегчить доступ архив подателю профессору Грушевскому.

Антоновичъ

№ 17

Антоновичъ В. Киев 18 Марта 1896

Дорогий Михаилъ Сергеевичъ!

Посылаю Вамъ при этим письме чекь на 265 гульденовь, 65 крйц., что на наши деньги составляет 210 руб. по разчету банка, где я устраивалъ переводъ; изь нихъ 201 рубль возвращаю Вамъ якъ долгъ с великою благодарностью за оказанную мне ссуду во время моего затруднительного положенія. Я теперь дождался наконець пансіона и конечно первымь долгом считаю расплатиться с пріятелями у которых кредитовался; узнав о томъ, что я намерен выслать Вам свой долг, Ваши давнішніе знакомые (Лысенко,[34] Михальчукъ[35] и Рыльский) просили при случае присоединить ихъ мелкие долги: итого 9 рублей. Такъ какъ они желали избегнуть отдельныхъ переводовъ на мелкия суммы — я кь несчастію забыль записать кто изь них какую сумму вручиль мне, но Вы уже потрудит[есь] сами вычеркнуть ихъ долги, если Вы записываете мелкіе одолженныя Вами суммы. — Не желая задерживать этой корреспонденціи все литературно-науковыя известія напишу Вам на днях в отдельномь письмье. Нынче же только шлю Вамъ искреннее поздравленіе съ наступающими праздниками св[ятой] Пасхи. Искренно преданный Вамъ

В. Антоновичъ

Киевъ 1896 Марта 18

---

[33] Рильський Тадей Розеславович (1841-1902) — український культурний діяч, етнограф. Походив з польсько-шляхетської родини Київщини. Закінчив Київський університет. Належав до Київської Громади, заснованої в 1859 р. Ввійшов до неї навесні 1861 р. разом із «хлопоманами», в т.ч. і В. Антоновичем. Батько Максима Рильського.

[34] Лисенко Микола Віталійович (1842-1912) — батько української музики. Глибокий знавець української народної пісні, перший український музика-професіонал. Належав до Київської Громади.

[35] Михальчук Кость (1840-1914) — визначний український мовознавець, член Київської Громади, дійсний член НТШ у Львові, Українського Наукового Товариства у Києві, Історичного Товариства Нестора-літописця. Основоположник української діалектології.

№ 18

Дорогій Михайло Сергіевичъ!

Простить мені довге молчаніе; поводом було недомаганніе и разслабленіе и багато клопотів и всяческоі суети. Посилки Ваши з книжками я отримую але вже ихь есть стільки, шчо незнаю куди и шчо з ними робити на якійсь часъ повтримайте висилку на мій особистий адрессь, бо вже останню посилку прийшлось мені витор[г]овувати. Для музея вишліть тільки ще як маете 1-2-го, 1-4-го и 2-3-го. Тоді будуть удоволени всі літератори заинтересовані книжками.

Да загалом я ділюся з знайомими 9-ю примірниками, остатніж віддаю Олекс[сандру] Сергіевичу, да и йому вже годі. — Вчора був у мене Вашъ братъ Марко[36] и я удовольнив по змозі його діло. — Біографія вже зостановилась на літо, бо приспів часъ екзаменів и людямъ нима коли займатися стороньою роботою, та ще приспіли де яки обставини, шчо примусили на часъ зобертатися з цією працею.

На всякій случай перелічу Вамь пре[н]умерантів котрі були мною задоволені (я самь, Микола В[ути]чь, Тадей, Волод[имир] Павловичь, Ол[ександр] Як[овле]вичь, Василь Хведоровичъ и Никандръ). Що я буду робити літомъ добре не знаю; літо здається буде холодне, да и энергия щось у мене ослабла, так що мабуть на екскурсіи не пойіду, въ августі збираюсь на зйізд до Риги, літо мабудь проведу въ городі, тім більше, шчо маю покончити (дві значні) наукові праці.

Бажаючи Вамъ всього лучшого сердечно Вас обіймаю.

В. Антоновичъ. 16 кв[ітня] 1896

(арк. 41-42)

№ 19

Рим 1 (13) Лютого 1897

Дорогий Михаилъ Сергіевичъ!

Вийіхав йа з Кіива далеко піздніше йак сподівався, допіро 3 Сичньа (vet[eris] st[ili]). Ранійше не міг справить ани потрібних діл, ани зібрать фондів на дорогу. Тім часом мороз мене пригнітав так, шчо йа зовсім задихався и шчо дньа грив инфльуенци и ликвідаціи. Тепер трохи поправившься — правда и тутъ не дуже тепло, але все таки маю від 5-15% тепла и хоч иноди цілий день йде дожчь, а все-ж таки я можу жити. Через Львів я пройіхав не зостановльайучись. Йа незнав, шчо Ви находитесь в Сколі и шчо нема надійі Вас побачити, не мав вже йа сили балакати пістльа вісток про збори товариства Шевченка; збори ці вразили мене принціпіально; гадав йа шчо наша народність стількі вже культурна, шчо може відрізнить минутний интерес від спрьа[в]жнього на буд[у]шчій часъ [розміченного] діла — вийшло не такь; шчо робить

---

[36] Грушевський Марко Федорович (бл. 1862-?) — за відомостями його дочки Тамари Марківни, закінчив Київську духовну семінарію, потім академію. Автор праць з етнографії околиць Суботова. Один із фундаторів Української автокефальної православної церкви, єпископ. Арештований уночі проти 28 серпня 1937 року.

треба п[е]ретерпіти — як-Би йа не був такий кволий, то зістановився-би во Львові и кинувсьа в омут публіцистики, а тепер цей омут мене льакав на стільки, шчо йа не мав відваги задержатись у Львові. Йак Ваша ласка напишить мені про дальшу діяльність и теперишній побу[т]ь товариства им[ені] Шевченка; як це т[оварист]во и його дійальність ликвидіруеться, то вже не знайу за шчо зачепити руки.

В Римі скучно мені сидіти за дльа того тількі, шчоб дихати теплим воздухом; через те я з великою працею виробив собі право займатись у Ватиканьському архіві. Вже більше тижньа просижуйу там ранкі и нахожу де шчо з нашої історіи. Иіден дрибязок, відносячий се до религіозної гисторіи Галиччинии посилаю Вам, може він Вам до чого набудь здастьсьа. —

Дуже велику ласку мені зробите, йак напишете про Львівські діла (адресу Вам посилайу). Мій шчирий привіт Вашойі шановн[ій] пані.

Завше шчиро до Вас прихильний В. Антоновичъ.

Всі діла вийізжайучи йа передав М.В. Лисенку, до його й звертайтесь, меж прочим и за субсидіейу, шчо в Марти майе прибит до Васъ.

№ 20

Римь 22.02[1897]

Дорогій Михайло Сергіевич!

Отримав я Вашь листъ відь 17 Лютого и дуже Вамъ за його дьакую. Слава Богу важке діло про [пр]истосування товариства на науковому грунті покончилось счасливо — це неначе камінь з серця зпав. Щодо Вас поздоровляю з вибором въ голови; як я не поважаю шановного Ол[ександра] Барвинського,[37] але думаю, шчо його виключно політична роля не могла пасувати до спокійного наукового діла товариства, шчо більше розлічуе на будучину, чим на сучаснии політични интересси. Нехай Господь дае Вам йак найбільше сили, здоровйа и змоги, шчоби дальше вести наукове діло товариства з такою енергіею, з йакою Ви його вели до сього часу. Якъ Ваша ласка, пришліть мені до Риму кілька газетъ, з котрих я міг би дізнатись про протоколи зборів товариства а также XIV книжку записокь якъ коли вона вийшла. Въ Римі я пробуду до половини Марця v[etus] st[ilus][38] а може и до кінцьа. Рецензію я би Вам з охотою тепер зробив, бо маю часу багато; але на несчастья немаю з собою ніяких книжок; як пришлете що небудь таке, шчо можна буде рецензиювати безъ бібліотеки, то з охотою відішлю Вамъ і книжку и рецензію. Видання «Rela[cj]e nunciuszow» я ніколи не бачив; роблячи теперъ виписки з Ватиканского архиву дуже-бъ мені хотілось ею оріентируватись, шчоби не збирати дублетів якъ Ваша ласка зробіть мені коротку вимітку: з якого и до якого часу документи знаходяться у цьому виданніи йакого вони більше змісту (справи религійни? гіерархичні? политичні? козацкі? особисті? и т.п.) Якь маете яке діло спеціаль-

[37] Барвінський Олександер (1847-1927) — громадсько-політичний діяч, педагог, історик. Довголітній посол до Віденського парляменту та Галицького сейму. У 1893-1918 — член Галицької Шкільної Ради. З 1867 — співробітник «Правди». Видавець і упорядник підручників для шкіл, видавець «Руської Історичної Бібліотеки» (вийшло 24 томи монографій українською мовою).

[38] старого стилю

но Галицьке, про которебъ тутъ можна пошукати документів, то напішіть мені його — меж прочім майте на увазі, шчо въ Ватиканському архіві документи починаються лише з 1/2 XVI в. и тянуться лише до 1780 р. — принаймній в тій частині архива, шчо доступна для публики.

Про залеглість субсидіи в Марці зверніться до М.В. Лисенка — у його тоді будуть на се фонди. —

Прошу передати поклін від мене и Катерини Ніколаевни Вашоі шановноі пані.

Ваш шчироприхильний В. Антоновичъ.

ЧОТИРИ ЛИСТИ М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО В. АНТОНОВИЧА

Ми добре знаємо маштаби досягнень першого сучасного історика України Володимира Антоновича (далі В.А.) і його учня Михайла Грушевського (далі М.Г.), який перейнявши естафету від свого вчителя, підняв українські історичні дослідження до найвищого рівня європейських історіографічних здобутків.

Однак, окрім загальних уявлень про особисті стосунки обох діячів, ми не маємо спеціяльних досліджень, які склали б образ тих відносин, тієї співпраці між В.А. і М.Г., студіювання яких досить важливе з огляду на дослідження суспільної історії України, української історіографії взагалі.

Публікація листів М.Г. до В.А. і, в іншому місці цього ж числа журнала, В.А. до М.Г. є важливим початком у дослідженні їх стосунків. На жаль, покищо, ми маємо тільки чотири листи М.Г. до В.А. Один з листів був написаний 20 червня 1897 р., три інші на протязі 1899 р., коли мав проходити XI археологічний з'їзд у Києві (5.IV; 24.VII; 5.VIII.1899 р.).

З'їзд мав проходити в серпні 1899 р., але вже в листопаді 1898 р.[1] постало мовне питання, яке переросло в проблему, що не дозволила врешті галицькій делеґації взяти участь у роботі з'їзду. Зміст мовного інциденту досить докладно викладено в *Записках НТШ* (Записки НТШ, т. 29-30, 1899, ст. 1-3; т. 31-32, 1899, ст. 27-28). Деякі закулісні справи його порушено в трьох листах М.Г. до В.А. та в відповідних листах В.А. до М.Г.

В. Назаренко
(Херсон, Україна)

№ 1

Високоповажаний Володимир Боніфатієвич!

З огляду на поголоски описані Вами, спішу відповісти. Відповідь на перше питаннє найдете в т. XVII «Записок» в віддїлі «З Товариства», ст. 2 в горі де надруковано, що Товариство має видати етнографічні праці Драгоманова зібрані (і переложені) Павликом. Отже, здається, спокій. Що до напрямів в Товаристві, то розумієть ся, оцінка їх річ суб'єктивна, і для того власне я й про-

[1] Антонович В.Б., Лист до М.Г. від 19.XI.1898.

сив і прошу земляків бувати і власними очами в них роздивлятись. Мені здається ся, що в товаристві нема ніяких напрямів окрім наукового; роблять в нім наукову роботу з ріжних сторонництв і я не маю звичаю з гори усувати нікого солідного і чесного робітника з якогоб він не був сторонництва. Здається ся менї, що хазяіном сієї роботи і в загалї роботи Товариства зостаєть ся meine Wenigkeit. Але кажу, все се річи суб'єктивні і їх треба власними очами бачити, як і в загалї нашу суспільну ситуацию. Не знаю, чи застану Вас ще в Києві, бо лекциї кінчать ся коло 15 липня н. ст. На агрономічну виставу дуже трудно менї прибути. Прошу звернути увагу на туж сторону «Записок» (в середині).

Може сього вистане на разї до поясненя.

Ще раз повторяю, що людям інтересованим тутейшими справами вартоби задати собі працї роздивитись в них власними очима.

Будьте здоровенькі! До побачення — принаймні в вересні, як не скорше.

Щиро прихильний
М. Грушевський

20/VI (2)/VII 97 ВР ЦНБ III 4672

№ 2

5/17/.IV.99.

Високоповажаний Володимир Боніфатєвич!

Щойно дістав Ваш лист, спасибі Вам велике, щосьте потрудилися в справі допущення української мови: навіть в сих розмірах се є важний національний успіх. Тепер треба нам з Вами застановити ся, аби в визначених границях використати все для можливо імпозантної і солїдної манїфестації національної. Прикро менї, що се захоплює мене в досить невигіднім часї: від довшого часу я хорий, маю сильний нервовий розстрій з безсонницею і ріжними иньшими прикростями, взяв урльоп з Товариства і взагалі мусів свою роботу зредукувати ad minimum; тож мушу дбати, аби і в сій справі сповнити свій обов'язок з якнайменшою шкодою для здоровля, аби не зробити себе на довший час нездатним до працї. Тому я приїхав би на кілька день при кінці з'їзда. Я задумав ось які реферати.

1) Місце галицького Звенигорода і його старинности.
2) Розкопки в селі Чехах.
3) Про Молотовський скарб.
4) Анти і українська правітчина.
5) Справа руських хорватів.
6) Початки козаччини і Баторієва реформа.

Може буду мати час й ще кілька тем обробити. Окрім того ще мають бути:

7) Про Галицьке боярство XIII в. М. Кордуби.
8) Про писаночний орнамент галицької Волинї — його ж.
9) Про гуцулів Шухевича.
10) Про Нікодимове Євангеліє — Франка.
11) З угорсько-руської діялектології — Гнатюка.
12) Руські кольонії в Бачці — йогож.
13) Татарські напади в Галичину в кінці XV в. Рудницького.

14) Українська Козаччина в р. 1625-1630 — йогож.

15) Із старої укр(аїнсько)-русської діялектольогії — Колесси.

16) Про український акцент — Охримовича.

Я вичислив більш-менш *певні* реферати, але не трачу надії, що буде їх і більше. Майже всі сї теми мають який небудь звязок з поставленими вже в програмі з'їзда питаннями. Чи може ліпше послати завчасу сї питання в «Предворительный Комитет», аби забезпечити сим рефератам місце на з'їзді? В загалї, щоб Ви може порадили в сій справі? Я просив-би Вас написати менї про се завчасу.

Формальне зібрання Товариства в сій справі буде вже по Великодни. Правдоподібно вишлеть ся делєґатів осібно від Товариства, від Археоґрафічної і Етноґрафічної комісій з 10 делєґатів всего. Але може удасть ся з'орґанізувати більш численну прогульку, — треба буде тільки найти відповідного аранжера, та порозумітись з киівськими землячками, для улегшеня тої прогульки. Про дальший поступ сеї справи я Вам напишу, тепер же прошу подати Ваші гадки, що до можливо... (далі не збереглося)

ВР ЦНБ III 46971

№ 3

24/VII/5/VIII/99

Високоповажаний Володимир Боніфатєвич!

Щойно дістав Ваш лист; Дуже дякую за звістку. Прошу не відмовити повідомити Товариство і мене двома словами, коли справа буде дефінітивно рішена. На Вашу звістку від 16/VII Ви, можливо, дістанете в Комітеті урядове повідомлення від Товариства, що воно не бере участи, але ся заява, розуміється, матиме тільки *условне* значіння — се бто *в разі не допущення* укр(аїнської) мови. Се було заявлено в виданнях Товариства, і з сього взялася телєґрама Нового Времени, про Товариство ім. Шевченка.

Як бачу, надія ще не зовсїм втрачена, зле тільки, що звістка про дозвіл як і буде, то в самій останній хвилї, і може застати багатьох неприготованими, в роз'їздї. Тому приїзд галицьких референтів треба буде відложити під кінець з'їзда, між 15 і 20 с(тарого) ст(илю). Тому прошу Вас в разї допущення постаратися, щоб в сіх днях не забрали місця для наших референтів.

До реєстру референтів що я Вам післав допишіть мій: Сторінка з історії сільського духовенства — по самбірським актам XVI в[2]

В надрукованім недавно в Рус(ских) Ведомостях реєстрі рефератів наших опущено Рудницького: Українські козаки о 1626-1630 р. (зовсїм готовий!)

Будьте здоровенькі!

Щиро прихильний до Вас.
М. Груш.

ВР ЦНБ III 46970

---

[2] Окрім того було ще зложено кілька (Кокорудза, Коцовського, Павлика) певні: Досить певний Д. Коренця: зносини Виговського з Польщею (примітка М.Г.).

В разї недозволу будьте ласкаві відложити для мене і з кінцем з'їзда вислати сюди листок з'їзда і указатель виставки. Гроші радо заплачу, а вони мені будуть потрібні.

Як скорше бо друкую роздїли історії, для котрих реферати і висновки можуть принести дещо.

Ви не згадуєте про справу мою і Франка спеціяльно. Прошу вяснити якось сю справу з Ґрафинею, бо я по росийськи б не читав, а не знаю чи й інші галичани схотїли в разї, як би нам не дали читати по українськи.

№ 4

5/17/VIII.99

Владикавказ

Високоповажаний Володимир Бонїфатєвич!

Дякувать за новини, хоч і не веселі. Не залишіть повідомити про дальші події, які звязані будуть з нашею головно за протести.

Важно, щоб їх не робити секретно, киваючи пальцем у чоботі, тому було б дуже важно, щоб і згадана в. кн. Сергія могла бути опублікована. Взагалї — можливо використати сю справу.

Тепер коли справа вже пропала, можна б і треба конче, аби трошки зійти з того котрий зайняли з практичних причин: що справа йде *про незнання* російської мови. Така постанова дуже уймає принципіальному значінню питання, не кажу вже що вона поставила декого, а особливо мене в досить ніякове становище і звернула на мою голову повні цебри всяких підлих помий. Річ не в тім чи знаємо по російськи чи ні, а в тім, що наш язик поминено спеціяльно, оден з усїх словянських, і то на з'їзді в Київі, митрополії українського народа, що ображено народне почуття галицьких, коли не українських взагалї учених. Сю сторону конче потрібно аби гр. Уварова й иньша піднесла і підносила де можна буде.

Про змісти рефератів я написав до Львова, аби не пізніше 13/25/ вислали Вам. Не знаю, чи удасться тільки зібрати їх серед канїкул. Тому я долучив до змісту своїх рефератів зміст іще кількох, котрі близше знаю; наколи дістанете автентичні, то сї відпадуть розуміється.

Дякую за ласкаву обіцянку що до публїкаций; другого примірника можете не збирати, бо минї їх ховали, а важно тільки дістати зараз. Тож я прошу зараз же по скінченню з'їзда себто минї прислати бюлетенї й показчик вистави і як ще що буде в сїм роді, бо тепер друкує відділи присвячені огляду земель в XI-XIII в.

Здоровлю Вас!

Щиро прихильний М. Грушевський

Приготовлені для з'їзда реферати ухвалено видати осібним томом (мабуть як т. XXXI-II, подвійний, записок) сеї осени.

ВР ЦНБ III 46969

Ігор Гирич
Археографічний інститут Академії наук України
Київ, Україна

Віра Гирич
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

ЛИСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДО ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО

(До проблеми взаємин двох братів)

Два визначні представники знаменитої родини дуже нерівнозначно представлені в нашій історіографії. Якщо Михайло Сергійович був завжди в центрі уваги істориків, то його рідний брат завжди знаходився в тіні великого вченого, більше згадувався лише у загально-культурному контексті українського суспільства початку XX ст. Між тим Олександер Грушевський заслуговує на більшу увагу, по-перше, як історик, а по-друге, як найдовіреніша особа та близький співробітник М. Грушевського. В цій публікації хочу обмежитися лише цією другою стороною життя та діяльности О. Грушевського і головне розглянути досить коротко дуже цікаві взаємовідносини двох братів, головним чином через призму погляду Михайла Сергійовича.

Найважливішим джерелом для дослідження цього питання є епістолярна спадщина обох істориків, що зберігається в ЦДІА України в м. Києві (ф. 1235). Серед масиву листувань, як в документальних матеріялах Михайла так і у Олександра Сергійовичів листи одного і другого значно переважають інших кореспондентів. Листів М. Грушевського до О. Грушевського 265 (спр. 1285), навпаки — 399, разом з телеграмами (спр. 280, 281). Почали листуватися брати дуже рано, ще коли Михайло Сергійович вчився у Тифлісі, а Олександер Сергійович разом з батьками мешкав у Владикавказі. Перший лист О. Грушевського датований 4 березня 1884 р., тобто йому було лише сім років. Але й у колективних листах родини С.Ф. Грушевського до родини Михайла і Марії та Катерини Грушевських і в зворотньому напрямі частогусто трапляються окремі шматки тексту призначені персонально в кожному разі або М., або О. Грушевському. Інтенсивність листування дещо різна; найбільше епістолярно спілкувалися брати у львівський період життя М. Грушевського (1894-1913), коли за місяць було декіль-

ка писаних листів, а також під час віденської еміграції (особливо в 1921-1923 рр.). Після повернення М. Грушевського на Україну листів є дуже мало, бо брати жили в одному будинку і мали змогу безпосередньо бачитися, але є кілька листів М. Грушевського родинного спрямування (до Ольги Олександрівни та Олександра Сергійовича) за середину другу половину двадцятих років, є кілька цікавих листів до сім'ї брата від академіка за 30-і роки.

Треба зазначити, що далеко не всі листи дійшли до нашого часу, тому складно скласти обидві лінії листувань за принципом лист — відповідь. За браком місця подаємо лише одинадцять листів М. Грушевського, найхарактерніших і найцікавіших на наш погляд, котрі торкаються різних тем, чим уникалася певна тематична одноманітність окремих хронологічних періодів. При передачі текстів ортографія і правопис оригіналу максимально збережений, непрочитані місця подаються трикрапкою в квадратних дужках, ті слова, правильність прочитання яких викликає сумнів, також подаються в таких самих дужках.

* * *

Не буде перебільшенням ствердити, що Михайло Грушевський мав вирішальний вплив на вибір фаху брата Олександра та в багатьох моментах на його долю. Старший брат був для молодшого прикладом до наслідування, дороговказом, безперечним авторитетом. І це тим більше цікаво, що зустрічатися в юнацькі роки їм доводилося нечасто, головним чином під час нетривалих вакацій М. Грушевського. Як і Михайло, Олександер вчиться у Тифліській гімназії, а згодом в Київському університеті. Навіть вчителі у них були переважно ті самі, так латинську мову О. Грушевський вивчав у тифліського викладача Дрбоглава.

М. Грушевський при нечастих зустрічах та листовно радить братові необхідну для читання лектуру, де переважали історичні твори та класична художня література як російська, так і українська. Молодший брат повідомляв зокрема, що прочитав життя Сергія Радонежського, «Анабасис» Ксенофонта, мемуари Манштейна, романи І. Тургенєва («Рудин», «Дворянское гнездо», «Дым»), М. Гоголя («Мертвые души» і «Ревизор»), повісті І. Нечуя-Левицького («Кайдашева сім'я», спогади А. Чужбинського та Квітки-Основ'яненка). На рубежі 80-90 рр. читає твори Текеррея, Діккенса, Ренана («Жизнь Иисуса»). Серед часописів переважали популярні російські часописи історично-географічного характеру «Мир Божий» та «Наука и Жизнь».

До нас дійшло за цей період (80 — поч. 90-х рр. головним чином листи О. Грушевського) і судячи по них можемо припустити, що М. Грушевський вимагав звітів про опрацьовану літературу і більша частина листів Олександра — це якраз ретельний перерахунок тих кни-

жок, що він перечитав, свої короткі враження, а також прохання надсилати ті книжки, яких йому не вдалося відшукати вдома або в Тифлісі.

Перші спроби О. Грушевського писати українською мовою відносяться до 1891 р. Спочатку це давалося йому важкувато, над деякими словами він ставив знак питання, очікуючи від Михайла відповіді чи правильно він вжив те чи інше слово. Це надзвичайно подобалося М. Грушевському і в одному з найраніших недатованих листів він писав братові: «Це справджуються мої бажання гарячі, дякую Богові милосердному й молюся єму, щоб був ти мені братом не тільки по плоті, а й по духу, щоб довелося укупі на одній ниві працювати». (Там же, спр. 1285, арк. 1). З того факту, що бажання Михайла Сергійовича дійсно здійснилося можна зробити висновок, що без перебільшення передусім він був учителем свого брата і він скерував його на історичну ниву. В. Антонович лише довершив справу виховання науковця.

Матері й батькові не дуже подобалися вправи молодшого сина з тоді ще «крамольною» мовою і О. Грушевському доводилося вибачатися перед старшим братом за те, що іноді доводиться писати російською (там же, арк. 13). За проханням Михайла, Олександер наприкінці літа 1891 р. пересилає до Києва рукописи прозових творів М. Грушевського та повісті їх двоюрідного брата Григорія Грушевського (Грицька Чулая).

З 1892 р. О. Грушевський починає готувати себе на історика України й отримував від М. Грушевського перелік книжок, які йому першочергово було необхідно студіювати.

У 1895 р. О. Грушевський був уже у Києві, де, очевидно, також М. Грушевський вводиться у коло української громади. Саме через Олександра Сергійовича львівський професор у більшості своїй підтримує стосунки з чільними діячами старої громади В. Антоновичем, І. Каманіним, О. Кониським, Є. Тимченком, Вовк-Карачевським. О. Грушевський передає їм книжки, видані братом у Львові, в кожному листі досить докладно розповідає про київські громадські справи. 3 грудня 1895 року Олександер Сергійович знову переходить в листуванні на українську мову.

О. Грушевський став одним з перших й найнадійніших співробітників «Записок НТШ». Йому М. Грушевський доручав постійний огляд і рецензування — російських часописів «Русские ведомости», «Вестник Европы», «Русское обозрение». Про закінчення огляду цих видань повідомляв Олександер Сергійович в лютому 1896 р. (там же, арк. 43).

М. Грушевський зі Львова уважно стежив за просуванням роботи над біографічним словником діячів української землі, розпочату В. Антоновичем, в котрій і сам будучи студентом брав участь. О. Грушевський протягом 1896-1897 рр. часто згадував про зібрання «словаристів», число яких доходило до 14 чоловік (*там же,* арк. 46).

В 1896 р. О. Грушевський вперше перетинає кордон Російської імперії. Він відвідав брата у Львові, був у Бресляв, Празі, Дрездені.

Кінець XIX століття проходить в активній роботі О. Грушевського над кандидатською роботою про Пинське князівство й у спробах залишитися стипендіятом при київському університеті. Але професорство у Києві рідному брату небезпечного «мазепинця» не світило та й досить двоїсту позицію по відношенню до нього зайняв В. Антонович. Олександер Сергійович надовго затримується у Києві, готуючи магістерську дисертацію й іспити. З 1899 по 1905 рр. він мешкав у місті по таких адресах: вул. Тарасівська, 14, кв. 3 (1899 р.); вул. Маріїнська-Благовіщенська, 44, кв. 24 (1903 р.); вул. Назаріївська, 21 (1905 р.).

Це був початок XX ст. — час активного облаштування Михайла Сергійовича у Львові, де будується його дім, а також починають виходити за власний кошт перші томи «Історії України-Руси». Потрібні були гроші, що частково знаходилися в київських банках, необхідно було спродувати акції, здійснювати інші банківські операції і тут у пригоді став О. Грушевський, який судячи з листів систематично протягом першої половини першого десятиліття нашого століття займався цими справами і пересилав гроші старшому братові до Львова.

І все ж стосунки братів не були безхмарними, чому причиною очевидно була дуже різна особиста вдача Михайла й Олександра. М. Грушевський надзвичайно зібраний, внутрішньо відмобілізований, надміру працездатний, не давав собі спочину в роботі і вимагав дисципліни й організованості як від своїх підлеглих по науковому товариству, так і під членів родини. Від останніх львівський професор вимагав на правах родича можливо навіть більше, чим від просто знайомих йому людей. Інший за складом характеру був Олександер Сергійович. Він по натурі мрійлива романтична, лірично-емоційна людина був не схильний до того шаленого ритму життя, яке вів старший брат. О. Грушевський не відзначався особливою волею й цілеспрямованістю, був більше нервово вразливий. Тому під постійною пресією М. Грушевського, що, даючи завдання, робив це без зайвих сантиментів і вимагав безумовного виконання, Олександер Сергійович був схильний більше до душевних родинних відносин з старшим братом, котрого любив і поважав надзвичайно, ніж до одноманітної суспільної праці, яку йому до певної міри нав'язував Михайло Сергійович.

В середині 1900-х р. О. Грушевський перебував у серйозній нервовій депресії і стан його здоров'я досить сильно непокоїв старшого брата. Так само як і непокоїло деяке прохолодження у стосунках з родиною після смерті батька. В кінці 1905 р. Олександер Сергійович склав магістерський іспит, але дізнався про це у Львові Михайло Грушевський лише з листа опонента — проф. В. Іконнікова, а не безпосередньо від брата листовно. І цей прикрий факт він відзначив в своєму щоденнику. Тривалий час М. Грушевський заспокоював себе перш ніж написати спокійного листа. І все ж саме львівський професор робив іні-

ціятивні спроби до примирення, навіть іноді жертвуючи на це свій дорогоцінний час, який намагався максимально використати на творчу й редакційну роботу. Влітку 1906 р. брати разом з С. Томашівським здійснили подорож у Карпати на Гуцульщину, підіймалися разом на Говерлю.

О. Грушевський у перше десятиліття 1900-х р. часто навідувався на запрошення брата до Львова, був присутній на засіданнях НТШ, на читаннях наукових доповідей і дискусіях — М. Грушевський в цей час доволі помітно впливав не тематику творів Олександра Сергійовича і не лише тих, що друкувалися в «ЗНТШ» та «ЛНВ», але й у російських часописах. Львівський професор замовляє серії статтей про сучасну українську літературу, про П. Куліша, мазепинські часи про діяльність наукових товариств у Львові й Києві тощо.

Були й внутрішньо родинні ускладнення. Про що, зокрема, йдеться в одному з нижче публікованих листів з приводу розподілу спадщини по смерті батька. На відміну від брата і сестри Михайло Сергійович був знаменитим господарником, вмів рахувати копійку, що було не дуже характерним для українських вчених (згадаймо хоча б І. Франка). Гроші він використовував як на українську справу, так і на особисті цілі для сталого облаштування у Києві, куди після 1905-1907 рр. вже цілком певно збирався переїжджати.

Нерозпорядність О. Грушевського в справі купівлі садиби та домовленостей з архітекторами і підрядниками щодо зведення будинку на Паньківській вулиці, викликало цілком зрозуміле обурення М. Грушевського. Окрім його постійної наукової й громадської праці йому доводилося безпосередньо займатися будівництвом родинного дому. На молодшого брата з цього приводу він не раз нарікав у щоденнику. Цікаво, що Олександер Сергійович, коли остаточно вирішувалася справа, взагалі виїхав до російської столиці для своїх архівальних дослідів (між тим будинок по Паньківській, 9 за київськими адресними книжками «Весь Киев» рахувався за О. Грушевським).

Дивує обізнаність М. Грушевського в деталях будівельної техніки, його вміння вирішувати фінансові проблеми, які випливали при будівництві. Натомість вдача О. Грушевського демонструє майже цілковиту відсутність практицизму.

В часи заслання (1915-1917 рр.) родина брата була поряд, допомагала чим тільки могла. Це був період стабілізації стосунків. Відносини, попри свою ділову сторону, судячи за листами, відзначалися більшою теплотою і щирістю ніж на початку століття.

В еміграційні часи М. Грушевський заснував у Відні Комітет допомоги голодуючим України і в 1921-1923 рр., організовував відправку у Київ продуктових посилок та грошові перекази (головним чином американські долари) для української інтелігенції. Довіреною особою в нього у Києві був О. Грушевський та Н.Д. Романович-Ткаченко. І в ці роки не все гладко було у їхніх стосунках. З великої кількости листів

тієї доби вибрано кілька характерних. Як бачимо серед тих, кому допомагали Грушевські, були не тільки історики, але й театральні діячі, митці, студенти, діти тощо. Ця маловідома сторінка на наш погляд малює як Михайла, так і Олександра Грушевських з досі маловідомого боку.

Не зупиняючись на співпраці братів Грушевських на форумі Української Академії Наук, наприкінці лише зазначимо, що протягом всієї довгої наукової, громадської й культурної діяльності Олександер Грушевський був не просто рідним братом великого історика, але й найблизькішою й найвідданішою людиною в його оточенні.

ЛИСТИ

№ 1

[1880-і рр.]

Дорогий брате Олександре!

Щиро витаю тебе з днем твого патрона и знову переказую ті самі бажання, які казав з поводу твого рожденія — щоб ти виростав добрим, чесним і розумним, добрим слугою Божим і щирим сином свого народу. Пожадаю тобі й щастя — але се щастя поперед усего лежить в тому, щоб любити правду всім серцем і служити їй з всіх сил; те инче, що звуть часом щастям, часом придаєцця, часом ні; придаєцця все це (як багацтво, слава, удача таке инче) добре, не придаєцця — нема чого журитися; найвище й найпевніше щастя — згода з своєю совістю.

Щоб в теперешніх часах бути не лінивим рабом, а вірним слугою Божим і народнім, тра багато робити; тра не про те міркувати, й не до того готуватись, щоб панувати й пишатись, а щоб терпіти, робити, а може — й бідувати. Робити й робити; хто не робить, не достойний і [жити].[1] Так і в Писанію сказано. Жадаю тобі, щоб хрест твій був не важкий в житті і щоб ти єго доніс добре й вірно.

Послав я тобі вчора книжечку — Монтескє, инчої не пригадав, не трапилось; се так же знаменита праця — се єсть сатіра алегорічна на тогочасну (половина XVIII в.) французську громаду і про Монтескє можеш прочитати в початку Історії Революції Гейссера, що єсть у нас. Що купив собі Карлейля[2] — добре; я не читав її, але чув, що книжка така, що направляє чоловіка служити добру й ідеї.

Обіймаю тебе й цілую, жичучи всего найкращого в Бога.

Твій брат Михайло.

1892. 26/VIII. Київ.

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235 — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 531-533. Оригінал.

---

[1] Текст пошкоджений.

[2] Карлайль Тома (1795-1881) — англійський філософ та історик консервативного напрямку, підносив елітарність й аристократизм.

№ 2

1891 II VIII

Брате Сашо! Дуже зрадів я прочитавши лист твій — це справджуються мої бажання гарячі, дякую Богові милосердному й молюся єму, щоб був ти мині братом не тільки по плоті, а й по духу, щоб довелося укупі на одній ниві працювати. За свою роботу я писав останній раз; іде по трошку, та не так швидко як би хтілося; тепера я можу передивитися за годину 4-5 листів, а архів одкрито тільки 4-5 годин на день, а передивитися тра усего листів коло 2000 саміх Барських книжок, та понюхати по книжках сусідніх судів — Летичовського й Камінецького; так що на се тра немалого часу, тім то я й силкуюсь тепера яко мога не прогаяти архивного часу й скористуватись кожною годиною. Друк іде помалу; хочу ще раз попросити, щоб поспішились, може й поможеться. Будь здоровий! Пиши.

Твій брат Михайло

«Пошанкуй» — се добре, кажуть тепер і «поклонись». «Роб» уживається рідко — частіш «робота», «праця».

Добр.[овольського] и Сам.[чевського] не бачив поки що.

Як що не посилали мині білизну, то заложи туди: Неробочий Іван, Унтерохіцер, Пан і «Над невеличкою рікою» — тільки подивись, чи нема де до цего сповідания продолженія (там розсказано, як селяне хтіли тікати).[3] Як же білизну одіслано, то не посилай — однаково зараз мині нема часу.[4]

ЦДІА України у м. Києві. —Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 1-2. — Оригінал.

№ 3

18/30/X.1894 [?]

Дорогий Саша!

Я не писав тобі, не знаючи — куди. Й тепер, вибравши хвилю з тієї метушні з перепровадженієм пишу — до Владикавказу. Насамперед — що до тебе. Я був у Іконнїкова і він спитав — чому се Антонович тебе не представляє — що Декан про се говорив на засїданню, а Антоновича не було. Я сказав, що поговорю з Ант[оновичем] і сказав, на всяк случай — чи він не взяв би тебе стипендіатом. Ік[онніков] відповів, що має Спільоті й для того не міг би.

Побачивши Антоновича, я сказав, що декан питав. Ант[онович] сказав, що буде того дня на засїданню й предложить тебе стипендіантом. При тім сказав, що роботи твоєї й досї не дістав. Другого дня я спитав, чи був на засїданню — він сказав, що мав припадок і не пішов. Се мині показало ся підозрілим — чи Ант[онович] не викручуєть ся — заявляючи готовність тебе предложити, і протягаючи. Аргорос Карачевська оповіла, що подібне було з її Васею, і що

---

[3] Йдеться про художні твори М. Грушевського, які написані були протягом 1884-1886 рр. у Тифлісі і там залишені.

[4] Лист на звороті має напис «Сашъ». Очевидно, його було відіслано разом з листами до інших членів родини.

Декан радив навить йому подати самому прошеніе об оставленіи, але він не відважився, і нарешті Ант[онович] його предложив. Тож тобі радив би приступати від декана теж.

З земляками мав rendez vous раз у Лис[енка] а другий у Наум[енка]. Мої пояснення вислухали мовчки, Кон[иського] не було, Ант[онович] заявив, що тепер все ясно, але ледви чи щиро. Взагалі моє становище — старатися аби київ[ські] земляки не шкодили, бо помогти однаково не поможуть. Про тутешні новини напишу, але даси адресу, а то в пространство писати прикро. Істор[ичну] бібл[іотеку] XX [том] казав післати наново.

Будь здоров і пиши,

М.Г.

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 7-9. — Оригінал.

№ 4

23.II/8.III/1903.

Дорогий Сашенька!

Насамперед на твої запитання: виїхати думаємо — я і Маринця (Кулюню посилаємо до Скали)[5] до Парижа коло 15 цьвітня н.ст., може трошечки скорше, пробути десь до 15 мая. Читати буду курс який назву мабуть: Из исторіи Южной Россіи и Малорусскаго народа, всього викладів 14-18, в трох тижнях, думаю. Урльопу прошу до 25 мая н.ст. і декан «обнадеживал». Вовк обіцяв вишукати помешкання і всякі улекшення. Думаю зробити ausflug на кілька день до Льондону. Такі пляни, а забирає охота може й тебе? Другим разом я в ті сторони не надію ся вибратися скоро. Правленіє дух[овної] Семин[арії] повідомило, що удало ся до Синоду з запитаннєм. І питає мене, як вони будуть знати, хто в роді старший — як стоїть в тестаментї. Вчора нарештї дістав з Харькова гроші — чекав їх аби замкнути рахунок доходів. Тепер ще жду від тебе звістки про куплю 200 двор[ ] 3 1/2% біліятів [?], аби вставити їх ще в видатки. Коли не купив, то купи — покритє буде в купонах I/III.

Чи обстриг купони за червень? Менї їх може скоро буде потреба. Чи пришлеш менї чи прямо до Петербургу, як тобї лїпше — напиши.

25/III н.с. Загальні збори Шевченка. Передай свій голос на випадок Маринцї: то значить пришли її лист (як будеш писати менї) осібний: Вп. Д. М[арії] Силь[вестрівні]. Прошу Вас заступити мене на заг[альних] зборах Тов[ариства] сьогорічних. І осібним листом завчасу (адресованим просто на Товариство) повідоми Видїл, що ти передав свій голос на заг[альних] зборах Марії Грушевській. При виборах мусимо оборонити Гнатюка й перевести Франка. Кобзаря ще не післав — за кілька день.

У нас весна, й робота в городї. Ми здорові тепер — Куль[юня] була трохи не здорова. Коли приїдеш? Всі тебе просимо.

Цілую М.Г.

---

[5] В м-ку Скалі на Збручі мешкали родичі дружини Вояківські. Майже щорічно тут відпочивала Катерина Грушевська з матір"ю, іноді сюди наїжджав й М. Грушевський.

Мала зміна в моїх рахунках: Галі належить 440 руб. Мамъ тоже будетъ слѣдовать немного больше — 575 а можеть быть 595, объ этомь напишу.

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 162-165. — Оригінал.

№ 5

24.VII/5.VIII/1905.

Дорогий Сашенька!

Не легка річ відповісти мині на твій лист, і тому я протягнув кілька день. Шкода, що ти мині не написав про се скорше — не пропало б стільки часу і справа могла б бути давно роз'яснена.

Як ти прогадуєш собі, між нами по смерти Тата сталася умова — навіть письменна, по котрій ми з тобою постановили видїлити третю частину капіталу Галї, а Мама за те зрікалася всього, що мало їй прийти з спадщини, і як капітал має дійти до 200 тис., наші 100 тис. мали бути зараз розділені на три части. Ся умова повинна нас обовязувати, і змінити її можно не инакше як за добровільною згодою всіх інтересованих.

Тим часом, як прийшов час дїлити капітал, мама заявила, що супроти якихось можливих говорень, хоче дістати частину з капітала. Як ти знаєш, я відписав, що не бачу підстав до якихось говорень на нас і не бачу причини відступати від нашої умови. Мама на се нїчого не відповіла, і ти щось три чи чотири рази промовчав на моє запитаннє, чи годиш ся на розділ по умові, і тепер заявляєш, що хочеш піддержувати жадання Мами.

Мині дуже прикро се писати, бо в тім є досить неприятна сторона. Лекше б се обговорити устно, але що ся можливість обговорення все усувається, а справа того рода, що проволока їй шкодить, тож мушу письменно се обговорити.

Ти знаєш, що я бажав все як найскоршого розділу, уважаючи на не дуже добре теперішнє поміщеннє капіталу і небезпечну умову тестаменту, що ограждає спадщину лише мужеським потомством. Тепер же коли ти і Мама відмовляєте своєї згоди на инакший поділ, як на 4 части, й відтягаєте розділ своєю нерадою — се властиво виходить на повну пресію на мене — я мушу або против волї згодитися на відступленнє з своєї части 8600, або — зістават ся при нерозділенім капіталї, зі всїми невигодами того.

Я не розумію мотивів Мами — в імя чого против нашої умови, і против вповнї реальних причин мусїв би я, і всї ми — але буду говорити за себе — робити таку значну переміну? Мама ж обезпечена прегарно — крім пенсії частина з книги, кругла сума прийшла її з спадщини, навіть против умови, не кажучи за її власний капітал. З рештою, як ти пишеш, вона не хоче потім на ново дїлити — подробиця, мотивів котрої я ще меньш розумію, супроти того, що ми вже властиво розподїлили ся, з її ж участю. На якісь можливости говорень — найлїпший аргумент наша угода 1901 р., де мама добровільно зрікласа своїх прав на користь дітей, а ми брати — добровільно згодилися видїлити часть сестрі — акт найлїпшої родинної гармонії. Тим часом, як те, що тепер зарисовуєть ся, вже зовсім на ніяку гармонію не заносить. Коли б ти з мамою (становища Галї не знаю), відмовляючи згоди на розділ і проволїкаючи його навіть і змусили мене до згоди на розділ на чотири части, против моєї

волї й прагнення — то поруч із таким фактом, властиво, ніяким родинним і приятельським відносинам не лишало ся б і місця. Як чоловік інтелїгентний і на моральні питання вражливий ти не можеш, думаю, не відчути і не зрозуміти сеї прикрої сторони. На мій погляд, ти повинен би вияснити сю сторону мамі. Признаюсь, що та пресія не мене, яка вже мала місце, як бачу, протягом ряду місяців, в видї Вашої мовчазної опозиції, тим більше знеохочує мене до того нового проєкту подїлу і грозить розстроїти односини між нами. Про пляни наші широко писано було в попереднїм листї, і в тім не вийшло поки що ніяких перемін. Горячо тільки стало дуже, аж я терплю сильно, хоч взагалї мало вражливий.

Дуже дякую за рахунки й відомости.

Цілую!

Твій брат М.Г.

Щоб бути певним, що сей лист тебе ще застав у Київі, посилаю його с обратною роспискою.

Кулюня дякує за гарні карточки![6]

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 284-287. — Оригінал.

№ 6

пятниця, 19.VII/1.VIII/1908 р.[7]

Дорогі!

Я одержав Сашин лист з оповіданнєм про купівлю ві второк, але в нїм Галя обіцяла другого дня написати ще докладнїйше, то я чекав його, але його не було, а сьогодня натомість прийшов новий Сашин з запитанням і пляни Зехцера. Тому я відписую.

Вам, мої дорогі, буде прикро читати се що я Вам зараз напишу. Але мині не меньше прикро було читати Сашин лист про злоключенія які вийшли через нашу довѣренность, а і картки, де описувало ся, як Вас мучать поїздки до Київа, але нїчого не було про ту довѣренность. Звістки про Ваші мучення звучали як докїр минї, що я Вас з сим дїлом підганяю, але докїр хиба [перелужений], як намірений, бо я не винуват, що Ви промовчали про довірєнність. Не знаю, звідки Ви взяли, що я мусїв би їхати з ним аж до Львова: нотаріус

---

[6] На останній сторінці листа рукою О. Грушевського написаний (очевидно, чорнетково), початок листа-відповіді Михайлу Сергійовичу: «Брат Мишенька. Письмо твое получил сегодня и прочитал его с тяжелым чувством. Спасибо, что ты разъяснил свое мнѣніе по этому дѣлу и свое пониманіе моего кь нему отношенія. Но здѣсь не совсѣм вѣрно: я слишком всегда любил и люблю тебя, чтобь допустить какое-либо молчаливое давленіе на тебя признать твое убежденіе. Мнѣ было тяжело сказать Мамѣ тогда, что желаніе ея не исполнимо, и я думалъ, что она сама оставит погодя зто свое намѣреніе, забудет про него. Так тяжело расходиться сь близими...

На днях думаю ехать: дорога длинная...»

[7] З приводу цього листа М. Грушевський занотував у щоденнику за 16.VII.1908 р. (запис зроблено після 17.VII): «Дістав лист від Саші з подробицями купна — з клопотами які вийшли через невідповідну повновласть (а вони менї не написали!) і се мене досить розтроїло (ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 199 зв.).

єсть в Жабю, зовсім під рукою, і коли б Ви прислали мині довіреність якої треба, ми б того самого дня її підписали б і вислали до консульства, і Ви за 5-6 день мали б [держати] в руках. А тепер мині пришлось тільки без всякої користи гризтися Вашими клопотами, які через ту довіреність вийшли.

Пишу не на те щоб докоряти й сварити ся: прикрість Вам зроблю, то собі зроблю. Але пробую ще раз пояснити, що перша умова вести діло спільно, не жалувати відомостей. А так як у Вас — що у Вас все на листа не ставало часу — можно звести всяке спільне предпріємство до абсурду тільки: відстрашити. Ваше діло мене було сповістити, а моє діло вже було б робити що знаю — чи їхати до Львова, як Ви представляли, чи написати, що я відступаю від покупки, щоб не робити Вам трудностей.

Ну, та сталося, як сталося. Я не розумію з твого справоздання, Сашенька наскільки великою бідою для нашого пляну була утрата банкової позички 11 тис. Та се була позичка Кіевского Городского Кредитного Общ[ества], що дає позички закладними листами (се була б дуже велика утрата, бо вартість позички була значно низше готівки, і при теперішнім курсі ми її не можемо взяти наново), чи якогось иньшого банку, не заклад[ними] листами, а готівкою (і на скільки процентів?), і її можна без великої утрати відновити?

Що до твоїх запитань в сьогодняшнім листі, то я можу тільки сказати, що як і ти — думаю, що треба нам се діло вести на спільний рахунок і покривати видатки в рівній части, а потім відповідно до того й доходи ділити. Я боюсь, що мені трудно буде на себе взяти більше як 1/3, отже як думали від разу — зіставаймо ся при 1/3 кождого (а формальність сю переведемо пізнійше, відповідно до того як наші части уложать ся).[8] Я посилаю разом з сим чеки на 3 1/2 тис., отже буде моя 1/3 ціла. Думаю, що Ви зможете стянути більше як по 22 тис. — памятаю рахували на 25-6 тис. Я зміг би стянути на 26 тис. і в потребі позичити тис. 8-9 під дом у Львові (під недвижимість дають 4 1/2%, але мій дом не доходний, багато не дадуть). На прожиток нема чого багато відкладати — *в крайности* зможемо дістати кілька тисяч на векселя. Але книги *поки що «не внушаютъ* опасеній»: головний заказчик прислав завчера сам заказ (на 25 тис. прим.) і тим утішив мою трівогу. Я написав Панафідиній перевести на Сашине імя 1200 руб., по 400 руб., се буде 2 і 3 тис., а при собі надіюсь розділити (в сентябрі) ще по 400 руб. — тис. 4 і 5. Рік як на тепер випадає нормально, значить можна сподіватися коло 2 тис. на кождого з Вас.

Як скоро ми зможемо діставати дохід з дому, се залежить від умов київського кредиту. Добре було б довідати ся при нагоді у Литвиненка або когось иньшого про сї умови. Як би на весну 1909 р. можна дістати позички тис. 30 за невисокий процент, то від осени 1910 р. можна мати дохід з дому, я думаю. Ви мені не пишете, чи архітектори вважають можливим і практичним зпочатку ставити часть дому (по фігурі судячи се буде не 1/2, а 2/3 його), а від 1909 — решту. Взагалї що до проєктів мині присланих то я тут можу дуже мало знати. Знаючи твою, Саша — вибачай за іронію, але я виболїв собі право на неї — твою віртуозність в искусствѣ доводить меня до бълаго коленія своим хладнокровным молчаніем — я просив Галю, як вона їхала, щоб вона запамятала і зробила се: ескізи післати Литвиненку і вислухати й мині переслати його гадку що до практичности, проєктованої цїни etc. Але і Галя видко забула про се. Я в розпуцї відослав пляни Клуга до контори, щоб котрийсь з

[8] Примітка М. Грушевського: «Може я візьму 2/5, але не знаю, чи зможу».

контористів пішов до Литвинанка і попросив його дати свою гадку, і ті гадки передати Вам, а нові пляни показати Литвиненку перед висилкою. Натомість дістав пляни Зехцера, без всякого коментара. Адже Ви їх розглядали, чули якісь мотиви від авторів їх — а мині посилаєте «на заключеніе» без всякого пояснення і без всякої гадки. Я ж домів в Київі не будував, як Ви знаєте, як і Ви, і Від себе нічого не видумаю. У нас говорило ся що від Ботаничної буде 5 етажів, а під горою Паньківської зійдуть на сутерен і погреб.[9]

А дома проектовані на 4 [поверхи]. Цікавий знати мотиви — чи се не практично, чи що? Сутерен запроектований Зехцером не відповідно низький від Ботанічної — його треба дати тут на повний або майже повний етаж. Рівно ж не знаю що сталося з ліфтом і централ[ьним] огріваннєм, чи упразднили, і з яких мотивів, про се не писали Ви мині ні слова за весь час. Не знаю теж чи зробили Ви «изслъдованіе почвы», як то принято в Київі. Чи говорив ти Сашенька з Оправхатою. Пляни я відошлю на контору — щоб показати їх Литвиненку. Я писав в попереД[ньому] листї (з поводу плянів Клуга) свої «недоумьнія». Я вважав би більш користним 3 квартири, з коморами не дуже великими; число 15 комнат на плянї No. 1 Зехцера минї подобається, і те що тільки оден парадний ход; але і чорний може бути оден, коли кухнї поставити поблизу і звязати висячим преходем (ґанком — як у нас у Львові звичайно). Фасад більше подобається той на котрім означив я No. 1, — як ся красота не зробить ріжниці значної в цінї.

За сварку мою не гнівайте ся. Я сам своєю рукою написав сей лист і його ніхто не бачив. Преціньзнаєте що я Вас люблю й поважаю. Але так не можна вести дїло. Я теж бував і хорий, і зденервований, але в дїлах які я вів — своїх і чужих — через се не було остановки а нї розстройства. Таланти й геройства не обовязкові; але акуратність в дїлах обовязкова. А Ви минї пишете всяку всячину — в родї Антоновички (к[от]ра нехай собі як хоче видає лекції В[олодимира] Б[оніфатійовича] — яке минї до того дїло), а про справу нашу не було часу написати.

Я хотїв приїхати в Сентябрі, коло 5-го, ст[арого] ст[илю], але коли треба буде з огляду на дом скорше, то можу 25/VIII виїхати, хоч се минї й «не удобно»: чек посилаю на 4000, бо може Вам треба грошей. Я писав тобі, Сашенька, кілька разів за 4 1/2%, але ти нїчого не відписав минї. Мабуть не продав, бо були [низші] 78? А жаль, як бачу варто було і понизше продати. Нам треба грошей. Як будеш у Ішатовича то напиши, чи сподїватися кепського курсу (і тодї продати хоч би й по 76 1/2) чим може він поправить ся трохи згодом і можна подержавши з 1/2 року продати їх по 78? Минї тут зї Львова сього не вгадати, а Ішатович може щось сказати — і ти напиши минї.

У нас була страшна повінь, якої не було 40-50 лїт. Вода багато шкоди наробила. З сусїдом мав процес і помирились — доплачую йому за спірку землю і він уступає кавалчик до того. Цїлую Вас сердечно. Малючку теж. Дощї у нас денні, трохи дїти скучають через те. Але дощї не цїлоденні.

Па! М.Г.

Я купив сьогодня гарну коробочку у Феля Шкрибляка, хоч не маю грошей. Але що робити — краса сильнїйша.

---

[9] Далі йде дуже умовний малюнок будинку рукою М. Грушевського з боку Паньківської вул. — п'ятиповерхова споруда переходить ближче до Ботанічного саду в чотириповерхову. На рівні першого поверху планувалися лавочки і під'їзд. Під малюнком — напис: «щось в тім родї».

Треба рахувати, що се имущество дало нам чистих 9% на капітал — се по теперішнїм київ[ським] обставинам важливо, і се б покрило розходи і утрати на курсї, проєктах і продажі паперів.

Инші прикраси всякі. Між иньшим — Общ[ественная] Польза не сказавши нї слова виставила на П[ервой] Уч[ебной] книзї замість 31 вид. 32-е, і тільки сьогодня минї прислала екземпляр. Телєграфував їм щоб перемінили. Не знаю, як буде; може прийдеться писати Мамі. Ми тїшемо ся, що Мама побувала в Владикавказї й дивуємо ся Галиній енергії, що аж два рази поїхала в Ростов!

Про иньше напише Маринця сими днями. Цілуємо Вас сердечно!

Ваші М.М К.Г.

Сьогодня перший теплий день, а без дощу третій.

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 602-614. — Оригінал.

№ 7

20.III.1916.

Дорогий Сашенька! Довгенько від тебе нема нічого. Сьогодня прийшов лист від Ольги Олександровни до М[арії] С[ильвестрівни], але вона лежить в ліжку: відповідати їй трудно. Другий тиждень мучить її горячка — малярія мабуть разом ще з иншими історіями; вчора була нормальна температура, сьогодня знову повишається. В листі Ольги Ол[ександрівни] між иньшим написано: «А можетъ быть подалъ бы прошеніе Мих[аил] Серг[еевич] и губернатору (или к министру) о разрѣшеніи для поправленія здоровья поѣхать в Кисловодск или Финляндію или во в другой унив[ерситетский] городь съ болье мягким климатом». Не знаю як се розуміти — чи просто як гадку, чи Ви дійсно думаєте, що минї треба подати знову прошеніє? чи Ви говорили про се з земляками і тими людьми, які нібито займають ся моєю справою? Я, Ви знаєте се, сам тут нїчого не знаю і тут минї порадити ся нема з ким. Мотивованнє клїматом тепер не зовсім по сезону, як виступати з тим, то треба було ранійше, хіба на малярію послати ся. І чого просити? Може б ти побачив ся з Вернадським[10] — як єсть надія тепер на їх прошеннє, щоб не вийти йому цьому в дорогу? Вони просили здається Москви. Я, правда, писав йому в останнім листї 14.III, що раз за мною нїякої вини нема, то властиво вони повинні б просити повного освобождения з надзору и своб[оды] мьстожительства — нехай би міністерство само давало меньше, але не знаю, як він думає. Ти нічого не відписав на мою згадку про Верн[адського] в одній з попередніх карток — чи ти не вважаєш можл[ивим] поїхати до нього чому небудь? Я знаю, я кілька разів тобі згадував, і ти ні разу не відповів минї на се.

---

[10] В записках В.І. Вернадського, що зберігаються в рукописному відділі ЦНБ, є досить позитивні відгуки на адресу М. Грушевського, як історика. Тут ми бачимо, що вони листувалися. В фонді 1235 у ЦДІА України в Києві листів академіка-мінеролога не має.

Що до О. Грушевського, то ставлення до нього В. Вернадського було досить скептичне. В листах за 1918 р. до М. Василенка Володимир Іванович Олександра Сергійовича та Янату називає «різною дрібнотою» і радить Василенкові не зважати на УНТ в Києві при творені УАН.

Тільки що дістав (по довгім мовчанню) лист [Василенка]. Палата зняла конфіскацію III кн[ижки] Основи[11] але заборона генер[ал]-губ[ернатора] зістається в силі, з матеріялу зібраного для IV-V-ой хочуть видати збірник в Одесі і пробувать журнал в Катеринославі.

М.Г.

На П[ервую] У[чебную] К[нигу] ще замовленнє прийшло.

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 342-343. — Оригінал.

№ 8

Казань, 17.VIII 1916.

Дорогий Сашенька! Дякую тобі за карточки. З листу М[арії] Сильв[естрівни] знаєте нашу новину. Наскільки була б вона була приємнійша як би прийшла півроку тому, перед весіннїми хоробами, подорожею до Київа, хлопотами з новою кватирою і обзаведеннєм. Страшно все воно йде поперечно.

Горький написав, проєктуючи збірника «Укр[аина] и Москва в их (?) дух[овной] (?) жизни»[12] щоб я взяв редакцію. Я на рекадцію не охочу ся, ідеї спочуваю, хоч і в зміненій формі і гарячо заохочую. Так пишу сьогодня. Дуже цїлую.

М.Г.

Всесв[ітня] Іст[орія] І буде чимала книжка, мав 4 арк[уші] коректи. А VIII-2 [Історії України-Руси] досі сидить в 1 артелі. (?)

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 355. — Оригінал.

№ 9

2.III.1917

Я дістав твою карточку з 25.II., дорогий. Мабуть котрась пропала, бо досї не маю вісти, що ти дістав 200 р., послані попереднього тижня (20-го, здаєть ся), мабуть дістав? Дістав лист від Перетца, котрий разом з тим писав і до Янчука, щоб этнограф[ический] отдьл вислав мене делегатом; просив скорої відповіди, та тепер мабуть се не в голові, і минї також. Все стало, друкарні стоять, нїчого робити. Пишу по інерції статю про Костом[арова] до Голоса Мин[увшего]. Веду переговори про статї для збірника «Укр[аина] и Москва» (Горького), теж по інерції. Пришлю тобі або Ол[ьзі] О[лександрівні] проспект. Може візьмеш на себе укр[аїнське] письменство XX стол[іття]? Я тебе питав, здаєть ся, вже? Чи нї?

---

[11] Після ліквідації в серпні 1914 р. всіх українських часописей в Україні М. Грушевський з заслання робив спроби за ініціативою С. Єфремова розгорнути журнал «Основа» в Одесі, але вийшло лише три номера.

[12] Це мало бути історико-літературне видання. До нього М. Грушевський збирався також залучити й С. Єфремова (див. йоло листи в рукописному відділі ЦНБ АН України). Але видання не було здійснене. Лютнева революція розвіяла ці плани.

Як здоровля Ваші? Цілую!

М.Г.

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 455. — Оригінал.

№ 10

Великдень 1923.

Христос воскрес, дорогій Сашенька і Ольго Олександровно! Як раз розговілись і я сів писати листи до найріднійших і найблизших. Дістали в пятницю твого листа, Сашенька, з 25 і 27 III. Дякую за відомости, дальше повертаю до сього. Тепер же скажу, як ми до певної міри поїхали до Вас. Таке вражіннє зробило вчорашнє прощаннє з Христюком, що після завтра має їхати, і можливо, що десь за тиждень буде у Вас. Я передав через нього по одному примірнику для бібл[іотеки] Семінара соц[іальної] історії, не було під рукою тільки Старос[ольського], а всі иньші видання і дві часописи я післав. Хр[истюк] агроном по спеціяльности, але останніми часами охотнійше писав по іст[орії] соціялізму; як що йому вдасть ся устроїтись у Київі, буде він користним членом семінара, і має до того охоту. Мої відносини з ним не були дуже інтімні, але досить рівні і приятні. Як знаєш, він належить до діяльнійших співробітників У[країнського] С[оціологічного] Ін[ституту] і може виробитись на члена його, коли попрацює науково. В тім прошу його руководити; йому перешкоджає упрощенно-марксівський світогляд — привичка виходити з деяких апріорних формулок; думаю, що коли б він узяв участь в семін[арських] роботах, се могло б вирівнятьсь; в кождім разі треба дивитись на нього як ще на учащогося; бо в сім він новий робітник. Але здібний, розумний, ріжносторонній.

На дорогу прийшлось йому дати аванс під V і VI т. його Зап[исок] й Матеріялів, і се «ісчерпало» касу УСІ. Я вже більш як півроку нічого не друкував для УСІ, і мабуть не нагуляю грошей скорше як на осінь. Хотілось би випустити І т. Річника УСІ, для неї, крім «части офіціяльної» маю працю Кулюні про походж[ення] американської людини і культури по новим даним, а хотів би дати котрийсь з київських Ваших рефератів і випустити в осени, за рік 1923. Поміркуйте з Хр[истюком] про спосіб переправити нам ті реферати. Другий міг би піти в річнику на 1924. Такі мої пляни. Хр[истюк] роскаже про матеріяльні обставини УСІ. Дуже вони тісні; з роспродажі 1922 р. в Галичині покрив кошти друку книги Шрага, а з американської продажі книгу Кулюні. Сподіваюсь з роспродажі 1923 р. теж покрити 2 книги. А Велика Укр[аїна] як ринок все ще не істнує. З Москви Косак передав тобі Хмельниччини 2 части й Історії/Літ[ератури] — І, не знаю, чи прийшли. А передані через Меженка може б ти пошукав в Книжній палаті чи де. Чи бібл[іотека] Книж[ної] палати приступна членам Вашого семінара? З Львова я дістав від Студ[инського] виказ посилок післанних при замкненню операцій АРА. Пішло до Київа:

1) 190 дол[арів] 13.III на твоє імя, з того 150 в розділ, а по 2 посилки тобі і Галі.

2) Л.М. Шульгіній посилка І.

3) Вас[илю] Григоровичу [Кричевському] І.

4) для Щепанюка на твоє імя І.

5) на імя П. Пелеха 5 пос[илок], для Гермайзе, Якубского, Зерова і Галичан.

6) Козловська Модеста І.

7) на твоє імя 26.III 9 пос[илок], з того 5 на дітей — бурси, пріюти, школи і по 2 тобі й Галі.

8) Олексію Петр[овичу] [Новицькому] пять, в колєктивний розділ.

9) Євгену Константиновичу [Тимченко] пять, теж.

10) по одній: Л. Черняхівській, Яновській М. Загірній, Л. Шульгиній для Іщук, С. Тобилевич-Карпенко, Т. Стахевич, В. Дурдуковському, П. Стебницькому.

11) на твоє імя для дітей як вище 5 посилок.

12) Олексію Петровичу пять для культурних робітників.

13) Івану Олександровичу пять для культурних робітників.

14) П. Пелеху три для Галичан.

15) на твоє імя для Дорошкевича, Пастернака, Зерова, Горецького три посилки.

З нашої висилки ще не маю остаточного справоздання. АРА[13] відень[сь]ка замкнула операції 3.IV (а львівська 26.III) і це того дня посилаю останки — пише наш секретар що був останнім експедієнтом.

Від тебе не дістав: копії листа УЧХр[14] до Вас, про котрий писала Ол[ьга] Ол[ександрівна] (де комісія У.Ч.Х. і В. діяльність одобрюється), подробиць розділу 20 пос[илок] післаних на Ол[ександра] Петр[овича] 29.XI девяти посилок післаних на Євг[ена] Конст[янтиновича] 1.II і взагалі продовження загального списку, що став десь на 190 з чимсь. Напиши, Цілуємо!

М.Г.

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 502-505. — Оригінал.

№ 11

[1923 р.]

Дорогий Сашенька! Може тобі не приємно було читати в попереднім моїм листі таке настойчиве домаганнє відомостей про росподіл, але я прошу тебе не гніватись і «війти в моє положеніє». З одного боку неустанні відомости про страшну і безисходну біду нашої суспільности, молодіжи etc., з другого боку неустанні припадки від немногих щирих моїх помічників-приятелів сеї акції в Америці, що при загальнім знеохоченню суспільности до яких небудь закликів до жертв тільки дуже докладними інформаціями про те, хто дістає гроші може подвигнути до яких небудь жертв. За останній тиждень я власне дістав дві пожертви, з Спол[учених] Держав і з Канади, разом 260 дол[арів], власне з усильними просьбами про як найдокладнійші інформації про вжиток сих грошей — під сею тільки умовою подаєть ся надія на продовженнє. Отже ніяк не можна обійтись загальними фразами, а треба точно вказати, кому роздано. В сих діях переведено також чотири посилки з матерією на твоє імя; сукно ми просимо роздати укр[аїнським] медикам абітурієнтам, а з матерії на біле

[13] АРА — Американське запомогове товариство голодуючим України.
[14] Український Червоний Хрест.

по одній штуці (на сорочку або штани) роздати членам колєгії, хто має потребу, а решту на дітей, особливо в яслі або пріюти. Посилаємо також перші грошеві переводи — оден на Євг[ена] Кон[стантиновича] другий на Ол[ексія] Петр[овича], просимо негайно сповістити, чи пройшло се добре, тоді зараз же переведено ще. Просимо теж справлятись про транспорт [...] etc. 16/XI [1923]. Цілуємо, М.Г.

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1285. — Стор. 506-507. — Оригінал.

№ 12

[1922-1923 рр.]

Дорогий Сашенька! Оповідають люде, що тебе бачили, що ти дуже сердитий, непримирений і т.д. Дуже мині серце болить слухаючи се, і не образся на моє слово: не варто, не перебільшуй свого обовязку, принціпіяльности, бери трохи лекше тї жахливі обставини, в котрих приходить ся жити. Я дуже шаную тебе, але прошу шанувати себе і зберігати свою душевну силу і свіжість, не розлючаючи памятованнє того хто коли і де согрішив і напакостив. Я давно пропав, коли б не старавсь дещо забувати а дещо брати лекше.

Ухищряюсь працювати. Буду старатись переслати тобі І ч. Історії Літератури як тільки вийде, певнійшою дорогою ніж посилка No. 5, де я дістав тобі Хмельниччину й ин. Сердечно тебе обїймаю!

М.Г.

Щирий привіт Ользі Олександрівні і Олексію Петровичу [Новицькому].

ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп 1. — Спр. 1285. — Стор. 581. — Оригінал.

ЛИСТУВАННЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО З Д.І. БАГАЛІЄМ

ВСТУП

Стосунки між двома видатними українськими істориками, учнями В.Б. Антоновича, М. Грушевським та Д. Багалієм були складними. Олександер Оглоблин, котрий знав добре обох вчених, пише про це в своїй статті «Пам'яті Дмитра Багалія»[1] відверто, зазначаючи, що Д. Багалій «нікого не хотів образити (своїми діями — В.З.) ні Грушевського, який його терпіти не міг і якого він також дуже не любив, ні Яворського, який робив йому різні капості й турботи».[2]

І все ж, незважаючи на особисту антипатію, наукові стосунки між ними підтримувалися завжди. Свідчення цьому — листи Михайла Сергійовича до Дмитра Івановича, котрі подаємо тепер. Охоплюють вони значний проміжок часу, — 1906-1928 роки, — і проливають світло на два періоди життя та діяльности М.С. Грушевського: львівський та київський.

І. Львівського періоду стосуються перші три листи. В них відчувається більше теплоти і приязні в стосунках, ніж в наступний період. Зокрема, в першому листі (власне, коротенькій записочці) вчений рекомендує Д. Багалію німецького україніста Отто Геча. В другім — Грушевський дякує Багалєві за промоторство в наданні йому почесного докторату Харківського університету, надсилає свою автобіографію з 1906 року і просить подати статтю для «Українського Вісника».

Цікавий третій лист, в якому Грушевський переконує обережного Д. Багалія писати українською мовою (дуже делікатно, до речі), щоб це дало підстави обрати його на дійсного члена НТШ, і разом з тим сповіщає про передачу в Харків першого тому «Історії України-Руси».

ІІ. Де-які епізоди з київського періоду життя М.С. Грушевського (1924-1934 рр.) насвітлюють наступні листи — 4-8, за 1924-1928 рр. Власне, всі п'ять листів стосуються розбудови вченим своєї київської школи істориків. Мова йде про організацію науково-дослідчої катедри історії України (No. 4-6), про «погибельні умови праці» історичних ус-

---

[1] *Український історик*, 1988, No. 1-4 (97-100), сс. 92-105.
[2] *Там само*, стор. 99.

танов, очолюваних Михайлом Сергійовичем (No. 4-6), про такі ж нелегкі видавничі справи (No. 4-7), нарешті про перехід з установ Д. Багалія до М. Грушевського Льва Окиншевича (No. 8), якому протегував останній, і котрий через чотири роки, під тиском большевицької тиранії, став на шлях поборення і критики теорій і концепцій вченого.[3]

Всі листи, хоча їх і не дуже багато,[4] дають добру нагоду для подальшого поглиблення і розширення наукового грушевськознавства.

Віктор Заруба
Дніпропетровськ, Україна

№ 1.

(26 червня 1906 року)

Записка на візитці

Подавець, Др. Отто Геч, доцент історії з Берліну, займається Україною. Прошу не відмовити йому в потрібних відомостях.

Щиро прихильний
М. Грушевський.

26.VI.1906 (с.с.)

ЦНБ — ВР, ф. 1, No. 45701.

№ 2.

(20 жовтня 1906 року)

Львів — Харків

Високоповажаний Дмитро Іванович!

Давно збираюся написати до Вас і ніяк не виберу часу: поздоровити Вас з вибором ректором, з новим доказом довір'я й поважання до Вас зі сторони корпорації, подякувати за Ваші заходи в справі предложення совітови надати мені докторат — чую що Ви були й докладником у справі, — спасибі Вам!

Пригадую Вашу обіцянку «Укр. Вѣстникови» дати статтю про головні прикмети нашої історії — Укр. Вестник, як знаєте, буде виходити знову й дуже б йому Ваша стаття була в пригоді.

При цій нагоді посилаю Вам брошурку — свою автобіографію видану для учнів, в реванш за одержану від Вас автобіографію.

Я дістав отпуск до мая і вибираюся на Україну. Може доведеться побувати і в Харкові й з Вами побачитися.

Тим часом — бувайте здоровенькі!

Щиро Вам прихильний М. Грушевський.

20/X 20/XI 1906.

ЦНБ ВР ф. 1, No. 45702.

---

[3] Див. «Україна», 1932, No. 1-2.

[4] Всі листи зберігаються в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР імени В. Вернадського у відділі рукописів (ЦНБ ВР), фонд І.

№ 3.

(без дати)

Київ (?) — Харків (приблизно 1907 року)

Дорогий Дмитро Іванович!

Коли я підписував привіт на Ваш юбилей, тиснулася мені в голову та гадка, що багато вже разів приходила — чому Ви не наш дійсний член, інакше сказавши — чому не напишите чогось по-українськи, аби дати нам можність вибрати Вас на дійсного члена. Стільки разів підіймалося се питання з огляду на Ваші наукові і громадські заслуги і все на перепоні стає формальна обставина — що Ви, будучи українцем, не пишете по-українськи. Може б у тридцятилітті Вашої наукової праці дали нам чи Київському товариству статтю по-українськи й дали нам сю приємність — бачити Вас між істориками, що пишуть по-українськи, — і міжу своїми членами. За кілька день завезуть з Київа мою книжку Київ(ської) Руси т. І. Прошу, прийміть її як юбилейний дарунок, тепер — мій щирий привіт і бажання довгого віку, здоров'я і сил.

Вам щиро прихильний М. Грушевський.

ЦНБ ВР ф. 1, No. 45707.

№ 4.

Київ — Харків 10.IV.1924

Високоповажний Дмитро Іванович!

На нинішнім засіданні І відділу переказав я Ваші побажання і по силі їх з свого боку «підпер». Рішено Вашу працю про Сковороду розпочати друком зараз по скінченню розпочатих уже друком двох невеликих випусків Збірника — Loctium Тимченка і Програма Квітки об'ємом коло 6-7 арк. друку. Кажуть, що протягом літа сі два випуска будуть напевно скінчені, і тоді зараз пічнуть Сковороду (але при тім пригадують, що Ви обіцяли покрити сей друк власним коштом??). Що ж до історіографії, то її або вмістять в V т. Записок, або-се правдоподібніше — (бо в Записках місця ж малувато) — відложать на другий рік.

Сьогодня в бюро дослідчих катедр я зачитав свій проект катедри історії України і вніс пропозицію що до наукових співробітників — Щербини, Данилевича і Гермайзе.

Помешкання все-таки не маю, в сім академ(ічне) правлінні виявляє велику байдужість. Се паралізує мою наукову і організаційну працю надзвичайно.

Наш привіт Марії Василівні.

P.S. Чи не написали б Ви некрологічних статей про А.Я. Єфименко, а О.Н. Синявський про Сумцова — не великі, сторінок по 3-4-5, для «України»?

З щирим привітом! Ваш М. Грушевський.

ЦНБ — ВР, ф. 1, No. 25810.

№ 5.

Київ — Харків (14 квітня 1924 року)

Високоповажаний Дмитро Іванович!

Позволяю Собі на Ваші руки післати отсю нашу заяву чи прошеннє до ВУКСу — аби вона не заблукала десь і не лягла під сукно, бо за місяць кінчиться аренда і відновлення було б звязано з великими і прикрими для нас видатками! Будьте ласкаві занести її до присутствія ВУКСу і прослідити її дальше теченіє, аби справа була вирішена якнайскорше, щоб до місяця мая було рішеннє в руках! В наших теперішніх обставинах каждий червонець на учоті, а спізнення пахне червонцями! «Законник» наш задержав її, обіцяючи накинути відповідні дари, і тільки вчора ми її одержали.

А.М. Лобода вчора міг бачити становище, і ви знаєте нашу ситуацію. Недоплаченнє одиниць за березіль і квітень має своїм наслідком, що двом і кращим історикам новопризначеним уже другий місяць нічого не платять. Та й ті гроші для мене поухвалювані і збільшена ставка досі фактично не прийшла. От живемо все надіями!

Користуючись з побуту А.М. Лободи наговоріть йому добре про скорше видання Сковороди. Коли я тут про се говорив на відділі, він — між нами — трохи зскакував з звичайної своєї обережности. За це буду ту справу підганяти по моїм *малим* силам.

Привіт наш Марії Василівні і Вашому домови.

Ваш М. Грушевський.

14.IV.1924.

ЦНБ — ВР, ф. 1, No. 45703.

№ 6.

Київ — Харків 20.VI.1924

Високоповажний Дмитро Іванович!

Не дістав я від Вас відповіді на попередні листи — але знову турбую Вас новим. Просив би Вас пропхати справу дослідчої катедри історії України, котру тоді, при Вашій ласкавій участи, доручив мені Науковий Комітет. Вирішує бюро дослідчих катедр, чи уповноважений наукових комітетів Левицький.

11.IV. заслухано без закидів мій план організації катедри і пропозицію що до співробітників і вислано їх до Наукового Комітету. І от уже майже як 2 місяці ті пляни не посуваються. Левицький нагадував Зиніну, як той був тут — нічого!

Тим часом, є молодіж охоча до праці, і я вже подав 6 душ на аспірантів, але з 1.VI. ми практично почали й заняття — а затвердження й досі нема! Се прямо убийче!

Взагалі умови праці погибельні. Вчора мене порадували звісткою, що друкарська робота Академії спинилась: «Шлях освіти», що заарендував був у Академії її друкарню, не платить нічого друкарні, вона влізла в довги, і нарешті припинила роботу.

От і все добре!

З поважанням і пошаною

М. Грушевський.

ЦНБ — ВР ф. 1, No. 45704.

№ 7.

Листівка — відкрита

За штампами:
Київ (13.9.25) — Харків
(14.9.25)

Вельмишановний Дмитро Іванович!

Я писав Вам в Китаїві, а прийшовши до Київа довідався, що днів за 10 статтю Овчаренка віддадуть в набор, тому прошу Вас, якщо маєте щось написати про покійника, зробити се скоро.

З щирим привітом М. Грушевський

ЦНБ — ВР, ф. 1, No. 45705.

№ 8.

Київ — Харків
22.XI.1928 р.

Високоповажаний Дмитро Іванович!

Справа ся Вам відома, і я сподівався полагодити її з Вами устно, але мені сказали, що Ви виїхали. Тоді Л.М. Левицький дав мені такий modus procedendi, як я вже написав в папері. Коли Ви зробите Вашу помітку про згоду на однім примірнику і пришлете мені, я подам її від нашої катедри, і він тоді буде просити УкрНауку про затвердженнє переходу. Як можна, просив би прислати, як можна скорше, бо й там через сі формальности вона протяглась. Окиншевич каже, що Ви вже дали йому згоду.

З високим поважанням М. Грушевський.

ЦНБ — ВР, ф. 1, No. 45706.

ЛИСТИ СИМОНА ПЕТЛЮРИ ДО М. ГРУШЕВСЬКОГО

В Центральному державному історичному архіві України у м. Києві зберігається фонд № 1235, Грушевські — історики, філологи, в якому зібрані матеріяли життя та діяльности родини відомих українських вчених.

Найбільшу частину фонду становлять документи Михайла Сергійовича Грушевського. Серед них — щоденники, рукописи, гранки історичних та публіцистичних праць, літературні твори, конспекти лекцій, матеріяли біографічного характеру та ін. Великий відсоток належить листуванню М.С. Грушевського з визначними діячами науки, культури та громадсько-політичного життя України, Росії, Европи.

Нижче подаємо листи одного з найвиразніших представників українського політичного руху — Симона Петлюри. Листи охоплюють перші роки видання російськомовного журналу «Украинская Жизнь» в Москві, розкривають проблеми, що стояли перед ініціяторами створення місячника, який ставив за мету ознайомити широкого російського читача з мало йому відомою історією, культурою, наукою українського народу.

Цікаві нюанси простежуються у ставленні С. Петлюри до М.С. Грушевського. Він звертається до визначного українського лідера разом і шанобливо, і редакторськи-наполегливо, ставлячи передусім інтереси справи, а вже потім особисте відношення. В листах відчувається природжена інтелігентність, коректність, вишукуваність Петлюри, що допомагали йому в стосунках з науковополітичними величинами епохи. Разом з тим бачимо, що ця людина вміла в таких стосунках не принижати себе, шануючи свою силу і розум.

Листи С. Петлюри зберігаються в справі № 688 і являють собою 11 листів на 27 аркушах (розміром 17 х 22 — 15 арк., 11 х 17 — 12 арк.) та одну телеграму. Всі листи в задовільному фізичному стані. Всі, крім № 2, написані особисто С. Петлюрою, а № 4 і № 8 — в соавторстві з співредактором «Украинской Жизни» О. Саліковським. Листи написані на бланках газети «Рада» (м. Київ), «Слово» (м. Київ) та журналу «Украинская Жизнь» (м. Москва).

Ольга Музичук,
завідувачка відділом публікації
та використання документів
ЦДІА України у м. Києві

№ 1

1907 р., травня 28. М. Київ.

В редакцію Л[ітературно]-Н[аукового] В[існика]

Представник української колонії в Лозанні — корреспондент «Ради» звертається через нашу редакцію до редакції Л[ітературно]-Н[аукового] В[існика] з проханням висилати туди безплатно книжки Л[ітературно]-Н[аукового] В[існика].

Адреса така: Suisse. Losanna. Biblioteque Russe — для «Українця».

Секретар редакції «Рада» С. Петлюра

ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 688, арк. 1. Оригінал.

№ 2

1907 р., жовтня 15. М. Київ.

Шановний добродію!

Редакція газети «Слово», одержавши через д. Бородая передані Вами 5 карбованців на користь редакції, висловлює Вам щиру подяку за ту допомогу, яку Ви їй подали в скрутний для неї час.

З щирою повагою. Редакція «Слово»
С. Петлюра

Там же, арк. 2.

№ 3

1911 р., жовтня 25. М. Москва.

Вельмишановний Михайло Сергієвичу,

Звертаюсь до Вас в ось який справі.

Певно з газетних відомостів, а може й з якихсь приватних джерел, Ви чували про заходи української кольонії в Москві видавати журнал, присвячений українським справам в мові російській.

В літку цього року доля несподівано перекинула мене на постійне перебування в Москву (тут я маю зараз службову посаду) і поставила мене ближче до справ майбутнього видання.

З огляду на те, що видання проектованого журналу має ширший, сказав би, загально національний характер, що інтереси такого видання хоча б і в стадії підготовчих заходів не можуть Вас не цікавити, вважаю своїм обовязком з одного боку познайомити Вас з ціми заходами, а з другого звернутись до Вас з деякими пропозіціями, що скоріше мають характер прохання.

Отож перш про ті заходи. З боку фінансового справа стоїть так: для видання між московськими українцями росписано паїв на 1500-1700 карб., та в Петербурзі між тамошніми українцями на 400 карб. (певних) і обіцяних 300-350 карб. Маємо гарантію, дякуючи заходам адвоката Д.К. Лаврентьєва, — що

видання буде росповсюджуватись по всім кіоскам Суворіна на залізних дорогах. В ближчому часі мають вияснитись грошеві відносини харківських українців до видання. Але так чи инакше московські українці будь що будь стоят за видання журналу коли не в кінці цього року, то в початку 1912-го.

Що до самого міста видання, то це питання поки що не вирішене. Натурально, що Московська кольонія, поклавши багато заходів і енергії на справу, хоче видавати журнал в Москві, дехто з петербуржців стоїть за те, щоб видавати в Петербурзі на московські гроші; дехто також з петербужців висловлюється за Москву, виходячи з того, що в Петербурзі ніщо не виходе. Як бачите — справа тут не вияснена і може вирішитись лише після особистих розмов поміж москвичами та петербуржцями. Маю певні данні, що така розмова відбудеться 24-28/X. Побачення це має вирішити і питання про склад редакції та характер видання, а також і про програмову фізіономію журналу. Передбачаю деякі труднощі в пертрактаціях на сю тему. Річ, бачите, в тому, що петербуржці висовують, при умові колегіальности в редакційних справах, од себе, яко членів редакції, д. Славінського[1] і Мих. Могилянського,[2] що не дуже подобається москвичам. Та коли ще кандідатура Славінського може бути принята, хоч, з огляду на його правий кадетизм, це було б і не зовсім бажанно, то Мих. Могилянського не можна рахувати за чоловіка відповідного до тих вимог, які прийшлось би поставити до журналу. Занадто він — еклектик, не виразна фігура з усіх боків, особливо ж з боку українського. Тим часом ініціатори видання намагаються створити з нього орган живий, яскравий, впливовий, орган, що з ним би мусіли рахуватись, що відограв би ролю хмелю в черепах російських «просвещенных» голов. Чи пощастить ініціаторам в їх планах та сподіванках, покаже будуче. В кожному разі, передбачаючи ту кон'юктуру, в якій виходитиме видання, я певен, що фізіономія, тон, вся «музика» видання залежатиме од того, хто в ньому буде писати а тим самим і впливатиме на його напрям. От, зважаючи на це, я й звертаюсь до Вас з проханням освідомити про своє відношіння до справи видання in pleno.[3] Не кажу вже про те, що Ваша участь в журналі, як найближча, найактивнійша була б дуже бажаною і в інтересах журналу, маючи тут на увазі послідовність національного програму та витревалість національного достоїнства; більше значіння має в данний момент Ваша порада, Ваш досвід, Ваш погляд на видання: а) чи є об'єктивні данні за те, що такий би журнал був зараз на часі, бо може бути що москвичі переоцінюють значіння видання, особливо ж при сучасних політичних умовинах; б) в якому напрямі його слід видавати, щоб він відограв ту ролю, що належе йому, і кого б Ви хотіли бачити поміж ближчими співробітниками журналу и г) зрештою — яке особисто Ви зокрема могли б заняти відношіння до журналу. Само собою зрозуміло, що Ваш голос і слово кожне в цій справі буде принято на увагу з подякою великою і може мати величезне значіння. Наперед можу сказати, що коли б Ви захотіли та знайшли для себе можливим взяти ближчу участь в журналі в тій чи иншій формі, ініціаторам справи та тим людям, що зараз організують її, Ви зробили б велику послугу і вони б дуже раділи кожному актові такої участи.

Я знаю, що одбираю своїм листом дорогий Вам час, але звернутись з цім листом примусили мене інтереси самої справи і моє розуміння її.

---

[1] Славинський М. — український політичний діяч, публіцист.
[2] Могилянський М. — український громадський діяч, літературний критик, публіцист.
[3] In pleno (лат.) — в повному обсязі.

Прохаючи вибачення за турботи, залишаюсь з великою пошаною до Вас
С. Петлюра

P.S.Коли б Ви знайшли можливим одповісти на листа — подаю Вам свою адресу: Москва, Лубянская площ., д. Страхового Т-ва «Россия». «Восточное Общество», бухгалтеру Симону Васильевичу Петлюре.

Там же, арк. 3-6.

№ 4

1911 р., листопада 22. М. Москва.

Вельмишановний Михайло Сергієвичу,

Ви вже знаєте про намір московських українців видавати в Москві щомісячний журнал, присвячений українському національному рухові. Напевне й шановний Олександр Сергієвич писав Вам про загальне прохання до Вас ініціаторів видання взяти участь в ньому не тілько як співробітника, але і як керманича його.

По уповноваженню редакційного комітету додаємо оцім листом ще раз таке саме прохання. На доказ його ми повинні б були послатись на ті почуття глибокої до Вас пошани та признання Вашого обговоренню питання про співробітників; але, сміємо певно думати, що почуття сі, — що мають до Вас українці, Вам добре відомі і про них зайвим було б тут довше згадувати. Без Вашої допомоги та участи досі не починалась жодна поважна українська справа, звязана з інтересами нашого народу, — отож треба сподіватись, що й та справа, яку ми починаємо, так само потрібує Вашої допомоги і зустріне з Вашого боку належну поміч та активну сімпатію.

З огляду на те, що Ви брали близчу участь в «Укр. Вестнике», ми не будемо спинятись на характері проектованого нами видання, бо воно приблизно буде таким самим і по такій самій програмі має видаватися, як і «Укр. В[естник]». Скажимо лише, що редакції дуже бажаним було б, щоб Ви першу книжку журналу ощасливили своєю статтею. Розмова в цьому напрямку проводилась між иншим і в Петербурзі на зібранню пайщиків майбутнього журналу, при чому висловлено було бажання, щоб за Вашим підписом уміщено було в першому числі статтю на тему *Що таке Україна?* Ся стаття, як ми її розуміємо, повинна в живому нарисі на протязі якихсь 8 журнальних сторінок подати головне з того, що повинен знати великоросіянин — читач українського журналу: тут повинно бути трохи і історії, і географії, і етнографії і статистики. Ся стаття ввела б нашого читача в курс тіх інтересів, що їм має на увазі присвятити себе майбутнє видання.

Якщо Ви солідарні з поглядом редакції, то не одмовте дати для першої книжки журнала таку статтю; якжеж Ви знаходите більш відповідним написати про щось инше, то, будь ласка пришліть, що самі признаєте потрібним: кожна стаття і сторінка буде зустрінена і редакцією і читачами з радістю.

Якщо Вас не обтяже подати редакції декілька рядків в відповідь на листа, будь ласка, прислати таку відповідь до першого декабря с/р.

З щирою повагою до Вас Ол. Саліковський, С. Петлюра.

Адреса: Б. Палашевский пер., 6, кв. 32. А.Ф. Саликовскому.

Там же, с. 7-10.

№ 5

1911 р., листопада 28. М. Москва.

Вельмишановний Михайло Сергієвичу,

Московські члени редакційного Комітету «Украинской Жизни» од цілої душі дякують Вам за спочуттє, висловлене Вами в справі початої справи видання журналу. Але одмовитись од думки, що перша книжка «Украинской Жизни» не буде скрашена Вашою статтею вони не можуть, а для того постановили одсунути термін випуска книжки до 20, а в крайньому разі і до 25/I 1912 р., — тільки б в цій книжці була Ваша стаття.

Коли б розміри 8-10 журнальних сторінок Вас обмежили, редакція, звичайно, нічого не мала б проти того, щоб нарис Ваш «Що таке Україна» був і більший — до цілого аркуша друкованого.

В кожному разі по дорученню редакційного Комітету ще раз уклінно і сердешно прохаю Вас, високоповажний Михайло Сергієвичу, прислати нам статтю (по Вашій вподобі) для першої книжки журналу.[4]

З глибокою пошаною до Вас С. Петлюра.

Там же, арк. 11.

№ 6

1912 р., лютого 10. М. Москва.

Вельмишановний Михайло Сергієвичу,

На зібранню редакції з приводу майбутнього змісту другої книжки (за лютий) «Украинской Жизни» ухвалено було подати в перекладі на російську мову Вашу статтю «Богданівство і Мазепинство», надруковану в першій книжці Літ. Наук. Вісника за 1912 рік.[5] Тема ся, як самі знаєте, зараз є актуальною і ми не можемо краще реагувати на неї, як виступивши з Вашею статтею і за Вашим підписом її. Отож, повідомляючи Вас про се, сподіваюсь, що Ви не будете мати нічого проти такої «узурпації», а читачам «Укр. Жизни» тим самим дасте змогу почути грунтовне та правдиво авторітетне слово в сім питанні. Статтю ми трохи скоротемо, з огляду на розміри журналу, які з другої книжки будуть вже менчі в порівнянню з першою, але сі скорочення звичайно падатимуть на менш важливі моменти, все ж головніше умістимо. В кожному разі Вашу мовчанку з приводу сього повідомлення будемо вважати, як доказ Вашої згоди на наміри редакції.[6]

Не забувайте нас своїми статтями та порадами і на далі.

Як показалась Вам перша книжка?

З правдивою повагою до Вас С. Петлюра

---

[4] Див. М. Грушевський. Украйна и украинство // Украинская жизнь. 1912, № 1.

[5] Див. М. Грушевський. На українські теми: «Мазепинство» і «Богданівство» // Літературно-науковий вісник. — 1912 — № 1.

[6] Див. М. Грушевський. Новое знамя националистов // Украинская жизнь. — 1912. — № 2.

P.S. В другій книжці Укр. Ж. надруковано буде відповідь Ф.Є. Корша на статтю Струве.[7-8]

Там же, арк. 12-13.

№ 7

1912 р., листопада 21. М. Москва.

Вельмишановний Михайло Сергієвичу,

Не знаю, чи знайдете можливість та час подати відповідь на мого листа, але все ж мушу його писати і сподіваюсь, що він не буде марним. Керують мною виключно інтереси справи видання «Укр. Ж.», а сподіватись впевняють Ваш активний інтерес та увага до всього, що лише може сприяти розвитку українства. Отож, як і на початку видання, в стадії підготовчих заходів до видання журналу, так само і нині вважаю необхідним поінформувати Вас про стан річей з виданням. З II-ї книжки «Укр. Ж.» Ви дізнаєтесь, що журнал має виходити в наступному 1913 році. Перший рік видання ми закінчимо з дефіцітом біля 1000-1300 карб. Се — не так зле, коли зважити і умовини видання і те, що *силу* примірників ми розсилали, в цілях інформації, дурно. Маємо надію, що в другому році нам пощастить більше що до передплати та комісійно[го] продажу. Не покладаючись на се — до певної міри гварантували себе новими внесками од пайщиків, з яких дехто подвоїв свої паї, а решта, за окремими випадками, візьме участь в виданню попередніми внесками. Так або инакше, але видання в но[во]му році існувати буде і буде робити почате раз діло. Що до програму журнала, то принціпіально він не буде змінений і має виглядати так само, як і в попередньому році. Не мені судити, оскільки щасливо журнал сповняв своє призначення: з боку се краще видко. Особисто мене, як одного з редакторів, не задовольняє позіція, на який стояв журнал, що до стосунків російсько-українських. Освітлення ціх стосунків не зовсім і не в усьому можна вважати вірним, як і не певні, на мою думку, ті «добрыя чувства», які покладала «Укр. Ж.» на росіян: на почуттях ніколи не можна будувати національну політику, отож і шлях сей вважаю мильним, а сподіванки, що «вони» нас пізнають та почнуть инакше до нас ставитись — помилковим і почасти, з національного боку, шкодливим. Та тут вина тих обставин, в які попало видання, і з якими не числитись не можно було. Мимо того, що сі обставини ненормальні — усунути їх можно було лише за допомогою трохи инакшого відношіння до журналу з боку ширших кол українських чи найвиразніших представників останніх. Рахуючись з голосом ціх представників, редакція, принаймні ті члени її, що є оборонцями «добрых чувств», може б трохи инакше задивлялися б на завдання журналу. Та сього, на превеликий жаль, не сталось. Хоч ми і мали засвідчення та признання за свою роботу, але цінних вказівок, доброзичливої але грунтовної критики не мали. Особисто я увесь час сподівався од Вас власне такого слова і фактичного корректива до про-

---

[7] Див. Ф. Корш. К спору об украинской культуре. Петр Струве. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу («Русская Мысль , 1912, кн. I) // Украинская Жизнь. 1912. № 2.

[8] Корш Ф. — видатний російський філолог, професор одеського і московського університетів, прихильник українства.

граму видання, до його напрямку і тону, в формі статтів по найбільш пекучим і настиглим питанням українського життя, про які варто знімати голос в українському журналі, видаванному російською мовою. Але сподіванки марні були. З сим примиритись я особисто не хотів би, — отож і зважуюсь вдатись до Вас з проханням допомоги нашому виданню в формі активної участи в ньому та вказівок-порад в разі чи непослідовности, чи збочень з найбільш відповідного шляху, що найкористніше може привести до поставленої журналом мети. Міні все думається, що Ви щось принціпіально маєте проти «Укр. Ж.», бо в противному разі не залишили б його без належної участи та порадництва. Міні все здавалось і здається, що Ваша довга мовчанка пояснюється не лише тим, що Ви обтяжені иньшою працею і не можете урвати вільної хвилини для нашого журналу. Я дозволяю собі навести сі признання особисті в надії, що вони Вам здадуться не якимсь дітвацьким розмірковуванням та безпідставними домаганнями, з якими я, зрештою, і не маю права наражатись, а тільки щирим бажанням знати правду і зробити «Укр. Ж.» більш заслуговуючою на Вашу увагу. Я тішу себе надією, що так на будуче станеться, и журнал, за Вашою допомогою, придбає і инший вигляд, і инший тон. Се було б і в інтересах справи, і порукою успіху її.

Як знайдете можливість подати хоч коротку відповідь на сього листа, буду дуже дякувати.

З щирим поважанням до Вас С. Петлюра

P.S. Д-ій Порш в останній книжці «ЛНВ» закидає нам, що занадто пізно ми озвались на Вашу книжку «Культурний Рух».[9] Се вина — не редакції, а М.Пр. Василенка,[10] що обіцяв нам прислати ширшу рецензію на неї, а потім щось йому завадило і не прислав. «Водив нас за ніс» цілих три місяці, аж примушені були звернутись до Д. Дорошенка.[11] Так само цілих *пять* місяців годував нас обіцянками В. Дорошенко[12] зі своєю статтею про Наукове Товариство ім. Шевченка.

Там же, арк. 14-15, 27.

№ 8

1912 р. М. Москва.

Вельмишановний Михайло Сергієвичу,

Наша редакція давно вже мала на увазі присвятити статтю в одному з близчих чисел «Украинской Жизни» справі виборів до четвертої Державної Думи. Знаючи, що Ви занадто обтяжені своїми працями, не зважались турбовати Вас проханнєм дати нам статтю на згадану тему. Одначе на останньому зібранні редакції ми прийшли до того, що ніхто, як Ви, не зможе виконати завданнє: бо вже одно ймення, не кажучи вже про зміст, могло б надати статті і на-

[9] Див. Порш М. «Украинская Жизнь». Ежемесячный научно-литературный и общественно-политический журнал № 1, 2, 3, 1912 р. Москва // Літературно-науковий вісник. 1912. № 4.

[10] Василенко М. — академік, визначний історик українського права.

[11] Дорошенко Д. — український письменник, історик, бібліограф, громадський діяч.

[12] Дорошенко В. — український письменник, бібліограф, громадський діяч, бібліотекар НТШ у Львові.

лежного авторітету, і цікавости. Отож звертаємось до Вас з проханням не одмовити дати нам таку статтю, в якій вияснено було б обовязки та вимоги, що їм мусить задовольняти той, хто ставить свою кандідатуру на депутата Державної Думи в українській місцевости. Гарно було б, коли б отся стаття була одержана до 10/IV с/р, аби пішла вона до четвертої книжки «Укр. Ж.».

Прохаємо вибачення, що турбуємо Вас, але разом сподіваємось що Ви одгукнетесь на наше проханнє.

З сердешною повагою до Вас та прихильністю С. Петлюра, А. Саликов[ський]

Там же, арк. 16-17.

№ 9

1913 р., червня 4. М. Москва.

Вельмишановний Михайло Сергієвичу,

Замовлені «Народним Базаром у Станіславові» книжки н/журнала було одіслано 25 июня ст/ст; другий лист «Базару» датовано 5 липня нов/ст і одержано в Москві 26 июня ст/стилю. Отже листи просто розминулись, так само і пакунок з книжками. Сталася проволочка з одержанням грошей з почтамту через те, що тимчасово наш редактор-видавець виїхав з Москви на кілька день, а замісць його ніхто не міг тих грошей взяти. Справу полагоджено з запізненням кількох день, а саме 4-5. Се — звичайно річ в практиці тутешніх місячних журналів. Так само: ми просто не маємо фізичної можливости щодня ходити до почтамту з грішми, тим більше, що їх буває там для нас «як кіт наплакав». Звичайно практикується пересічно ходити раз або двічі на тиждень на почтамт.

Користуючись слушною нагодою звертаюсь з проханням, коли тільки до того є хоч якась можливість, дати нам статтю для «Укр. Ж.»; зарані за неї складаємо подяку.

З правдивою повагою С. Петлюра

Там же, арк. 18.

№ 10

1913 р., липня 23. М. Москва.

Вельмишановний Михайло Сергієвичу!

Рукопись «На новом пути» сьогодні одержав, так само і листа Вашого. Корректуру вишлю.[13] Пан з «Русской Молвы» справді зветься Junior — в належному місті вставку зроблю. Щодо перекладів Ваших статей — то на далі буду слати коректури їх, аби не було прикрих непорозуміннів. Питаєте про перспективи журналу і про теперішній стан його. Що до останнього, то в кожному разі до кінця року дотягнемо, здається без особливих напружень; зреш-

[13] Див. Грушевський М. На новом пути // Украинская жизнь. — 1913. — № 7.

тою відновлення піврічної передплати, яке оце зараз тепер почалось, щось певнішого скаже. Щож до виглядів на 1914 рік, то я не знаю, що й сказати Вам: боюсь, коли б не довелося видавати «Укр. Ж.» ще рік. Де хто з пайщиків принаймні висловлюється в такому напрямі. Але се — звичайно — не є Vox populi.[14] Міркую, що в осени справу сю треба буде поставити на обговорення заінтересованих в виданню громадян, або — беручи ширше — і передплатників.

Звичайно, справу сю треба вияснити заздалегідь. Отож, як тільки з'їдуться сюди прихильники н/журналу, перш за все треба з ними порадитись, щоб, знаючи їх думку в сій справі, повести балачку і з иншими нашими прихильниками по иньших містах. Думаю, що до Вашого приїзду в Москву, як обіцяєте, можно до певної міри вже знати, як воно буде справа стояти. Тим часом варто і цікаво б було знати зарані і Ваш особистий погляд: чи варто і енергію і гроші (бо їх прийдеться достачати — може менше — і в 1914 році) і літературні зусилля витрачати на удерження російського українського місячника, чи може краще з усіх боків було б все те повернути на український грунт? Нам дехто закидав, що ми одтягуємо сили, так потрібні для української літератури, од участи в рідній пресі і тим самим позбавляємо її часом цінного співробітництва. До певної міри сей закид є може й оправданий, але тут зачіпається иньше питання — про потребу власне органу такого типу і з такими завданнями, як «Укр. Ж.». Не берусь зараз сього питання розвязувати — бо в тих обставинах, серед яких приходиться визначати особисту позіцію в сій справі, — міні власне належить тут останній голос.

В справі полеміки д. Саліковського з моєю заміткою в відомій Вам справі запізнення відповіді пояснюється моєю органічною неохотою відповідати на які б то було статті, викликані моїми писаннями. Та тут ще й не вспів я виступити з відповідю, як одержав кілько листів, в яких прохали «відповідати не гостро», щоб, мовляв, не давати зброї в руки ворогів та неприхільників, що от в редакції нелад, прінціпіальний розгардіаш тощо. Дехто висловлював бажання, щоб та відповідь була лагідна, не задерокувата — словом цілий кодекс «доброго тону» подавався. І зло і сміх брали! Зрештою я вважав, що і як пізніш озвуся з відповідю, або й зовсім не озвуся, од того лиха не буде, бо стаття Саліковського жодного відгомону не мала, коли не рахувати невеличкої замітки в «Южной Заре» (Катеринослав) та в «Огнях». Але одгукуватись на теревені пані Прохаски, хоч би й пайщиці, — часу немає: «на всякое чиханье не наздравствуешься». До того ж ціле літо я страшенно обтяжений працею комерційною, бо приходиться, крім своїх безпосередніх обовязків, заміняти шефа місцевого і часу у мене акурат вистачає лише на те, щоб проводити редактування журналу та звязані з сією справою праці, яких, до речи кажучи, дуже багато — всякої і «чорної», і механічної, і конторської. На літо майже всі, що допомогали в редакції та конторі роз'їхались і, приміром, в даний [мо]мент залишився я один та прислужник. Зрештою, коли я переможу свою неохоту встрявати в полеміку, то не буду одповідати Саліковському, а подам статтю взагалі про псіхологію людей, хворих на всякі «больные вопросы» з обсягу національних переживань.

З справою відповідей на н/анкети якось не клеїться. Саліковський забрав з собою матеріал, обіцяв його повернути з відповідними увагами, але до цього

[14] Vox populi (лат.). — голос народу.

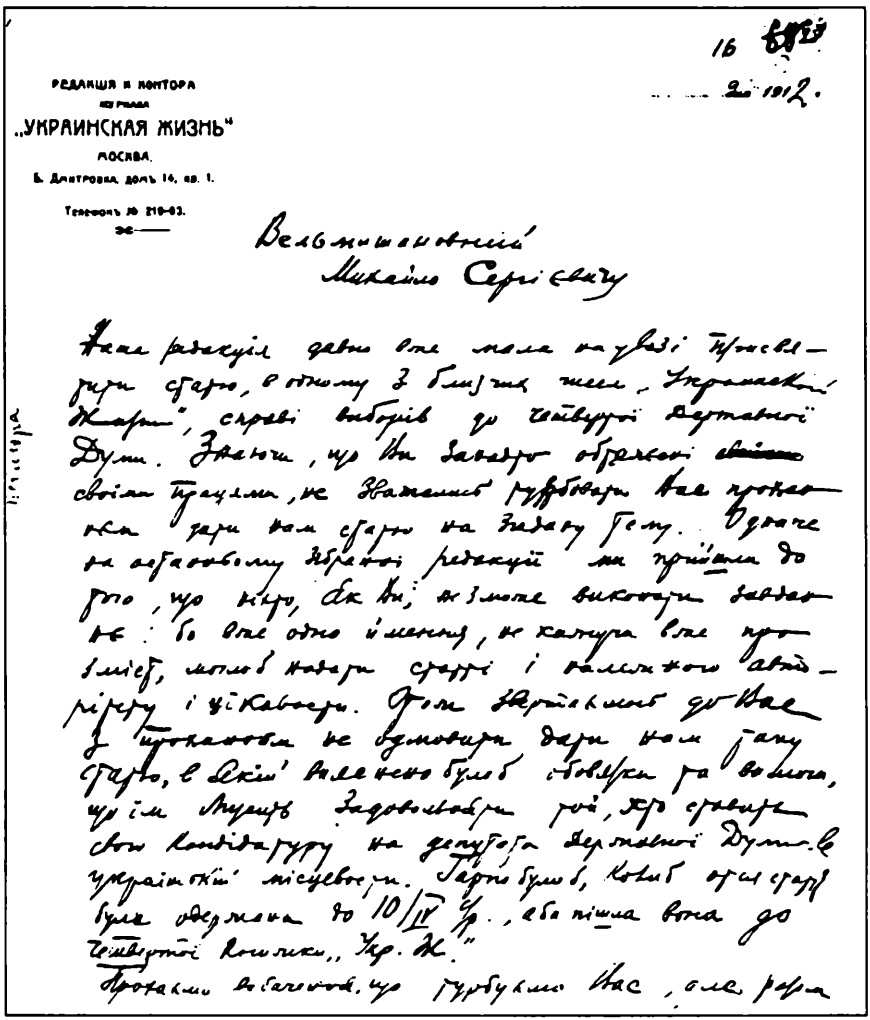

16 [illegible]

[illegible] 1912.

РЕДАКЦІЯ И КОНТОРА
ЖУРНАЛА
„УКРАИНСКАЯ ЖИЗНЬ"
МОСКВА.
Б. Дмитровка, домъ 14, кв. 1.
Телефонъ № 219-03.

Вельмишановний
Михайло Сергієвичу

Наша редакція давно вже мала на увазі присвятити статю, в одному з близчих чисел „Украинской Жизни", справі виборів до четвертої Державної Думи. Знаючи, що Ви занадто обтяжені своїми працями, не зважались турбувати Вас прохан-ням дати нам статю на згадану тему. Одначе на останньому зібранні редакції ми прийшли до того, що ніхто, як Ви, не зможе виконати завдан-ня: бо вже одно ймення, не кажучи вже про зміст, могло б надати статті і належного авто-ритету і цікавости. Отож звертаємось до Вас з проханням не відмовити дати нам таку статю, в якій виявлено було б обовязки та вимоги, що їм мусить задовольняти той, хто ставить свою кандидатуру на депутата Державної Думи в українській місцевости. Гарно було б, коли б отся стаття була одержана до 10/IV с.р., аби пішла вона до четвертої книжки „Укр. Ж."

Прохаємо вибачення, що турбуємо Вас, але разом

Автограф. Лист О. Петлюри до М. Грушевського з 1912 року.

часу своєї обіцянки не здійснив. Маю на увазі справу сю посунути, бо і сам бачу, що з нею ми трохи застряли. До 7-8 книжки пускаю відповідь проф. Бод-де-Куртеня, дуже простору, хоч і не таку вже мудру, — зветься вона «Украинский вопрос с вне-национальной точки зрения».[15-16] До сеї книжки піде також і ширша, як на наші розміри, статя проф. Корша, присвячена книжці

[15] Див. Бодуэн-де-Куртене. Украинский вопрос с вненециональной точки зрения (По поводу анкет «Украинской Жизни») // Украинская жизнь. — 1913. — № 7.

[16] Бодуен де Куртене Ян (Baudouin de Courtenay) — визначний польський філолог.

Сікорського «Русские украинцы».[17] Сею статею вдовольню прохання киян, а головно Л. Жебуньова,[18] що рішучо од нас вимагав своїми універсалами статті власне Корша на сю тему, сповіщаючи нас, що Мітрополіт Флавіян агітує поміж членами Сената та Державної Ради проти українства, користуючись книжками Щоголіва[19] і Сікорського і, що, мовляв, треба обовязково озватись нашому журналові знову на книжку Щоголіва, не кажучи вже про Сікорського. Думаю, що з того Щоголіва досить вже маємо статтей, — що ж до Сікорського, то старий Корш пристав на наше прохання і справді збештав рітуального професора.

Тим часом бажаю Вам всього найкращого. Сердешна подяка Вам за статтю: давно вже читачі не бачили Вас на сторінках журнала.

З правдивою повагою С. Петлюра

Там же, арк. 19-24.

№ 11

1914 р., лютого 4. М. Москва.

Вельмишановний Михайло Сергієвичу,

Останні газетні вісті про Шевченкові свята у Київі роблять тут певне вражіння: у декого викликають реакцію в такому напрямку, щоб зовсім одмовитись од святкування ювілею. В комітеті по організації свят ся справа ще не діскутувалась, але серед поодиноких членів виразно помітно бажання припинити заходи, довівши звичайно до відомости громадянства про мотиви такої одмови од святкування.

Иншої форми реагування на те, що діється в Київі, не можно придумати. Остаточне рішення, зрештою, в сій справі можно зробити лише порозумівшись з иньшими містами, де також мається на увазі святкувати ювілей.

Отже цікаво було знати б, як в сій справі думають в Київі?

З пошаною С. Петлюра

P.S. Книжка за лютий — вся буде заповнена Шевченківським матеріалом — принаймні такий намір редакції.

Там же, арк. 25-26.

№ 12

1914 р., листопада 27. М. Москва.

Українці Москви давно сподіваються Вашого приїзду сюди, якщо є змога завітайте до нас. Вдячно і радо витатишесно.[20]

Хвостов, Петлюра, Моргуліс, Саліковський, Хруцький, Лебединський, Новицький.

Там же, арк. 28. Телеграфний бланк.

---

[17] Див. Корш Ф. Националистическая наука («Русские и украинцы». Проф. И.А. Сикорский. Глава из этнологического катехизиса. Доклад, читанный в клубе русских националистов в Киеве) // Украинская Жизнь. 1913. № 7.

[18] Жебуньов Л. — український громадський діяч, співробітник «Украинской Жизни» та інших журналів.

[19] Щоголєв П. — російський історик, літературознавець, українофоб.

[20] Так у тексті. [Витатимемо].

НАШІ АВТОРИ

АНТОНОВИЧ, МАРКО, дослідник політичної і інтелектуальної історії України 19 і 20 століття, а також історії української літератури і культури. Автор численних праць. Президент Української Вільної Академії Наук у США, член УІТ, НТШ і інших наукових товариств.

БРАЙЧЕВСЬКИЙ, МИХАЙЛО, археолог і історик, автор численних праць включаючи *Походження Русі* (1968), *Утвердження християнства на Русі* (1988) і ін. Голова Українського Історичного Товариства у Києві, співробітник Археологічного Інституту Академії Наук України.

БРЕХУНЕНКО, ВІКТОР, дослідник історії української козаччини, викладач в Дніпропетровському університеті, член УІТ.

БІЛОКІНЬ, СЕРГІЙ, культуролог, автор численних статтей присвячених українським діячам і вченим XIX і XX стол. Член УІТ, науковий співробітник Інституту Історії Академії Наук України.

ВИНАР, ЛЮБОМИР, автор історичних праць присвячених історіографії, історії української козаччини і іншим періодам історії. Голова Українського Історичного Товариства, член УВАН, НТШ і інших наукових установ, професор Кентського Державного і Українського Вільного університетів, голова Історичної Секції УВАН у США.

ГИРИЧ, ІГОР, історик, архівіст, редактор часопису «Старожитність» (Київ), автор численних праць присвячених новітній історії України, член УІТ, науковий співробітник Археографічного Інституту Академії Наук України.

ГРИЦАК, ЯРОСЛАВ, історик, автор праць з новітньої історії України, член УІТ і НТШ у Львові.

ГРУШЕВСЬКИЙ, МИХАЙЛО (1866-1934), найвидатніший український історик, президент Української Народньої Республіки, голова НТШ у Львові, голова Українського Наукового Товариства в Києві, керівник Історичних установ ВУАН в Києві. Автор б. 2,000 праць.

ДОМБРОВСЬКИЙ, ОЛЕКСАНДЕР, дослідних ранньої історії України, автор числених праць, науковий секретар УІТ, член УВАН у США, НТШ і інших наукових установ, редактор різних історично-мемуарних збірників.

ДЗИРА, ЯРОСЛАВ, історик, мовознавець, дослідник козацьких літописів, шевченкознавства й історіографії. Автор численних праць і редактор *Літопису Самовидця.* Член УІТ, НТШ і інших наукових установ.

ЖУКОВСЬКИЙ, АРКАДІЙ, історик, автор численних праць з історії українського церковного життя, історіографії і інших ділянок, редактор *Енциклопедії Українознавства,* голова Наукового Товариства ім. Шевченка в Европі, член Управи УІТ і інших наукових установ. Професор Сорбонського і Українського Вільного університетів.

ЗАРУБА, ВІКТОР, історик, культуролог, дослідник історії козаччини і розвитку української історіографії. Автор численних праць, член УІТ і НТШ у Львові.

КАМЕНЕЦЬКИЙ, ІГОР, дослідник новітньої історії України, політолог, автор численних досліджень з історії України в 20-му стол. Член УІТ, УВАН і НТШ, президент Українсько-Американської асоціяції університетських професорів, професор Центрального Мічіґенського Університету.

ЛОГВИН, ГРИГОРІЙ, дослідник історії українського мистецтва, автор численних наукових досліджень, д. член Науково-дослідного інституту історії архітектури і містобудівництва в Києві, член УІТ і інших наукових установ.

МАКОГОН, І.В., архітект, Київ.

МАЛИК, ЯРОСЛАВ, історик, автор праць присвячених українській історіографії, доцент історії Львівського університету ім. Ів. Франка, член Українського Історичного Товариства.

МУЗИЧУК, ОЛЬГА, історик-архівіст, завідувачка відділом публікацій ЦДІА України в Києві, член УІТ.

КЛІД, БОГДАН, історик, дослідник історії України в XIX стол., української історіографії, співробітник Інституту українознавства при Едмонтонському університеті, член УІТ.

НАЗАРЕНКО, ВАДИМ, аспірант Дніпропетровського університету, дослідник української історіографії XIX стол.

ОГЛОБЛИН, ОЛЕКСАНДЕР (1899-1992), почесний президент Українського Історичного Товариства і Української Вільної Академії Наук у США, б. професор Київського, Українського Вільного, Одеського і Гарвардського університетів. Автор численних історичних, історіографічних досліджень з історії козаччини, редактор Історичного відділу *Енциклопедії Українознавства,* один з найвидатніших українських істориків.

ОДАРЧЕНКО, ПЕТРО, дослідник української літератури, мовознавець, автор численних наукових праць. Член УВАН у США, УІТ, НТШ і інших наукових установ.

ПШЕНИЧНИЙ, ЄВГЕН, культуролог, історик української літератури, редактор історичних праць, член УІТ і член НТШ у Львові, член Управи осередку УІТ ім. М. Грушевського в Галичині.

ПРОЦИК, АННА, історик, дослідник історії України в XX стол., зокрема 1917-1920 рр., член Управи НТШ в Америці, УВАН у США і УІТ.

РУДНИЦЬКИЙ, ЯРОСЛАВ, філолог, автор численних мовознавчих студій, дослідник історії української культури, член НТШ, УІТ, професор Манітобського і Українського Вільного університетів.

СЕРГІЙЧУК, ВОЛОДИМИР, історик, дослідник козацької доби і розвитку української історичної науки, автор численних праць, професор Київського університету, член Українського Історичного Товариства й інших наукових установ.

СИТНИК, ОЛЕКСАНДЕР, історик, дослідник української історіографії в XIX і XX стол., викладач історії в Ужгородському університеті, член УІТ і інших наукових установ.

ФІЗЕР, ІВАН, історик літератури, автор численних наукових досліджень, професор Рутґеського університету, член УВАН, НТШ і інших наукових установ, президент Асоціяції україністів в Америці.

ФРАНКО, ЗЕНОВІЯ, (1925-1991), видатна вчена, в ділянці мовознавства і літературознавства, авторка численних наукових праць. Член УІТ і співробітниця «Українського Історика».

ШВИДЬКО, ГАННА, історик, професор Дніпропетровського університету, автор численних праць з історії України XVII-XVIII ст., історіографії і джерелознавства. Член УІТ і інших наукових установ.

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ

СТАТТІ І ДЖЕРЕЛЬНІ МАТЕРІЯЛИ

Редакція і вступна стаття

ЛЮБОМИРА Р. ВИНАРА

ЗМІСТ: Впровадження; I. На порозі Нової України; II. Самостійна Україна; III. Інформаційні статті; IV. Історія виховання; V. Вільна Україна; VI. Державне будівництво Української Центральної Ради; VII. Джерельні додатки; VIII. Документація; IX. Бібліографія праць М. Грушевського, 1917-1919; X. Фотографії.

278 стор. 1992 ціна $27 дол.

ANNUAL SUBSCRIPTION — РІЧНА ПЕРЕДПЛАТА

Америка/U.S.A.:	$35.00 for individuals
	$40.00 for institutions
Німеччина/Germany:	65.00 DM
всі інші країни:	$35.00 індивід. передплата
	$40.00 установи

All other subscriptions must be paid in U.S. dollars.

АДРЕСИ ПРЕДСТАВНИКІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Головне Представництво на Европу:

Dr. O. Wintoniak
Postfach 37 02 48
8000 München 37
West Germany

Головне Представництво на США:

Dr. O. Dombrovsky
165-16 Clinton Terrace
Jamaica, New York 11432

Ню Йорк і Ню Джерзі:

Dr. B. Shebunchak
149 Byrd Ave.
Bloomfield, N.J. 07003

Каліфорнія:

Mrs. A. Skop
4168 Woodland Dr.
La Mesa, CA 92041

Пенсільванія:

Mr. M. Sochotsky
1641 Pin Oak Dr.
Pittsburgh, PA 15237

Ілліной, Індіяна:

Wasyl Shuya
6646 Howard Ave.
Hammond, IN 46324

Балтимор-Вашінгтон:

Mr. Petro Wojtowych
5515 Wasena Ave.
Baltimore, MD 21225

Трентон і околиці:

Mrs. Daria Kuzyk
54 Floristen Dr.
Trenton, N.J. 08690

Головне Представництво на Канаду:

Mr. Karpo Rohowsky
P.O. Box 95
Etobicoke, Ont.
M9C 4V2

Квебек:

Mrs. M. Antonovych
3804 Oxford Ave.
Montreal, Que. H4A 2Y2

Представництва в Україні:

Дрогобич
Пшеничний Євген
вул. Миру, 3, кв. 10
293720, м. Дрогобич

Київ
Осип Зінкевич
Вул. Артема, 1-5, к. 802
252053, Київ-53

Ужгород
Ситник Олександер
вул. Університетська, 12
294618, м. Ужгород

Головне представництво і адміністрація «Українського Історика»:
«The Ukrainian Historian»
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240, U.S.A.